

REMINISCENCES

We feel much pleasure in placing before our Dharma Shastra reading public this ^{very} indispensable work named "Smṛti sandarbha" prepared with a view to bringing all the available Smṛities within the orbit of one single collection for proper references concerning all the topics of human conduct and behaviour in day to day life of the people in the world

The Smṛities form the guiding factor for determining the path of duties and rights to be performed and enjoyed by man. If a man practically follows the principles (सिद्धान्त) mentioned therein he is sure to achieve the highest goal of realizing the Almighty in himself

It is an admitted fact that Shabda Brahman is the root cause of the creation
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत् (भट्टहरिकृतवाक्यपदीय

ब्रह्मकाण्ड १ कारिका). And the Vedas are Apauru-
 usheya not human creation but of Divine
 revelation as they come direct from the
 breaths of Brahman "वस्य महतो निःश्वसितमेतन्".
 The same divine revelation—the knowledge
 was bestowed upon the Rishies who after
 deep meditation preached before the human
 beings for their welfare. They are, therefore,
 called the Rishies (spiritual researchers or
 Seekers after truth), who were the first
 recipients of the divine knowledge as
 revealed to them. "ऋषिर्दर्शनात्". The word
 "Shruti" verifies the above contention in the
 fullest sense of the word. Next to "Shruti"
 comes the "Smrities" which form the inter-
 pretation of the sacred vedic laws as observed
 by the Rishies and as such they constitute
 the law of nature for governing the universe.
 In a word, "Shruti" means that knowledge
 which the sages obtained direct from Divine
 and "Smrities" are their interpretations
 composed mainly after deep meditation.

Though men of authority assign the word Hindu law to the Smrities it is in itself a word carrying incomplete significance. This term is of recent origin restricted to denote the body of law which is administered by the law courts since the British period in India. Even this does not cover the whole field of human conduct and jurisprudence.

The Smrities propound such codes of conduct in theory of Divine origin as are useful and serviceable at all times for all irrespective of caste, creed and colour. Hence the principles laid down are unchangeable by human authority as they are fundamental truths of the universal law. If we ask an Indian where his law is to be found, he will reply that in the Shastras. So the Shastras, broadly speaking, are the books of super-human knowledge divinely inspired and preached by the sages who could see the present, past and future through their

spiritual eyes and they enable every human being to derive as much benefit from them as he can by his constant practice.

The whole body of sacred tradition or what is remembered by human teachers (in contra-distinction to Shruties or what is revealed to the Rishies) is worthy of admiration and application. In its widest acceptation, this use of the term Smrities includes the six Vedangas, the Sutrns both Shrout and Grihya, the law books of Manu Yajnavalkya etc., the Itihasas, the Puranas and the Niti Shastras; Iti Smriteha; according to such and such traditional precept or legal text. But here we only limit the term to the works of the law-givers. Though we have more than fifty and odd Smrities, the main body of the codes of law as handed down by tradition consists of Eighteen inspired Law Givers. These are.

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽश्विनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसम्बर्ताः कात्यायनशुद्धस्पती ॥

पराशरव्यास रङ्गलिखिताः दक्षगौतमौ ।

शाततपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

(याज्ञवल्क्य स्मृति भाष्याराध्याय ४ । ५)

Manu, Atri, Vishnu, Harita, Yajnavalkya, Ushanas or Shukra, Angiras, Yama, Apastamba, Samvarta, Katyayana Brihaspati Parashar, Vysa, Shankha, Likhita, Daksha and Gautama, all these Law Givers are held to be inspired and to have based their precepts on the Vedas. Hence our attempt for the inclusion of these important major and minor Smrities forming a manual or compendium of Good moral conduct for सृष्टि.

The Smritis as they are, should be read with a view to getting the real significance underlying the words of the Rishies concerned in as much as they are the rules and regulations prescribed for moral conduct of humanity and universe (सृष्टि). In a word, they are the natural Laws of the universe. Therefore, the attempt of bringing out the original texts of the noble codes for placing before the

public is made. Smrities as envisaged by the sages forming the unbiassed and unprejudiced principles have been guiding us since times immemorial. Those have been capably interpreted by the commentators. These great scholars contributed much towards guiding the human destiny and effecting smooth working of society but the inclusion of their commentaries side by the side with the texts, would have cost much labour and the work would have been voluminous out of our control. It is the aim of these law givers that the greatest good to all the creation causing the least harm to any must be realized thoroughly. It is for the betterment of the universe "विश्व कल्याणार्थं" that these Smrities while forming the background for a smooth working of society shall ever remain the light house for showing real path amidst great stress and storm to the suffering humanity. The sages, law givers as they are, preached these sermons with a sole motive of making

and formulating such a social order upon which depends the smooth working of the corporate life of all and sundry. This way lies the entire solution of all the pretty strifes and trifles which have been caused by different isms as these (principles of Smrities) are in quite harmony with natural law and consistent with the changing natural environments for the good of all the creation.

In a nutshell, these are the surest remedies for all the human maladies caused by constant clashes in human ideologies and by not giving effect to the observation of the laws of nature; the neglectful attitude of which has given rise to so many clashes, inadequacies and inequities among us.

We shall humbly request the readers to have a watchful eye towards grasping the true meaning of the words of all these sages strictly in accordance with reference to the context to condition, place and time, as for example; the sages have predicted to have a

recourse to agriculture and resort to land work with all renewed energy for the welfare of the state. It is the first and foremost duty of every citizen to translate these precepts in to action as sincerely as anything. It is necessary for ensuring the prosperity of the nation as it is the priority number one for the growth and well being of the human beings. It is the principal item for maintaining the three bare necessities of life *e. g.* food, cloth, and shelter. It is the greatest of all the Yajnas as a result of which "Anna" food-grain is available which is life and light of all the living creation. The all-round progress of a country depends mainly upon the abundance of rich harvest. This is necessary pre-requisite for maintaining the vitality of a nation in peace or in war. It is a great Purushartha the successful achievement of which brings good and lasting fruits to be enjoyed by all in the form of genuine progress in Art, Science and Literature. The Vedas

enjoin "बलमुपास" develop strength which is solely dependant upon the bountiful harvest. If a well-to-do young man sits idle and remains homesick all through his blooming age, he is the worst bane to the society. A young is the greatest asset to the nation and as such he must strive hard to grow more and become a productive citizen to his nation in the real sense of the word. But this practice of doing land work and bringing the soil under the plough is not permissible in the old age. A grey-haired sanyasin is better fitted for leading a hermit's life rather than working strenuously on land with no results of important yield. He is, moreover, expected to attain perfection and freedom from transmigration of soul in his last days for better after life. It is old age which is the worst hindrance to hard labour when physical vitality is no more and gives way to mental and spiritual development for obtaining higher planes e. g. devotion and

prayer. In our humble opinion if this Yajna, as the Smrities dictate, is performed in all earnestness, the cattle protection and "grow more food" campaign will no more be slogans of the Government but the Nation as a whole will rise to the occasion to solve the long-felt want of food, as a result abundant yield of food grains and proper protection to cattle will be targetted and achieved.

A small child up to three entirely lives upon its mother's milk, a wholesome, good and easily digestible diet with other eatable cereals fit for the digestive system of the same as and when necessary. It is also consistent with the nature of the child and plays an important role in forming its vitality, while for the rest of the life and specially in his or her young age the food obtained from land work will constitute the wholesome nutritional diet and help ensure vitality for proper development of physical, mental and spiritual faculties of the individual concerned.

There is a reference in the Shastrie injunctions to the sight at the woman other than one's own wife (धर्मपत्नी) which is solely responsible for the entire downfall and degeneration of the man, morally and ethically ; while on other occasions, reference to their Darshan ensures peace, progress and prosperity of the person concerned. If we ponder over the idea underlying these words we come to know that it is as a result due to two extreme view-points.

On one hand, if one looks at the woman other than one's own wife with a passion of ill—will it will cause the worst effect which will allow the dismissal of manly vitality “the virya” from its place effecting all sorts of diseases thereby. If a drop of “Virya” is wasted it is just like death. It is a common experience that a man entertaining sexual pleasure at his best is the early traveller to the abode of death “यमलोकातिथि”. It is true “मरणं विन्दुपातेन जीवनं विन्दुधारणात् ।” In a word, a

person wasting his vitality by excessive sensual gratification is nearer to death than enjoying the pleasures and boons of life bestowed upon him as the best inheritor of nature. On the other, the noble feelings of reverence and best regards to-wards woman-folk as the manifestation and embodiment of Durga, motherhood by asking and invoking their blessings and seeking for their noble advice ensure good life and total abolition of all the ills due to the person concerned.

So to say, all the teachings preached by the sages are worthy of our respect and obedience. Still, we must be careful enough to grasp the context as to the place, the time and the condition regarding the text as it occurs and then act accordingly. Indian tradition in moral, ethical and metaphysical spheres deals mainly with Self-restraint, Truth, Love, Non-injury, Non-violence and sympathy. In order to achieve the four Parusharthas and ultimate realization of

God one must perform all injunctions laid down in the Smrities strictly which is the best and surest panacea for all the worldly maladies.

This collection "*Smriti Sandarbha*" consists of all the main Smrities available to us at present and attempts are in progress to get more to be included in future. This voluminous publication undertaken will be completed in more than a couple of volumes. This present one includes ten Smrities in all. It is ninth publication in the "*Gurumandal series*". We owe a great debt of gratitude to Rajguru Dharmadburin Pandit Haridatta Shastri Vidyalkar, Vidyabhushan, Vidyaratna of Tehri Garhwal whose scholarly paternal guidance has always inspired us to bring this and other publications of the series in the hands of the honourable readers.

For Shri Mansukhrai More we have no words to express our gratitude. It is by

mistakes and omissions occurring in this publication which is a natural outcome of such a task of great magnitude which we hope, they will not leave uncorrected as per errata given in the end.

“आ परितोपाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्”

Calcutta,
Nirjala Ekadashi,
Samvat 2009
3rd June, 1952.

SHASTRI BRAHMA DATTA,
LADURAM TRIVEDI,

M. A.

sheer dint of his noble aptitudes of head and heart, experience, knowledge, strong will and keen love for the Shastras that the work was undertaken at his own instance and initiative and has been a success to the last. Further more, it has been the aim of his life to present the noble principles envisaged in the Vedas which are acclaimed as of lasting service and profit to all the creatures. He has been, so to say, striving hard to bring the treasure-house of the noble heritage of humanity for the benefit of all.

Shri Moreji is ever as enthusiastic as he has been philanthropic contributing much towards getting the publication financed and printed to be presented to the public for the best use conceivable. It is also gratifying to note that Seth Mansukhrai More has been genuinely devoting his precious life for the last decade or so substantially doing for the betterment of the suffering humanity all the

world over by giving wide publicity to the self-axiomed precepts envisaged in the Shruties and Smrities through very comprehensible and indispensable interpretation well appropriate to the contexts. His book Grihastha Dharma has been a popular watch word to all the Hindi-speaking house holders. In a word, Shri Moresji has, to his credit, a life entirely devoted to selfless service to his fellow persons in particular and all the creatures of universe in general. Even as he acts and moves his thoughts are concentrated towards performing deeds of kindness never of indiscriminate charity, but of far reaching consequences; work of introducing measures to develop agriculture, horticulture and to protect our cattle wealth for national prosperity. He believes in the decentralization programme for the village uplift as propounded by the Father of the Indian Nation "Gandhiji" and is a true devotee of Ahimsa as preached by the Shastras. His unperturbed zeal towards

“ईशावास्यमिदं त्वं सर्वम्” is a matter for envy to all. An institution Sattvic Jivan Shala at Nawalgarh (Jaipur-Rajasthan) is a successful experiment in giving shape to his noble plans where students are imparted free instruction of all kind in the healthy natural environment and atmosphere of the open. The boys lead a self restraint life, Brahmacharya Jivan, “far from madding crowd’s ignoble strife”, where they do spade work, manual labour and enjoy other extra-curricular activities which help in developing their physical, mental and spiritual progress in a balanced manner to become capable citizens of the country. All this is reminiscent of ancient Ashram life. His is a dream for carrying out this successful experiment on a grand scale on all world basis.

We wish Shree Moreji all success and may God bless him with more resources at his disposal for performing all the humanitarian tasks which he hopes to undertake in near

future so that long cherished feelings of compassion and mutual understanding may prevail among all the nationals bringing in their wake the real progress and prosperity of the world.

अमृतो मा मद् गमय
 तमसो मा ज्योतिर्गमय
 मृत्योर्मा अमृतं गमय

Lead us from Unreal to Real, from Darkness to Light and from Death to Immortality. May God bless us for performing deeds as directed by Shruties and Smrities so that all our concerted efforts may bring heaven on this earth a fit abode for gentle, humble and faithful world citizens.

In the end, while thanking all of our gentle co-workers and kind sympathisers in this noble cause, we beg an apology of our honoured readers for all the inaccuracies,

mistakes and omissions occurring in this publication, which is a natural outcome of such a task of great magnitude which we hope, they will not leave uncorrected as peccata given in the end *

‘ आ परितोपाद्विदुषा न साधु मन्त्रे प्रयोगविज्ञानम् ’

Calcutta,
Nijala Ekadashi,
Simevat 2009
3rd June, 1952

SHASTRI BRAHMA DATTA

LADURAM TRIVEDI,

५ १

हुईं उसी मन्त्रद्रष्टा की ऋषि संज्ञा हुई। ऋषियों द्वारा भवन्त्राकाश में आवर्त-नरंग रूप से लहराते मन्त्र परमेश्वर उद्गीथ रूप आदिनाद ऋषियों ने तपस्या करते-करते दिव्यश्रुति दिव्य दृष्टि पाकर विश्व में प्रसरण किया। मन्त्रों के आवर्त (बीची तरंग) के स्वरूप का देशनाओं के मन्त्र द्वारा ज्ञान हो सकता है। त्रिकोण आदि जिनके मन्त्र बीज पड़ते हैं वे उन उन मन्त्रों के आवर्तसप के प्रतीक हैं, इन्हीं भावों से ऋषियों ने भिन्न भिन्न मन्त्रों का अनुसन्धान प्राप्त किया है। विद्वन्मोक्षरत्निकी में लिखा है—“मन्त्रात्मकाहि देवाः” अर्थात् ये मन्त्र ही देवतास्वरूप हैं। आदिवैदिकमन्त्रों को धुनि शब्द से निर्देश किया है। इन्हीं मन्त्रों के संस्मरण से मनु याज्ञवल्क्यादि ऋषियों ने अपने संस्मरणों को प्रकट किया जिनको स्मृति नाम दिया गया। स्मृति शक्ति का विकास स्मृतिनिर्माता ऋषि मुनियों की जीवनी के अध्ययन से स्पष्ट हो जायगा। स्मृतिका का संचार उस सदाचार पर निहित है जो याज्ञवल्क्यादि का था। वेदव्यासजी ने श्रुतिस्मृति के सिद्धान्तों का विस्तार अष्टादश पुराणों में किया है। इनका अध्ययन धर्म की तात्त्विकता का प्रबोधक होने से भारतीय सभ्यता ने इनका अध्ययन मानव-जाति को अपनी उन्नत परिस्थिति तथा यथार्थ कान्ति का साधन माना है। भगवद्गीता में

“कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः।
 अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः॥”

कर्म की गहन गति कहते हुए कर्म, अकर्म और विकर्म परि-
 पाक पर विचार करने को लिखा है। यह विज्ञान स्मृति-ग्रन्थों से

ही प्राप्य है। स्मृति ग्रन्थ मनुष्य के कर्तव्य और अर्हत्व का निर्देशक होने से मनुष्यमात्र को स्मृति शास्त्रों में देश-काल-भेद से जो कर्तव्य सांस्कृतिक जीवन, व्यवहार, नीति और कर्म विपाक दिखाया है उसकी जानकारी होनी परमावश्यक है। बिना स्मृति ग्रन्थों के जाने कर्तव्य कर्म, ग्राह्य-व्यवहार और त्याज्य-व्यवहार का ज्ञान नहीं हो सकता है। भारतवर्ष में प्रायः लोग अपने को स्मार्तधर्मी कहते हैं अर्थात् स्मृति प्रतिपाद्य जीवन वात्सा बनाना है। धुनि का विशदीकरण स्मृतियों में है। कविकुलधूकामणि कालिदास ने लिखा भी है—“श्रुतेरिषाद्यं स्मृतिरन्यगच्छत्” वेद मन्त्रों का ही विशदीकरण स्मृति शास्त्र हैं। धुनिद्रष्टा ऋषि के अनन्तर स्मृतिकार ऋषि “मुनि” कहे जाते हैं। स्मृतियाँ ४०१५० के लगभग हैं। अत्येक स्मृति का आधार वर्णधर्म आश्रमधर्म, राजधर्म व व्यवहारक्रम हैं परन्तु किसी स्मृति में किसी बात को प्रधान मानकर विस्तार से वर्णन किया गया, दूसरी स्मृति ने किसी दूसरे महत्वपूर्ण विषय को प्रधान वर्णन स्थान दिया है। कर्म अकर्म का व्यवहार स्मृति का ही सम्परण है। शाश्वतत्व व मानवता के पतन का कारण बताया है—

विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनान्।

अनिप्रहास्येन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

जिन कर्मों के करने का विधान किया गया है अर्थात् सांस्कारिक नित्य, नैमित्तिक ग्राह्यकर्म, व्यावहारिक, नैतिक आसुरिक जिन जिन को कर्तव्य बनाया गया है अर्थात् विधि नियम रूप से प्रतिपाद्य कर्मों का

“मन्यत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसम्बर्त्ताः कात्यायनबृहस्पतिः ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिताः दक्षगौतमौ ।

शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

स्मृतिग्रन्थ और भी हैं किन्तु धर्मशास्त्रीयव्यवस्था के प्रयोजक मनु से वशिष्ठ तक हैं जिनके नाम उक्त श्लोकों में हैं । उक्त धर्मशास्त्रीय स्मृतियों के अनुरूप परिवर्द्ध व्यवस्था देने की अधिकारिणी होती है । उक्त धर्मशास्त्रों में प्रायः धर्मनिर्णय की शैली एक ही है । कुछ गवेषकों का मत है कि स्मृतियाँ भिन्न-भिन्न काल में विभिन्न दृष्टिकोण से लिखी गई हैं यह गवेषणा सर्वथा सत्य नहीं है । ऋषि मुनियों अतिरिक्त कोई प्रगाढ़ पाण्डित्यवादी भी धर्मशास्त्रप्रयोजक (व्यवस्था देनेवाला) नहीं हो सकता है । काव्य, दर्शन, इतिहास, विज्ञान, रसायन आदि भिन्न-भिन्न काल में भिन्न-भिन्न विद्वानों के उद्गार भिन्न-भिन्न दृष्टिकोण से हैं परन्तु धर्मशास्त्र की भर्थादा एक है । देशकालभेद से जो तारतम्य होता है उसका स्पष्टीकरण वहीं किया गया है । स्मृतिग्रन्थों में सत्य, शीत, द्वापर और कलियुग इन चार युगों में तपस्या, ज्ञान, यज्ञ और दान इनको युग के अनुरूप प्राथमिकता दी गई है । इससे यह अर्थ न समझना कि सत्ययुग में दान नहीं था और कलियुग में तप नहीं है । सब युगों में तप, यज्ञ ज्ञान और दान की महिमा है केवल किस युग में किम धर्म की प्रधानता है यह इसका तात्पर्य है ।

धर्मशास्त्रों में विधि वाक्य, नियम वाक्य, परिसंख्या और अर्थवाद

वाक्यों की परिमाणा की जानकारी कर तब ठीक ठीक तात्पर्य बुद्धि में आवेगा, अन्यथा कहीं विरोधाभास प्रतीत होने से भ्रम हो जायगा। विधि वाक्य और नियम वाक्यों में जो बनाया गया है उसका पालन न करने से शास्त्रीय दण्ड या प्रावधित्त का भागी होता है। स्मृति ग्रन्थों का मौलिक रचनाक्रम और धर्मशास्त्रीय व्यवस्था संस्कार परिज्ञान धर्मपूर्वक व्यवहार शास्त्र के गुण प्रायः सब स्मृतिवर्गों में समान ही हैं। परन्तु किसी स्मृतिकार ने किसी धर्म को अधिक महत्त्व दिया है।

सृष्टिरचनक्रम वर्णन करके मनु ने आचार संस्कार का वर्णन किया है। उनमें जिन आचार व्यवहारों का वर्णन अपनी स्मृति में बनाया है उसके लिये कहा गया है 'यह सब वेद वाक्य है' क्या—

‘यन्मनुरवदत्तदूभेपजं भेपजानाम्’

मनुस्मृति के द्वितीय अध्याय में आया है—

यः कश्चित्कस्यचिद्भर्मा मनुना सम्प्रकीर्तितः।

स सर्वो विहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः॥

मनुस्मृति में धर्म बनाया गया है वह सब वेदों में है। यहाँ यह ध्यान रखने की बात है कि महर्षि मनु के ये विचार हैं जिन्हें महर्षि भृगुजी ने निष्कर्षीकृत किया है। मनु को सम्पूर्ण ज्ञान-निष्ठा थी। मनु ने गर्भाधान संस्कार से विवाह संस्कार तक को धर्म बनाया है। तृतीय अध्याय में कहा गया है—

न हो तबतक हमसब समान हैं यह कथना .तो बन्धापुत्रपत् है ।
मनु ने स्मृति की सहासि में कहा भी है—

धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ।

सर्वभारमनि सम्पत्येत्सन्धासथ समाहितः ॥

धर्मशास्त्र का परम सिद्धान्त यही है कि सब प्राणिमान में अपने
को समझे राजावत्स्य ने भी यही कहा है—

“अतो यदात्मनोऽप्ययं परेषां न तदन्वरेत् ।”

जो बात तुमको दुखदायी हो वह बात कभी दूसरे जीव को
मन करो यही धर्म मनुष्य का है ।

यज्ञवल्क्य ने संस्कार विधि दाय विभाग और पुत्रोत्पत्ति को भी
धर्मशास्त्रीय व्यवस्था से बांधा था—

धर्मोऽयं रति संज्ञकः

आपणपद्यपुत्रापि दायधर्माभिबोधत ।

पुत्रोत्पत्ति और दाय विभाग को भी धर्म बताया है और कहा
है कि इसमें किसी 'प्रकार' हस्तक्षेप करना धर्मनिरादा पर हस्तक्षेप
माना जायगा । राजधर्म में शासक की योग्यता के सम्बन्ध में—

मदोत्साहः स्थूललक्ष्यः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः ॥

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अक्षुभोऽपरुषस्तथा ॥

शासक के स्मृतिमान् स्मृतिशास्त्रों का ज्ञान, कृतज्ञ, कुलीन, सत्त्व-
प्रधान आदि लक्षण बताये हैं । व्यवहार में ऋणादान अर्थात् स्वया

की वृद्धि के दर से लेकर सब प्रकार के भूमि कर आदि की सुचारु व्यवस्था की है ।

मर्यादात्यागी (धर्मशास्त्र की विधि नियम का उल्लंघन करनेवाले) को प्रायश्चित्ती बनाया है । पाप पांच श्रेणियों में बनावे हैं— महापाप, अनिराप, उपपातक, पातक, जानिघ्रांत आदि । मद्यपान महापाप बनाया है, शृण्ण पुण्य प्रायश्चित्त करने पर भी शुद्ध नहीं होता है इत्यादि । अग्निस्मृति में शुद्धता को विशेष स्थान दिया है । विष्णुस्मृति में भगवदुपासना-भक्ति का सङ्केत सर्व प्रकार की बाधा निवृत्ति के लिये बनाया है । इनके अनिरिक्त मानव संस्मृति को विष्णुस्मृति ने एक बहुत सुचारु और आकर्षक प्रणाली में वर्णन किया है । इस सिंहायली के अध्ययन और विचार से मानवता की संस्मृति का विकास हो जाता है । इन सत्रों में धार्मिक आचरण और पारस्परिक सम्बन्ध मन नियम उपलब्धता उत्साहादिकों का सर्वग्वर वर्णन है । शास्त्रानुसारे प्रायश्चित्त करने का विशेष स्थान बड़ा है—

प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकानां नृणाम् ।

नरकान्ते भवेज्जगत् सिद्धाद्भिनशीरिणाम् ॥

(अ)

शातमप ने किस पाप के करने से क्या रोग होता, है उसका विशेष वर्णन किया है। रोगोत्पत्ति के विषय में यह बताया कि अलग अलग रोग अलग अलग पापों से होते हैं। साथ ही उन पापों से निवृत्ति होने का उपाय भी बताया है जिससे रोग शान्त हो जाय।

इस ने संस्कारों की आवश्यकता पच महायज्ञ आदि धार्मिक गृहस्थ-जीवन का विस्तार किया तथा ज्ञानप्रस्थ व सन्यास की विधि बताई।

लिखित में दृष्टान्त का माहात्म्य बताया है—

“इष्टेन लभते स्वर्गं पुंसेन मोक्षमाप्नुयात्”

यह, धर्मशाला, बापी, कृष्ण तड़ाग को धर्म की प्रधानता कही है।

‘कलौ पाराशरी स्मृता’

इस युग में पराशर की स्मृति का स्थान बताया। पराशरजी ने ब्रह्मिधर्म तपोभूमि में श्रौतकादि ऋषियों के साथ आये हुए व्यासजी को कलियुग के धर्म में अत्यन्त जागरूकता बताई। कलियुग में वर्णाश्रम धर्म की मर्यादा से भ्रष्ट होने पर तत्काल फल होना बताया है और दान की प्रधानता कलियुग की धर्मनिष्ठा बताई है। कलियुग में कृषि कर्म को प्रधान धर्म बताया है। श्रुति कर्म के साथ गौ का निःस्वार्थ पालन धर्म और बलिर्दान बछड़े का पाकन-पोषण तथा दान का बड़ा माहात्म्य बताया है। द्विजगात्र को कृषिकर्म करने का आदेश दिया है—

“कृषेन्न्यतमो धर्मो न लभेत्कृषितोऽन्यथा।

न सुखं कृषितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति ॥”

खेती के समान और कोई धर्म नहीं है यदि स्मृतियों में बनाये नियम धर्म से खेती चलावे तो कृषि महान् यज्ञ है जिसके द्वारा कीट पक्ष पशु पक्षी सभी की वस्तुति होती है। कृषि यज्ञ में यज्ञ-शिष्टासीः वह ही पुरुष होंगे जो कीट पक्ष्यादि से लेकर ऋषि मुनि तपस्वी सबके लिये अन्न का भाग निकाल कर फिर भवशिष्ट को अपने गृहस्थ के काय में ले। धर्मपूर्वक खेती का यही रहस्य है। श्रीमद्भगवद्गीता में— 'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः' कहकर किनारा था। महत्त्व बताया गया है। इसीलिये महर्षियों की उन्नति का विधान भी परिणाम होता है। महर्षि कणाद इसके जगन्मन्त्र प्रमाण हैं।

इसीलिये गो क्या है—

“पट्टकर्माणि कृषिं ये तु कुर्युस्तानि विधिं द्विजाः ।

ते मुरादियरप्राप्ताः स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ॥

द्विज मात्र को खेती करने का विधान पराशरजी बताते हैं। उर-
-निषद् में भी बताया है “अश्वैर्मा दीक्ष्य कृषिमित्युपस्थ” (ऋ० ७/८१५)
इन्द्रियों के भोगों में मन खेती, कृषि धर्म में मन लगाओ इस तरह मनुष्यकाय
को खेती करना धर्म बताया है। जब गो स्थान-स्थान पर बट्टे का
पालन करने का विधान और उसे दृष्टुष्ट बनाकर दान देने का विधान
है—

एकोऽपि वृषभो देवो धुरारः शुभलभणः ।

अरोगभापरिद्विष्टो यस्मात्स दरागोममः ॥

एकेन दत्तेन वृषेण येन

दत्तामवेयुर्दश सौरभेयाः।

आहेम पीताद्वरणीसमाना

तस्माद्रूपात्पूज्यतमोऽस्तिनान्यः ॥

एक मुट्ट घृतम का दान दस गौदान के तुल्य बनाया है। दान ब्राह्मण लेते हैं इनलिये इषिकर्म द्विजाणि मात्र का धर्म गृहपितृशर बनलक्ष्ये हैं। इसी प्रकार अग्नि-संहिता में खेती का वर्णन आया है। हारीत ने भी कृषि कर्म को धर्म बनाया है। देवपितृपूजन को सविस्तर वर्णन मिलता है। स्मृतियों में वैदिक शब्दों के उद्धरण होने से इनका अभिप्राय निरुक्त और निष्पटु के अनुकूल प्रस्तावित आनन्द है यतः स्मृतियां वेदानुक्रम ही हैं।

कात्यायन ने राजधर्म, आश्रमधर्म दानधर्म और मर्यादा पालन पर विशेषणया कहा है।

बृहस्पति ने सामप्रधान राजनीति और दान धर्म बनाया है।

औशनस ने राजशासन में दण्डदापन को धर्म कहा है।

वारद स्मृति में—

“धर्मकृतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः।

नष्टे धर्मे मनुज्येषु व्यवहारः प्रवर्तितः ॥”

जबतक मनुष्य जाति की स्वाभाविक गति धर्मातिकूल चलनी जाती थी तबतक व्यवहार का अनुशासन नहीं था। धर्म गति से जब संसार विचलित होने लगा तब व्यवहार के नियमों में उसे जकड़ना पड़ा। नारदीय

एकेन दत्तेन वृषेण येन . . .

दत्तामवेयुर्दश सौरभेयाः ।

आहेम पीताद्वरणीसमाना

तस्माद्दृष्यात्पूज्यतमोऽस्तिनान्यः ॥

एक पुष्ट वृषभ का दान दस गोदान के तुल्य बताया है । दान प्राप्ति सेते हैं इसलिये कृषिकर्म द्विजानि मात्र का धर्म महर्षिपराशर बतलते हैं । इसी प्रकार अग्नि-संहिता में सोमी का वर्णन आया है । हारीत ने भी कृषि कर्म को धर्म बताया है । देवपितृपूजन की सविता वर्णन मिलता है । स्मृतियों में वैदिक शब्दों के उद्धरण होने से इन अभिप्राय निरुक्त और निष्पत्ति के अनुकूल प्रयत्नानुसार आवश्यक है स्मृतियाँ वेदानुसंग ही हैं ।

कात्यायन ने राजधर्म, आश्रमधर्म दानधर्म और मर्यादा पालन विशेषण कहा है ।

मृहस्पति ने सामप्रधान राजनीति और दान धर्म बताया है ।

औशनस ने राजशासन में दण्डदायन को धर्म कहा है ।

नारद स्मृति में—

“धर्मकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तितः ॥”

जबतक मनुष्य जाति की स्वाभाविक गति धर्मानुसंग चलती नबतक व्यवहार का अनुशासन नहीं था । धर्म गति से जब मर स्ति होने लगा तब व्यवहार के नियमों में उसे जकड़ना पड़ा ।

पार्थ शनय नहीं । शक्ति न रहने पर पुनर्वास करने से उत्पत्ती हानि ही होती है ।

बालक के लिये अपनी माता का दूध ही पथ्य, दिनकर और प्रकृति के अनुकूल है जो उसकी शक्ति है और बड़े होने पर तो पृथ्वी माता से उत्पन्न किया हुआ भोज ही उसकी शक्ति है ।

शास्त्रों में बताया गया है कि पराई स्त्री को देखना अत्यन्त नाश-कारक है और कहीं उनके दर्शन से उन्नति सुख प्राप्ति होती है । हमें सारी भावना से स्त्री को देखना विनाशकारक है; दुर्मात्मा सारे भाव से स्त्री को देखने से मन की अस्वस्थता होकर मनुष्य का वीर्य नष्टमान हो जाता है जिससे आयु क्षीण होती है क्योंकि शरीर में बिन्दु (वीर्य) ही राजा है । कामी पुरुष की आयु का नाश होता है । परन्तु माताओं और बहनों के प्रति ऊँचे भाव मनुष्य भागीर्वाह और शिक्षा के हेतु दर्शन करने से सुख प्राप्ति एवं पापों का नाश होता है तिस्रा भी है—“मरणं बिन्दुपातेन जीवनं बिन्दुधारणात् ।”

महर्षियों के सभी शब्द मान्य एवं शिरोधार्य हैं केवल देश, काल और अवस्था का ध्यान रख महर्षियों के वचनों में प्रविष्ट होना चाहिये ।

मानव जाति में शक्तिवर्षों का परिशीलन ज्ञान परमावश्यक है । शक्तिवर्षों के ज्ञान के बिना व्यवहार, राज्यधर्म एवं सांस्कृतिक जीवनी में दोष भा जाता है ।

यह गुस्तर कार्य कई राणों में खणादिन होगा जिन्हें शीघ्र ही प्रकाश में लाने के लिये श्रीमान् मोरजी सोसाइ उल्लुङ्ग हैं । सेठजी ऐसे अत्युत्तम ग्रन्थ के लोक हितकारी प्रकाशन के लिये आशीर्वाद और धन्यवाद के पात्र हैं जिनकी व्यावहारिक जीवनी भी लाखों के विनोद तथा प्रसारण से देश जानि की बर्धन सेवा कर रही है । सेठजी शास्त्रोक्त मार्ग से उपासना और जनसेवा कृपि कर्म विद्वांस भोधन की रक्षा के निरन्तर प्रयत्न में लगे रहते हैं । भगवान् उदारमना; सेठजी के सत्-सङ्ग्य सकल कर जनता में धार्मिक भावना एवं परस्पर एकता प्रदान करें ।

अष्टाचारपरायणाः कति जनाः एके कुमार्गे रताः ।

अध्यामक्षयविचारमूढमतयः सर्वत्र मोहान्धता ॥

व्यापारेऽपि च चौरमावविततं विश्वासलेशो हतः ।

अज्ञानं किञ्च धर्मशास्त्रविषये एकं महत्कारणम् ॥

सत्यासत्यपथप्रदर्शनपरं मन्यादिभिर्यस्मृतम् ।-

अन्तेचेह च मुक्तिमुक्ति फलत्वं तद्वाक्यबोधोदये ।

आचारे निपुणः क्रियासु कुशलो लोके महत्त्वं लभेत् ।

अज्ञानं च पलायते खलु यथा सूर्योदये समिर्म् ॥

राजगुरु पण्डित हरिदत्त शास्त्री
टिहरीगढवाल ।

श्रीगणेशाय नमः ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

विदाहूर्वेन्त्वत्रभवन्तो भवन्तः परोक्षर्यस्मृतिसमाग्रन्तः सन्तो यद्विद्याप्रवर्तकानां व्यवहारनिष्णातानां तत्र भवतां प्रभवतां मन्यादिस्मृत्याविष्कृतानां तद्गतधार्मिकजीवनोपयोगिव्यवहाराणाञ्च अनवच्छिन्ननिरावरणकर्तृणां धीराणां विदुषाश्चास्माय स्मृतिचरितपदचरणानां स्वारप्स्य स्मृतिसन्दर्भोऽयं विभज्यते ।

इह खलु मानव संसृतौ प्रारब्ध कर्म भुज्यमानानां रजस्तमोऽभिभूतानां कामवृत्तीनां न विना संस्कृतिजीवनविकासेन भव्यमर्यादाचरणा अनवस्थितिप्राया दरीदृश्यन्ते ।

अतोऽग्रकोऽप्युपायः शास्त्रीयो लौकिको व्यावहारिको वा येन मानवा मानवतां विकाशयेयुः, विचार्यते, कारुणिकानां महर्षीणां तत्साधनं स्मृत्याचरणं लोके प्रसारितमासीत्, इदानीम्भोगलोलुपैः दत्तमानसैः मानवतां मन्यमानैः तत्स्मृतिपन्था विस्मारितप्रायः । अतो मनुस्मृतौ राज्यानुशासनपद्धतावपि—

“स्वधर्मचरितान् लोकान्विनीय स्थापयेत्पथि” इति स्मरणात् स्वे स्वे कर्मणि सर्वेषां पथभ्रष्टानां पथप्रदर्शनं राजशासनमपि अनुमोदते ।

“स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राक्षो व्यवहारपदं हि तत् ॥”

इति गृह्यणि याज्ञवल्क्येन व्यवहारस्वरूपं निर्णयेऽपि स्मृत्या-
चारव्यपेतिता (भ्रष्टता) प्रदर्शिता । अतो जगति मुख्यमयोभय-
लोक संसिद्धेः स्मृत्याचारस्तनुबलव्यवहारश्च सर्वतो विभाषनीयः
स्मृत्याचार संरक्षणे प्रचारणे च न केयामिवप्रतिपत्तिः, भारतीय
जनानां गौरवार्पदं स्मृत्याचार एव । स्मृत्याचारसदाचार-
लोकाचारदेशाचारशिष्टाचारादीनामाचरणं लोकहिताय प्रवृ-
त्तम्— इथापि,

“निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि धर्मेन संरक्ष्यो धर्मराजकृतश्च यः ॥”

इत्यनेन सामयिकाचारे राजधर्माचारस्याप्यवहेलना न कार्या
स्मृत्या येन दोषापत्तिरनेन निर्घोषिता । आचारस्तु विधिनिषेधा-
त्मकं कर्मेति स्मृतिशास्त्रेणावबुध्यते ।

स्थूल विचारणे यदि कुत्रचित्स्मृतीनां परस्परं विरोधाभासं
एकवाक्यता च न प्रतीयते तत्र देशकालावस्थामवेक्ष्य स्मृतिवच-
नानि नियोजयितव्यानि इति समन्वयाधिकारो विरोधं निरसनाय
पूर्वाचारानुमोदित एव । जगति स्मृत्याचार एव संस्कृति प्रसारणे
निरूपद्रवो राजमार्गः ।

जनतन्त्र राजशासने यस्यचिदपि साम्प्रदायिकता पथप्रदर्शने-

तदाचरण विभिन्न सम्प्रदायिनां विरस्कारे कस्यचिदेक सम्प्रदाय-
स्यानुशासनं प्रमाणीकृत्य सर्वे विभिन्न सम्प्रदायिनः कस्यचिदेकस्य
सम्प्रदायस्यानुशासने महाननर्थोऽधर्मश्च नीतिमार्गाभिशापश्च
(Blunder of the Politician) भवति राजधर्मस्तु सर्वान्
स्वे स्वे धर्मे संरक्षणं देयमिति सेयं मर्यादा मारतीय धर्मशास्त्रे प्राचु-
र्य्येण सङ्कलिताऽस्ति येन पारस्परिकसद्भावना समतैकता दैनंदिनं
सम्बर्धेत ।

संस्कृतिमयं जीवनं पृथिव्यां धर्मशास्त्रैकनिधिः सवरनुभूता ।
न कोऽपि स्मृत्याचार सम्पन्नः परैरभिभूयते न च परास्तिरस्करोति
अपि तु सर्वदा सर्वेषु बन्धुत्व व्यवहारेण समादरं करोति ।

अतोऽस्माभिः स्मृतिशास्त्ररहस्यं प्राचीन शीर्णविशीर्ण पुस्तका-
न्येकीकृत्य स्मृतिसन्दर्भोऽयं पृथिव्यां सर्वदेशवासिनां मनुष्याणां
हिताय भारतीय प्राचीनसौहार्दपूर्ण सम्बन्ध इष्टीकरणाय प्रकाश्य
विदुषामविदुषां समेषामेव मानवजातीयानां पण्डितानां साधारण-
कृपकानां श्रमजीविनाञ्च राजशासनकर्मकराणाञ्च करकमलाश्रितः
समर्थते । आशास्महे परोवर्यविद्वांसः समादरेणैतद्भारतीय
प्रणय पुरस्कारं स्मार्त्तोपहारं समुररीकृत्य स्वस्व सम्भृत्या भार-
तीय प्राचीन यान्त्रवान्कृतार्थी कुर्वन्तु । शमिति ।

भवदीयस्य

राजगुरुरित्युपाधि भाजः

शास्त्रीणो हरिदत्तस्य

टेहरी गढ़वाल वास्तव्यस्य

॥ ॐ कृत्स्न ॥

साभ्यर्थनोधन्यवादः ।

सकलकल्याणगुणाकरकरुणामयदीनवत्सलश्रीनारायणचरणा-
नुकम्पया प्राप्तधम्मत्तयो मरुदेशस्ववेश्यकुलावर्तस नवलगाढ
निवासिनः लुप्रवेदिकधर्मेष्वनवरतप्रवृत्तमानसाः परमैश्वर्यादि
गुणकीर्तिसम्पन्ना मान्यर श्रीमत्सुखरायजी मोर श्रेष्ठिनः
महता परिश्रमेण द्रव्यव्यवाधिक्येन चाप्राप्तस्मृतिग्रन्थान् प्राप्तस्मृति-
ग्रन्था च देशान्तरास्तथा विविधभारतीयपुस्तकालयेभ्यः समा-
नीय सयत्नेन सुसंग्रहं कृतवन्तः धर्मार्थवितरणार्थं पृथक् पृथक्
भाग चतुष्टयात्मकं (स्मृतिसंवर्धनात्मकं पुस्तकं) प्रकाशीकृतवन्तश्च,
स्मृतिसन्दर्भोऽयं मनुष्यमात्राणामभ्युदयार्थं येनासंस्कृतविचारिणामपि
सांस्कृतिकविचारधाराप्रवाहेणाखिलमानवसंसारसुशान्तिसद्भावना-
यामवतरेयुः । अथ च सनातनधर्मावलम्बिनां जनसमुदायिनां
च कल्याणेष्वद्वया भारते बहुषु स्थानेषु ब्रह्मचर्याश्रमस्थापनार्थम्,
लुप्रस्मार्तवेदिकधर्माणां सयत्नपुरस्सरं प्रख्यापनार्थन्तद् ग्रन्थानां
विकारनाय च स्वजीवनं यापयन्तो राजन्ते ।

अहुलकीर्तिशालिभ्यः सपरिवारेभ्यस्तेभ्यो महोदयेभ्यः
शतशो हार्दिकान् शुभाशीर्वादान् धन्यवादाश्च वितराम ।

प्रार्थयामश्च सृष्टिस्थितिलेखकं तारं भगवन्तं जगदीश्वरमपौरुषेयं यद्
भवन्तु तेषां पुत्रपौत्रादिसन्तानाः सदा सनातनधर्मोद्धारणे सयज्ञ-
चित्ताः गङ्गानयनाय भगीरथ इवेति ।

अथ च धात्रा कृता या प्राक् प्राकृतिकी धर्मव्यवस्था सात्माभिः
सर्वथा पालनीया, अतोऽन्यथा सर्वेषां प्राणिनां कल्याणलाभे
धर्मविरुद्धः दरीदृश्यते । धर्मविरुद्धम्— हिंसादिकरणं, शक्ति
(सत्त्व) हरणञ्च, तत्सर्वथा हेयम् । यतो धर्मस्य लक्षणं—
वेदयोधितेष्टसाधनताको धर्मः । तद्व्यतिरिक्तमधर्मं इति ।

तैत्तिरीयश्रुतिः—धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा, लोके धर्मिष्ठं
प्रजा उपसर्पन्ति, धर्मेणः पापमपनुदति, धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं
तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति । तथैव “चोदनालभ्य णोऽर्थो
धर्मः” शुद्ध प्रेरणे—चोदनेनैव लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशो
योऽर्थः स धर्मः । चोदना— प्रवर्तकोवेदविधिरूपः “विहित
क्रियया साध्यो धर्मः” धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं, श्रेयोऽभ्युदय (सद्गति)
साधनम् । निरुक्तः प्रथमाध्याये—“अथातो धर्मेजिज्ञासा” ।
धर्मः—धृ क्षरणदीप्तयोः म-प्रत्ययान्तो निपातः=धर्मः । जिघर्त्ति
दीप्यते रश्मि सम्बन्धात् । निगमोऽन्वेषणीयः ।

ध्रियते लोकोऽनेन, वा धरति (धृ+भन्)=धर्मः ।

धर्मशब्देन—भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं—उभयं इह
स एव धर्म उच्यते ।

किं तस्य लक्षणं इत्युच्यते चेत् तदा—यागादिरेव धर्मः ।

तल्लक्षणस्तु—वेद प्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः । यजेत—
किमर्थं स्वर्गकामः । “धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।”

मनुः— वेदः स्मृतिः सदाचारः यस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

तथा च—“श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म” तत्र च मनुः—

“निषेकादिः श्मशानान्तो मन्त्रर्यस्योदितोविधिः स एव धर्मः”

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौच मिन्द्रिय निग्रहः ।

धी विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

श्रुतिस्तु वेदो विद्वांसो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्येण्यमीमांसे ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्तते ॥

अतः, वेदप्रमाणकः श्रेयः साधनं धर्मः ।

येनास्य पितरो याता येन यात्राः पितामहाः ।

तेन यायान् सतां मार्गं तेन गच्छन् रिप्यते ॥

धर्म शनैः संचिनुयाद् दक्षिणैरुमिव पुस्तिकाः ।

परलोक सहायार्थं सवभूतान्यपीडयन् ॥

अत एव हिंसादिरहितमिन्द्रियनिग्रहश्च प्राधानिकम् ।

तथैवाभक्ष्य भक्षणोऽप्यत्युर्नाशमेव । धर्मस्य प्रथम आचार
एव मूलभूत कारणमस्ति । यथा, मनु —

“आचारहीनं न पुनन्ति वेदा.”

वेदोऽखिलो धर्ममूलमाचारस्तु प्रकीर्तितः ।

अग्निः—

आचारेषु व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते ।
प्रशस्तांचरणं नित्यमप्रशस्त विवर्जनम् ॥

पराशरः—

चतुर्णामपि धर्माणां चारो धर्मपालनम् ।
प्रज्ञा तेजो बलं कान्तिः ब्रह्मचर्येण वर्धते ॥
आचारवन्तो मनुजा लभन्ते—
आयुश्च धित्तं च सुताश्च सौख्यम् ॥
धर्मं तथा शान्तं तपोश्लोक—
मत्रापि विद्वज्जन पूज्यतां च ॥

विष्णुः स्मृतिः—

त्रि विधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥

सर्वं धर्मापेक्षया ब्रह्मचर्यस्य पालनं सर्वश्रेयसकरं भवति यतो
ऋते ब्रह्मचर्यं न धीर्यलाभः ।

“मरणं विन्दुपातेन जीवनं विन्दुधारणान् ।”

ब्रह्मचर्यं प्रतिष्ठायां धीर्यलाभः ।

अधीर्यलाभे नेहात्रेष्ट साधनसमर्थाः भवन्ति नराः ।

अथात्र—

प्रमाणानां चतुर्णां ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्राणां वर्णानां
पृथक् पृथक् दृश्यन्ते—

यथा मनुः—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥
 प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽभ्ययनमेव च ।
 विषयेष्वप्रसत्तिश्च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥
 पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽभ्ययनमेव च ।
 वणिक्पथं कुसोदश्च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥
 एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशेत् ।
 एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसुयया ॥

पराशरस्तु—

पाल्या वै यन्नतः सर्वे पालयन् शुभमाप्नुयात् ।
 अन्नार्थमेतानुक्षाणः ससर्ज परमेश्वरः ॥
 अन्नेनाप्यायते सर्वं त्रैलोक्यं सधराचरम् ।
 लक्षा गौर्वेधसा सृष्टा तस्य ह्युत्पादनाय च ॥
 यावद्गोपालने पुण्यमुक्तं पूर्वमनीषिभिः ।
 षड्णोऽपि पालने तेषां फलं दशगुणं भवेत् ॥
 धर्मोऽयं मूलं साक्षात् प्रवृत्त्या ह्यवतारितः ।
 सप्तजन्मार्जितं पापं गोदानेन विशुष्यति ॥

एकेन दत्तेन धृषेण येन भवन्ति दत्ता दश सौरभेय्यः ।
 माहेष्यपीर्यं धरणी समाना तस्माद् दृपात् पूज्यतमोऽस्तिनान्यः ।

उत्पाद्यसस्यानि तृणं चरन्ति तदेव मूयः सततं वहन्ति ॥

न भारस्त्रिणाः प्रवदन्ति किञ्चिदहो वृषेर्जीवति जीवलोकः ॥

कृपेरन्यतमो धर्मो न लभेत्कृपितोऽन्यतः ।

न सुखं कृपितोऽन्यत्र यदि धर्मेण कर्षति ॥

पदं कर्म सहितो विप्रः कृपिभृतिं समाश्रयेत् ।

पदं कर्माणि कृपिं ये तु कुर्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः ।

ते सुरादिवरप्राप्ता स्वर्गलोकमवाप्नुयुः ।

पदं कर्मभिः कृपिः प्रोक्ता द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

तत्रैव हारीतः—

“कृपितु सर्ववर्णानां समान्यो धर्म उच्यते ।”

“कृपिभृतिः प्राप्नुप्राप्त्यं सर्वेषां न निषेध्यते ॥”

तत्र पदकर्म लक्षणम्—

संख्या स्नानं जपश्चैव दैवतानां च पूजनम् ।

वैश्वदेवं तथाऽतिथ्यं पदकर्माणि दिने दिने ॥

अतः पदकर्माणि कुर्वन्तो गृहस्थाश्रमं पालयेयुः गृहस्थाश्रमावलम्बिनः प्राधान्येनावश्यकर्तव्यान् पञ्चयज्ञान् न त्यजेयुः ।

यतः— द्विरागमनान्तरं यदा पतिगृहे (प्रथमारम्भं) आयाति वधूस्तदनन्तरं शुभमुहूर्ते पाकारम्भं करोति (व्यावहारिकः) । तद्दिनात्पाकयज्ञस्य (वैश्वदेवादिकर्मणः) प्रारम्भो भवति । मनु —

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

पञ्च सूता गृहस्थस्य चुष्टी पेप्युपस्करः ।

कण्डूनी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु बाहयन् । ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं, पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ॥

होमो दैवो, यलिर्मौतो, नृयज्ञोऽविधि पू(भो)जनम् ॥

एष्यपि सर्वपापविमुक्तिफलरत्यात् गायत्रीमन्त्रजप, पितृणां-
स्वर्गप्राप्तिफलरत्यात् नित्यभ्रातृविधिश्चनित्यमनुष्ठेयान्नेति । तेन
शुद्धन् स्वयं च स्वर्गप्राप्ति । तत्र गृहस्थाश्रमगृहत्ववर्णनम् ।

पराशरः—

त्रिरर्गसेवां सतताभ्युदयं सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनञ्च ।

स्याध्यायसेवां पितृतर्पणञ्च कृत्वा गृहीशान्नपदं प्रयाति ॥

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तप ।

दाता चैव गृहस्थ स्यात्तस्माद्गृहस्थो गृहाश्रमी ॥

अतः पूर्वोक्तापरणे दोषमाह—

अनभ्यासेनान्नेदानामाचारस्य च धर्जनान् ।

आलयादन्न दोषाश्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥

यथाभक्षणेन, मनु —

लशुनं गृज्जतं चैव पलाण्डं कवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनामप्येव प्रभरानि च ॥

रोहिताम् वृक्षनिर्यासान् वृक्षान् प्रभराम्बुधा ।

शैलं गन्धं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

पृथा कुमर संयावं पायमापूपमेव च ।

अनुपातृत्तमासानि देवान्नानि हवीषि च ॥

अनिर्जशाया गो क्षीरमोष्ट्रेरशकं तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गो पय ॥

दधिभक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधि सम्भवम् ।
यानि चैवानि पूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥
ना कृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कश्चित् ।
न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥
योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यारम सुखेऽद्वया ।
स जीवन्मृतमप्येव न किञ्चित् सुखमेधते ॥
मांसं भक्षयित्वाऽमुत्र यस्य मांसमिहादम्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

अथ च—

योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षाणिकां प्रीतिरन्यः प्राणीविमुच्यते ॥
यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मासाद् उच्यते ।
मत्स्यादः सर्वमासादस्तस्मान्मत्स्यान्विवर्जयेत् ॥

अन्ते च मांसत्याज्यद्रव्यं-प्रतिवर्षमश्वमेधसमं फलं कथितम् ।

तथैव निश्चिन्तिस्तु महाफलेति ।

सुरां पीत्वा द्विजोमोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।
तथा स फाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥
गोमूत्रमग्निवर्णां वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो घृतं वा भरणं दूगोशवृद्धसमेव वा ॥
कणान्वा भक्षयेद्बर्दं पिण्याकं वा सकृन्निरा ।
सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी ॥

पराशरस्तुतथैव—

गोरवत्सा न दोग्धव्या न श्वेवं गर्भसन्धिनी ।
प्रसूता च दशाहार्वाद्दोग्धि चेन्नरकं व्रजेत् ॥

अनन्तरं तु—

विप्रादि वर्णत्रयाणां धनुर्षु आश्रमेष्वधिकारः—

तद्यथा—

जन्माज्वात् पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्याश्रमं पालयेत् ।
सप्तहवैदस्मृत्याचाराध्ययनम् ।
तदनन्तरं पञ्चाशत् वर्षपर्यन्तं गृहस्थाश्रमं पालयेत् ।
परिश्रमेण धनोपार्जनं पुत्राद्यनेकधर्मसाधनं च ।
तदनन्तरं पञ्चसप्ततिवर्षपर्यन्तं वानप्रस्थाश्रमं पालयेत् ।
धने चेष्टसाधनम् कार्यम् ।
तदनन्तरं शताब्दं संन्यासाश्रमं पालयेत् ।

यथा यजुर्वेदे अ० ४०

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जीजीविषेच्छत एव समाः एवं
त्वयि नान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नरे”

इत्यादि श्रुत्युक्तेः । नराः पूर्वोक्तविधिना यथाविधिब्रह्मश्रमा
दाश्रमं गच्छन्त ऐहिकामुष्मिकानि सर्वाणि कल्याणानि
लभन्ते ।

अथ तेषां सद्दयानां श्रेष्ठिमाहानुभावानामाक्षया-एषु स्मृति

सन्दभ संकलितेषु ग्रन्थेषु संशोधनविषयादिकार्येषु भ्रमवशाद्यत्
किमपिस्खलनं जातं तत्क्षन्तव्यं गुणैक पक्षपातिभिर्विद्वद्भिर्भवद्विर्यतः-

द्विसहस्रनवाधिक्ये शुभे विक्रम वत्सरे ।

मेये सूर्यगते चाणे कालिक्षेत्रागतेन वै ॥

मयेव दर्शितं भागं चतुर्यात्मकसंप्रहम् ।

स्मृतिसन्दर्भनामाख्यं विषयेन युतं कृतम् ॥

गच्छतः स्खलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

मुद्राकरकरापातकातरा कापि भारती ।

करुणार्द्रकरस्पर्शः सुधियः सान्त्वयन्तु ताम् ॥

कर्ष्वशब्दे बलोपश्च मात्राभङ्गश्च कुत्रचित् ।

य-वयोश्चविषय्यासं शोधयन्तु कृपालवः ॥

नमस्करोमि विबुधान् प्रार्थयेऽहं महेश्वरः ।

शोधने था त्रुटिर्जाता क्षन्तव्या विबुधैः सदा ॥

इति विदुषामनुचरस्य—

मिथिलादेशीय दरभङ्गामण्डलान्तर्गताकौरग्रामवास्तव्यस्य-

शब्द-स्मृतिविवेकज्ञ ज्योतिषतीर्थरत्न कर्मनैष्ठिकादि-

विविध विबुधोपाधि भूषितस्य-

श्रीमहेश्वरमित्रशर्मणः

[मेघिलस्य]

॥ श्री. ॥

अथ स्मृतिसन्दर्भस्यप्रथमभागस्य-
मुद्रित स्मृतीनां नामनिर्देशः ।

स्मृति नामानि

पृष्ठाङ्काः

१ मनुस्मृतिः				
२ नारदीय मनुस्मृतिः				२५०
३ अत्रिस्मृतिः	३६६
४ अत्रि संहिता	३५२
५ प्रथम त्रिण्डुस्मृतिः (माहात्म्यं)	३८६
६ त्रिण्डुस्मृतिः	४०१
७ सन्यर्त्तस्मृतिः	५४७
८ दक्षस्मृतिः	५६२
९ अह्निरः स्मृतिः	—	—	—	५६१
१० शातातपस्मृतिः	—	—	—	५६८

श्रुतिः स्मृतिश्च त्रिगुणा नयने द्वे प्रकीर्तिते ।

काणः स्य देवहीनोऽपि द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥

न श्रुतिर्न स्मृतिर्यस्य न शूलं न कुलं यतः ।

तस्य जन्म वृषादौघ तन्म्यहस्थात्रिरज्योत् ॥

॥ शुभम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

स्मृतिसन्दर्भ प्रथम भाग की विषय-सूची

मनुस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय	प्रधान विषय	पृष्ठाङ्क
१ सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम्—		११

सृष्टि की रचना का वर्णन, जल से सृष्टि की रचना हुई (श्लोक १-८)। इसी प्रकार पहले-पहले मरीचि, अत्रि, अङ्गिरा आदि सप्त ऋषि, देवता, यक्ष, राक्षस, गन्धर्व, पिशाचादि की उत्पत्ति (२५-४१)। फिर जरायुज, अण्डज, वद्विज, स्तेदज, वनस्पति आदि की उत्पत्ति (४२-४७)। समय का वर्णन (६४-७४)। चार वर्ण और उनके कर्म (८७-६१)। आचार का वर्णन (१०८-१११)।

२ धर्मतत्त्व विचार वर्णनम्—	१४
-----------------------------	----

धर्म का वर्णन और धर्म का स्वरूप (श्लोक १-१२)। अर्थ में और काम में जिसकी आसक्ति न हो वही धर्म को समझ सकते हैं और धर्म के जिज्ञासुओं को वेद से प्रमाण लेना चाहिये (३-१७)।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

२ ब्रह्मचर्य वर्णनम्—

१५

देश और परम्परा के अनुरूप आचार (१८)। द्विजातियों के संस्कार के समय का वर्णन, गर्भाधान से उपनयन तक दस संस्कार (२६-७७)।

२ कर्तव्यकर्तव्य वर्णनम्—

२१

सन्ध्या और गायत्री का महत्त्व वर्णन (श्लोक १०१-१०४)। स्वाध्याय की विधि (१०७-११५)। विद्या का फल किस्त अधिकारी को होता है (११६-११८)। विद्यार्थी और ब्रह्मचारी के नियम (१७३-२२१)।

३ स्नातक विवाहकर्म वर्णनम्—

३५

विद्याभ्यास का काल (१-२)। विवाह का प्रकरण और कन्या के लक्षण (४-१६)। विवाह के भेद, राक्षस, आसुर, पैशाच और गान्धर्व चार असत् विवाह तथा ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य इन चार सद्विवाहों का वर्णन (२१-३६)। इनका विस्तार (४० तक)। पाणिग्रहण संस्कार स्वर्णों के ही साथ होसकता है असवर्ण के साथ नहीं (४३)।

श्रुतकाल में सद्विवाह करने से गृहस्थ होने पर भी ब्रह्मचारी संज्ञा (४६-५०)। स्त्री का सम्मान करने के लिये आर्य संस्कृति का विकास (५६-६२)।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

३ गृहस्थस्य पञ्चमहायज्ञाः—

४१

गृहस्थ के पञ्चयज्ञ का विधान (६८)। गृहस्थाश्रम की मान्यता (७८-८५)।

३ बलिर्वैश्वदेवः—

४३

बलिर्वैश्वदेव करनेकी विधि—

३ अतिथि वर्णनम्—

४५

अतिथि सत्कार की विधि (१०१-१०८)।

गृहस्थ के लिये अतिथि को खिलाकर भोजन करने का वर्णन (११५-११८)।

३ श्राद्धवर्णनम्—

४६

गोलक और घुम्डकादि निन्दित सन्तान (१७३-१७४)।

भोजन करने का नियम (२३८-२३९)।

४ गृहस्थाश्रम वर्णनम्—

६१

गृहस्थाश्रम का वर्णन (१)। श्राद्ध में और यज्ञ में कैसे प्राधान्य को भोजन कराना चाहिये (३०-३१)। उपनयन-संस्कार के अनन्तर स्नातक के रहन-सहन और व्यवहार के नियम (३५-११०)। विरोध नियम तथा गृहस्थ की शिक्षा (१११-१३५) धर्म का आचरण और नियम (१७७)। दान, धर्म और श्राद्ध (२६०)।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठांक

५ अभक्ष्य वर्णनम्—

८५

अकाल मृत्यु कैसे होती है (१-४)। अभक्ष्य (जिन चीजों का भोजन नहीं करना चाहिये उनका वर्णन (५-२०)। आमिष खाने का दोष (३४)।

५ भक्ष्याभक्ष्य वर्णनम्—

८६

योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम् ।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्यमुच्यते ॥

हिंसा का निषेध और आमिष खाने का पाप (४८-५०)।
जो मांस नहीं खाता है उसको अश्वमेध का फल (५३-५४)।

५ प्रेत शुद्धि वर्णनम्—

९०

अशौच (सूतक) (५८-७८)। सूतक में कोई काम न करने का वर्णन (८४)। जिन पर अशौच नहीं लगता है उनका वर्णन (६३-६५)।

५ द्रव्य शुद्धि वर्णनम्—

९५

परम शुद्धि (१०६-१११)।

५ शरीर शुद्धि वर्णनम्—

९७

अशुद्धि (१३३)। मार्जन से शुद्धि करने की विधि (३५)।
जठन से शुद्धि (१४०-१४१)।

५ स्त्रीधर्म वर्णनम्—

९६

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।

सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥

पतिप्रता स्त्रियों का माहात्म्य (१५४-१६६)।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

आयु के द्वितीय भाग यौवनावस्था ५० वर्ष की उम्र तक गृहस्थ में रहे (१६६) ।

६ वानप्रस्थाश्रम वर्णनम्— १०१

वानप्रस्थाश्रम जब पुत्र का पुत्र अर्थात् पौत्र हो जाय तब वन में निवास करे गृहस्थ में न रहे (१) । वानप्रस्थाश्रमी के नियम (२) । मुन्यन्न शाक-पात से हवन करने का निर्देश (५) । वानप्रस्थ के रहन-सहन के नियम (६-३२) । आयु के द्वितीय भाग समाप्त कर सन्यासाश्रम की ओर लगने का निर्देश (३३) ।

६ सन्यासाश्रम वर्णनम्— १०४

सन्यास का विधान (४०) ।
गृहस्थाश्रम में न्याय धर्म से जीवन यापन की श्रेष्ठता (८६)
ब्राह्मण को सन्यास का धर्म (६६) ।

७ राज्यशासन धर्म वर्णनम्— ११०

राज्यसत्ता, शासन सत्ता का वर्णन, राजा अर्थात् शासक के आचरण का निर्देश (१८) । राजदण्ड की आवश्यकता (१६-२०) । शासक का विनयाधिकार (३५-४४) । शासक के दस कामज दोष और आठ क्रोध से उत्पन्न होनेवाले दोषों से बचने का निर्देश (४५-४७) । सचिवों की योग्यता और उनके साथ राज्यकार्य के परामर्श की विधि (५४) । राज दूत (६६) दुर्ग निर्माण (७०) । शत्रु से युद्ध का वर्णन (६०) । राष्ट्र-

राष्ट्र संग्रह और राष्ट्र निर्माण (११३-११७) । राज्य कार्य में लगे हुए मनुष्यों की वृत्ति का माप (१२४-१२६) । वाणिज्य कर राज्यशासन नीति (१२७-२२६) ।

८ राज्यधर्म दण्डविधानवर्णनम्— १३१

राजा को अपने सचिव वर्ग और मंत्री के साथ राजकाज देखने की विधि (२-३) । अद्वारह व्यवहार का वर्णन 'ऋणा-दानादि' (४-८) । व्यवहार में धर्म की रक्षा का ध्यान (१५) । मन की भाषना के चिह्न (२६) । व्यवहार की जानकारी और साक्षी के चरित्र का वर्णन (४८-७५) ।

८ राजधर्म दण्डविधाने साक्षिवर्णनम्— १३८

साक्षी के विशेष निर्देश (७६-६६) । असत्य साक्षिवाद का पाप पृथक्पृथक् स्थानों पर (६७-१०१) । वृथा शपथ करने से पाप (१०१-११८) । असत्य साक्षी के दण्ड का विधान (११९-१२४) । राजा अपराधी को बिना दण्ड दिये छोड़ देने से राजा को नरक गमन ।

८ द्रव्यपरिमाणनिरूपण वर्णनम्— १४३

तौल (माप) बनाने की विधि (१३२) । ऋण लेने पर व्याज की दर (१३६) । किसी वस्तु के रखने पर चक्रवृद्धि में वृद्धि का सन्तुलन (१५०) ।

अध्याय प्रधानविषय पृष्ठाङ्क

८ राजधर्मदण्डविधान वर्णनम्— १५५

जो कन्या नहीं है उसे कन्या कहकर विवाह करनेवाले को दण्ड (२२५-२२६)। पाणिग्रहण संस्कार कन्या का ही होता है स्त्री का नहीं (२२७-२२८)।

८ वेतन दण्ड वर्णनम्— १५२

सीमादण्डवर्णनम्— १५५

ग्राम सीमा का निर्णय (२६५)। वाक्पारुष्य (अपशब्द गाली देने) का व्यवहार (२६६)। दण्डपारुष्य (मार-पीट) के अपराध (२७८-३००)।

८ चौरदण्ड वर्णनम्— १५६

स्तेन चोरी (३०१-३४४)।

८ राजधर्मदण्डविधान वर्णनम्— १६२

परस्त्री गमन की परिभाषा (संग्रहण) (३५६)।

परस्त्री गमन का दण्ड (३८६)। कर लगाना और तुला, तराजू, गज, बांटों का निरीक्षण (३६८ से समाप्ति तक)।

६ शक्तिस्वरूपा स्त्रीरक्षाधर्म वर्णनम्— १६६

मातृ जाति शक्ति रूपा है इसे दृष्टिगत रखना पुरुष का प्रधान धर्म और कर्तव्य है। किसी भी रूप में शक्ति का ह्रास अवा-

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

व्यवनीय है। स्त्री की रक्षा से धर्म और सन्तान की रक्षा होती है (१-३५)।

पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।

विश्वजन्यमिदं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥

भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिं द्रष्टुं तु भर्तृभिः ।

आदुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी धीजभूतः स्मृतः पुमान् ।

क्षेत्रधीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥

६ स्त्रीधर्मपालन वर्णनम्—

१७३

नियोग का निर्णय (५८-६३)। नियोग वसका ही होगा जिसका धायक दान करने पर भावी पति स्वर्गत (मरजाय) हो जाय। विवाह में कन्या की अवस्था और घर की अवस्था का वर्णन और विवाह काल (६४-६६)। स्त्री-पुरुष धर्म का वर्णन (१०२-१०३) विवाह रति का धर्म बताया है।

७ दायविभाग वर्णनम्—

१७६

दाय विभाग की सूची और दाय विभाजन का काल (१०४)।

८ सम्पत्तिश्राद्धयोरधिकारित्व वर्णनम्—

१८१

अपुत्रक का धन दौहित्र को (१३१)। कन्या को पुत्र समझकर धन देने का निश्चय होने के अनन्तर यदि औरस पुत्र हो जाय तो धन विभाग का निर्णय (१३४)।

अध्याय

प्रधानविषय

११ पुष्पाङ्क

६ पुत्रार्थं सम्पत्ति विभाग वर्णनम्— १८३

पारद प्रकार के पुत्रों के लक्षण । उनमें ६ दाय्याद और ६ अदायाद बताये हैं । (१५८-१८१) ।

६ ऐश्वर्याधिकारिपुत्र वर्णनम्— १८६

दायधन के विभाजन के अन्तर प्रकार संसृष्टि के धन का बँटवारा (१८२-२१५) ।

६ अनेक दण्ड वर्णनम्— १९०

राजा को घृत कर्म करनेवाले को राष्ट्र से हटाने का वर्णन (२२०) । मन्त्री लोग जो भ्रष्टाचार करे शासक उनको निकाल कर दण्ड देंगे (२३४) । महापाप चार हैं—ब्रह्म हत्या, गुरुतल्प-गमन, मुरापाप और स्वर्णस्तेयी (२३५) । पापों का वर्णन और प्रायश्चित्त (२३६) ।

६ राजधर्म दण्ड वर्णनम्— १९३

प्रजा पालन से राजा को स्वर्ग प्राप्ति (२५६) । साहसिक (मारपीट करनेवाले) को दण्ड (२६७) ।

६ राज्ञः धर्मपालन वर्णनम्— १९७

कर लेने का समय (३०२) ।

६ वर्णानां कर्मविधि वर्णनम्—

: १६६

ब्राह्मण क्षत्रिय दोनों की मिली जुली शक्ति राष्ट्र निर्माण कर सकती है (३२२) । शूद्र को अपने कार्य से ही मोक्ष (३३४) ।

१० वर्णानां भेदान्तर विवेक वर्णनम्— २००

वर्ण भेदान्तरेण त्वनेकवर्ण वर्णनम्— २०१-

स्त्री पुरुष के वर्ण भेद से सन्तान की भिन्न भिन्न जातियों का वर्णन अर्थात् अनुलोम सन्तान और प्रतिलोम सन्तान का वर्णन । अनुलोम और प्रतिलोम की वृत्ति का भी पृथक् वर्णन (१-६२) ।

१० चतुर्वर्णानां वृत्ति वर्णनम्— २०६

चतुर्वर्ण्य के लिये अहिंसा, सत्य, अस्तेय, शौच, इन्द्रिय निग्रह मनु ने धर्म बताया है (६३) ।

१० वृत्ति जीविक वर्णनम्— २०६

वर्णधर्म,—यथा; ब्राह्मण का पढ़ना, पढ़ाना दान लेना वदेना, यज्ञ करना कराना इत्यादि (७५) । इनके कार्य जाति विभागानुसार (७६ से समाप्ति पर्यन्त) ।

११ धर्मप्रतिरूपक वर्णनम्— २१३

यज्ञ होम सोम यज्ञ के सम्बन्ध में स्नातकों का सम्मान ।

प्रायश्चित्तों का यज्ञ के लिये धन एकत्र कर यज्ञ में न लगाने वाले की काक योनि इत्यादि में गति (१-२४) ।

११ देवादि धनं हरतीति फलम्— २१५

यज्ञ का घर्णन, यज्ञ की दक्षिणा (३०) । जानकर पाप करनेवाले को प्रायश्चित्त अवश्य करना (४६) ।

११ स्तेयफल वर्णनम्— २१७

चुरी करनेवाले को पृथक् पृथक् पदार्थ के चोरी करने से शरीर में चिह्न होते हैं जैसे सुवर्ण चोर का दूसरे जन्म में कुनखी होना इत्यादि (४८) ।

११ प्रायश्चित्त वर्णनम्-अगम्पागमन वर्णनम्--२१८

महापाप आदि का प्रायश्चित्त (५५-१६०) ।

बालघाती, कृतघ्न शुद्ध नहीं होता (१६१) ।

११ प्रायश्चित्त वर्णनम् २३१

सान्त्वयन व्रत, कृच्छ्र व्रत, चान्द्रायण आदि का घर्णन (२२३-२३१) ।

११ तपमहत्त्वफल वर्णनम् २३४

तपस्या से पाप नाश (२४२) । अक्षर प्रणव को जप करने से सर्वपाप क्षय (२६६) ।

१२ कर्मणा शुभाशुभफल वर्णनम्—

२३७

सात्त्विक, शारीरिक और भानसिक कर्म का वर्णन (४-६) ।
बाणी के पाप से पक्षियों का जन्म, शरीर के पाप से स्थावर
योनि और मन के पाप से शारीरिक दुःख होते हैं ।

सत्त्व राजस् और तमस् तीन गुणों से नाना प्रकार के पाप
(२६) । इन तीनों गुणों का सामान्य जीवों में लक्षण (३४) ।
जिन कर्मों के करने से मनुष्य को सङ्कोच और लज्जा होती है
यह तमोगुण (३५) । जिस कर्म को करने से संसार में
स्थिति होती है उसे राजस् कहते हैं (३६) ।

तामसी कर्म की गति (४२-४४) । राजसी कर्म की गति
(४७) । सात्त्विक कर्म की गति (४८-४९) ।

१२ कृतकर्मफल वर्णनम्

२४२

ब्राह्मणत्व करने से ब्रह्मराक्षस की गति (६०) । पृथक् पृथक्
बस्तुओं की चोरी करने से भिन्न भिन्न गति (६१) । चोरों को
असि पत्र आदि नरक के दुःख (७५) । प्रवृत्ति और निवृत्ति
कर्मों का वर्णन (८८) ।

१२ धर्मनिर्णय कर्तृक पुरुष वर्णनम्

२४६

स्वराज्य की यथार्थ परिभाषा (६१) । राज्य शासन, राष्ट्र
और सेना के शासन के लिये वेदधर्म की आवश्यकता

(६७-१००) ब्राह्मण को तपस्या और ब्रह्मविद्या से मोक्ष (१०४)। धर्म की व्यवस्था कौन दे सकता है : (१०८)। दस हजार पुरुषों की तुलना में एक आत्मज्ञानी का अधिक मान्य है (११३)।

आत्म ज्ञान अध्यात्म जीवन का निरूपण (११६-१२६)।

नारदीय मनुस्मृति के प्रधान विषय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

व्यवहार दर्शन विधि:

२५०

मनु प्रजापति आदि जिस समय राज्य कर रहे थे उस समय सब सत्यवादी थे और जब धर्म का ह्रास हुआ तो नियन्त्रण के लिये व्यवहार की प्रतिष्ठा की गई। इसी के लिये राजा दण्ड नीति का धारण करनेवाला बनाया गया (१-२)। व्यवहार के निर्णय में साक्षी और लेख दो बातें रखी गईं। जब दो पक्षों में विवाद हो तो साक्षी और लेख का विधान हुआ (३-६) जितने प्रकार के व्यवहार और वाद-विवाद होते हैं उनका वर्णन (६-२०)। विवाद का मौलिक कारण काम क्रोध को बतलाया है (२१)। विवाद के निर्णय की विधि (२५-३२)। अर्थ शास्त्र और धर्मशास्त्र के बीच मतभेद होने में धर्मशास्त्र की मान्यता (३३-३४)। कोई भी सन्देह हो तो राजा द्वारा निर्णय कराये जाने का विधान (४०)। विनयन का प्रकार (४४-५०) लेख और गवाही (साक्षी) की सत्यता की जाँच (५१-६४)।

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

राजा को व्यवहार के निर्णय में सहायता के लिये संसद (जुरी) का विधान (६८-७२)। सभासद (निर्णय सभा के) का नियम। ठीक बात को छिपाकर या बढ़ाकर बोलने का पाप (७३)। सभासद को बात बढ़ाने और छिपाने में पाप का संस्पर्श (७४)। सभा का वर्णन (८०)।

ऋणादानं प्रथमं विवादपदम्

२५८

ऋण के सम्बन्ध में (१)। समय चले जाने पर भी पुत्र को चाप का ऋण चुका देना चाहिये (८-६)। स्त्री पति का ऋण नहीं देवे (१३)। जो जिसका धन लेनेवाला होता है उसे देना चाहिये (१४)। निर्धन, अपुत्री स्त्री को ले जानेवाले को उसके ऋण देना चाहिये (१६)। पुत्र पति के अभाव में राजा का अधिकार (२३)। पति के प्रेम से दी हुई वस्तु को कोई नहीं ले सकता है (२४)। कौन कुटुम्ब में स्वतन्त्र है और कौन परतन्त्र है इसका वर्णन (२६-३२)। छल से कमाये धन को फाला धन कहते हैं (४३)। न्याय का धनागम (५०-५१)। प्रत्येक जाति की अपनी अपनी वृत्ति (५६-६४)। तीन प्रकारके लिखित, साक्षी, मोग का प्रमाण (६६-७७)। धरोहर का प्रमाण (७३)। स्त्रीधन के रक्षा का विवरण (७५)। गृह पुरुष का प्रमाण (८०-८६)। रुपये का वृद्धि (व्याज का प्रकार) चक्रवृद्धि का (Compound interest) वर्णन (८७-९४)। धनी को ऋणी का लेख बतलाना चाहिये (९८-१००)। प्रतिभू

पूधानविषय पृष्ठाङ्क
 (जामिन) का वर्णन (१०३)। लेख, लेखक के प्रकार, कितने प्रकार के होते हैं (११२-१२२) जो साक्षी के योग्य नहीं हैं—
 अशुद्ध साक्षी (१३४)। शुद्ध साक्षी। साक्षी विषय (१३५-१५२)। असाक्षी (१६३-१६७)। उभय पक्ष (जिसकी स्वीकृति को मान लेने पर) एक भी साक्षी हो सकता है (१७१)। मूठे साक्षी के मुख के चिह्न, (आकार आदि चेष्टा से) (१७२-१७७)। मूठ साक्षी का पाप (१८६-१८८)। सत्य साक्षी का भाहात्म्य (१६०-२००)। सत्य साक्षी की महिमा (२०३)। तम साक्षी के सम्वन्ध में (२१५)। शाप ऋषि और देवताओं पर भी लगता है (२१८)।

उपनिधिकं द्वितीयं विवाद पदम् २७८

औपनिधि निक्षेप का वर्णन (धरोहर)।

सम्भूय समुत्थानं तृतीयं विवाद पदम् २७६

सम्भूय समुत्थान (Partnership)

वाणिज्य व्यवसायी सामेदार होकर व्यापारादि करते हैं—
 उसे सम्भूय समुत्थान कहते हैं।

दत्ताप्रदानिकं चतुर्थं विवाद पदम् २८१

दत्ता प्रदानिक—जो नियम के विरुद्ध दिया है वह वापिस करने का निदान क्या अदेय क्या वापिस लेना। आपत्ति पर भी जो किसी को समर्पण कर दिया वह फिर नहीं दिया जाता (५)।

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

अभ्युपेत्याशुश्रूषा पञ्चमं विवाद पदम्

२८२

शुश्रूषक ५ प्रकार, काम करनेवाले ४ प्रकार (२)। कर्म के भेद—शुद्ध कर्म करनेवाला (१)। आचार्य की शुश्रूषा आदि (१३-२३)। दास के प्रकार (२४-२६)। स्वामी के साथ उपकार करनेवाला दासत्व से छुटकारा पाता है (२८)। सन्यास से धापिस आने पर गृहस्थ में आने पर राजा का दास होकर छुटकारा नहीं है (३३)। यलात् दास बनाये हुए के छुटकारे का उपाय (३६)।

धेतनस्यानपाकर्म षष्ठं विवाद पदम्

२८६

चफरी भेड़ पालनेवाले अनुपरो पर विवाद (१४-१८)। अनुचित सहवास का दण्ड (१६-२३)।

अस्वामि विक्रयः सप्तमं विवादपदम्

२८८

जिस धन पर अधिकार नहीं है उसके बेचने के विषय में, पृथ्वी में जो धन गड़ा है उसपर अधिकार (१)। अस्वामि विक्रय धन चोरी के धन के तुल्य है (२)। चोरी का धन लेने वाला दण्ड का भागी (३)। पृथ्वी पर पड़ा या गड़ा धन राजा का होता है (६)।

प्रधानविषय

पृष्ठांक

विक्रीयासम्प्रदान मष्टमं विवादपदम्

२८६

बेचकर न देने का विवाद (१)। सौदा करके क्रेता को न देने से स्थायी सम्पत्ति में हानि देनी पड़ती है। जङ्गम वस्तु न देने से उसका जो लाभ हो सो क्रेता को देना पड़ता है (४)। सौदा करने के बाद मूल्य देने पर उपरोक्त नियम लागू होता है अन्यथा नहीं (१०)।

क्रीत्वानुशयो नवमं विवादपदम्

२६१

क्रेता खरीदने के पीछे ठीक न समझे तो उसी दिन वापिस देवे (१)। यदि दो दिन बाद वापिस दे तो ३० या हिस्सा देवे अधिक दिन होने से उसका दूना देवे। चार दिन बाद यह सौदा खरीददार का होता है (३)। खरीददार गुण दोष भली प्रकार देखकर सौदा लेवे यह सौदा वापिस नहीं हो सकता (४) गाय को तीन दिन परीक्षा कर देखे, मोती हीरा इत्यादि ७ दिन, द्विपद १५ दिन, स्त्री १ माह और बीजों की १० दिन तक परीक्षा का नियम है। पहने हुए कपड़े वापिस नहीं हो सकते (५-८)। धातु लोहा सोना इत्यादि की अग्नि में परीक्षा सोना घटता नहीं, रजत दो पल घटता है, कासा शीशा आठ प्रतिशत, साम्बा पाँच प्रतिशत घटता है (१०)। जितना काटकर बेचा जाता है (१२-१३)। कापाय वस्त्र खरीदने का विषय (१५)।

समयस्थानपाकर्म दशमं विवादपदम्

२६२

समय का अनपाकरण (पाखण्डी से राजा वच कर रहे) (१)।

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क.

प्रवृत्ति भी हो तो भी बचना चाहिये (७)।

क्षेत्रविवाद एकादश विवादपदम्

२६३

ग्राम्य सीमा का निर्णय तथा ग्राम के गोपालों तथा वृद्ध लोगों से सीमा का निर्णय (१-४)। सीमा के विषय में झूठ कहनेवाले को साहस का दण्ड (७-८)।

पुल बनाने पर विचार (१४-१७)। कोई यदि किसी के बाहर जाने पर उसके खेत पर अधिकार करले तो छोटने पर उसे वापिस दे देये (२०-२१)। खेत तीन पुस्त होने पर छूट नहीं सकता (२४)। किसी के खेत में गाय सो जाय उसका निर्णय (२७-२८)। हाथी घोड़े किसी के खेत में चले जायें तो अपराध नहीं (२८-३०)। किसी के खेत में गाय चर जाय तो उसकी क्षतिपूर्ति निर्णय (३३-३४)।

स्त्रीपुंसयोगो द्वादश विवादपदम्

२६७

पाणिग्रहण होने पर स्त्री मानी जाती है (२-३)। एक गोत्र की कन्या और वर का विवाह नहीं हो सकता है [७]। गुण-दोष न देखकर विवाह होने पर त्याग [६-१५]। दूसरा पति करने का नियम [१६]। कन्यादान करनेवाले अधिकारियों का वर्णन [२०-२२]। स्त्री संप्रहण के दण्ड [६२-६८]। व्यभिचार दण्ड [७०-७५]। पशुयोनि गमन दण्ड [७६]। स्त्री गमन निषेध का वर्णन [८३-८८]। स्त्री की निर्वासन की दशा का वर्णन [६१-६५]। निर्दोष स्त्री त्याग का दण्ड [६७]।

अन्य पति का विधान (६६-१००)। वर्णसंस्कार का वर्णन (१०१)। वर्णसंस्कारों की पृथक् पृथक् जाति (१०६-११८)।

दायविभागस्त्रयोदशं विवादपदम् ३०८

दाय विभाजन का समय (१-४)। जिस धन का विभाजन नहीं हो सकता है (६-७)। स्त्री धन का वियरण (८-९)। सम विभाग अविवाहिता पति का (१३)। पिता द्वारा विभाग की मान्यता (१६-१६)। जो लोग पितृक धन के अनधिकारी हैं (२०-२१)। सम्मिलित कुटुम्ब के भाइयों का विभाग (२३-२५)। स्त्रियों की रक्षा का विधान (३१-३२)। असंस्कृत कन्या का पितृ-धन से सरकार (३३)। एक साथ रहनेवाले भाई एक दूसरे के साक्षी नहीं होते हैं (३६)। बारह प्रकार के पुत्रों का वर्णन (४२-४५)। पुत्राभाव में कन्या का अधिकार (४७)।

साहमं चतुर्दशं विवादपदम् ३१३

तीन प्रकार के साहम (२)। उत्तम साहम (३)। अंशम साहम का पक्ष, सर्वस्य हरण (७)। महा साहमी का दण्ड (६)। छोटी (११)। गुराई हुई वस्तु का वर्णन (१२-२०)।

पाददण्डपादुकायं पञ्चदशं विवादपदम् ३१५

पादपादुकायं दण्डपादुकायं (मही गाड़ी और अरनील) तीन

प्रकार का दण्ड (१-३)। दूसरे पर पत्थर फेंकना दण्ड पारुष्य (४)। दण्ड पारुष्य का दण्ड (५-१३)। जाति परस्व दण्ड का सारतम्य (१४-१७)। जिस अङ्ग द्वारा पाप हुआ उसका छेदन (२३-२४)। दण्ड पारुष्य में अपराधी को दण्ड (२५-२७)।

घूतसमान्द्वयं सप्तदशं विवादपदम्

३१८

जूआ की परिभाषा (१)। जूआ खेलने के अभियोग में साक्षियों का वर्णन (४)। मिथ्या साक्षियों को दण्ड (५-६)।

प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम्

३१९

प्रकीर्ण विवाद की परिभाषा (१-४)। शास्त्र निषिद्ध मार्गगामी को दण्ड (७)। अन्याय से व्यवस्था की हुई का राजा द्वारा भंग (८-९)। राजा द्वारा सर्वस्वहरण पर आजीविका त्याग (१२)। राजा के दण्ड न देने पर क्षति (१६-१७)। दण्ड देने से राजा निर्दोष (१८)। राजा की महिमा और आज्ञा पालन (२०-३०)। राजा का धर्म (४७-४८)। माहलिक आठ चीजों का वर्णन (५१)। उनकी प्रदक्षिणा का वर्णन (५२)। 'प्रगट' अ-प्रगट धोरों का वर्णन (५३-५८)। चारों धोरों को दण्ड

(६०-६४) । चोरों के सहवासियों को दण्ड (७०-७५) । भिन्न-भिन्न प्रकार की चोरी का दण्ड (७६, ६०) । जिस जिस अङ्ग द्वारा चोरी उसका दण्ड (६२) । आघात करने को शरीर के स्थान (६४-६५) । प्राक्लण को फांसी नहीं लगाना और देश से यहिच्छित्त करना (६६) । दुष्टों को दण्ड और अङ्गों पर निशान (१०१-१०६) । गुप्त पापों का सम्राज द्वारा दण्ड (१०८) । दण्डों का प्रकार (१११) । अर्थदण्ड के मान की व्यवस्था (११८) ।

दिव्य प्रकरणम्

३३०

पाँच प्रकार के दिव्यों का वर्णन (२) । सत्य असत्य (३) । तुला वर्णन (४) । तुला निर्णय (५-८) । तुला का विषय (६, २१) । जल परीक्षा (२१, ३१) । विष परीक्षा (३०, ३८) । विष पान का वर्णन (३६, ४५) ।

विशेष—नारदी-स्मृति में अध्यायक्रम नहीं रहने से प्रकरण ही लिया गया है ।

अत्रिस्मृति के प्रधान विषय

१ आत्मशुद्धिवर्णनम्

३३६

अत्रि के प्रति पाप मुक्त्यर्थ श्रुतियों का प्रदन (१-३) । प्राणायाम विधि उससे लाभ (४-१०) । गायत्री मन्त्र प्रणव-विधान (१५) ।

प्रक्षालन (२५)। सोजन के नियम (२६-२८)। सूतक स्नान विधि (३२-३३)। शुद्धि विधान (३८)। सूतक दिन निर्णय (४१-४२)। सूतक के विषय में वर्णन (४३-४६)। कन्या ऋतुमती होने पर शुद्धि विधान (४७-५०)। जन्म के दिन ग्रहण होने पर पूजा विधि (५१-५५)।

स्वर्गसुख प्राप्ति फलवर्णनम्

३५१

दान से स्वर्ग गति की प्राप्ति (१-५)।

अग्निसंहिता के प्रधान विषय

धर्मशास्त्रोपदेश वर्णनम्

३५२

संहिता श्रवण माहात्म्य (१-७)। गुरु के सत्कार न करने से कुम्भपुरयोनि प्राप्ति (१०)। शास्त्र अपमान से पशुयोनि (११)। स्वकर्तव्यनिष्ठ की प्रशंसा (१२)। प्रत्येक वर्ण के कर्म (१३-२०)। विद्वानों के कार्य में मूर्खों की निपुक्ति करने पर क्षति (२३)। विद्वत्पूजा वर्णन (२७)। राजा के पश्च यज्ञ—दुष्ट को दण्ड, सज्जन पूजा, न्याय से कोप वृद्धि, निष्पक्ष न्याय, राष्ट्र वृद्धि (२८)। शौच लक्षण (३१-३५)। ब्राह्मण कर्तव्य (३६-३८)। दान माहात्म्य (४०-४१)। इष्टापूर्ति के लक्षण (४३-४४)।

नियम की अपेक्षा यम का सेवन (४७)। नियम (४६)।

जिनको उद्देश्यकर स्नान किया जाता है उसका फल (५०-५१)।

पुत्र को पिता का गया श्राद्ध करना चाहिये, गया श्राद्ध का

माहात्म्य (५२-५८)। आहार शुद्धि, स्थान शुद्धि, वस्त्र

शुद्धि आदि का निर्देश (५६-८१)। सूतक आशौच आदि का

प्रायश्चित्त (८३-१११)। कृच्छ्र, सान्त्वन, चान्द्रायण व्रत

का विधान (१११-१३५)। स्त्री को जप व्रत का निषेध

केवल पति परायणता (१३५-१३८)। लोह पात्र में भोजन

करने से पतित। (१५२)।

भिक्षुक की परिभाषा (१६५)। महापातकियों की गणना

(१६६)।

शुद्धिप्रकरणम्

३६७

विभिन्न पापों का प्रायश्चित्त और शुद्धि का पृथक् वर्णन

(१६७-२०८)।

शुद्धिस्पर्शादि प्रायश्चित्तम्

३७१

कृच्छ्र व्रत और शौच के विभिन्न प्रकार (२०६-२२६)।

प्रायश्चित्तम्

३७३

पाण्डाल का जल पीने से पथ्यगन्ध से शुद्धि (२३२)। जल

शुद्धि का वर्णन (२३७)।

प्रायश्चित्तवर्णनम्

३७४

रजस्वला स्पर्श, भिन्न-भिन्न पापों का प्रायश्चित्त एवं अशौच वर्णन (२३८-२८०)। स्पर्शास्पर्श एवं उच्छिष्ट भोजन का वर्णन (२८२-२९०)। पतित अन्न भक्षण, चाण्डाल अन्न, कन्या अन्न, राजान्न भक्षण का दोष वर्णन [२९१-३०६]। ब्राह्म में भोजन शुद्धि वर्णन [३०६-३१०]। अङ्गुली से दस्तौन का निषेध [३१४]। शौच, मैथुन, स्नान, भोजन में मौन रखना [३२१]।

दान फल वर्णनम्

३८२

धर्ममुखी गोदान का माहात्म्य (३३१) विद्यादान का माहात्म्य [३३७-३३८]। दानपात्र का वर्णन [३३६-३४१]।

श्राद्धफलवर्णनम्

३८४

श्राद्ध में भोजन कराने योग्य श्राद्धणों का वर्णन [३४२-३४४] पुत्र द्वारा पिता का श्राद्ध कराने का माहात्म्य, न करने से पाप [३४५-३६०]। श्राद्ध माहात्म्य एवं श्राद्ध का समय [३६१-३६८]।

निन्द्यश्राद्धण वर्जनवर्णनम्

३८६

श्राद्धण की संज्ञा देव श्राद्धण, विप्र श्राद्धण, शूद्र श्राद्धण आदि

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

म्लेच्छ ब्राह्मण, विप्र चाण्डाल [३७२-३८०]। श्राद्ध में
वर्ज्य ब्राह्मण [३८४]। विद्वान् होने पर भी पतित ब्राह्मण
की पूजा नहीं की जाती है [३८५-३८६]। खरीदी हुई
स्त्री के पुत्र श्राद्ध करने योग्य नहीं होते हैं [३८७]।

धर्मफलवर्णनम्

३८८

दीपक की छाया, बकरी की धूलि की शुद्धि [३९०]। स्नान
के स्थानों का वर्णन [३९१]। पिण्डदान के स्थान एवं
समय का वर्णन [३९४]। अग्नि संहिता का महात्म्य [३९५]।
विशेष—इस संहिता में भी नारदी-स्मृति की तरह छोटे छोटे
प्रकरण हैं।

प्रथम विष्णुस्मृति के प्रधान विषय

१ शौनकप्रति राज्ञः प्रश्नोक्तिः, शौनकस्योत्तरम् ३८९

शौनक के प्रति ऋषियों का प्रश्न कि अन्तकाल में ध्यान
करने से मोक्ष होता है [१-३]।

युधिष्ठिरस्य पितामहं प्रति प्रश्नः, भीष्मस्य
पुरातन वार्ताकथनमोङ्कारवर्णनं, विष्णोः प्रसादन
विधि वर्णनम्, ईश्वरवर्णनम्, वरप्राप्तिवर्णनम्,
नारायणवर्णनञ्च

३९१

भीष्म के प्रश्न पर विष्णु भगवान् का उत्तर, नारायण नाम

का माहात्म्य [४-६८]। द्वादशाक्षर मन्त्र का माहात्म्य [१००-१११]।

विष्णुस्मृति के प्रधान विषय—

१ सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम् ४०१

ब्रह्मा की उत्पत्ति से सृष्टि रचना, वराह द्वारा पृथिवी का उद्धार, देव आदि का सृजन, जब विष्णु अन्तर्धान हो गये तब कश्यप से पृथिवी ने पूछा मेरी गति क्या होगी ? पृथिवी द्वारा विष्णुस्तुति।

२ सवर्णाश्रम वृत्तिधर्म वर्णनम् ४०७

वर्णाश्रम की रचना उनके मन्त्रों द्वारा श्मशान तक की क्रिया, वृत्ति, जाति पर विचार।

३ राजधर्म वर्णनम् ४०८

राजधर्म, ब्राह्मणों से कर नहीं लेने का वर्णन।

४ राजधर्म वर्णनम् ४१२

प्रजा सुख से सुखी और दुःख से दुखी रहने से राजा को स्वर्ग प्राप्ति।

५ राजधर्मविधाने दण्डवर्णनम्

४१३

महापातक और उनके दण्ड का वर्णन, पापियों दण्ड का वर्णन और दूसरी योनि का वर्णन, विवाद का वर्णन और कूट साक्षियों का वर्णन, तीन पुस्तक तक भोगने पर जगह का वर्णन, चोर, परछोगामी, लम्पट जिसके राज्य में न हों उस राजा का इन्द्रत्व वर्णन ।

६ ऋणदान वर्णनम्

४२१

ऋणी धनी का व्यवहार और उसकी व्यवस्था का वर्णन, स्वर्ण की द्विगुण की वृद्धि, अन्न की त्रिगुण की वृद्धि इनके निर्णय शास्त्र साक्षी । सम्पत्ति लेनेवाले को ऋणदान आवश्यक ।

७ सत्तेषसाक्षिवर्णनम्

४२३

लिरित का वर्णन, राज साक्षी, गवाही, असाक्षिक वर्णन, संदेहास्पद लेख का निर्णय ।

८ वर्जितसाक्षिदक्षणवर्णनम्

४२४

जो साक्षी में निषेध है उनका वर्णन, कूट साक्षियों का वर्णन, शुद्ध साक्षियों के कहने पर निर्णय करना । जिस विवाद में कूट साक्षी होना निश्चित हो जाय वह विवाद समाप्त कर देना ।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

६ समयक्रियावर्णनम्

४२६

समय क्रिया राजद्रोहादि में शपथ कराने का विवरण, अभियुक्त को दिव्य कराने की प्रक्रिया, सचैल ज्ञान कराकर सप्त देवता और ब्राह्मण के आगे शपथ करावे ।

१० घट (तुला) धर्म वर्णनम्

४२७

घट या तुला—इसमें पुरुष को बिठावे और उससे यह कहलावे कि ब्रह्म हत्यारे को मूठी गवाही देने में जो नरक होते हैं वह इस तुला में बट इस तरह नीचे के श्लोकों में उसके प्रार्थना के मन्त्र घोले । यदि तुला में तौल बढ़ जावे तो उसको सजा समझे, यदि घट जावे तो उसे मूठा समझे ।

११ अग्निपरीक्षा वर्णनम्

४२८

अग्नि परीक्षा—सोलह अङ्गुल के सात मंढल बनावे और उन मंढलों को दो हाथ के सूत्रों से वेष्टित कर देवे । पचास पल के लोहे को आग में गरम करके उसे हाथ में लेकर सात मंढलों पर चले फिर लोहे को नीचे रख देवे । जिसका हाथ न जले वह अनपराधी यदि जल जावे तो अपराधी—इसके नीचे अग्नि के मन्त्र लिखे हैं ।

अध्याय

प्रधानविषय

शुद्धाङ्क

२० दिनरात्रिकालवर्षादीनां वर्णनम्

४३६

देवताओं का उत्तरायण दिन, दक्षिणायन रात्रि है। सम्बत्सर अहोरात्रि है इस प्रकार काल का विभाग यथाकर कर्म विपाक बताया गया है और पितृ क्रिया बताई गई है।

२१ अशौचानन्तरं श्राद्धादि वर्णनम्

४४३

अशौच पूरा होने पर पितृ और अग्निहोत्र वार्षिक श्राद्ध, पुण्यदान आदि का विवरण है।

२२ अशौच निर्णय वर्णनम्—

४४४

अशौच किस जाति का कितने दिन का होता है। किसी का इस दिन का किसी का बारह दिन का।

२३ अन्नद्रव्यादि शुद्धिवर्णनम्—

४४६

वस्त्र और अन्नादि की शुद्धि के सम्बन्ध तथा कूय आदि के शुद्धि के विषय—इसमें गाय के सींग का जल और पञ्चगव्य से अन्न में शुद्धि बताई है।

२४ विवाह वर्णनम्—

४४३

प्राप्त्य की पात्र जाति में विवाह, क्षत्रिय की तीन, वैश्य की दो, शूद्र की एक जाति में विवाह यत्नाया समोक्ष से

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

विवाह का निषेध । माता से पंचम और पिता से सप्तम कुल में विवाहग्राह्य है । स्त्री के लक्षण और आठ प्रकार के विवाह । अन्तिम में ब्राह्म विवाह का माहात्म्य ।

२५ स्त्रीणां संक्षिप्तधर्म वर्णनम्—

४५५

इसमें संक्षिप्त से स्त्रियों के धर्म बताये हैं ।

२६ अनेक पत्नीत्वे सति स्वधर्माद्यस्त्री प्राधान्य वर्णनम्—

४५६

जिसकी सवर्णा बहुभार्या हो तो वह धर्म काम ज्येष्ठ पत्नी से करे । हीन जाति की स्त्री से विवाह करने पर उससे उत्पन्न लड़के से दैव कार्य और पितृकार्य नहीं हो सकता ।

२७ निषेकादुपनयनपर्यन्तदशसंस्कारवर्णनम्—

४५७

गर्भाधान, पुंसवन संस्कार आदि का वर्णन— उपनयन ब्राह्मण को आठवें, क्षत्रिय को ग्यारहवें और वैश्य को बारहवें वर्ष में करना चाहिये ।

२८ गुरुकुले वसन् ब्रह्मचारिणां सदाचार वर्णनम्—

४५८

इसमें ब्रह्मचारी के नियम, गुरुकुल में रहना, गुरु की आज्ञा पर चलना, वेदों को पढ़ना इत्यादि वर्णन किया गया है ।

१२ उदकपरीक्षावर्णनम्

४३०

उदक { जल में परीक्षा }—वहाँ पर एक आदमी धनुष एक तीर पानी में डाले। वह आदमी कूदकर उस तीर लावे। जो पानी के नीचे न दिखलाई देवे वह शुद्ध, दिखाई दे वह अशुद्ध और मन्त्र वही लिखे हैं।

१३ विषपरीक्षा वर्णनम्

४३१

विष की परीक्षा—हिमालय के विष को सात जौ के बराबर घी में भिगो कर उसे दिखावे। जिस पर जहर न पड़े उसे शुद्ध। इसके प्रकरण में प्रार्थना के मन्त्र लिखे हैं।

१४ कोपप्रकरण वर्णनम्

४३१

कोपमान—किसी उग्र देवता के स्नान का वहक तीन अब्जुली यह पीवे। दो तीन सप्ताह तक उसके घर में कोई रोग, मरण हो जाय तो उसे अशुद्ध समझे। इसके प्रकरण में प्रार्थना के मन्त्र लिखे हैं।

१५ द्वादश पुत्र वर्णनम्

४३२

बारह प्रकार के पुत्र—सबसे पहिले औरस, होत्रज, पुत्रिका पुत्र, भाई और पिता के न होने पर लड़की, पुनर्भव, कानीन,

गृहोत्पन्न, सहोदर, दत्तक, क्रीत, स्वयं उपागत, अपविद्ध, परित्यक्त ये चारह प्रकार के पुत्र बतलाए गये हैं। इस अध्याय के अन्तिम श्लोकों में बतलाया है कि पुत्रात्मा नरक से जो पिता को बचाता है उसे पुत्र कहते हैं।

१६ जातिवशात्पुत्रमेदवर्णनम्

४३४

समान वर्णों से जो पुत्र होते हैं वही पुत्र कहे जाते हैं। जब अनुलोम जो माता के वर्ण से प्रतिलोम ये अनार्य लड़के कहे जाते हैं। उनकी संज्ञा और संकर जाति का विवरण।

१७ पुत्रात्मावे सम्पत्ति विभाग (ब्राह्म) वर्णनम् ४३४

विभाग—अगर पिता विभाग करे तो अपनी इच्छा से कर सकता है। सभी उपार्जित का विभाग करे और पति के विभाग में स्त्री का पूर्ण अधिकार है।

ब्राह्मणस्य चातुर्वर्ण्येषु जातपुत्राणां दामविभाग वर्णनम् ४३६

ब्राह्मण का चारों वर्णोंमें विवाह होता है और जो बटवारे का कहा गया है वह विभाग बतलाया गया है।

१८ शवस्पर्शी (दाहसंस्कारार्थ) पुत्र वर्णनम् ४३८

ब्राह्मण के अग्निदाह का निर्णय किया है।

२० दिनरात्रिकालवर्षादीनां वर्णनम्

४३६

देवताओं का उत्तरायण दिन, दक्षिणायन रात्रि है। सम्बत्सर अहोरात्रि है इस प्रकार काल का विभाग बताकर 'कर्म' विपाक बताया गया है और पितृ क्रिया बताई गई है।

२१ अशौचानन्तरं श्राद्धादि वर्णनम्

४४३

अशौच पूरा होने पर पितृ और अग्निहोत्र वार्षिक श्राद्ध, छुम्भदान आदि का विवरण है।

२२ अशौच निर्णय वर्णनम्—

४४४

अशौच किस जाति का कितने दिन का होता है। किसी का दस दिन का किसी का बारह दिन का।

२३ अन्नद्रव्यादि शुद्धिवर्णनम्—

४४६

वर्तन और अन्नादि की शुद्धि के सम्यन्ध तथा कूय आदि के शुद्धि के विषय—इसमें गाथ के सींग का जल और पञ्चागव्य से अन्न में शुद्धि बताई है।

२४ विवाह वर्णनम्—

४४३

प्राक्ष्ण को चार जाति से विवाह, क्षत्रिय को तीन, वैश्य को दो, शूद्र को एक जाति से विवाह बतलाया है। सगोत्र से

२३ विवाह का निषेध । माता से पंचम और पिता से सप्तम कुल में विवाहग्राह्य है । स्त्री के लक्षण और आठ प्रकार के विवाह । अन्तिम में ग्राह्य विवाह का माहात्म्य ।

२४ स्त्रीणां संक्षिप्तधर्म वर्णनम्—

४५५

इसमें संक्षिप्त से स्त्रियों के धर्म बताये हैं ।

२५ अनेक पत्नीत्वे सति स्वधर्माद्यस्त्री प्राधान्य वर्णनम्—

४५६

जिसकी सघर्णा बहुभार्या हो तो वह धर्म काम ध्येष्ठ पत्नी से करे । हीन जाति की स्त्री से विवाह करने पर उससे उत्पन्न लड़के से दैव कार्य और पितृकार्य नहीं हो सकता ।

२७ निषेकादुपनयनपर्यन्तदशसंस्कारवर्णनम्—

४५७

गर्भाधान, पुंसवन संस्कार आदि का वर्णन— उपनयन ग्राह्य को आठवें, क्षत्रिय को ग्यारहवें और वैश्य को बारहवें वर्ष में करना चाहिये ।

२८ गुरुकुले वसन् ब्रह्मचारिणां सदाचार वर्णनम्—

४५८

इसमें ब्रह्मचारी के नियम, गुरुकुल में रहना, गुरु की आज्ञा पर चलना, वेदों को पढ़ना इत्यादि वर्णन किया गया है ।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

२६ आचार्य (गुरु) कर्तव्यता विधान वर्णनम्— ४६०

इसमें आचार्य, ऋत्विक् के कर्तव्यों का वर्णन है।

२७ वेदाध्ययनेऽनघ्यायादि वर्णनम्— ४६१

इसमें श्रावण महीने में उपाकर्म करने का विधान और अन्त में उपाकर्म करने का और शिष्य को उत्पन्न करनेवाले पिता से वीक्षा देनेवाले गुरु का विशेष महत्त्व और शिष्य के लिये आमरण गुरु सेवा का निर्देश है।

२८ मातापितृ गुरुणाम् शुश्रूषा विधान वर्णनम्— ४६३

मनुष्य के तीन अति गुरु होते हैं। माता, पिता, आचार्य। इनकी नित्य सेवा और उनकी आज्ञापालन का वर्णन है।

२९ राज्ञोऽऋत्विक्-अधर्मप्रतिषेधो-उपाध्याय-पितृ-
व्यादीनामाचार्यभद्र-व्यवहारवर्णनम्, तेषां पत्न्यो-

ऽपि मातृवत् माननीयास्तच्छ्रुतिः— ४६४

राजा, ऋत्विक्, उपाध्याय, चाचा, चाऊ, मामा, नाना, श्वशुर और ज्येष्ठ भ्राता इनका सम्मान करना चाहिये। अन्त में पतलाया है कि ये क्रम से विद्या, कर्म, अवस्था, दम्पत्य, धन इनके मान के स्थान हैं।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठांक

३३ पुंसां के ते शत्रव स्तद्विचार वर्णनम्— ४६६

काम, क्रोध, लोभ ये तीन मनुष्य के शत्रु हैं और नरक के द्वार बनावे गये हैं।

३४ मायादि गमन पातक परामर्श वर्णनम्— ४६६

मादृ गमन, दुहिता गमन, स्वस्ता गमन करनेवाले अति पातकी होते हैं। उन्हें आग में जलाना चाहिये।

३५ महापातक परामर्श वर्णनम्— ४६७

महापातक—महाहत्या, मुरापान, मुयणें चोरी और गुरुद्वार गमन और एक वर्ष तक इनके साथ रहता है इनका वर्णन है

३६ के ते पूज्यहत्या समाः पातकाः— ४६७

इसमें मृती गयादी देनेवाला, गर्भपाती आदि के पाप बतलाये हैं। जो महापातक के समान पाप होते हैं वे बतलाये हैं।

३७ उपपातक वर्णनम्— ४६८

उपपातक—मृदा बहना, बेदों की और गुरु की निन्दा सुनना इत्यादि उपपात बतलाये हैं।

३८ सकर्तव्यता जातिभ्रंशकरण श्रायश्चित्त वर्णनम् ४६९

जातिभ्रंशकरण—जैसे पशु में मैथुन करना इत्यादि।

३६ 'जीवहिंसाकरणे (संकरीकरणे) दोषस्तत्
प्रायश्चित्त वर्णनम्—

४७०

संकरी करण—गांव के पशु आदि की हिंसा ।

४० अपात्रीकरण (आदानपात्रं) उद्धर्णनम् ।

४७०.

अपात्रीकरण नीच आदमियों से धन, दान लेना और
चक्रवृद्धि आदि से रुपया लेना ।

४१ मलिनीकरणं तत्प्रशमनवर्णनम्—

४७०.

मलिनीकरण के पाप—पक्षी आदियों को मारना ।

४२ अकर्तव्या विषये (प्रकीर्ण) प्रायश्चित्त वर्णनम् ४७१

प्राज्ञ (प्रज्ञ नैष्ठिक) के आज्ञा से प्रकीर्ण पातक बड़ा या
छोटा जो हो सो प्रायश्चित्त करे ।

४३ नरकाणां संज्ञा तेषां वर्णनम्—

४७१

नरक, तामिस्र, अन्धतामिस्रादि—जो पाप करके प्रायश्चित्त
नहीं करते उन्हें मरने के बाद इस नरक में जाना पड़ता है ।

४४ नरकस्थानां यमयातना निर्णयः—

४७२

पापी आदमियों को नरक जाने के अनन्तर तिर्यग्

योनि, अति पालकों को ग्यावर, और महापातकों को कृमि, उपपातकों को जन्त्र योनि और जातिभ्रंश को जट्टपर योनि इत्यादि । जो हमरे के द्रव्य को हरण करता है उसे 'अपराध गर्प' की योनि प्राप्त होती है ।

४५ नरकोर्षीर्ण तिर्यग्गोन्गोर्मनुष्यपोनि वर्णनम्— ४७४

पापकर्मणां कर्मविपाकेन मनुष्याणां लक्षणाणि

(चिन्ह) वर्णनम्—

४७५

नरक भोगने के बाद और तिर्यक् योनि भोगने के बाद जब मनुष्य योनि में आता है तो उसके क्या निशान हैं । यथा— अतिरातकों बुद्धी, मज्झत्यारा यक्षमारोगी, गुरुग्री मागी दुष्कर रोग से मसित रहते हैं ।

४६ कृच्छ्रादि घृतविधान वर्णनम्—

४७६

कृच्छ्रघ्न—तीन दिन तक भोजन नहीं करना । सिरसे स्नान करना इसी तरह पर प्राजापत्य—तप्तकृच्छ्र, शीतकृच्छ्र, कृच्छ्रातिकृच्छ्र, उदककृच्छ्र, मूलकृच्छ्र, धीपलकृच्छ्र, पराक, सान्तपन, महामान्तपन, अति सान्तपन, पर्णकृच्छ्र— इनका विधान आया है ।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

४७ चान्द्रायण वृत्तवर्णनम् आसार्धान्न निर्णयवर्णनञ्च ४७७

चान्द्रायणके विधान—इसमें यति चान्द्रायण और सामान्य चान्द्रायणादि का वर्णन आया है।

४८ अन्नदोषार्थं यवेनं प्रायश्चित्तम्— ४७८

अपने लिये यव भिगो कर उसकी चीन अंजुली पीवे उससे येश्या का अन्न, शुद्ध के अन्न का दोष हट जाता है।

४९ मार्गशीर्षशुक्लैकादश्युपाख्यान वर्णनं, सर्वपाप

निवृत्त्यर्थं वासुदेवार्चन वर्णनञ्च— ४७९

ये पाप के दूर करने के सम्यन्ध में कहा गया है। मार्गशीर्ष शुक्ल ११ में उपवास कर १२ में भगवान् वासुदेव का पूजन पुष्प, धूप आदि से करे। तथा ब्राह्मण भोजन, एक साल तक व्रत करने से पाप नष्ट हो जाते हैं। एकादशी व्रत करने से बहुत पाप नष्ट हो जाते हैं। अवण नक्षत्र युक्त एकादशी वा पूर्णिमा को एक वर्ष तक व्रत करने से पाप नष्ट हो जाते हैं।

५० व्रक्ष, गोवधादि प्रायश्चित्तार्थं वने पर्णकुटी

विधान वर्णनम्— ४८०

व्रत का वर्णन—वन में भोपड़ी बनावे और चीन बार स्नान

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

करे और ग्राम-ग्राम में मील मंगे और घास पर सोवे तथा अपने पाप को कहता जावे। रजस्वला आदि गमन से स्त्री पाप आदि नष्ट हो जाते हैं। फल के वृक्षादि, गुल्मादि काटने के पाप भी इस व्रत से नष्ट हो जाते हैं।

५१ सुरापः सर्वकर्मस्वनर्हः मद्यमांसादि निषेधं तच्च-

सर्व प्रायश्चित्तवर्णनम्—

४८२

सुरापान करनेवाला किसी कार्य को या मातृ-पितृ आदि कर वह एक वर्ष तक कर्णों को खावे एवं चान्द्रायण व्रत करे। प्याज लहसुन, वानर, खर उष्ट्र, गोमांस के भक्षण करने पर भी वही व्रत है। द्विजातियों को इस व्रत के पश्चात् फिर संस्कार करें। शुष्क मांस के खाने पर भी उपरोक्त व्रत करे। अभक्ष्य भक्षण करने से जो पाप होते हैं वे सभी इसी व्रत से नष्ट हो जाते हैं।

५२ स्वर्णस्तेयिनां तथान्यान्य द्रव्य हर्तॄणां प्रायश्चित्त

वर्णनम्—

४८७

सुवर्ण चोरी तथा अन्यान्य द्रव्य चोरी के प्रायश्चित्त का वर्णन है।

५३ अगम्यागमने दोषनिरूपणं प्रायश्चित्त वर्णनम्—४८८

अगम्या-गम्य के विषय में प्रायश्चित्त बतलाया है।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

५४ यः पापात्मा येन सह युज्यते तत्प्रायश्चित्त

वर्णनम्—

४८६

जो जिस पापी के साथ रहता है उसे भी वही प्रायश्चित्त बतलाया है।

५५ रहस्य प्रायश्चित्त विधान वर्णनम्—

४८७

रहस्य पापों का प्रायश्चित्त, प्रणव का जप, हविष्यांग और प्राणायामादि बतलाया है।

५६ वेदोद्धृतपवित्र मन्त्र वर्णनम्—

४८८

इसमें जप, होम, अधमर्पण, नारायणी सूक्त और पुरुषसूक्त इत्यादि का महत्त्व बतलाया गया है।

५७ अमोज्याप्रतिग्राह्योस्त्याज्य वर्णनम्—

४८९

इस में त्याज्य अनुष्यों का निर्देश, त्याज्य पुरुषों से दान लेने से ब्राह्मणों का तेज नष्ट हो जाता है।

५८ गृहस्थाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थोपार्जन वर्णनम्—

४९०

इसमें गृहस्थी के तीन प्रकार के अर्थ बतलाये हैं। शुल्क सवल और असित्त, जो अपनी वृत्ति से धनोपार्जन करते हैं उन्हें शुल्क, दूसरों को ठगकर अपना व्यापार करते हैं उन्हें

अध्याय

पूधानविषय

: पृष्ठाङ्क

सबल, तीसरे स्थित और सट्टा आदि से रोजगार करनेवाले और व्याज खानेवाले को असिद्ध कहते हैं। जिस तरह जो रुपया आता है उसकी गति वैसी ही होती है।

५६ गृहस्थाश्रमिणां कर्तव्यमग्निहोत्रञ्च वर्णनम्— ४६६

गृहस्थाश्रमी नित्य हवन करे इस तरह लिखे हुए आचार के अनुसार हवन करनेवाले की प्रशंसा की गई है।

६० सर्वेषां नित्यशौच ब्राह्मणमुहूर्तादि कृत्यवर्णनम्—४६८

६१ दन्तधावन प्रकरण वर्णनम्— ४६९

६२ द्विजातीनां प्राजापत्यादि तीर्थ वर्णनम्— ५००

६३ योगकर्म विधानम्—ईश्वरप्राप्तिः, यात्रा प्रकरणे-

दृष्टादृष्ट वर्णनम्— ५००

६४ स्नानाद्याचार कृत्य वर्णनम्— ५०२

६५ स्नानान्तर कर्तव्यता-देवपूजावर्णनम्— ५०४

६६ देवपितृकर्म विधानं, तत्कर्मणि त्याज्य वर्णनञ्च ५०५

६७ अग्निस्थापनमतिध्यायनेक विचार वर्णनम् ५०६

६८ चन्द्रग्रहोपरागेकर्तव्यता-त्त्वेनेक प्रकरणे त्याज्य-

वर्णनम् ५०६

अध्याय	प्रधानविषय	पृष्ठाङ्क
६६	स्वस्त्रियामपि गमने निषेध तिथिः-श्रापन विचार वर्णनञ्च—	५१०
७०	शयनाद्यनेक विवेक वर्णनम्—	५११
७१	केन सह निवासो न कर्तव्यः, आचार विषयश्च वर्णनम्—	५११
अध्याय ६० से ७१ तक गृहस्थाश्रमी के प्रत्येक दैनिक और पर्व के, घर के उत्सव के, जीवन यात्रा के, आचार, सदाचार, व्यवहार की शिक्षा दी गई है वे सब पढ़ने योग्य हैं।		
७२	दमः (इन्द्रिय निग्रहः) वर्णनम्—	५१४
७३	श्राद्धवर्णनम्—	५१४
७४	अष्टका श्राद्ध विधि वर्णनम्—	५१७
७५	श्राद्धाधिकारी कस्तन्निर्णयश्च, पितरिजीवति श्राद्ध वर्णनम्—	५१८
७६	अमायां तृयान्यदिवसेऽष्टकाश्राद्धविमर्शः श्राद्ध-काल वर्णनञ्च—	
७७	काम्यश्राद्ध विषय वर्णनम्—	

- ७८ नक्षत्र विशेषेण आद्ध्य वर्णनम्, सदा रविवारे :
 आद्ध्य निषिद्ध्य वर्णनञ्च— ५१६
- ७९ जन्मकुशादि नियमः, आद्ध्ये प्रशस्त वस्तूनि च ५२१
- ८० आद्ध्ये पितृणां प्रधान वस्तूनि, पितृगीता
 वर्णनञ्च— ५२२
- ८१ आद्ध्यान्नं पादाभ्यां न स्पृशेत् । ५२३
- ८२ आद्ध्ये ब्राह्मण परीक्षा वर्णनम्, त्याज्य ब्राह्मण
 वर्णनम्, हीनाधिकाङ्गान् वर्जयेत् । ५२३
- ८३ आद्ध्ये (पङ्क्तिपावन) प्रशस्त ब्राह्मण वर्ण० ५२४
- ८४ केषां सन्निधौ आद्ध्यं न कर्तव्यम् तद्वर्णनम् ५२५
- ८५ पुष्करादि तीर्थेषु आद्ध्यमहत्त्व वर्णनम् । ५२५
- ८६ आद्ध्ये वृषोत्सर्ग वर्णनम् । ५२६

अध्याय ७२ से ८६ तक आद्ध्य का वर्णन आया है ।

- ८७ दान फलवर्णने वैशाखेकृष्णमृगाजिनदान वर्ण०,
 कृष्णाजिनाद्यासन विधान विधि वर्णनञ्च । ५२८
- ८८ गोदान महत्त्व वर्णनं तद्वर्णनञ्च । ५२९

अध्याय ८७, ८८ में दान वर्णन—उर्ध्वमुखी गाय का दान ।

६७ संन्यासीनां नियमः, तत्त्वानां विमर्शः, विष्णु-
ध्यान वर्णनम् । ५४०

संन्यास के नियम—उसके शब्द रूप रस के विषयों से हटने का नियम, इस शरीर को पृथिवी समझो, चेतना को आत्मा समझे, किस संन्यासी को किस विचार से ध्यान करने का प्रकार, पुरुष शब्द का विषय, ज्ञान, ज्ञेय, गम्य ज्ञान का विचार ।

६८ जगत्परायण नारायण वर्णनम्, अष्टाङ्ग नम-
स्कारादि विधानविधिः, वसुमती नारायणं
प्रति प्रार्थयति । ५४२

भगवान् वासुदेव का पृथिवी में चिन्तन करना ।

६९ लक्ष्मी वसुधा सम्वाद वर्णनम्, लक्ष्मी निवा-
न स्थान वर्णनञ्च । ५४४

पृथिवी का प्रार्थना और पूजन, लक्ष्मी का निवास—आंधला के वृक्ष, शंख, पदा में, पतिव्रता, प्रियवादिनी स्त्रियों में लक्ष्मी का निवास है ।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

१०० वसुधां प्रति नारायणस्योक्तिः, एतद्धर्मशास्त्रस्य
माहात्म्य वर्णनञ्च

५४६

इस धर्मशास्त्र का महात्म्य ।

सम्पत्तस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय

प्रधान विषय

पृष्ठाङ्क

ब्रह्मचर्यवर्णनमाचारञ्च, संक्षेपेण धर्म वर्णनम् ५४७

यामदेवादि ऋषियों का सम्पत्त से विनम्र प्रश्न (१-३) ।

धर्म्य देश जहाँ कम संस्कार करने का विधान है (४) ।

ब्रह्मचर्य का विधान, सन्ध्योपासना वर्णन आया है (५-३४) ।

कन्याविवाहवर्णनमाशीचवर्णनञ्च, गोदानमाहात्म्यं ५५०

विवाह प्रकरण (३५-३६) । अशौच शुद्धि (३७-३८) प्रेत-

कर्म (३९) । दसवें दिन शुद्धिः, एकादश दिन आद्ध कर्म,

द्वादश दिन शय्या दान (४५-४६) । विविध दान महात्म्य

(५०-६५) । कन्या का विवाह काल (६६) । दान का

विधान और प्रत्येक दान का महात्म्य (६७-६९) । गृहस्थी

की दिनचर्या (६७) ।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठ

८६ सर्वदेवानाम्मध्येऽग्नेः प्राधान्यत्वं कार्तिके सर्व
पाप विमुक्ति वर्णनञ्च ।

५२०

इसमें कार्तिक मास में जितेन्द्रिय ब्रत करता हुआ कोहरा
करता है वह मनुष्य सब पापों से छूट जाता है ।

८७ मार्गशीर्षादि द्वादशमासान्निर्देशदान महत्त्व व० ५२१

मार्गशीर्ष के चन्द्रमा के उदय में सुवर्ण दान करे उसे राजा
और सौभाग्य का लाभ होता है । मौष की पूर्णिमा
हान और दान कर फणदे देने तो पुष्ट होता है ।

भाप इत्यादि मासों के पूर्णमासी का दत्त दान करने से सब गरी
पाप नष्ट हो जाते हैं ।

८८ कूप तट्टाग स्नान तदुत्सर्ग विधानं, तल्लक्षणञ्च,
तन्निर्देश वस्तु दान महत्त्व वर्णनम् ।

५२२

५३१ या पं

झूठा और तालाब के दान करनेवाले सब धोतियों में लुंछ स
रहता है । ब्राह्मण के घर या रास्ते में वृक्ष लगाने से बर्ह
फल उसके घर में पुत्र रूप से उत्पन्न होते हैं । जो उनकी
छाया में बैठते हैं वे उनके मित्र और सहायक होते हैं । कूप
तट्टाग और मन्दिर का जीर्णोद्धार करनेवाले को नये बनाने
का फल होता है ।

वातप्र

सक

वीने

६२ सर्वदानेष्वभय दान महत्त्व वर्णनम् ।

५३३

सब दान से बड़ा अभय दान है । इसके साथ गोदान, सुवर्ण, लवण, धान्य, आदि दान का महत्त्व वर्णन आया है ।
दान के पात्र—गुरु, ब्राह्मण, दुहिता और जमाइ है ।

६३ दानाधिकारी ब्राह्मण लक्षण वर्णनम् ।

५३५

दान के अधिकारी ब्राह्मणों के लक्षण हैं ।

६४ गृही कदा वनाश्रमी भवेत्तन्निर्णयः, - आचारोपदेश वर्णनश्च ।

५३६

गृहस्थी बाल संपेद हो जाय तो वानप्रस्थ को चले जाय या पौत्र हो जाय तो वानप्रस्थ को चल देवे ।

६५ स कर्तव्यता-वानप्रस्थाश्रम वर्णनम्

५३६

वानप्रस्थ में तपस्या से शरीर को मुग्धा देवे ।

६६ सकर्तव्यता संन्यासाश्रम वर्णनम् ।

५३७

तीनों आश्रमों में यज्ञ करने का विधान और संन्यासाश्रम का वर्णन है ।

अध्याय

प्रधानविषय

पृष्ठाङ्क

१०० वसुधां प्रति नारायणस्योक्तिः, एतद्धर्मशास्त्रस्य
महात्म्य वर्णनञ्च

५४६

इस धर्मशास्त्र का महात्म्य ।

सम्बर्तस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय

प्रधान विषय

पृष्ठाङ्क

ब्रह्मचर्यवर्णनमाचारश्च, संक्षेपेण धर्म वर्णनम् ५४७

वामदेवादि ऋषियों का सम्बर्त से बिनष्ट प्रश्न (१-३) ।

धर्म्य देश जहाँ कम संस्कार करने का विधान है (४) ।

ब्रह्मचर्य का विधान, सन्ध्योपासना वर्णन आया है (५-३४) ।

कन्याविवाहवर्णनमाशौचवर्णनञ्च, गोदानमहात्म्यं ५५०

विवाह प्रकरण (३५-३६) । अशौच शुद्धि (३७-३८) प्रेत-

कर्म (३९) । दसवें दिन शुद्धिः, एकादश दिन श्राद्ध कर्म,

द्वादश दिन शय्या दान (४५-४६) । विविध दान महात्म्य

(४७-६५) । कन्या का विवाह काल (६६) । दान का

विधान और प्रत्येक दान का महात्म्य (६७-६९) । गृहस्थी

की दिनचर्या (६७) ।

आचारव्यवहारयोश्च (दिनचर्या) वर्णनम्, दान-
प्रस्थ धर्म, यतिधर्म, पापानां प्रायश्चित्तं, सुरा-
पान प्रायश्चित्तं, मोक्ष प्रायश्चित्तं, जीवहत्या
प्रायश्चित्तं, अगम्यागमन, दुष्टानां-निष्कृति व०,
अस्पृश्य-स्पर्श वर्णनम्, अभक्ष्य-भक्ष्ये प्रायश्चित्त
वर्णनम् ।

५५६

दानप्रस्थ धर्म (६८-१०१) यति के धर्म (१०२-१०७) महा-
पापों की गणना और पापों का प्रायश्चित्त, उपवास, संकीर्ण
आदि सब पापों का प्रायश्चित्त (१०८-२००) ।

दान माहात्म्यमुपवासवृत्तं ब्राह्मणभोजनमहत्त्वं,
पापविमुक्त्यर्थं (सर्वप्रायश्चित्तं) गायत्री मन्त्र

जप प्राणायामश्च च वर्णनम् ।

५६६

उपवासवृत्तब्राह्मण भोजन कराने की तिथियां (२०३) गायत्री

जप, प्राणायामादि से पापमुक्ति बतलाई गई है (२०४-२२७) ।

दशस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय

प्रधान विषय

श्लोकाः

१ आश्रमवर्णनम् ।

५६६

बाल्यकाल में मक्ष्यामक्ष्य का दोष नहीं होता है (१-५) ।

उपनयन संस्कार नियमान्तरण (६-१४) ।

अध्याय

प्रधान विषय

पृष्ठाङ्क

(१-३) । हाथ पैर पर कितने बार मृत्तिका जल दें, आगे जल से किस अंग को कितनी बार प्रक्षालन करना (४-१३) ।

६ जन्ममरणाशौचं समाधियोग वर्णनञ्च ५८७

जन्म मरण का अशौच काल, किस दूरा में अशौच कम ज्यादा होता है ।

७ इन्द्रियनिग्रहमध्यात्मयोगसाधनं तथा द्वैतानुभवा-

योगविकाशं स्मृति महत्त्व वर्णनम् । ५८६

इन्द्रियां पर विजय (१) अध्यात्म योग साधन और अद्वैत अनुभव से ही योग का विकास (२-५४) और दक्षस्मृति पढ़ने का महत्त्व है ।

अङ्गिरसस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय

प्रधान विषय

पृष्ठाङ्क

सवप्रायश्चित्तविधानं, अन्त्यजानां द्रव्यमाण्डेषु जलपानं, अज्ञानवशाज्जलपानं, उल्लिष्ट भोजनं, नीलवस्त्रधारणं कृत्वा दानादिकरणे प्रत्यवायः, भूमौ नीलवपनाद् द्वादशवर्ष पर्यन्तं भूमेर-शुद्धिः, गोवधप्रायश्चित्तस्पनेकप्रकारेण वर्णनम्,

स्त्रीशुद्धिवर्णनं, अन्नभक्षणेन मेदान्तर
पापवर्णनम्, द्विविवाहितायाः कन्यायाश्च-
भक्षणेन प्रायश्चित्तम्, दोषयुक्त मनुष्यान्नवर्णनम्
राजान्नं शूद्रान्नं च तेज वीर्यहासकत्वं, सूतकान्नं
मलतुल्यं, वर्णनं मिति । ५६१

प्रायश्चित्त का विधान, अन्त्यज के वरतन में पानी पीने से
सान्त्वयन दत्त यथाया है (१-६) । अज्ञान से पानी पीने
पर केवल एक दिन का उपवास यथाया है (७) । उच्छिष्ट
भोजन करने का प्रायश्चित्त यथाया है (८-१४) । नीला
यस्त्र पदनकर भोजन दान करने से चान्द्रायणदत्त (१५-२२) ।
जिस भूमि पर नील की गेती एक बार भी की जाय वह
भूमि पारह वर्ष तक शुद्ध नहीं होती (२४) । गाय के मरने
पर प्रायश्चित्त यथाया है औषधि या भोजन देने से गाय गरे
तो चौथाई प्रायश्चित्त यथाया है (२५-२८) । गोपाल या
श्यामी की असावधानी से शृङ्गादि टूटने से गाय के मरने पर
भिन्न भिन्न प्रकार का प्रायश्चित्त यथाया है (२९-३४) ।
रजस्पता स्त्री की शुद्धि (३५-४२) । अन्न के दोष और जो
जिसका अन्न खाता है उसको उसका पाप भी लगता है
(४३-४८) । उन स्थानों की गणना जहाँ पादुका पदनकर

नहीं जाना चाहिये (१६-६३) । जिसका अन्न नहीं खाना चाहिये उसका खा लेने पर चान्द्रायण (६४-६५) । जो कन्या दुवारा व्याही जाय उसका अन्न खाने से दोष (६६) । जिन-जिन का अन्न आने में दोष हो उसका वर्णन (६७-७२) । राजा के अन्न से तेज का हास, शूद्र के अन्न सेवन से ब्रह्मचर्य का हास और सूतक का अन्न बिलकुल दूषित (७३) ।

शास्त्रातपस्मृति के प्रधान विषय

अध्याय	प्रधान विषय	पृष्ठाङ्क
--------	-------------	-----------

१	अकृत प्रायश्चित्त वर्णनम्	५६८
---	---------------------------	-----

पाप करने पर जो प्रायश्चित्त नहीं करते हैं उनके नरक भोगने के बाद आगामी जन्म में पाप सूचक कुछ चिह्न होते हैं (१-२) । महापातक के चिह्न सात जन्म तक रहते हैं (३) ।

२	पूर्वजन्माकृत प्रायश्चित्त चिह्नम्	५६९
---	------------------------------------	-----

उपपातक के चिह्न पांच जन्म तक, सामान्य पापों का तीन जन्म तक । कुछ कर्मों से जो रोग होते हैं उनकी अप, देवा-र्षन, हवन आदि से शान्ति की जाती है (४) । पढ़ले जन्म के किये पाप नरकभोगाति के अनन्तर बीमारी के रूप में आते हैं उनका शमन अप दानादि से होता है (५) । महापातकादि से होनेवाले रोग कुष्ठ, यक्ष्मा, मृदणी, अतिसार आदि होते हैं (६-७) । उपपातक से श्वास, अजोर्ण आदि

रोग बताये हैं (८)। पापों से होनेवाले कम्प, चित्रकुष्ठ, पुण्डरीकादि रोग (९)। अति पाप से उत्पन्न होनेवाले रोग अर्श आदि (१०)। इन पापजन्य रोगों का शमन करने का उपाय दान जप आदि बताये गये हैं (११-३२)।

१ ब्राह्मणमहत्त्व वर्णनम् । ६०१

इन पापजन्य धुराइयों के शमन करने को ब्राह्मण द्वारा जप दान आदि बताये हैं।

२ कुष्ठनिवारण प्रयोग वर्णनम् । ६०१

ब्रह्म हत्या से पाण्डु कुष्ठ आदि होते हैं उनका प्रायश्चित्त का विवरण है (१-१२)।

३ सामवेदेन सर्वपाप प्रायश्चित्तम् । ६०३

गोबध प्रायश्चित्त का विधान, सामवेद पारायण, (१३-१६)।

४ हन्तृक-कलानाशायोपाय वर्णनम् । ६०५

पितृ हत्या से जो अचैतन्य रोग होता है उसका विधान। मातृ हत्या से जो अचैतन्य रोग होता है उसका विधान (२०-२५)। वह्नि हत्या के पाप का प्रायश्चित्त (२६-३५)। खीघाती एवं राज्ञ घाती के प्रायश्चित्त (३६-४३)। भिन्न भिन्न पशुओं के बध का भिन्न भिन्न प्रायश्चित्त (४३-५७)।

३ प्रकीर्णरोगाणां प्रायश्चित्तम् ६०७

प्रकीर्ण रोगों का प्रायश्चित्त (१-६)। सुरापान आदि अभक्ष्यभक्षण का प्रायश्चित्त (७-१५)। विष दांता, सड़क तोड़नेवाले को रोग और प्रायश्चित्त। गर्भपात करने से यकृत प्लीहा आदि रोग होते हैं उनके प्रायश्चित्त, जल घेनु और अश्वत्थ का पूजन और दान करना (१६-१६)। दुष्टवादी का अंग खण्डित हो जाता है (२०-२१)। सभा में पक्षपात करनेवाले को पक्षाघात रोग, उसका प्रायश्चित्त (२२)।

४ कुलध्वंसकस्य, स्तेयस्य च प्रायश्चित्तम् । ६०८

कुल को नाश करनेवाले को प्रमेह की बीमारी और उसका निदान (१)। ताम्बा, कांसा, मोती आदि चोरी करने से जो रोग होते हैं उसका वर्णन और प्रायश्चित्त (२-७)। दूध दही आदि चोरनेवाले को रोग उसका निदान (८-१०)। मधु चोरी करनेवाले को बीमारी और उसका प्रायश्चित्त (११-१२)। लोहा की चोरी से रोग की उत्पत्ति और उसका प्रायश्चित्त (१४)। तेल की चोरी से रोग और प्रायश्चित्त (१५)। धातुओं के चोरने से रोग और उसका प्रायश्चित्त वया वस्त्र, फल, पुस्तक, शाक, शय्या, छोटी वस्तु

चोरने से जो जो बीमारी होती है उनका विस्तार, उनके शमनार्थ प्रायश्चित्त, व्रत, दान (१६-१६) ।

५ अगम्यागमन प्रायश्चित्तम् ।

६१३

मातृ गमन से मूत्रकुष्ठ (निग नाश) रोग उनके शमन का प्रायश्चित्त और दान का विधान (२६) । लड़की के साथ व्यभिचार करने से रक्तकुष्ठ उसकी शान्ति (२७) । भगिनी के साथ व्यभिचार करने से पीतकुष्ठ (२८) । ऊपर के पापों का प्रायश्चित्त विधान और दान (२६-३६) । भ्रातृ भार्या गमन करने से गलित कुष्ठ होता है (३६) और धू के पास गमन करने से कृष्ण कुष्ठ होता है (३७) (तथा चतुर्थ अध्याय में भी मातृगमन भगिनी गमन के रोग और शान्ति है) उक्त रोगों का प्रायश्चित्त और दान वर्णन है । तपस्विनी के साथ गमन करने से अश्मरी रोग, (पथरी रोग) । राज और राजपुत्र को चोरी से मारना, मित्र में भेद करानेवाले का वर्णन, गुरु को मारने से रोग और प्रायश्चित्त । छोटे-छोटे पापों का वर्णन और प्रायश्चित्त तथा व्रत शान्ति का वर्णन । पाँचवें अध्याय में मातृगमन से लेकर भगिनी आदि अगम्या गमन से जो कुष्ठ रोग असाध्य रोग होते हैं उनकी शान्ति का विस्तार, देव प्रतिमा, पूजन, दान, हवन आदि प्रायश्चित्त बताया है ।

६ अनुचित व्यवहारफलम् ।

६१६

पञ्चत्रिंशत् (पैंतीस प्रकार से मरा हुआ पितृगति क्रिया को नहीं पाता है । आकस्मिक मृत्यु विजलीपात इनको श्राद्ध में लेपभुज कहा है (१४) । अनायास मृतक की गति न होने से ये प्रेतादि योनियो में जाते हैं और बालको का हरण होता है (४६) । अश्वमृत्यु से जो मरते हैं उनके कारण कौन पाप है, जैसे जो कुमारी गमन करे उसे व्याघ्र मारता है, जो किसी को विप देता है उसे सर्प काटता है, राजा को मारनेवाले को हाथी से मृत्यु होती है, मित्र द्रोही, वफा दृष्टि वाले की मृत्यु भेड़िया से होती है (६१६) ।

अगति प्रायश्चित्त वर्णनम् ।

६१८

उन उन पापों का प्रायश्चित्त दिखाया है (१७) । अपघात करनेवाला की नारायणतली का विधान किया है (२६) । इन पापों की शुद्धि के भिन्न भिन्न प्रकार के दान बताये हैं (३० ५१) ।

॥ रमृतिसन्मर्भे प्रथम भाग की विषय सूची समाप्त ॥

॥ शुभम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

मनुस्मृतिः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं यचनमब्रुवन् ॥ १
भगवन् सर्ववर्णानां यथाब्रुवन्पूर्वराः ।
अन्तरप्रभवानां च धर्माग्नौ यक्तुमर्हसि ॥ २
त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभो ॥ ३
स त्वै, पृष्ठस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्युपाचार्य्य तान् सर्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति ॥ ४
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५
ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यक्ष्यन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥ ६
योऽसावतीन्द्रियग्राह्य सूक्ष्मोऽव्यक्त सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भूतो ॥ ७
सोऽभिध्याय शरीरात् स्वान् सिंशुर्बुविविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जानौ तासु वीर्यमशसृजत् ॥ ८

तदण्डमभवद्भूमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
 तस्मिन् जते स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ६
 आपो नरा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूतवः ।
 ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १०
 यत्तत्कारणमज्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
 तद्विस्तृतः स पुरुषो लोके ब्रह्मोति कीर्त्यते ॥ ११
 तस्मिन्नण्डे स भगवानुपित्वा परिवत्सरम् ।
 स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा ॥ १२
 ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे ।
 मध्ये व्योम दिशश्चाष्टांशपां स्थानं च शाश्वतम् ॥ १३
 उद्वहर्हान्तश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।
 मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमोक्षरम् ॥ १४
 मद्भान्तमेव चात्मानं सत्राणि त्रिगुणानि च ।
 विषयाणां प्रदीप्रीणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥ १५
 तेषां त्यज्यवान्सूक्ष्मान् पण्णामप्यमितौजसाम् ।
 सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥ १६
 यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तानीमान्याश्रयन्ति पदम् ।
 तस्माच्चरिरीरमियाहुस्तस्य भूर्त्तिं मनीषिणः ॥ १७
 तदाविरान्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ।
 मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् ॥ १८
 तेषामिदं तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम् ।
 सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययादव्ययम् ॥ १९

लोकानां तु विवृढं गन्धं मुखबाहुरूपादतः ।
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयन् ॥ ३१ .
 द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
 अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥ ३२ .
 तपस्तप्याऽसृजन् तु स स्वर्यं पुरुषो विराट् ।
 तं मां वित्तास्य सर्वस्य नष्टारं द्विजमत्तमाः ॥ ३३ .
 अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्या मुदुश्रमम् ।
 पतीन्प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ॥ ३४ .
 मरीचिमव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 प्रचेतसं वशिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५ .
 एते मनुस्तु सप्तान्यान्सृजन् भूरितेजसः ।
 देवान् देवनिकायांश्च महर्षीश्चामितौजसः ॥ ३६ .
 यक्षरक्षःपिशचांश्च गन्धर्वाप्सरसोऽसुरान् ।
 नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितृणां च पृथग्गणान् ॥ ३७ .
 विद्युतोऽशानिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूपि च ।
 उल्कानिर्घातवेतूँश्च ज्योतींष्युश्चावचानि च ॥ ३८ .
 किन्नरान्दानरान्मत्स्यान् विविधांश्च विदङ्गमान् ।
 पशून् मुगान्मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः ॥ ३९ .
 कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमतकुणम् ।
 सर्वं च दंशमराकं स्थावरं च पृथग्विधम् ॥ ४० .
 एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।
 यथाकर्म तपोयोगान् सृष्टं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४१ .

तस्मिन् स्वपति सुखं तु कर्मात्मानः शरीरिणः ।
 स्वकर्मभ्यो निवर्तन्ते मनश्च ग्लानिमृच्छति ॥ ५३
 युगपत् प्रलीयन्ते यदा तस्मिन्महात्मनि ।
 तदाऽयं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४
 तमोऽयं तु समाश्रित्य चिरं तिष्ठति सेन्द्रियः ।
 न च त्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्तितः ॥ ५५
 यदाणुमात्रिको भूत्वा धीजं स्थासु चरिणु च ।
 समाविशति संस्पृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ॥ ५६
 एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
 संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चान्यथः ॥ ५७
 इदं शास्त्रं तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
 विधियद्ब्रह्माह्यामास मरीच्यादीस्त्वहं मुनीन् ॥ ५८
 एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः ।
 एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेपोऽखिलं मुनिः ॥ ५९
 ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।
 तानप्रवीक्ष्यन्सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६०
 स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंश्या मनवोऽपरे ।
 स्पृष्टवन्तः प्रजाः स्वा स्वा महात्मानो महौजसः ॥ ६१
 स्वारोचिपश्चोत्तमश्च तागसो रैवतस्तथा ।
 चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२
 स्वायम्भुवाणाः सप्तैते मनवो भूरितेजसः ।
 स्वं स्वेऽन्तरे सर्वमिदमुत्पाद्यापुश्चराचरम् ॥ ६३

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
 आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं गुणं स्मृतम् ॥७५
 आकाशात् विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः ।
 बलवान् जायते वायुः स यै स्पर्शगुणो मतः ॥७६
 वायोरपि विकुर्वाणाद्विरोचिष्णु तमोनुदम् ।
 ज्योतिरुत्पद्यते भास्यत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥७७
 ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।
 अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येपा सृष्टिरादितः ॥७८
 यन् प्राग्द्वादशसाहस्रमुक्तिं दैविकं युगम् ।
 तदेकसप्ततिगुणं मन्यन्तरमिहोच्यते ॥७९
 मन्यन्तराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च ।
 क्रीडन्निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥८०
 चतुष्पात् सकलो धर्माः सत्यं चैव कृते युगे ।
 नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्तते ॥८१
 इतरेष्व्यागमाद्धर्मः पादशस्त्वयरोपितः ।
 चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥८२
 अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
 कृते त्रंतादिषु ह्येषां वयोऽहसति पादशः ॥८३
 वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।
 फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावाश्च शरीरिणाम् ॥८४
 अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।
 अन्ये कलियुगे नृणां युगद्वासानुरूपतः ॥८५

ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
 कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ६७
 उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
 स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ६८
 ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥ ६९
 सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।
 श्रेष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ १००
 स्वमेव ब्राह्मणो मुहूर्त्ते स्वं यस्ते स्वं ददाति च ।
 आनृशंस्याद्ब्राह्मणस्य मुञ्जते हीतरे जनाः ॥ १०१
 तस्य कर्मविधेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ।
 स्वायम्भूयो मनुधीगानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ १०२
 विदुषा ब्राह्मणेनेदमव्येतव्यं प्रयत्नतः ।
 शिष्येभ्यश्च प्रयक्तव्यं सम्यक् नान्येन केनचित् ॥ १०३
 इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
 मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मशोषैर्न लिप्यते ॥ १०४
 पुनाति पङ्क्तिं वंश्याश्च सप्त सप्त परावरान् ।
 पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ १०५
 इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविचर्द्धनम् ।
 इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६
 अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।
 चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥ १०७

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।

तथेदं यूयमप्यत्र मनुसकाशान्निबोधत ॥११६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तया मनुस्मृत्या प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयाऽध्यायः ।

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेपरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥ १

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २

सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।

प्रतानि यमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३

अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नैह कर्हिचित् ।

यद् यदि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४

तेषु सम्यग्धर्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।

यथा सङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७

यथेदमुक्तवाञ्छास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।

तथैदं यूयमप्यत्र मनुसकाशान्निबोधत ॥११६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयाऽध्यायः ।

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेपरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥ १

कामात्मता न प्रशस्ता न श्वैवहास्यकामता ।

काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २

सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।

प्रतानि यमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३

अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।

यद् यदि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम् ॥ ४

तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलोकात्ताम् ।

यथा सङ्कल्पांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५

वेदोऽस्त्रिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७

कुहसंत्रं च मनुस्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः ।
 एष ब्रह्मपिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ १६
 एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादप्रजन्मनः ।
 स्वं स्वं चरित्रं शिष्येण पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ १७
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्बिनशनादपि ।
 प्रत्यगेष प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ १८
 आ समुद्रात् वै पृश्निदा समुद्रात् पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तरं गिर्योरायावत् विदुर्व्याः ॥ १९
 कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो श्लेष्मदेरास्त्यतः परः ॥ २०
 एतान् द्विजातयो देरान् संश्रयेण प्रयत्नतः ।
 शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्भृत्तिकर्षितः ॥ २१
 एषा धर्मस्य यो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।
 सन्मथश्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान् निषोधत ॥ २२
 वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्नैकादिर्द्विजन्मनाम् ।
 कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेद् च ॥ २३
 गार्ग्यैर्होमैर्जातकर्मचोद्गमोञ्जीनिग्रन्वनैः ।
 वैजिकं गार्गिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ २४
 स्वाध्यायेन व्रतेर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मण्यं क्रियते तनुः ॥ २५
 प्राङ्नाभिर्वर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।
 मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्यमधृसर्पिणाम् ॥ २६

कार्प्यरौरययास्तानि चर्माणि मद्भचारिणः ।

यसीरघ्नानुपूज्येण शणश्रोमाविकानि च ॥ ४१

मौञ्जी त्रिवृत् समा शृङ्गा कार्या विप्रस्य मेखला ।

श्रुत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२

मुञ्जालाभे तु वर्तव्याः कुरास्मन्तकयल्यजैः ।

त्रिवृता मन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ४३

कापांसगुपवीतं स्याद्विप्रम्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।

शणसूत्रमयं शक्तो वैश्यस्याधिकसौत्रिकम् ॥ ४४

ब्राह्मणो ग्रैल्यपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।

पैलवौदुम्यरी वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ४५

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कायः प्रमाणतः ।

ललाटसन्मितो राज्ञः स्यात् नासान्तिको विराः ॥ ४६

शृङ्गयस्ते तु सर्वे स्युरग्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्वेगकरा नृणां सत्त्वचोऽनाग्निदूषिताः ॥ ४७

प्रतिगृह्ये पित्तं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ ४८

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ४९

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

मिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं ज्ञापमानयेत् ॥ ५०

समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदन्नममायया ।

निवेश्य शुरवेऽग्नीयादाचम्य ब्राह्ममुखः शुचिः ॥ ५१

उद्धृते दक्षिणे पाणवुपवित्युच्यते द्विजः ।

सन्ध्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ६३

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्थं विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४

केशान्तः पोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यश्चन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वयधिके ततः ॥ ६५

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृद्धरोपतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६

वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवां गुरौ धासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥ ६७

एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।

उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्चद्वीचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥ ६९

अप्येप्यमाणत्वाच्चान्तो यथाशौचमुदङ्मुखः ।

ब्रह्माञ्जलिकृतोऽभ्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७०

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ धातौ गुरोः सदा ।

संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सन्ध्येन सन्ध्यः स्यप्रव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥८५
 ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
 सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥८६
 जप्येनैष तु संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥८७
 इन्द्रियाणां विचरतां विपयेष्वपहारिषु ।
 संयमे यन्नमातिष्ठेद्विद्वान् यन्तेव साजिनाम् ॥८८
 एकादशेन्द्रियाण्याहुर्वाणि पूर्वं मनीषिणः ।
 तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥८९
 श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
 पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥९०
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।
 कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते ॥९१
 एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
 यस्मिञ्छिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥९२
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयं ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥९३
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥९४
 यश्चैतान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ।
 प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥९५

यः स्वाध्यायमधीतेऽज्ज्ञं विधिना नियतः शुचिः ।

तस्य नित्यं धारयेत् पयो दधि घृतं मधु ॥१०५

(अग्नौ न्यनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्तनात्कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः ॥१०६

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुस्तानदो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्पदः साधुः स्योऽध्याप्या दश धर्मतः ॥१०६

नाष्टः धन्यचिदभूयात् न चान्यायेन वृद्धतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडब्रह्मोक्त आचरेत् ॥११०

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण वृद्धति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेपं वाधिगच्छति ॥१११

धर्मार्थो यत्र न स्यात्तां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोपरे ॥११२

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥११३

विद्या ब्राह्मणमेत्याह सेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मादास्तथा स्यो वीर्यवत्तमा ॥११४

यमेव तु शुचिं विद्याभियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपात्राप्रमादिने ॥११५

ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।

स ब्रह्मस्तेयम्युक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥११६

लौकिकं वैदिकं वापि तवाध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥११७

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।
 वा ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥१२६
 मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।
 जसावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यचीयसः ॥१२७
 मातृप्यसा मातुलानी श्वशूरस्य पितृप्यसा ।
 संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥१२८
 धातुर्भादिपसंवासा स्वर्णाद्वन्यहन्यपि ।
 विप्रोप्य तूपसंप्राप्ता द्यातिसन्ध्याभियोपितः ॥१२९
 पितुर्भगिन्या मातुरच ज्यायस्याश्च स्वसर्षपि ।
 मातृवद्भृत्तिमातिष्ठेन्माता चाभ्यो गरीयसी ॥१३०
 दशाद्दशर्यं पौरसर्यं पञ्चाद्दशर्यं कलाभृताम् ।
 त्र्यङ्गपूर्वं श्रोत्रियाणां स्त्रत्येनापि स्वयोतिषु ॥१३१
 ब्राह्मणं दशपदं तु शतपदं तु भूमिपम् ।
 पितापुत्रौ विजानीयाद्वाह्यगस्तु तयोः पिता ॥१३२
 वित्तं बन्धुर्धन्यः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
 एतानि भान्यस्थानानि गरीयो यद् बहुतरम् ॥१३३
 पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु मूयसि गुणवन्ति च ।
 यत्र स्युः सोऽत्र भानार्हः शूद्रोऽपि दशमी गतः ॥१३४
 चक्रिणो दशमीस्त्रस्य रोगिणो भारिषः स्त्रियाः ।
 स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥१३५
 तेषान्तु सम्भवेतानां भान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।
 राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानमाक् ॥१३६

अध्यापयामास पितृन्विश्वशुराङ्गिरसः कविः ।
 पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन पसिगृह्य तान् ॥१५१॥
 ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
 देवार्चयंतान् समेत्योचुन्याप्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥१५२॥
 अहो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदा ।
 अहं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥१५३॥
 न दायनैर्न पलितैर्न वित्तैर्न न वन्धुभिः ।
 ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योज्ज्वलानः स नो महान् ॥१५४॥
 विप्राणां ज्ञानतोऽयैष्ट्यं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः ।
 वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥१५५॥
 न तेन वृद्धो भवति चेतास्य पलितं शिरः ।
 यो वै युषाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥१५६॥
 यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
 यश्च विप्रोऽधीयानस्त्रयस्ते नाम विधत्ति ॥१५७॥
 यथा पण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
 यथा चाक्षोऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृपोऽफलः ॥१५८॥
 अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुरासनम् ।
 वाक् चैव गधुरा शृङ्गणा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥१५९॥
 यस्य बाह्वनसी शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
 स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥१६०॥
 नारुन्तुदः स्थादातोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ।
 ययास्योद्विजते वाक्ता नालोक्यां तामुदीरयेत् ॥१६१॥

सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।

अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥१६२॥

सुखं ह्यवमतः शेते सुखञ्च प्रतिबुद्धयते ।

सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नयमन्ता विनश्यति ॥१६३॥

अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ यसन् सन्धिनुर्याद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥१६४॥

तपोविशेषैर्विधिर्ब्रह्मैतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मता ॥१६५॥

वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्यन् द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यास्यो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥१६६॥

आ ह्येव स नखाम्नेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः ह्यग्न्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥१६७॥

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते भ्रमम् ।

स जीवन्नेय शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥१६८॥

मातुरग्रेऽभिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने ।

तृतीयं यज्ञशेष्ठायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥१६९॥

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥१७०॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।

न हस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ॥१७१॥

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधा निनयनादृते ।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्धे दे न जायते ॥१७२॥

कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।
 ब्रह्मगो ब्रह्मणश्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥१७३॥
 यद्यस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।
 यो दण्डो यद्य वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥१७४॥
 सेवेतेमास्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरौ वसनः ।
 संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः ॥१७५॥
 नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।
 देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च ॥१७६॥
 वर्जयेन्मधु मासञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
 शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिना चैव हिंसनम् ॥१७७॥
 अभ्यङ्गमञ्जनाञ्चक्ष्णोरुपानञ्छत्रधारणम् ।
 कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्तनं गीतवादनम् ॥१७८॥
 द्युतं च जनवादं च परिवार्दं तथानृतम् ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षणाळम्भमुपघातं परस्य च ॥१७९॥
 एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।
 कामाद्धि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥१८०॥
 स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्लमकामतः ।
 स्नात्वा र्चमर्चयित्वा त्रि पुनर्मांभिलूचं जपेत् ॥१८१॥
 उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।
 आहरेयावदर्थानि मैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥१८२॥
 वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
 ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्यहम् ॥१८३॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु

अलाभे त्वन्यगोदानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत्

सर्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिश्चास्तास्तु वर्जयेत् ॥१८५

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

सायम्प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥१८६

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमयकीर्णित्तं चरेत् ॥१८७

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकाग्रादी भवेद्भ्रती ।

भैक्षेण प्रतिनो घृत्तिरुपयाससमा स्मृता ॥१८८

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्पितम् ।

काममभ्यर्थितोऽग्नीयात् व्रतमस्य न लुप्यते ॥१८९

प्राज्ञाणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।

राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत् कर्म विधीयते ॥१९०

[चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।

कुर्यादध्ययने यन्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥१९१

शरीरं चैव वाचश्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।

नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥१९२

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्याचारः सुसंयतः ।

आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥१९३

हीनान्नयन्त्रयेपः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

उत्तिष्ठेत् प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥१९४

प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।
 नासीनो न च भुज्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ॥१९६५
 आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।
 प्रत्युद्गम्य त्वाग्रजतः पश्चाद्धार्वस्तु धावतः ॥१९६६
 पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।
 प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥१९६७
 नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥१९६८
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केचलम् ।
 न चैवास्थानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥१९६९
 गुरोर्यत्र परीवादो निन्दावापि प्रवर्तते ।
 कर्णौ सत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥२००
 परीवादान् स्वरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।
 परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥२०१
 दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
 यानासनस्थश्चैवैनमयच्छाभिधादयेत् ॥२०२
 प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
 असंग्रवे र्थं च गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥२०३
 गोऽश्वोऽप्यनप्रासादग्रस्तरेषु कटेषु च ।
 आसीत गुरुणा साहं शिलाफलकनौषु च ॥२०४
 गुरोर्गुरो मन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
 न चानिमृष्टो गुरुणा स्थान्गुरुनमिषांदयेत् ॥२०५

विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
 प्रतिषेधस्तु चाधर्मान्दितं चोपदिशत्त्वपि ॥२०६
 श्रेयःसु गुरुष्वद्वृत्ति नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुषुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वचन्द्रषु ॥२०७
 बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
 अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुयन्मानमर्हति ॥२०८
 उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुषुत्रस्य पादयोश्चाधनेजनम् ॥२०९
 गुरुयत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योपितः ।
 असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिषादनैः ॥२१०
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥२११
 गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिषाद्येह पादयोः ।
 पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विज्ञानता ॥२१२
 स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
 अतोऽर्थात्र प्रमाद्यन्ति प्रमदास्तु विपश्चितः ॥२१३
 अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
 प्रमदा ह्युत्पद्यते तु कामक्रोधवशानुगम् ॥२१४
 मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न चिविक्तासनो भवेत् ।
 बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥२१५
 कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा मुवि ।
 विधिघट्टन्दनं कुर्यादमावहमिति ब्रुवन् ॥२१६

विप्रोप्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेषु कुर्यात् सतां धर्ममनुस्मरन् ॥२१७
 यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
 तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूपुरधिगच्छति ॥२१८
 मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।
 नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेन् सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित् ॥२१९
 तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामचारतः ।
 निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाजपन्तुपवसेदिनम् ॥२२०
 सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
 प्रायश्चित्तमकुर्याणो युक्तः स्यान्महत्तैनसा ॥२२१
 आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।
 शुचौ देशे जपं जप्यमुपासीत यथाविधि ॥२२२
 यदि स्त्री यक्षवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।
 तत् सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वास्य रमेन्मनः ॥२२३
 धर्मार्थाबुध्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ।
 अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥२२४
 आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।
 नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥२२५
 आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।
 माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥२२६
 यं मातापितरौ क्लेशं महेते सम्भवे नृणाम् ।
 न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥२२७

तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।
 तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥२२८
 तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमंतप उच्यते ।
 न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥२२९
 त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।
 त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥२३०
 पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः ।
 गुरुराहवनीयस्तु सामिन्नेता गरीयसी ॥२३१
 त्रिष्वग्निमाद्यन्तेषु त्रीन् लोकान् विजयेद्गृही ।
 दीप्यमानः स्ववपुषा देययदिवि मोदते ॥२३२
 इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥२३३
 सर्वतस्याहता धर्मा यस्यैते त्रय आहताः ।
 अनाहतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥२३४
 यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
 तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियदिते रतः ॥२३५
 तेषामनुपरोधेन पारज्यं यद्यदाचरेत् ।
 तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचन कर्मभिः ॥२३६
 त्रिष्वेतेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।
 एष धर्मः परः साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥२३७
 श्रद्धाधानः शुभां विद्यामाददीताधरादपि ।
 अन्त्यादपि परं धर्मं स्वीरत्रं दुष्टुलादपि ॥२३८

विपादप्यमृतं ब्रह्मं बालादपि सुभाषितम् ।
 अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काश्चनम् ॥२६६
 स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।
 विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥
 अग्राह्यणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
 अनुग्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥२४१
 नाग्राह्यगे गुरौ शिष्यो यासमात्यन्तिकं वसेत् ।
 ब्राह्मणे चान्तनूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम् ॥२४२
 यदि त्यात्यन्तिकं वात्सं रोचयेत्त गुरोः कुले ।
 युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥२४३
 आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
 स गच्छत्यज्ञसा विप्रो ब्रह्मणः सद्गुणशायकम् ॥२४४
 न पूव गुरुवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।
 क्लास्यन्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्धमाहरेत् ॥२४५
 क्षेत्रं हिरण्यं गामर्त्तं क्षत्रोपानद्मासनम् ।
 धान्यं शाकञ्च यासांसि गुरुवे प्रीतिमायहेत् ॥२४६
 आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रेगुणान्विते ।
 गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥२४७
 एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
 प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥२४८
 एवञ्चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविष्टुतः ।
 सगच्छत्युत्तमस्थानं न चेहा जायते पुनः ॥२४९

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

पद्मिनादादिकं चयं गुरो ग्रीवदिकं प्रथम ।
 तदधिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥१॥
 पेदानधीत्य वेदो वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।
 अविष्टुतप्रक्षयौ गृहस्थाश्रममाचसेन् ॥२॥
 तं प्रतीतं स्वधर्मेण प्रक्षदायहरं पितुः ।
 मृग्विषं तल्प असीनमर्हयेन् प्रथमं गया ॥३॥
 गुरुणाऽनुमतः क्रात्या समावृत्तो यथाविधि ।
 उद्धेत द्विजो भायां सयर्णो लक्षणान्विताम् ॥४॥
 असपिण्डा च वा मातुरसगोत्रा च वा पितुः ।
 द्विजातीनां वा प्रशस्ता दारकर्मणि मेधुनी ॥५॥
 महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
 स्त्रीसम्यन्धे दुरौतानि कुलानि परिषर्जयेत् ॥६॥
 हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।
 श्रव्यामयाव्यपस्मारिस्त्रिकुम्भिकुन्दानि च ॥७॥
 नोद्धेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥८॥
 नक्षत्रक्षनदीनग्रीं नात्यपर्वतनामिकाम् ।
 न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥९॥
 अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
 तनुलोमपेशादशनां मृदङ्गीमुद्धेत् स्त्रियम् ॥१०॥

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
 नोपयन्ध्वेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥११
 सवर्णाऽप्रे द्विजातोनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
 कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽध्वराः ॥१२
 शूद्रेष भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
 ते च स्वा चैव राक्षस्य तार्य स्या चाप्रजन्मनः ॥१३
 न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
 कस्मिंश्चिदपि घृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते ॥१४
 हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्धहन्तो द्विजातयः ।
 कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥१५
 शूद्रावेदी पतत्यग्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
 शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतयाः भृगोः ॥१६
 शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
 जनयित्वा भुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ॥१७
 दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
 नाश्नन्ति पितृदेयास्तन्न च स्वर्गं स गच्छति ॥१८
 घृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहृतस्य च ।
 तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥१९
 चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेद् द्विताहितान् ।
 अष्टाचिमान् समासेन स्त्रीविवाहान्नचोपत ॥
 ब्राह्मणो दैवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽध्वमः ॥२०

यो यम्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
 तद्वः सर्वं प्रपक्ष्यामि प्रसवे च गुणाऽगुणान् ॥२२॥
 पदानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽपरान् ।
 विदूश्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्वर्माभ्र राक्षसान् ॥२३॥
 चतुरो ब्राह्मणस्याश्वान्प्रशस्तान्कथयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥२४॥
 पंचानान्तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।
 पैशाचश्चामुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥२५॥
 पृथक् पृथक्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।
 गान्धर्वौ राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥२६॥
 आन्ध्राद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्थयं ।
 आहूय दानं कन्याया वाह्नौ धर्मः प्रकीर्तितः ॥२७॥
 यक्षे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
 अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥२८॥
 एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदाथो धर्मः स उच्यते ॥२९॥
 सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥३०॥
 क्षातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
 कन्याऽऽप्रदानं स्वान्धन्वादासुरो धर्म उच्यते ॥३१॥
 इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥३२॥

हत्वा दित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्ती रुदती गृहात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुज्यते ॥३३

मुमां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥३४

अद्विरेव द्विजाप्रधाणां कन्यादानं विशिष्यते ।

इतरेषां तु घर्णानामितरेतरकाम्यया ॥३५

यो यस्त्येषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।

सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक् कीर्तयतो मम ॥३६

दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मोपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितृन् ॥३७

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आपोढाजः सुतस्त्रीं स्त्रीन् पट् पट् कायोढजः सुतः ॥३७

ब्रह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वैवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भवाः ॥३८

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥३९

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।

जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥४०

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥४१

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्त्रयं ह्येवो विधिरुद्धाहकर्मणि ॥४२

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो घृत्यकन्यया ।
 वसनस्य दद्यात् ग्राह्या शूद्रयोत्प्लवेदने ॥४४
 मृत्युकालाभिगामी स्वान् स्वदारनिरतः सदा ।
 पर्ववज्रं प्रजेषैर्ना तद्व्यतो रतिकाम्यया ॥४५
 मृत्युः स्यात्मायिकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
 चतुर्मरितरैः सार्द्धं महोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥४६
 तासामाद्यावत्तन्मृत्यु निन्दितैर्यदशी च या ।
 त्रयोदशी च शेषास्तु प्रस्ता दश रात्रयः ॥४७
 युष्मासु पुत्रा जायन्ते नियोऽयुष्मासु रात्रिषु ।
 तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशदार्तये स्त्रियम् ॥४८
 पुमान् पुंसोऽधिके हुक्के स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
 समेऽपुमान् पुंस्त्रियो वा क्षीणेऽप्ये च विपर्ययः ॥४९
 निन्नास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ।
 रक्षयाप्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥५०
 न पन्यायाः पिता विद्वान् गृहीयाच्छुल्लमण्वपि ।
 गृह्ण्युल्लं हि लोमेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥५१
 स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति चान्धवाः ।
 नारीयानानि यत्नं वा से पापा यान्त्यधोगतिम् ॥५२
 आर्षे गोमिथुनं शुल्लं चेच्चिदाहुर्मुपैव तन् ।
 अल्पोऽप्येवं महान् चाऽपि विक्रयस्तावदेव सः ॥५३
 यासां माददते शुल्लं स्नातयो न स विक्रयः ।
 अर्हणं तन् कुमारीणामानुरास्य च केवलम् ॥५४ ॥

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ।

पूज्या भूपयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥५५

यत्र नाप्यास्तु पूज्यन्ते रगन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्रापलाः क्रियाः ॥५६

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्स्याशु तत् कुलम् ।

न शोचन्ति तु यत्रैता यद्ध ते तद्धि सर्वदा ॥५७

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रति पूजिताः

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥५८

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेभूत्सर्वेषु च ॥५९

सन्तुष्टो भार्गव्या भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥६०

यदि हि स्त्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्तते ॥६१

स्त्रियां तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।

तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥६२

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति द्वाद्याष्टातिक्रमेण च ॥६३

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥६४

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिभ्येन च कर्मणाम् ।

कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥६५

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधानान्यपि ।
 कुलसंख्याश्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महेशराः ॥६६॥
 वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधिः ।
 पञ्चयज्ञविधानं च पत्तिर्यान्वाहिकी गृही ॥६७॥
 पंच सूना गृहस्थस्य शुद्धी पेपप्युपस्करः ।
 कण्डनो शोदयुग्मश्च यध्यते याम्नु बाहयन् ॥६८॥
 ताम्नां प्रमेण मवांसां निष्कृत्यथं महर्षिभिः ।
 पंचस्तृणा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥६९॥
 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥७०॥
 पंचैतान् यो महायज्ञान् दापयति शक्तिरतः ।
 स गृहेऽपि यसन्नित्यं सूनादोर्पेन लिप्यते ॥७१॥
 देयतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।
 ॥ निर्वपति पंचानामुच्छ्रयसन्न स जीयति ॥७२॥
 अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।
 ब्राह्मणं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥७३॥
 जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।
 ब्राह्मणं हुतं द्विजामथार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥७४॥
 स्याध्याये नित्ययुक्तः स्यादैवे चैवेह कर्मणि ।
 दैवकर्मणि युक्तो हि विभर्तीदं चराचरम् ॥७५॥
 अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
 आदित्याज्जायते धृष्टिर्धृष्टेरजं ततः प्रजाः ॥७६॥

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।
 तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥७७
 यस्मात्त्रयोऽन्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।
 गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृहीम् ॥७८
 स सन्धार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ।
 सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः ॥७९
 श्रृपयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
 आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥८०
 स्वाध्यायेनार्चयेत्पीनहोमैर्देवान्यथाविधि ।
 पितृवृद्धाद्धैश्च नृनञ्च भूतानि बलिकर्मणा ॥८१
 कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्ये नोदकेन वा ।
 पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाबहन् ॥८२
 एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थे पाचयज्ञिके ।
 न चैवात्राशयेत् कंचिद्देस्यदेवं प्रति द्विजम् ॥८३
 वैश्यदेवस्य सिद्धस्य गृहोऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।
 आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥८४
 अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।
 त्रिश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥८५
 बुद्धे चैवानुमत्यै च भ्रजापतय एव च ।
 महशाद्यापृथिव्योश्च तथा स्थिप्रकृतेऽन्ततः ॥८६
 एवं सम्यग्धविहृत्या सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।
 इन्द्रान्तकाप्यतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं ददेत् ॥८७

मग्दभ्य इति ॥ द्वारि शिपेदप्यङ्गुल इत्यपि ।
यनस्पतिभ्य इत्येवं भुसलोत्सृज्ये हरेन् ॥८८
उन्नीयके शिपे श्रुत्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ।
ब्रह्मवात्मनोऽपतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेन् ॥८९
पिरयेभ्यश्चैव देवभ्यो बलिमाकोश उन्निपेत् ।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तं पारिभ्य एव च ॥९०
पृथ्वास्तुनि श्रुत्यैतं बलिं मर्वाश्रभूतये ।
पितृभ्यो बलिरोषं तु मर्वां दक्षिणतो हरेन् ॥९१
शुनो च पतितानां च ह्यपचां पापरोणिषाम् ।
वायसानां कुमोणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥९२
एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिः पथर्जुना ॥९३
मृत्वैतद्वलिकर्मैषमतिधिं पूर्वमाशयेन् ।
मिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्वृद्धचारिणं ॥९४
यन् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवदगुरोः ।
तन् पुण्यफलमाप्नोति मिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥९५
भिक्षामप्युदपाशं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
वेदतत्पार्यविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेन् ॥९६
नश्यन्ति हृदयकल्याणि नराणामविजानताम् ।
भस्माभूतेषु विप्रेषु मोहादत्तानि दानृभिः ॥९७
विद्यातपःसमृद्धेषु हृतं विप्रमुखाग्निषु ।
तिस्तारयति दुर्गाच्च महत्सूचैव किल्बिषान् ॥९८

संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्याद्वासनोदके ।
 अन्नं चैव यथाशक्ति संस्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥१६६
 शिलानप्युद्धतो नित्यं पंचाग्नीनपि जुह्वतः ।
 सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो वसन् ॥१७०
 वृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च स्मृता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥१७१
 एकरात्रं तु निवसन्नतिथिराह्वणः स्मृतः ।
 अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥१७२
 नैकप्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
 उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राऽप्रयोऽपि वा ॥१७३
 उपासते ये गृहस्थाः परंपाकमकुक्षयः ।
 तेन ते प्रेत्य पशुतां प्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥१७४
 अप्रणोद्योऽतिथिः सार्यं सूर्योदो गृहमेधिना ।
 काले प्राप्तास्त्यकाले वा नास्यानश्ननं गृहे वसेत् ॥१७५
 न वै त्यर्यं तदशनीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।
 धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं वाऽतिथिपूजनम् ॥१७६
 आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
 उत्तमेष्टमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम् ॥१७७
 वैश्वदेवे तु निवृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
 तस्यापन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न वलिं हरेत् ॥१७८
 न भोजनाय स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ।
 भोजनाय हि ते शंसन्त्यन्तांशीत्युच्यते सुतैः ॥१७९

न प्राज्ञमस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
 पैरयशूद्रो सत्या चैव शातयो गुरुरेव च ॥११०
 यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाग्रजेन ।
 भुज्यत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेन् ॥१११
 पैरयशूद्रावपि प्राप्नोः शुद्धम्वेऽतिथिधर्मिणो ।
 भोजयेन् सह भृत्यैस्त्राधानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥११२
 इतरानपि भक्ष्यादीन् संप्रीत्या गृहमागतान् ।
 प्रपृत्त्यान्नं यथाराक्तिं भोजयेन् सह भार्यया ॥११३
 सुयामिनोः पुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीः क्रियः ।
 अतिथिभ्योऽप्य एवंतान् भोजयेद्विचारयन् ११४
 अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
 स भुञ्जानो न जानाति स्वगृधैर्जग्धिमात्मनः ॥११५
 भुक्तवत्स्वयं विप्रेषु ह्येषु भृत्येषु चैव हि ।
 भुञ्जीयातां ततः पश्चादयशिष्टं तु दम्पति ॥११६
 दैवानृपीन्मनुष्याश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषमुग्भवेन् ॥११७
 अर्घं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्वात्मकारणात् ।
 यज्ञशिष्टारानं ह्येतन् सतामन्नं विधीयते ॥११८
 राजर्त्यक्त्वातकगुरुन् प्रियश्चशुरमातुलान् ।
 अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः ॥११९
 राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थिते ।
 मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः ॥१२०

सायंत्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं वलिं हरेत् ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते ॥१२१
 पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
 पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥१२२
 पितृणा मासिकं श्राद्धमन्याहार्यं विदुर्बुधाः ।
 तच्चामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्ननः ॥१२३
 तत्र ये भोजनीयाः श्रुयं च यज्यां द्विजोत्तमाः ।
 यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तान्प्रचक्ष्याम्यशेषतः ॥१२४
 द्वौ द्वौ पितृकार्ये त्रिनेकैकमुभयत्र वा ।
 भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥१२५
 सत्क्रिया देराकालौ च शौचं ब्राह्मण सम्पदः ।
 पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥१२६
 प्रथिता प्रेतकृत्यैषा पित्र्यं नाम विधुक्षये ।
 तस्मिन् युतस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी ॥१२७
 श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातुभिः ।
 अर्हस्तमाय विप्राय सस्मै दत्तं महाफलम् ॥
 एकैकमपि विद्वांसं देव पित्र्ये च भोजयेत् ।
 पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान्वद्भूतपि ॥१२८
 दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं पदपारगम् ।
 तीर्थं तद्व्यवस्थानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥१२९
 सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते ।
 एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥१३०

मानोत्कृष्टाय देयानि कथ्यानि च हवीषि च ।
 न हि हस्तावसृग्दिग्भौ रुधिरैर्जीव शुद्धयतः ॥१३२॥
 यावतो मसते प्रास्तान् हव्यकन्येष्टमन्त्रविन् ।
 तावतो मसते प्रेत्य शीतशूलप्लव्योगुडान् ॥१३३॥
 शाननिष्ठा द्विजाः केचिन् तपोनिष्ठान्नाथापरे ।
 तपःस्थाप्यायनिष्ठश्च कर्मनिष्ठःस्तथापरे ॥१३४॥
 शाननिष्ठेषु कथ्यानि प्रतिष्ठान्यानि यवतः ।
 हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्व्यपि ॥१३५॥
 अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्वाहोदपारगः ।
 अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्वान् पिता स्वाहोदपारगः ॥१३६॥
 ज्यायासमनयोर्विद्यान् यस्य स्वाहोत्रियः पिता ।
 मन्त्रसंयुजनायं तु सत्कारमितरोर्ज्जति ॥१३७॥
 न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽग्र्य संप्रदः ।
 नारि न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् ॥१३८॥
 यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवीषि च ।
 तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च ॥१३९॥
 यः सङ्गतानि कुर्वते मोहाब्ध्याद्धेन मानयः ।
 स स्वर्गाच्च्यवते लोकाब्ध्याद्धमित्रो द्विजाधमः ॥१४०॥
 सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः ।
 इदृयास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकदेशनि ॥१४१॥
 यथेरिणे बीजमुदरा न वप्ता लभते फलम् ।
 तयाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥१४२॥

दातृन् प्रतिग्रहीतृश्च कुरुते फलभागिनः ।
 विदुषे दक्षिणां दत्त्वा विधिवत्प्रेत्य चेह च ॥१४३
 कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
 द्विपिता हि हविर्भुञ्जतं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥१४४
 यत्नेन भोजयेद्भ्रात्रे यद्दृष्टं घेद पारगम् ।
 शाखान्तगमथाभ्ययुं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥१४५
 एषामन्यतमो यस्य मुञ्जीत श्राद्धमर्चितः ।
 पितृणां तस्य कृपिः स्याच्छाश्यती साप्रपौरुषी ॥१४६
 पय वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
 अनुकल्पस्त्ययं होयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥१४७
 मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रोयं स्वशुरं गुरुम् ।
 दौहित्रं विदूषति बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥१४८
 न ब्राह्मणं परीक्षेत द्वैव कर्मणि धर्मवित् ।
 पित्र्ये कर्मणि तु ग्रामे परीक्षेत प्रयत्नतः ॥१४९
 ये स्तेनपतितस्त्रीया ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥१५०
 जटिलं चानधीयानं दुर्बलं फितयं तथा ।
 याजयन्ति च ये पूगां स्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥१५१
 चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपणेन च जीवन्तो वज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः १५२
 प्रेत्यो ग्रामस्य राहृश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्तामिवाधुपिस्तथा ॥१५३

यस्मि च पशुपालश्च परिव्रता निराकृतिः ।
 मल्लिङ्ग परिब्रित्तिश्च गणाम्यन्तर एव च ॥१५४
 पुरोहितोऽवकोणो च वृषलोपतिरेव च ।
 पौनर्मन्त्रश्च काणश्च यश्च योऽपपतिर्गृहे ॥१५५
 भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
 सूत्रशिष्यो गुरुश्चैव याम्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥१५६
 अकारणे परित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
 प्राज्ञैर्योनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतिर्नैवतः ॥१५७
 अगारदाही गरदः कुण्डारी मोमविक्रयी ।
 ममूद्रयाथो वन्दो च तैलिकः पुटकारकः ॥१५८
 पित्रा विषदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
 पापरोग्यभिरास्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥१५९
 धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्नेदिधिपूपतिः ।
 मित्रद्रुग्धूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥१६०
 भ्रामरी गण्डमाली च श्विष्ययो पिशुनस्तथा ।
 उन्मत्तोऽप्यश्च वज्र्याः सुर्वेदनिन्दक एव च ॥१६१
 हस्तिगोश्चोद्गमको नम्रत्रैर्यश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥१६२
 स्त्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावरणे रतः ।
 गृहसम्प्रेषको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥१६३
 श्वकोडो श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
 हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥१६४

आचारहीनः ह्येवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 कृपिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥१६५
 औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
 प्रेतनिर्या (प) तक्रश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥१६६
 एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेशान् द्विजाधमान् ।
 द्विजातिप्रघरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥१६७
 ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्त्रुणाग्निरिय शाम्भ्यति ।
 तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥१६८
 अपहृत्यदाने यो दातुर्मयत्पूर्वं फलोदयः ।
 दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥१६९
 अन्नैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्त्रादिभिस्तथा ।
 अपाङ्क्तैर्यदन्यैश्च तद्धै रक्षांसि भुञ्जते ॥१७०
 दाराभिश्चोन्नसंयोगं कुर्वते योऽग्रे स्थिते ।
 परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥१७१
 परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
 सर्वे ते नरकं यान्ति दात्याजकपंचमाः ॥१७२
 भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योज्जुरज्ज्वेत कामतः ।
 धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः ॥१७३
 परदारेषु जायेते द्वौ मुत्तौ कुण्डगोलकौ ।
 पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्तारि गोलकः ॥१७४
 तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनी प्रेत्य चेह च ।
 दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥१७५

अपाङ्गयो यावतः पातयान् भुञ्जानाननुपरयति ।
 तावता न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ॥१७६॥
 धीश्यान्धो नवतेः काणः पट्टेः श्वित्री शतस्य तु ।
 पापरोगी सहस्रस्य दानुर्नाशयते फलम् ॥१७७॥
 यावतः संसृरोद्दुःखैर्ब्रह्मणाच्छूद्रयाजकः ।
 तावता न भवेदानुः फलं दानस्य पौर्तिरम् ॥१७८॥
 वेदविनापि विप्रोऽथ लोभान् कृत्या प्रतिग्रहम् ।
 विनाशं व्रजति श्रिप्रमामपात्रमिवान्भमि ॥१७९॥
 मोमविक्रयिणं विष्टा मिपजे पूयशोणितम् ।
 नष्टं देवलके दत्तमुप्रतिष्ठं ॥ बाधुपी १८०॥
 यत्तु याणिजकं दत्तं नेह नामुत्र तद्गयेन् ।
 भरमनीष दुर्नं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥१८१॥
 इतरेषु त्वपाङ्गयेषु यथोरिष्टेष्वसाधुषु ।
 मैदौऽमृद्भासमज्जार्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥१८२॥
 अपाङ्गयोपहता पङ्क्तिः पात्र्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।
 तान्निबोधत कात्स्न्येन द्विजाग्रान् पङ्क्तिपावनान् ॥१८३॥
 अग्रयाः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
 श्रोत्रियान्वयज्जारचैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥१८४॥
 त्रिणाचिकेतः पञ्चाभिस्त्रिसुपर्णः पङ्क्तवित् ।
 ब्रह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च ॥१८५॥
 वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।
 शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥१८६॥

पूर्वेषु रपरेषु र्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।
 निमन्त्रयीत व्यवरांसम्यग्विप्रान्यथोदितान् ॥१८७
 निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत् सदा ।
 न च छन्दास्वधीयीत यश्च श्राद्धं च तद्भवेत् ॥१८८
 निमन्त्रितान्दि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।
 वायुप्रणानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥१८९
 केतितस्तु यथान्वायं हव्यकण्ड्ये द्विजोत्तमः ।
 कथञ्चिदप्यतिक्रामन्पापः सूकरतां प्रजेत् ॥१९०
 अस्मन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषह्वया सह मोदते ।
 दातुर्यद् पुष्कलं किञ्चित्तत् सर्वं प्रतिपद्यते ॥१९१
 अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
 न्यस्यशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥१९२
 यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ।
 ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥१९३
 मनोद्विरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
 तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणः सृताः ॥१९४
 विराट्सुताः मोमसदः साण्ड्यानां पितरः स्मृताः ।
 अग्निव्याज्जप्य देवानो मारीचा लोकविद्वताः ॥१९५
 दैन्यदानदयश्चाणो गन्धर्वोरगरश्चसाम ।
 मुरगंकिन्नराणां च गृता वरिपदोज्ज्विताः ॥१९६
 मांसपा नाम विप्रानो क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।
 वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां सु मुकालिनः ॥१९७

सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽद्विरः सुताः ।
 पुत्रस्त्यस्याज्यपा. पुत्रा वसिष्ठश्च मुकालिनः ॥१६८
 अग्निदग्धानग्निदग्धान्कात्र्यान्वर्हिषदस्तथा ।
 अग्नित्रातादच मौम्यादच विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥१६९
 य एते तु गणा मुष्याः पितृणां परिकीर्तिताः ।
 तेगमगोह विक्षेपं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥२००
 ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः ।
 देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं परं स्थाप्यनुपूर्वशः ॥२०१
 राजनैर्भाजनैरेषामधो वा राजतान्वितैः ।
 वार्यपि भ्रष्टया दत्तमभयायोपकल्पते ॥२०२
 देवकायांद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।
 दैवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाख्यायनं स्मृतम् ॥२०३
 तेषामारभ्यभूतं न पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।
 रक्षांसि हि विलुप्तान्ति श्राद्धमारभ्यवर्जितम् ॥२०४
 दैवाद्यन्तं तद्गृहीत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।
 पित्राद्यन्तं तद्गृहीतः शिष्टं नश्यति सान्धवः ॥२०५
 शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत् ।
 दक्षिणाग्रवणश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥२०६
 अवकाशेषु चीक्षेत् नदीतीरेषु चैव हि ।
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥२०७
 आसनेषूपकल्पेष्ु वर्हिष्यत्सु पृथक् पृथक् ।
 उपरुष्टोदकान्मम्यग्विप्रास्तानुपवेशयेत् ॥२०८

उपवेश्य तु तान्पिप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
 गन्धमालयैः मुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥२०६॥
 तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।
 अग्नौकुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥२१०॥
 अग्नेः सोमयमान्यां च कृत्वाप्ययनमादितः ।
 हविर्दानेन विधियत्यश्वात्सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥२११॥
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाशावेयोपपादयेत् ।
 यो ह्यग्निः स द्विजोविप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥२१२॥
 अक्रोधनान्तुप्रसादान्वदन्त्येतान्पुरातनाः ।
 लोकत्रयाप्यायने युक्ताब्ज्राद्धवेयान्द्विजोत्तमान् ॥२१३॥
 अपसव्यमग्नौ कृत्वा सर्वमाष्टत्परिक्रमम् ।
 अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥२१४॥
 ग्रीस्तु तस्माद्धविःशेषान् पिण्डान्कृत्वा समादितः ।
 औद्वेकैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः ॥२१५॥
 न्युप्य पिण्डास्ततस्तास्तु ग्रयतो विधिपूर्वकम् ।
 तेषु वर्मेषु तं हस्तं निर्मृज्याल्लेषभागिनाम् ॥२१६॥
 आचम्योदकपराकृत्य विरायम्य शनैरसून् ।
 पङ्कतूश्च नमस्कुर्यात्पितॄनेव च मन्त्रवित् ॥२१७॥
 उदकं निनयेच्छ्रेष्ठं शनैः पिण्डान्तिकेपुनः ।
 अथजिघ्रेष तान्पिण्डान्यथान्युमान्समादितः ॥२१८॥
 पिण्डेभ्यस्तत्प्लिकं मात्रा समादायानुपूर्वशः ।
 तानैव विप्रानाप्सीनाविधिर्विद्यत्पूर्वमाशयेत् ॥२१९॥

प्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् ।

विप्रवद्वापि न भ्रातृ स्वकं पितरमारायेत् ॥२२०॥

पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेणापि पितामहः ।

पितुः न नाम मङ्गीर्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥२२१॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जोतेत्यप्रधीन्भानुः ।

कामं वा मननुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥२२२॥

तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् ।

तत्पिण्डाभं प्रयच्छेत् स्वर्ध्वगामस्त्विति म्रुघन् ॥२२३॥

पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमग्नये दधिसम ।

विप्रोतिकेः पितृभ्यायच्छनकैरुपनिक्षिपेत् ॥२२४॥

उभयोर्हन्मयोर्मुक्तं यदत्रमुपनीयते ।

तद्विप्रमुष्पन्त्यमुगः सहसा दुष्टचेतसः ॥२२५॥

गुणाश्च सूरशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

पिन्यसेत्ययतः पूर्वं भूमावेव समाहितः ॥२२६॥

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूढानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥२२७॥

उपनीय तु तस्मै शनकैः सुसमाहितः ।

परिवेपयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन् ॥२२८॥

नाम्नमापातयेज्जातु न कुप्येज्जानृतं वदेत् ।

न पादेन द्युतोदघ्नं न चैतदवधूनयेत् ॥२२९॥

अत्र गमयति प्रेतान् कोपोऽरीननृतं शुनः ।

पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥२३०॥

यद्यदोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्याद्रमत्सरः ।

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतद्दीप्सितम् ॥२३१॥

स्याध्यायं ध्यायेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासाश्च पुराणानि खिलानि च ॥२३२॥

हर्षयेद्भ्रातृणांस्तृष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।

जन्माद्येनासकृन्वेतान्गुणैश्च परिचोदयेत् ॥२३३॥

प्रतत्पमपि दौहित्रं आद्वेयत्वेन भोजयेत् ।

कुतपं चासनं दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥२३४॥

त्रोणि आद्वेयपवित्राणि दौहित्रः कुतपसिन्धुः ।

त्रोणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ॥२३५॥

अत्युष्णं सर्वमग्नं दद्याद्बुद्धीरस्ते च वाग्यताः ।

न च द्विजातयो ब्रूयुर्दाम्नां पृश्नाहविर्गुणान् ॥२३६॥

यावदुष्णं भवत्यग्नं यावदश्नन्ति वाग्यताः ।

पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणः ॥२३७॥

यद्वेष्टितशिरा मुद्गं यदुद्गं दक्षिणामुसः ।

सोपानकश्च यदुद्गं तद्वै रक्षासि मुञ्चते ॥२३८॥

चाण्डालश्च वराहश्च कुम्भकृतः श्वा तत्रैव च ।

रजश्मला च पण्डश्च नेष्टेरग्नश्नतो द्विजान् ॥२३९॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिधीयते ।

दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् २४०

प्राणेन शूकरो हन्ति पक्षपातेन कुम्भकृतः ।

श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरणजः ॥२४१॥

स्वप्नो वा यदि वा काणो दानुः प्रेक्ष्योऽपि वा भवेत् ।
 दिनानिरित्तयात्रो वा तमप्यपनयेत्सुनः ॥२४२॥
 प्राद्वानं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
 प्राद्वगैरभ्यनुहातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥२४३॥
 मार्गवर्णिस्मभ्रातृं मन्त्रोयाप्लवाभ्य धारिणा ।
 मसुस्मृजेद्दुस्नयनामप्रतो विहिरन् भुवि ॥२४४॥
 असंसृज्यप्रमीतानां त्यागिनां पुल्लयोपिताम् ।
 उच्छिष्टं भागधेयं स्यादभेषु विकिरश्च यः ॥२४५॥
 उच्छ्रेपणं भूमिगतमजिह्मस्याशटस्य च ।
 दासयर्गस्य तत्त्रिज्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥२४६॥
 आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।
 अदैवं भोजयेद्भ्रातृं पिण्डमेकं तु निर्धयेत् ॥२४७॥
 सहपिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ।
 अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं गुनैः ॥२४८॥
 भ्रातृं भुक्त्या य उच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।
 स मूढो नरकं याति फालमूत्रमवाप्तिराः ॥२४९॥
 भ्रातृभुग् वृषलीतत्वं सद्ब्रह्मोऽधिगच्छति ।
 तस्या पुरीषे तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥२५०॥
 पृष्ट्वा स्यदितमिश्रेवं तृप्रानाचामयेत्ततः ।
 आचान्ताश्चानुजानीयादमितो रम्यतामिति ॥२५१॥
 स्वधाऽस्तिरस्रेव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
 स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥२५२॥

ततो भुक्तवता तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
 यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥२५३
 पित्र्ये ह्यदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठे तु सुशृतम् ।
 मत्पन्नमित्यभ्युदये हवे रुचितमित्यपि ॥२५४
 अपराहस्तया दर्भा वायुसम्पादनं तिलाः ।
 सृष्टिर्मुष्टिर्द्विजाश्चाग्न्याः श्राद्धकर्मसु सम्पदः ॥२५५
 दर्भाः पवित्रं पूर्वाह्णे हविष्याणि च सर्वशः ।
 पवित्रं यमपूर्वाह्नं विज्ञेया हव्यमम्पदः ॥२५६
 मुन्यन्नानि पयः सोमो मास यजानुपस्कृतम् ।
 अश्वारक्षणं चैव प्रहृत्या हविश्चयते ॥२५७
 विमज्ज्य ब्राह्मणं स्नातुं प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
 दक्षिणां दिशमाकाशं न्याचेतेमान्तरान्पितॄन् ॥२५८
 दातारो नोऽभियर्द्धन्ता वेदाः सन्ततिरेव च ।
 धृष्टा च नो माऽव्यगमद्रुदेयः च नोऽस्तिरिति ॥२५९
 त्वं निर्वपणं कृत्वा पिण्डास्तस्मादन्नन्तरम् ।
 गो विप्रमज्जमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा श्रियेन ॥२६०
 पिण्डनिर्वपणं येचित्तुरस्तादेव कुर्वते ।
 ययोर्मि त्यादयन्त्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥२६१
 पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।
 मध्यमं तु मतः पिण्डमग्रात्मम्यक् सुतार्थिनी ॥२६२
 आयुश्मन्नं मुनं मूने यशोमेधाममन्यतम् ।
 धनवन्नं प्रजावन्नं मान्त्रिकं धार्मिकं तथा ॥२६३

प्रशाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
 ज्ञातिभ्यः भर्तृन् इत्या चान्धवानपि भोजयेत् ॥२६४
 उद्वेपणं तु तलिष्ठेनावद्विषा विमर्जिताः ।
 ततो गृह्यलि कुर्यादिनि घर्षो व्ययम्भितः ॥२६५
 हविर्बश्चिरात्राय यमानन्त्याय कल्पते ।
 पितृभ्यो विधियदत्तं तन प्रयक्ष्याम्यशेषतः ॥२६६
 निलेखीदियर्षमांशैर्द्विर्भूलफलेन वा ।
 दत्तत मासं नृप्यन्ति विधियस्त्रितरो नृणाम् ॥२६७
 द्वौ मासौ मत्तयमासेन श्रोन् मासान् दक्षिणेन ॥
 औत्थ्रेणार्धं चतुरः शाकुनेनार्धं पंच ये ॥२६८
 पञ्चमासोऽङ्गामासेन पार्वतेन च सप्त ये ।
 अष्टावैश्वेय मासेन रौरवेण नवैव तु ॥२६९
 दशमासांस्तु नृप्यन्ति धराहमहिषामिषैः ।
 शशकूर्मयोस्तु मासेन मामानेकादशीव तु ॥२७०
 संवत्सरे तु गव्येन पयसा पायसेन च ।
 चार्धमासस्य मासेन तृप्तिर्द्वादशावर्षिकी ॥२७१
 कालशाकं महाराजकाः गङ्गलोहामिषं मधु ।
 आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥२७२
 यद्विकृतिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।
 तदप्यश्वमेव स्याद्वर्षासु च मघामु च ॥२७३
 अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।
 पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्कृद्वाये कुञ्जरस्य च ॥२७४

यद्यददाति विधिवन् सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ।
 तत्तत् पितृणां भवति परवानन्तमक्षयम् ॥२७५
 कृष्णपक्षे दशम्यादौ चर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 श्राद्धे प्रशस्तः स्त्रियो ययैवा न तयेतरा ॥२७६
 युष्म कुर्यान् दिनश्रेष्ठे स र्वाङ्कामान्समश्नुते ।
 अयुष्म तु पितृन् सर्वान्प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥२७७
 यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
 तथा श्राद्धस्य पुर्याहादपराहो विशिष्यते ॥२७८
 प्राचीनायौतिना सम्यगपसद्व्यसतन्निषा ।
 विश्रमा निषनाः कार्यं विधिवद्भक्षणिना ॥२७९
 रात्रौ श्राद्धं न कुर्यात् राक्षसी कीर्तिता हि सा ।
 सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाधिरुदिते ॥२८०
 अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरहस्वेह निर्वपेत् ।
 हेमन्तप्रीत्यमर्षांस्तु पाञ्चर्याङ्कमाचक्षम् ॥२८१
 न पितृयज्ञियो होमो लौकिकेऽप्यो विधीयते ।
 न दर्शनं विना श्राद्धयाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥२८२
 भवेद्य तर्पयत्यग्निः पितृन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ।
 तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥२८३
 वसुन्धेदन्ति वै पितृन् रुद्राश्चैव पितामहान् ।
 प्रपितामहास्तथादिदेवान् श्रुतिरेषा सनातनी ॥२८४
 विधिसाक्षी भवन्नित्यं नित्यं वास्मृतशोबनः ।
 विधसो भुक्त्वशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥२८५

अध्यायः]

गृहस्थाधमवर्णनम्

एतद्वोऽभिहितं मयं विधानं पाश्चयद्विरम ।

द्विजानिमुन्यवृत्तीनां विधानं धूयतामिति ॥२८६

इति मानवं भर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुमृत्यां तृतीयां अध्यायः ।

—:०:—

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ गृहस्थाधम वर्णनम् ।

चतुर्थमायुषो भागमुपित्वाऽऽयं गुरो द्विजः ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे पतेन ॥१

अद्रोहेणैव भूतनामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तो ममास्थाय यिप्रो जीवेदनापदि ॥२

यात्रामाग्नप्रसिद्धवधं स्वैः कर्मभिरगाहितैः ।

अहोरेण शरीरस्य कुर्यात् धनमंभयम् ॥३

श्रुतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा ।

सर्वानृतताम्यामपिवा न श्वश्रुत्या कदाचन ॥४

श्रुतमुद्भृशिलं श्रेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतं तु याचितं मैत्रं प्रमृतं कर्षणं श्रुतम् ॥५

सत्यानृतं तु बाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेया श्वश्रुतिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥६

पुस्रुषान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।

त्र्यह्निकी वाऽपि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥७

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।
 श्यायान् परःपरो श्रेयो धर्मतो लोभजित्तमः ॥८
 पदं कर्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।
 द्वाभ्यामेकशतं युग्मं ब्रह्मसत्रेण जीयति ॥९
 यनयंश्च शिलोद्भाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।
 इष्टीः पाषाणान्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा ॥१०
 न लौकवृत्तं चर्त्तत वृत्तिहेतोः कथञ्चन ।
 अजिह्वाः मशकां शुद्धो जीवेद्ब्राह्मणजीविकां ॥११
 सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थां संयतो भवेत् ।
 सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥१२
 अतोऽन्यतमया धृत्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।
 स्वर्ग्यायुष्यवशास्यानि प्रतानीमानि धारयेत् ॥१३
 चेदोदितं त्यक्तं कर्म नित्यं कुर्याद्व्रतन्वितः ।
 तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥१४
 नेद्वैतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।
 न पिथ (कल्प) मानैष्वर्थेषु नास्यामपि यतस्ततः ॥१५
 इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।
 अतिप्रसक्तिर्न चैतेषां मनसाः सन्निवर्त्तयेत् ॥१६
 सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।
 यथा तदाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥१७
 ययसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
 वेपथगं बुद्धिसारूप्यमाचरन्विचरेदिह ॥१८

बुद्धिर्बुद्धिकराण्याशु धन्यानि च दितानि च ।
 नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेन निगमाश्चैव वेदिकान् ॥१६
 यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
 तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥१७
 ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा ।
 नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न ह्यपयेन् ॥१८
 गतानेके महायज्ञान्यब्रह्मास्त्रपिशो जनाः ।
 अनीहमानाः सततमिन्द्रियेन्द्रेण जुहति ॥१९
 याष्येके जुहति प्राणं प्राणे याचं च सर्वदा ।
 याचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्गुप्तिमभ्रयाम् ॥२०
 ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्ते तैर्मन्यैः सदा ।
 ज्ञानमूला क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥२१
 अग्निहोत्रं च जुहुयादायन्ते वृनिशोः सदा ।
 दर्शने चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥२२
 सस्यान्ते नवसस्येष्ट्या तथर्त्यन्ते द्विजोऽध्वरैः ।
 पशुना त्वयनान्ते तु समान्ते सौमिकैर्मन्यैः ॥२३
 नानिष्ट्या नवशस्येष्ट्या पशुना चाग्निमान द्विजः ।
 नवान्नमशान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥२४
 नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चान्नयः ।
 प्राणनेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषमर्धिनः ॥२५
 आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मुल्लफलेभ्य वा ।
 नास्य कश्चिद्वसेद्गोहे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ॥२६

पापण्डितो विकर्मस्थानवैङ्गालव्रतिकाञ्जराठान् ।
 हेतुकान्यस्तृतीश्च यद्वाप्रेणापि नार्चयेत् ॥३०॥
 वेदविद्याग्रजस्ताताञ्छ्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
 पूजयेद्द्वयकण्ठ्येन विपरीतांश्च धर्मजयेन ॥३१॥
 शक्तितोऽप्यचमत्तेभ्यो दातव्यं गृहमेधिता ।
 संविभागश्च भूतेभ्यः कर्मज्योऽनुपरोधतः ॥३२॥
 राजातो धनमन्विन्द्रेत्संसीदन्स्नातकः क्षुधा ।
 याज्यान्तेवाभिनोर्वाऽपि न स्वन्यत इति स्थितिः ॥३३॥
 न सीदेश्चातको पिप्रः क्षुधा शक्तः कर्मचन ।
 न जीर्णमलयद्वासा भवेद्य विभवे सति ॥३४॥
 कलुषैरानस्वमद्र्दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।
 स्वाध्याये चैव युक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥३५॥
 वैष्णवी धारयेद्यष्टि सौदकं च कम्पण्डलम् ।
 यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौम्मे च कुण्डले ॥३६॥
 नेक्षेतीद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
 नोपसृष्टं न चारिस्थं न सभ्यं न भसो गतम् ॥३७॥
 न लङ्घयेद्भूततन्त्री न प्रधावेद्य वर्पति ।
 न भोदके निरीक्षेत् स्वरूपमिति धारणा ॥३८॥
 मृदं गां देवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
 प्रदक्षिणानि कुर्वीत भक्षतांश्च वनस्पतीन् ॥३९॥
 नोपगन्ध्रेज्यमतोऽपि स्त्रियमार्तवदर्शने ।
 समान शक्ने चैव न शयीत तथा सह ॥४०॥

रजसाऽमिदुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।
 प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहोयते ॥४१
 तां पियर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम् ।
 प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रयर्षते ॥४२
 नारतो याद्वायंया साधं ननामोक्षत चाश्नतोम् ।
 क्षुयतो जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥४३
 नाश्रयन्ती म्यके नेत्रं न चाभ्युत्थामनावृताम् ।
 न पर्येत्यभ्यवन्तो च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥४४
 नाश्रिमग्रादेकवासा न नम्रः स्नानमाचरेन् ।
 न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोमये ॥४५
 न फालकृष्टं न जलं न चित्यां न च पर्वते ।
 न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाप्यन ॥४६
 न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।
 न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥४७
 पाद्विप्रविप्रमादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।
 न कदाचन कुर्वीत विष्णूमूत्रस्य विसर्जनम् ॥४८
 तिरस्कृत्योश्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रवृणादि च ।
 नियम्य प्रयतो धाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥४९
 मूत्रोद्वारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥५०
 छायायामन्वकारे वा रात्रावह्नि वा द्विजः ।
 यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणवायवभयेषु च ॥५१

प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकद्विजम् ।
 प्रतिगां प्रतिवातं च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥५२॥
 नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।
 नामेध्यं प्रक्षिपेद्ग्नौ न च पादौ प्रस्तापयेत् ॥५३॥
 अधस्तप्तोपदव्याथ न चैनममिलङ्घयेत् ।
 न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणावाधमाचरेत् ॥५४॥
 नाश्नीयात् सन्धिचेलानां न गच्छेन्नपि संविरोत् ।
 न चैव प्रलितेद्भूमिं नात्मनोऽपहरेत्सजम् ॥५५॥
 नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा घ्रीवनं वा समुत्सृजेत् ॥
 अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विपाणि वा ॥५६॥
 नैकः स्वयाच्छून्यगेहे श्रेयांसं न प्रयोधयेत् ।
 नोदभययाऽभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥५७॥
 अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।
 स्थाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥५८॥
 न वारयेद्वा धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ।
 न दियीन्द्रायुषं दृष्ट्वा कस्यचिदर्शयेद्बुधः ॥५९॥
 नावार्मिके वसेद्ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
 नैकः प्रपद्ये ताड्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥६०॥
 न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।
 न पापगिहगगाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्नृभिः ॥६१॥
 न मुञ्जीतोद्भूतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।
 नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥६२॥

न कुर्वीत वृथाचेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।
 नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्नं जातु स्यात् शुनूहली ॥ ६३
 न नृत्येन्नैव गायेत् न वादित्राणि वादयेत् ।
 नास्फोटयेत् न च क्ष्वेदेत् न च रक्तं विराजयेत् ॥ ६४
 न पादौ धावयेत्कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।
 न भिन्नमाण्डं भुञ्जीत न भायप्रतिदूषते ॥ ६५
 उपानहौ च वामह्य घृतमन्येनं धारयेत् ।
 उपवीतमलद्वारं मज्जं करकमेव च ॥ ६६
 नाविनीतैर्मज्जेद्भुञ्जेत् न च भुङ्क्तेऽधिपीडितैः ।
 न भिन्नशृङ्गाश्विनुरेनं बालधिविरूपितैः ॥ ६७
 विनीतैस्तु मज्जेन्नित्यमाद्युगैर्लक्षणाभ्यनैः ।
 धर्मरूपोपसंपन्नैः प्रतोदेनाश्विपन्मृशम् ॥ ६८
 घालातपः प्रेतधूमो वज्रं भिन्नं तथाऽऽसनम् ।
 न च्छिन्द्यान्तस्त्रयोमाणि दन्तैर्नोत्पादयेन्तस्याम् ॥ ६९
 न भृङ्गोष्ठं च मृदनीयान्नं क्षिप्यात्करजैस्तृणम् ।
 न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुगोदयम् ॥ ७०
 लोष्टमर्द्धं तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
 स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१
 न विगृह्य कथां कुर्याद्विहिर्माल्यं न धारयेत् ।
 गवां च यानं वृद्धेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२
 अद्वारेण च नातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वा वृत्तम् ।
 रात्रौ च शृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३

नाक्षैर्दोष्येत्कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।
 शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४
 सर्वं च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमितेरघौ ।
 न च नम्रः शयीतेह न चोच्छिष्टः कचिद्व्रजेत् ॥ ७५
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविरोत् ।
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दोषमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६
 अचक्षुर्विषयं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।
 न विष्णुमूत्रमुदीक्षेत न बाहुभ्यां नवीं तरेत् ॥ ७७
 अधितिष्ठेन्न केशास्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ।
 न कार्पासास्थि न तुषान्दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ७८
 न संघसेष पतितैर्न चाण्डालैर्न पुल्कसैः ।
 न मूर्खैर्नाबलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ ७९
 न शूद्राय मर्ति दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
 न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८०
 यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।
 सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१
 न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मतः शिरः ।
 न स्पृशेन्नैतदुच्छिष्टो न च स्नाद्याद्विना ततः ॥ ८२
 केशप्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् ।
 शिरः स्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ॥ ८३
 न राज्ञः प्रतिगृहीयादराजन्यप्रसूतितः ।
 सूनाचक्रथ्वज्यस्तां वेशेनैव च जीयताम् ॥ ८४

दशमूनाममं चक्रं दशानक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥ ८५

दशमूनामद्व्यापि यो वाहयति मौनिकः ।

तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरमृत्यु प्रतिग्रहः ॥ ८६

यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योद्वाप्यवर्तिनः ।

म पयांवेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ ८७

तामिन्द्रमन्यतामिन्द्रं महारौरवरौरयो ।

नरकं कालमूर्धं च महानरकमेव च ॥ ८८

मंजोयनं महावीचि तपनं मध्मतापनम् ।

संहातं च सफाकोलं कुद्मलं पूतिमृत्तिकम् ॥ ८९

लोह्रांहुमृज्जोपं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।

असिपत्रधनं चैव लोहदारकमेव च ॥ ९०

एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मयादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाक्षिणः ॥ ९१

ब्राह्मे मुदूर्ते मुद्वयेत धर्माधीं चानुचिन्तयेत् ।

कायस्त्रैशाश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ९२

उत्पायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपस्तिष्ठेत् स्वकाले चापरं चिरं ॥ ९३

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

प्रज्ञां यशश्च किर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ९४

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽयुपाकृत्य यथाविधि ।

युत्तरद्वयस्यधीयीत् आसान्विप्रोऽर्घ्यंचमान् ॥ ९५

पुण्ये तु चन्द्रसां कुर्याद्विहितसर्जनं द्विजः ।
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥ ६६
 यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छंदसां बहिः ।
 विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशं ॥ ६७
 अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
 वेदाङ्गानि च सर्वाणि कुलपक्षेपु सम्पठेत् ॥ ६८
 नाविस्पष्टमधीयेत न शूद्रजनसन्निधौ ।
 न निशान्ते परिध्रान्तो ब्राह्मणीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ६९
 यथोदितेन विधिना नित्यं छन्दस्कृतं पठेत् ।
 ब्रह्मछन्दस्कृतं चैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ १००
 इमान्नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
 अध्यापनं च कुशांगः शिष्याणां विधिपूर्वकं ॥ १०१
 कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पाशुसमूहने ।
 एतौ यषाम्बनध्यायाश्चध्यायताः प्रचक्षते ॥ १०२
 विष्णुस्तनितनयर्षेपु महोत्कानां च मंत्रवे ।
 आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरध्वरीत् ॥ १०३
 एतास्त्वभ्युदिनान् विद्वान् यदा प्रादुष्टुतामिषु ।
 तदा विद्यादनध्यायमनृतो चाभ्रदर्शने ॥ १०४
 निर्घाति भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।
 एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५
 प्रादुष्टुतेष्वपि विष्णुस्तनितनित्यस्वने ।
 सज्ज्योतिः स्यादनध्यायः जेपे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६

नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतगन्धे च सर्वशः ॥१०७॥

अन्तर्गतशत्रे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो रक्षमाने समवाये जनस्य च ॥१०८॥

उदकं मध्वरात्रे च विष्णुग्रस्य विसर्जने ।

उच्छिष्टः श्राद्धभुक्त्यैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥१०९॥

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोऽष्टिनिष्ठेननं ।

इषद् न कीर्तयेद्मघ्नं राक्षो राक्षोश्च सूतके ॥११०॥

यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।

विप्रस्य विदुषो देहे तावद्मघ्नं न कीर्तयेत् ॥१११॥

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवायसकृधिकाम् ॥

नाधीयीतामिषं जग्वाः सूतकाग्राममेव च ॥११२॥

नीहारं घाणशब्दे च सन्ध्योरथ चोभयोः ।

अमायास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकानु च ॥११३॥

अमायाम्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परितर्जयेत् ॥११४॥

पांश्वपे दिशो दाहे गोमायुविन्ते तथा ।

श्वरोष्ठ्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥११५॥

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।

वसित्वा मधुनं वामः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥११६॥

प्राणि वा यदि वाऽप्राणि यद्विकृष्टिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥११७॥

चौरैरुपप्लुते गामे संध्रमे चाग्निकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाद्भुतेषु च ॥११८
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतं ।
 अष्टकासु स्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥११९
 नाधीयोताश्वमारुहो न वृक्षं न च हरितनम् ।
 न नावं न स्वरं नोदुं नैरिणस्यो न यानगः ॥१२०
 न विद्यादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
 न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न शुक्तके ॥१२१
 अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
 नधिरे च स्मृते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥१२२
 सामध्वनाष्टम्यजुषी नाधीयोत कदाचन ।
 वेदस्याधीत्य वाऽप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥१२३
 ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
 सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥१२४
 एतद्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिःकर्ममन्वहम् ।
 क्रमराः पूर्वमभ्यस्य पश्चाद्देदमवीयते ॥१२५
 पशुमण्डुकमाजंरश्चसर्वनकुलास्तुभिः ।
 अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निराम् ॥१२६
 द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
 स्वाध्यायभूमिं चाशुद्रात्मात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥१२७
 अमावास्यामष्टमौ च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमगृतो स्नातको द्विजः ॥१२८

न स्नानमाचरेद्गृहवा नानुरो न महानिशि । ;
 न यामोभिः महाजपं नाविज्ञाते जलाशये ॥१२६
 देवतानां गुरो राक्षः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
 नाक्रामेत् कामतरङ्गायां यध्रुणो दीक्षितस्य च ॥१२७
 मध्मदिनेऽरात्रे च श्राद्धं भुञ्ज्या च सामिपम् ।
 सन्ध्ययोऽभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥१२८
 उद्धर्तनमपन्नानं विष्णून् रणमेष च ।
 श्लेष्मनिष्ठवृत्तवान्ताति नाधिनिष्ठेतु कामतः ॥१२९
 वैरिणो नोपसेवेत महायं चैव वैरिणः ।
 अधार्मिकं तत्करं च परस्यैव च योषितम् ॥१३०
 न होटरामनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।
 काष्ठसं सुकण्ठ्येह सरहस्येस्तेऽस्मिन् ॥१३१
 क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत वै भूष्णुः कुर्यान्पि कदाचन ॥१३२
 एतप्रथं हि पुरुषं निर्दोहदयमानितम् ।
 तस्मादेतत्प्रथं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥१३३
 नास्मानमग्रमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
 आभृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥१३४
 मर्त्यं ब्रूयाद्विषं ब्रूयाद्ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
 प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥१३५
 भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।
 शुक्लधैरं विवादं च न श्रुत्यात्केनचित् सह ॥१३६

नातिकृत्यं नातिमायं नातिमध्यं दिने स्थिते ।
 नातितेन ममं गच्छेन्नैको न वृषलैः सहः ॥१४०
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।
 रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥१४१
 न सृशेतपाणिनोऽङ्घ्रिो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ।
 न चापि पश्येद्गुचिः स्वस्थो ज्योतिर्गणान्दिवि ॥१४२
 सृष्ट्वेतान्गुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपसृशेत् ।
 गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥१४३
 अनातुरः स्थानि स्थानि न सृशेदनिमित्ततः ।
 रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येवं विवर्जयेत् ॥१४४
 मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयत्नात्मा जितेन्द्रियः ।
 जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥१४५
 मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयत्नात्मनाम् ।
 जपतां जुहतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥१४६
 वेदमेवाभ्यसे (जपे) न्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।
 तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽज्य उच्यते ॥१४७
 वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसे च ।
 अद्रोहेण च भूतानां जार्तिं स्मरति पौर्विकीम् ॥१४८
 पौर्विकी संस्मरन् जार्तिं ब्रह्मैवाभ्यस्यते द्विजः ।
 ब्रह्माभ्यासेन चाजममनन्तं सुखमश्नुते ॥१४९
 सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वण्यु नित्यशः ।
 पितृश्चैवाष्टकास्वर्चन्नित्यमन्याष्टकासु च ॥१५०

दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
 उच्छिष्टान्ननिपेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥१५१॥
 मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
 पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥१५२॥
 दैयतान्यभिगच्छेत् धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।
 ईश्वरं चैव रक्षायं गुरुनेव च पर्वसु ॥१५३॥
 अभिवाद्येद्वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।
 कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियान् ॥१५४॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यह्निवद्धं स्वेषु कर्मसु ।
 धर्ममूलं निपेवेत सदाचारमतन्द्रितः ॥१५५॥
 आचाराहभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
 आचारान्ननमश्च्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥१५६॥
 दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
 दुःखमागी च सततं व्याधितोऽस्यायुरेव च ॥१५७॥
 सर्वलभं गृह्णीतोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।
 भ्रष्टवानोऽनमूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥१५८॥
 यद्यश्च परेयशं कर्म तत्तद्यज्ञेन वर्जयेन् ।
 यद्यदात्मवर्षं ॥ स्यात्तत्तत्तसेवेत यन्नतः ॥१५९॥
 सशं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
 एतद्विद्यान् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥१६०॥
 यन् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोयोऽन्तरात्मनः ।
 तद् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु यर्जयेन् ॥१६१॥

आचार्यं च श्रवत्कारं पितरं मातरं गुरुम् । . .
 न हिंस्याद् ब्राह्मणान् गांश्च सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥१६२
 नास्तिक्यं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
 द्वेषं दम्भं (स्तम्भं) च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥१६३
 परस्य दण्डं नोद्यद्भेत्कुक्षो नैनं (नैव) निपातयेत् ।
 अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शिष्यं ताडयेत् तौ ॥१६४
 ब्राह्मणायायगुर्येव द्विजातिर्वधकाम्यया ।
 शतं वर्षाणि तामिह नरके परियर्तते ॥१६५
 ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।
 एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥१६६
 अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगद्वतः ।
 दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः ॥१६७
 शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णाति मदीतलात् ।
 तापतोऽग्निदानमुन्नयैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥१६८
 न कदापिद्विजे तस्माद्विद्वानयगुरेदपि । . .
 न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात्स्त्रावयेद्दस्तम् ॥१६९
 अधार्मिको नरो यो हि यस्य चाप्यनृतं धनम् ।
 हिंसारतिश्च यो नित्यं नेहासी मुश्नमेधते ॥१७०
 न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मं निवेशयेत् ।
 अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन् विपर्ययम् ॥१७१
 नाधर्मश्चरितो लोके सधः फलति गौरिव ।
 शनैरावर्त्यमानस्तु कर्तुर्मूलानि घृन्तति ॥१७२ .

यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेतुत्रेषु नष्टेषु ।
 न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्मवति निष्फलः ॥१७३॥
 अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।
 ततः सपन्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥१७४॥
 सत्यधर्मव्यवृत्तेषु शौचे चैवा रमेत् सदा ।
 शिष्याश्च शिष्याद्धर्मेण याग्याहूदरसंयतः ॥१७५॥
 परित्यजदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मयज्ञिसौ ।
 धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकवि (सं) ऋणमेव च ॥१७६॥
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽजृजुः ।
 न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥१७७॥
 येनारय पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्नरिप्यन्ते ॥१७८॥
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।
 बालवृद्धातुरैर्वैश्वैर्ज्ञातिसम्यन्धिवान्धवैः ॥१७९॥
 मातापितृभ्यां जामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।
 दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥१८०॥
 पुत्रैर्विवादान् संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 एभिर्जितश्च जयति सर्वलोकानिमान्गृही ॥१८१॥
 आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्यं पिता प्रभुः ।
 अतिथिस्त्विन्द्रलोचरो देवलोकस्य चत्विजः ॥१८२॥
 जामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य वान्धवाः ।
 सम्यन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ ॥१८३॥

आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकुशातुराः ।

भ्राता ज्येष्ठः सम्मः पित्रा भार्या पुत्र स्वका तनुः ॥१८४

द्याया स्यो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ।

तस्मादेतैरधिकृष्टः सहेतासंज्वरः सदा ॥१८५

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥१८६

न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ।

प्राज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादबसीदन्नपि क्षुधा ॥१८७

हिरण्यं भूमिमत्त्वं गामन्नं चासस्तिलान् घृतम् ।

प्रतिगृह्णन्नविद्धांस्तु भस्मीभवति दास्यत् ॥१८८

हिरण्यमायुरन्नं च भूगौश्चाप्योपतस्वनुम् ।

अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥१८९

अरण्यपातवनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।

अभस्यश्मश्रूयेनेष सह तेनैव मज्जति ॥१९०

तस्मादविद्वान्विभियाद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् ।

स्वल्पकेनाप्यविद्वान् हि पट्टे गौरिव सीदति ॥१९१

न वार्यपि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे ।

न वक् व्रतिके विप्रे (पापे) नावेद्विदि धर्मवित् ॥१९२

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥१९३

यथा पूर्वोनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।

तथा निमज्जतोऽयस्तादृशौ दातृप्रतीच्छकी ॥१९४

धर्मध्वजी सदा लुब्धश्चाद्विको लोकदम्भकः ।
 वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥१६५॥
 अधोदृष्टिर्नैस्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
 शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः ॥१६६॥
 ये वक्रव्रतिनो विप्रा ये च भार्जारलिङ्गिनः ।
 ते पतन्त्यन्वतामिह तेन पापेन कर्मणा ॥१६७॥
 न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् श्लोशूद्रदम्भनम् ॥१६८॥
 प्रेत्येह चेदृशा विप्रा गर्हन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
 छद्मता चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥१६९॥
 अलिङ्गी लिङ्गियेपेण यो वृत्तिमुपजीवति ।
 स लिङ्गिनां हर्षयेन स्तिर्यग्योतौ च जायते ॥१७०॥
 परकीयनिषानेषु न स्नायाद्वि कदाचन ।
 निषानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृताशनं लिप्यते ॥१७१॥
 यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।
 अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥१७२॥
 नदीषु देवलातेषु तडागेषु सरःषु च ।
 स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥१७३॥
 यमान्तेवेत सतनं न नियं नियमान्बुधः ।
 यमान्यतश्चतुर्वर्णो नियमान्केवलान् भजन ॥१७४॥
 नाश्रोत्रियवते यस्ते ग्रामयाजिहृते तथा ।
 म्रियता ह्येवेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः कचिन् ॥१७५॥

अश्लीक (ल) मेतत्साधूनां यत्रजुद्वयमी हविः ।
 प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिचर्जयेत् ॥२०६
 मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।
 केशकोटायपन्नं च पद्म सृष्टं च कामतः ॥२०७
 भ्रूणान्नावेक्षितं चैव संसृष्टं चाप्युदययया ।
 पतत्रिणाज्वलीढं च शुना संसृष्टमेव च ॥२०८
 गवा चाक्षमुपाघातं घृष्टाक्षं च विशेषतः ।
 गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥२०९
 स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोर्वार्धुपिकस्य च ।
 द्रोक्षितस्य कदर्यस्य यदस्य निगडस्य च ॥२१०
 अभिशस्तस्य पण्डस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च ।
 शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिद्रमेव च ॥२११
 चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिद्रभोजिनः ।
 उमान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् ॥२१२
 अनर्चितं वृधामासमयोरायाश्च योषितः ।
 द्विपदन्नं नगयन्नं पतितान्नमवक्षुतम् ॥२१३
 पिशुनानृत्तिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
 शैलूपतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥२१४
 कर्मारस्य निपादस्य रङ्गाधतरकस्य च ।
 सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥२१५
 श्ववतां शौण्डिकानां च चैलनिर्णजकस्य च ।
 रज्जु (रज) कस्य नृशंसस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥२१६

मृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।
 अनिर्देशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥२१७
 राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्तिनः ॥२१८
 कारुकान्नं प्रजां हन्ति यत्नं निर्णेजकस्य च ।
 गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥२१९
 पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्यन्नमिन्द्रियम् ।
 विष्टाथार्धुपिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥२२०
 य एतेऽप्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः ।
 तेषां त्वगस्थिरोमाणि यदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥२२१
 भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं श्रयहम् ।
 मत्या भुक्त्वाऽऽचरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥२२२
 नाद्याच्छूद्रस्य-पक्षान्नं विद्वानथादिनो द्विजः ।
 आददीताममेवास्मादधृत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३
 भोग्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्धुपेः ।
 मीमांसित्योभयं देवाः सममन्नमंकल्पयन् ॥२२४
 तान् प्रजापतिरादित्य मा कृद्वं विषमं समम् ।
 भद्रापूतं-वदान्यस्य हतमन्नद्वयेतरत् ॥ २२५
 श्रद्धयेष्टं च पूतं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागर्तद्वर्तनः ॥ २२६
 दानधर्मं निपेवेत् नित्यमैष्टिकपौर्तिकम् ।
 परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।
 न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ २३६
 एकः प्रजायते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
 एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २४०
 मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टंसमं क्षितौ ।
 विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१
 तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छ्रतेः ।
 धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२
 धर्मप्रदानं युरुषं तपसा हतकिल्बषम् ।
 परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं स्वशरीरिणम् ॥ २४३
 उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सन्धन्धानाधरेत्सह ।
 निनीपुः पुलमुत्कर्षमधमानधमास्त्यजेत् ॥ २४४
 उत्तमानुत्तमान्गच्छन्हीनान्हीनाभ्यवर्जयन् ।
 प्राक्षणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ २४५
 दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंबसन् ।
 अहिंस्रो दमदानाभ्या जयेत्स्वर्गं तथाग्रतः ॥ २४६
 एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वयाभयदक्षिणाम् ॥ २४७
 आदृताभ्युद्यता मित्रा पुरस्तादप्रचोदिताम् ।
 मेने प्रजापतिर्प्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४८
 नाश्नन्ति पितरस्तस्य दरायकाणि पंच च ।
 न च द्रव्यं बह्व्यस्मिंस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९

शय्यां गृहान्वुशान्गन्धानपः पुष्पं मणीन्दधि ।
 धाना मत्स्यान्वयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥ २५०
 गुरुभृत्यांश्चोजिहीर्षन्नचिष्यन्देवतातिथीन् ।
 सर्वतः प्रतिगृहीयान्न तु तृप्येत्स्वयं ततः ॥ २५१
 गुरुषु त्यज्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।
 आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृहीयात्स्राधुतः सदा ॥ २५२
 आर्थिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ।
 एते सूत्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २५३
 यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।
 यथा चरेपचरेदेनं तथाऽह्मन्निवेदयेत् ॥ २५४
 योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा ससु आपते ।
 स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५
 वाच्यर्था नियताः सर्वे बाह्यमूला बाह्विनिःसृताः ।
 ता पु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २५६
 महर्षिपितृदेवानां श्रुत्याऽऽनृप्यं यथाविधि ।
 पुत्रे सर्वं समासृज्य व्रसेन्माध्यंश्च्यमास्थितः ॥ २५७
 एकाकी चिन्तयेन्नेत्यं विविक्तं हितमात्मनि ।
 एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८
 एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।
 स्नातकमतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९
 अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित् ।
 व्यपेतकल्मषो निश्चः ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६०

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

तत्रादौ - अमर्त्यवर्णनमाह—

ध्रुत्वैतानृपयो धर्मान् स्नातकस्य यथोदितान् ।

इदमूचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुविष्ठताम् ।

कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।

श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ ३

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च यर्मनान् ।

आलस्यादन्नरोषाण मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति । ४

लघुनं गृध्रनं चैव पलाण्डुं कयकानि च ।

अमर्त्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ॥ ५

लोहितान् पृश्ननिर्यामान् प्रश्नतप्रमर्धास्तथा ।

शेकुं गज्यं च पेयूषं प्रयज्ञेन विवर्जयेत् ॥ ६

पृथाकृतसर्सायुषं पायसापूपमेव च ।

अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवीरि च ॥ ७

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्यैकराकं तथा ।

आपिकं मन्विनोक्षीरं विवर्त्तमायाञ्च गो पयः ॥ ८

आरण्यानां च मर्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव पञ्चानि सर्वशुद्धानि चैव हि ॥ ९

दधि मर्द्वं च शुक्लेषु सर्वेषु दधिसम्भयम् ।

यानि चैवाभिपूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥ १०

क्रव्यादः शकुनीन् सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः ।
 अनिर्दिष्टाश्चैकशफांष्टिट्ठिं च विवर्जयेत् ॥ ११
 कलविद्धं पुंवं हंसं चक्राहं ग्रामकुम्भुदम् ।
 सारसं रज्जुदालं च दान्यूहं शुकसारिके ॥ १२
 प्रतुदान् जालपादाश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।
 निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं बल्लूरमेव च ॥ १३
 बकं चैव बलाकां च काकोलं खंजरीटकम् ।
 मत्स्यादान् विड्यराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥ १४
 यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसादुच्यते ।
 गत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मात्स्यान्यवर्जयेत् ॥ १५
 पाठीनरोहितावापी नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।
 राजीयाः सिंहतुण्डाश्च शशल्काश्चैव सर्वशः ॥ १६
 न भक्षयेदेकचरान्हाताश्च मृगद्विजान् ।
 भक्ष्येष्वपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चनखास्तथा ॥ १७
 श्यायिधं शल्यकं गोघां खड्गं कूर्मशशास्तथा ।
 भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहुरनुष्टुप्चैकतोदतः ॥ १८
 ह्यत्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुम्भुदम् ।
 पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्या पतेद्द्विजः ॥ १९
 अमत्यैतानि पद्मजग्ध्या कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।
 यतिचान्द्रायणं वापि शोपेषूपवसेदहः ॥ २०
 संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः ।
 अज्ञातमुक्तशुद्धयर्थं ज्ञातस्य ॥ विशेषतः ॥ २१

यथायं ब्राह्मणैर्ध्याः प्रशान्ता मृगपक्षिणः ।
 भृत्यानां चैव मृत्युर्यमगात्यो ह्यचरत्पुरा ॥ २२
 यभूषद्दिं पुरोहारा भक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् ।
 पुराणेष्वपि योषु ब्रह्मभ्रमरेषु च ॥ २३
 बहिर्दक्षितस्नेहमंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगाहितम् ।
 तत्पुंषितमप्याशं हृदि शोषं च यद्वपेत् ॥ २४
 शिरस्थितमपि त्याज्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।
 ययगोधूमजं सर्वं ययमरर्चय विप्रिया ॥ २५
 एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमरोपतः ।
 मांसस्त्याजः प्रपक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ २६
 प्रोक्षितं भक्षयेन्मामं ब्रह्मगानां च काम्यया ।
 यथाविधिं नियुक्तम्नु प्राणानामेव चास्त्यये ॥ २७
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरूपयत् ।
 भावरं जङ्गमं चैव सर्वप्राणस्य भोजनम् ॥ २८
 चरणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।
 अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥ २९
 नात्ता दुप्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धात्रेव सृष्टा ह्यद्याऽप्राणिनोऽन्ता एव च ॥ ३०
 यथाय जग्धिर्मांसस्येत्येष देवो विधिः स्मृतः ।
 अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३१
 क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
 देवान् पितॄन्वाचयित्वा स्वादन्मांसं न दुप्यति ॥ ३२

नाद्यादविधिना मांसं विधिशोऽनापदि द्विजः ।
 जम्भ्या हविधिना मांसं प्रेत्य (प्रेतः) तैरद्यतेऽवशः ॥३३
 न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्यनार्यिनः ।
 यादृशं भवति प्रेत्य पृथामांसानि स्वादतः ॥३४
 नियुक्तस्तु यथान्यार्य यो मांसं ज्ञाति मानवः ।
 स प्रेत्य पशुतां याति सम्भयानेकविंशतिम् ॥३५
 असंस्कृतान्पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन ।
 मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यान्द्वाध्वतं विधिमास्थितः ॥३६
 कुर्याद्बृहत्पशुं सङ्गे कुर्याद्विष्टपशुं तथो ।
 नत्वेव तु मृधा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥३७
 यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वोह भारणम् ।
 वृथापशुन्तः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मानि जन्मानि ॥३८
 यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव सयम्भुवा ।
 यज्ञस्य भूत्स्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे बन्धोऽवधः ॥३९
 औपध्यः पशवो मृक्षास्तिर्यश्च पक्षिणस्तथा ।
 यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रिताः पुनः ॥४०
 गणुपर्कं न यज्ञे च पितृदेवतकर्मणि ।
 जगैव पशवो हिंस्या नान्यत्रैतन्मयीन्मनुः ॥४१
 एतरेषु पशून् हिंसन् वेदतन्वार्यविद्वद्विजः ।
 आत्मानं च पशुश्चैयगमयत्युत्तमां गतिम् ॥४२
 गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान्द्विजः ।
 नादिद्विहितां हिंसामापद्यति संमाचरेत् ॥४३

या येदपिदिता हिमा नियताऽस्मिभगाचरे ।
 अहिमामेव ता विगाट्टेदादमो हि निर्वभो ॥४४
 योऽहिमकानि भूतानि दिनस्यात्मगुग्नेच्छया ।
 म जीवन्म भूतश्चैव न कचिन् मुग्धमेधते ॥४५
 यो बन्धनययश्चेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।
 म सर्वस्य हितरेगुः मुग्धमग्नन्तमरनुते ॥४६
 यदुप्यायनि यरुग्ने रति यप्नाति यत्र च ।
 तदुपाज्जोनयत्रेन यो दिनमि न किंचन ॥४७
 नाकृत्या प्राणिनां हिमां माममुत्तरते कणिम् ।
 न च प्राणिबधः स्पर्शमत्मान्मांसं वियर्जयेत् ॥४८
 ममुपति च मामस्य बधवन्धो च देहिनाम् ।
 प्रममीक्ष्य नियतेत सर्वमामस्य भक्षणम् ॥४९
 न भक्षयति यो मांसं पिधि हित्वा पिशाचवम् ।
 म लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥५०
 अनुमन्ता विशमिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्ता चोपहृता च त्वादकश्चेति घातकाः ॥५१
 स्वमांसं परमासेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनस्यर्चं पितृन्देवास्तनोऽन्यो नास्यपुण्यकृत् ॥५२
 यर्षे यर्षेऽभमेवेन यो यजेत शतं ममाः ।
 मांसानि च न ग्रादेयस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥५३
 फलमूलाशनैर्मध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनम् ॥५४

मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहादम्यहम् ।
 एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥५५
 न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥५६॥
 प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ।
 चतुर्णामपि घर्णानां यथायदनुपूर्वशः ॥५७
 दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।
 अशुद्धा चान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥५८
 दशाहं शायमारौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
 अर्घाकृ संचयनादस्थनां त्र्यहमेकाहमेव च ॥५९
 सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनियतते ।
 समानोव्रकभाषस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥६०
 यथेदं शायमारौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
 जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणे शुद्धिमिच्छताम् ॥६१
 सर्वेषां शायमारौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।
 सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥६२
 निरस्य तु पुमाञ्छुक्रमुपस्पृश्यैव शुष्यति ।
 वैजिकादभिसम्बन्धादनुरूध्यादधं त्र्यहम् ॥६३
 अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रेरेव च त्रिभिः ।
 शवस्पृशो विशुष्यन्ति त्र्यहादुदकदायिनः ॥६४
 गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेघं समाचरन् ।
 प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुष्यति ॥६५

रात्रिभिर्मामनुत्थाभिर्गर्भग्रावे विशुध्यति ।

रजस्युपस्ते माथ्यो दानेन श्रो रजस्वला ॥६६

गृणामहनस्पृष्टानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।

निर्दृशमुग्धकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥६७

अनृद्धिवारिकं प्रेनं निदध्नुर्वांन्धवा वक्तिः ।

अलङ्कृत्य शुची भूमावस्त्रिसंघयनाहते ॥६८

नास्य कार्थोऽग्निमंष्टारो न च कार्थोदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत्त्यगया क्षपेतत्र्यहमेव च ॥६९

नात्रिपर्यस्य परं त्रया बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदग्नास्य वा कुर्युर्भाम्नि वाऽपि वृत्ते मति ॥७०

सप्तह्यचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।

जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥७१

स्त्रीणामसंस्पृष्टानां तु त्र्यहोऽशुध्यन्ति बान्धवाः ।

ययोत्तेनैव कल्पेन शुष्यन्ति तु सनाभयः ॥७२

अक्षारलक्षणान्नाः स्यु निर्मज्जेयुश्च ते त्र्यहम् ।

मासाशनं च नादनायुः शयीरंश्च वृषक् भित्तौ ॥७३

सन्निधावेश वै कल्पः शापारौचस्य कीर्तितः ।

असन्निधावयं श्रेयो विधिः सम्यन्धिवान्धवैः ॥७४

विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।

यच्छ्रेपं दशरात्रस्य तावदेवानुचिर्मवेन् ॥७५

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमनुचिर्मवेन् ।

संवत्सरे व्यतीते तु सृष्ट्वैवापो विशुष्यति ॥७६

निर्देशं क्षातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म ज्ञेयम् ।
सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥७७
बाले देशान्तरस्थे च पृथक् पिण्डे च संस्थिते ।
मयामा जलमाप्नुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥७८
अन्तर्दशाहे चेतस्यातां पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्देशम् ॥७९
त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्यं संस्थिते सति ।
तस्य पुत्रं च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥८०
श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्मवेत् ।
मातुले पक्षिणी राज्ञि शिष्यस्थिग्यान्धवेपु च ॥८१
प्रेते राजनि सज्ज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।
अश्रोत्रिये त्वहः कृत्तमनूचाने तथा गुरौ ॥८२
शुद्धयेद्विप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥८३
न यद्वैद्येदघाहानि प्रत्यूहेनाग्निपु क्रियाः ।
न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्मवेत् ॥८४
दिषाकीर्तिमुदय्यां च पतितं सृष्टिकां चयाः ।
शवं तत्सृष्टिनं चैव सृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥८५
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान्मन्त्रान्यथोत्साहं पादमानीश्च रात्तितः ॥८६
नारं सृष्ट्वाऽस्थिः सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्यैव तु निस्नेहं गामालभ्याऽनीक्ष्यमा ॥८७

आदिष्टो नोदकं पुण्यादाप्रणम्य ममापनान् ।

ममाप्ते नूदकं कृत्वा विरात्रंैव शुष्यति ॥८८

पृथग्मद्विज्ञानानां प्रश्रव्यासु च तिष्ठताम् ।

आत्मनस्त्यागिनां चैव निषर्ततोदकक्रिया ॥८९

पाण्डुमाभितानो च चण्डस्तां च कामनः ।

गर्भमर्तुदुहा चैव मुरापीनां च योगिताम् ॥९०

आचार्यं भ्यमुपाध्यायं पितरं मातरं गुग्मम् ।

निर्द्वैत्यं तु ऋषीं प्रेतास्तं ऋतेन विपुष्यते ॥९१

दक्षिणेन धृतं शूद्रं पुरन्दारेण निर्दरेण ।

परिचमोत्तम्पूर्वेभ्यु यथायोगं द्विजन्मनः ॥९२

न राक्षामण्डोगोऽन्ति ऋषिनां न च सत्रिणाम् ।

गन्धर्वैः स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते मृदा ॥९३

राक्षो मादात्मिके स्थाने सप्तःशौचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्धमामनं चात्र कारणम् ॥९४

द्विभ्याह्वयदत्तानां च विद्युता पार्थिवेन च ।

सौम्राक्षणम्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥९५

सौम्राग्न्यर्कानिलेन्द्राणां विताप्यत्योर्यमस्य च ।

अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥९६

लोकेशाधिवृत्तो राजा नास्याशौचं विधीयथे ।

शौचाराशौचं हि मर्त्यानां लोकभ्यःप्रभवान्ययौ ॥९७

उत्पन्नैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्मदत्तस्य च ।

मद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाऽऽशौचमिति स्थितिः ॥९८

विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।
 वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥१६६
 एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।
 असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत ॥१००
 असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुयत् ।
 विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्ताश्च बान्धवान् ॥१०१
 यद्यन्नमस्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति ।
 अनदन्नन्नमह्वैव न चेत्तस्मिन्नृदे वसेत् ॥१०२
 अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।
 स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥१०३
 न विप्रं स्त्रेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण नाप्येत ।
 अस्वर्ग्यां ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता ॥१०४
 ज्ञानंतपोनिराहारो मृन्मनो वायुं पाञ्चनम ।
 वायुः कर्मांककालौ च शूद्रे कर्तृणि देहिनाम् ॥१०५
 सर्वेषामेव शौचानामग्रशौचं परं स्मृतम् ।
 यौर्ज्यं शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥१०६
 क्ष्यान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।
 प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥१०७
 मृतोयः शुध्यते शोध्यं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा मन्यारोऽन द्विजोत्तमः ॥१०८
 अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
 विशातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन शुद्ध्यति ॥१०९

एष शौचस्य यः प्रोक्तः शरीरस्य विनिर्गयः ।
 नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धे शृणुत निर्गयम् ॥११०
 तैजमानां भगीनां च सर्वम्यात्ममयस्य च ।
 भस्मनाऽद्रिमृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनोरिभिः ॥१११
 निर्लेपं कोचनं भाण्डमद्विरेष विरुध्यति ।
 अज्जमरममयं चैव राजतं धानुपस्फृतम् ॥११२
 अपामग्नेश्च संयोगाद्दैमं शौचं च निर्वर्णम् ।
 तस्मात्तयोः स्वयोन्येव निर्गको गुणवत्तरः ॥११३
 ताघ्रायः काश्यपैत्यानां त्रपुगः सीमकस्य च ।
 शौचं यथाहं धर्तव्यं भाराम्बोदकयारिभिः ॥११४
 द्रव्याणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतम् ।
 प्रोक्षणं संदत्तानां च क्षारघाणां च तक्षणम् ॥११५
 मार्जनं यक्षपात्राणां धाणिना यक्षकर्मणि ।
 चममानां ग्रहाणां च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥११६
 चरुणां क्षुद्रकृपाणां च शुद्धिरुष्णेन धारिणा ।
 स्वयशूर्पराकटानां च मुसलोल्लस्यलस्य च ॥११७
 अद्रिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् ।
 प्रक्षालनेन त्वल्पानामग्निः शौचं विधीयते ॥११८
 चैलवचर्मणां शुद्धिर्वेदलानां तथैव च ।
 शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥११९
 कौशेयाविकयोरूपैः कुतपानामरिष्टकैः ।
 श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्पपैः ॥१२०

क्षौमवच्चद्वहृशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।
 शुद्धिर्विज्ञानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥१२१॥
 प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुष्यति ।
 मार्जनोपाज्जनैर्वैश्व पुनः पाकेन मृष्मयम् ॥१२२॥
 मयैर्मूत्रैः पुरोपैर्वा घोरैर्नैः पूयशोणितैः ।
 संस्पृष्टं नैव शुद्ध्यति पुनः पाकेन मृष्मयम् ॥१२३॥
 सम्मार्जनोपाज्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ।
 गयां च परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पंचभिः ॥१२४॥
 पक्षिजगधं गवा घ्रातमवधूतमवधुतम् ।
 दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति ॥१२५॥
 यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धोलेपश्च तत्कृतः ।
 तायन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥१२६॥
 त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
 अष्टमद्भिर्निर्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥१२७॥
 आपः शुद्धा भूमिगता वैतृष्यं वासु गोर्भवेत् ।
 अव्याप्तारुषेदमेध्या गन्धवणेरसान्वाः ॥१२८॥
 नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ।
 ब्रह्मचारिगतं भक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥१२९॥
 नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
 प्रस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥१३०॥
 श्वभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरख्यीत् ।
 क्रय्याद्विश्वं हृतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दम्बुभिः ॥१३१॥

ऊर्ध्वं नाभेर्यानि गानि तानि मेथ्यानि सर्पराः ।
 यान्यधस्तान्यमेथ्यानि देहाण्येव मलारुच्युताः ॥१३२
 मधिका विप्रुषश्चाया गौरस्यः सूर्यसमयः ।
 रजो भूर्यायुरग्निश्च रसो मेथ्यानि निर्दिशेत् ॥१३३
 विष्णुप्रोत्सर्गांशुद्वयं मृदायादियमर्थयन् ।
 दैक्षिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्यपि ॥१३४
 यमा शुक्रमरुध्यन्नामूत्रविद्वान्मूर्च्छाविविद ।
 स्नेहमाप्नुद्वृषिकास्तैदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥१३५
 एका लिङ्गे शुदे तिस्रस्तयैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दानव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥१३६
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥१३७
 कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा सान्याचान्त उपस्थरोन् ।
 वेदमधेप्यमाणश्च अन्नमशनश्च सर्वदा ॥१३८
 त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ।
 शारीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रस्तु सकृत्सकृत् ॥१३९
 शूद्राणां मासिकं कार्यं यपनं न्याययतिनाम् ।
 वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥१४०
 गोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं पतन्ति याः ।
 न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥१४१
 स्मृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
 भौमिकैस्ते ममा श्रेया न तैराप्रयतोभवेत् ॥१४२

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।
 अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥१४३
 वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
 आचामेदेय भुक्त्वाञ्च स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥१४४
 सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठो व्योक्तवाऽनृतानि च ।
 पीत्वाऽपोऽभ्येप्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि स्नन् ॥१४५
 एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च ।
 सक्तो यः सर्वघर्षाणां स्त्रीणां धर्माग्निघोषतः ॥१४६
 बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाऽपि योपिता ।
 न स्यात्तन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥१४७
 बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्साणि प्राहस्य यौवने ।
 पुत्राणां भर्तारि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥१४८
 पित्रा भर्त्रा सुतैर्वाऽपि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
 एषा हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्यादुभे कुले ॥१४९
 सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु वक्ष्या ।
 सुसंस्कृतोपस्कृत्या व्यये चामुक्तहस्तया ॥१५०
 यस्मै दद्यात्पिता स्येनां भ्राता वानुमते पितुः ।
 तं शूद्रपेत जीवन्तं संस्थितं च न लब्धयेन् ॥१५१
 गङ्गालाघं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।
 प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥१५२
 अनृतावृतुर्गन्धे च मन्त्रमंशारकृत्यतिः ।
 मुग्धस्य नित्यं दातेह परलोके च योगितः ॥१५३

विरहितः कामवृत्तौ या गुणैर्वा परिवर्जितः ।
 इत्यर्थः स्त्रिया माध्या मततं देवयन्तिः ॥१५४
 गच्छन्ति स्त्रीणां वृत्त्यशौ न श्रमं नाप्युपोगितम् ।
 पतिं शुभ्रगते येन तेन स्वर्गे मदीयते ॥१५५
 पाणिमाहस्य माध्या स्त्री जीवतो या मृतस्य वा ।
 पतिलोकप्रभीज्यन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम् ॥१५६
 कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
 न तु नामापि गृहीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥१५७
 आसीतामरणात्क्रान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
 यो धर्म एकपत्नीनां काहुन्ती तमनुत्तमम् ॥१५८
 अनेकानि सहस्राणि शुभारमहचारिणाम् ।
 दिवं गतानि विप्राग्रामहत्वा शुद्धसन्तनिम् ॥१५९
 मृते भर्तरि साध्या स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।
 स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥१६०
 अपत्यलोभाया तु स्त्री भर्तागमतिधत्ते ।
 सेह निन्दामयाप्नोति परलोकाच्च दीयते ॥१६१
 नान्योत्पन्ना प्रजास्तोह न शान्त्यस्यपरिमहे ।
 न द्वितीयस्य साध्यानां कचिद्भर्तापदिश्यते ॥१६२
 पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेयते ।
 नित्यैव सा भवेद्दोके परपूर्वेति चोच्यते ॥१६३
 व्यभिचारात्तुभर्तुं स्त्री लोके प्राप्नोति निन्दताम् ।
 शृगालयोनिं प्राप्नोति पापयोगैश्च पीड्यते ॥१६४

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
 सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥१६५
 अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।
 इहापत्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥१६६
 एवं वृत्तां सद्यणां स्त्री द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।
 दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥१६७
 भायांयै पूर्वमारिण्यै दत्त्याग्नीनन्त्यकर्मणि ।
 पुनर्दारिद्र्या कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥१६८
 अनेन विधिना नित्यं पंच यज्ञान्न हापयेत् ।
 द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥१६९
 इति मानवं धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां शौचविधिः
 पञ्चमोऽध्यायः ॥

—:ॐ:—

पष्ठोऽध्यायः ।

अथादौ- वानप्रस्थवर्णनम् ।

एवं गृह्णाश्रमे स्थित्वा विधिवत्ज्ञातको द्विजः ।
 यने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥१
 गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
 अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं ममाश्रयेन ॥२

संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।
 पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सर्व्वे वा ॥३॥
 अग्निहोत्रं समादाय गृह्यं चाग्निपरिच्छदम् ।
 ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥४॥
 मुन्यन्नैर्विधिर्मेध्यैः शाकमूलभलेन वा ।
 एतानेय महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥५॥
 यसीत चर्म चीरं वा सायं स्नायात्प्रगे तथा ।
 जटाश्च विभृयान्नित्यं स्मशुलोमनखानि च ॥६॥
 यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्द्वलं भिक्षां च शक्तिः ।
 अमूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ॥७॥
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्वादान्तोमैत्रः समाहितः ।
 दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥८॥
 वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।
 दर्शमस्कन्दयन्पर्व पौर्णमासं च योगतः ॥९॥
 ऋक्षेष्टयाग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
 तुरायणं च क्रमशो दाक्षश्यायनमेव च ॥१०॥
 वासन्तशरदौर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।
 पुरोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्स्थूयक् ॥११॥
 देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।
 शेषमात्मनि भुञ्जीत लवणं च स्वयं कृतम् ॥१२॥
 स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।
 मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहश्च फलसंभवान् ॥१३॥

वर्जयेन्मधु मांसं च भौमानि कवकानि च ।
 भूस्तृणं शिघ्रकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥१४
 त्यजेदाश्रयुजे मासि गुन्यन्नं पूर्वसंचितम् ।
 जीर्णानि चैव चासांसि शाकमूलफलानि च ॥१५
 न फालकृष्टमरनीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।
 न प्रामजातान्यातौऽपि मूलानि (पुष्पाणि) च फलानि च ॥१६
 अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभुगेवं वा ।
 अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा ॥१७
 सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्माससंचयिकोऽपि वा ।
 पष्मासनिचयी वा स्यात्संमानिचय एव वा ॥१८
 नक्तं चान्नं समश्नीयादिवो वाहृत्य शक्तिः ।
 चतुर्थकालिको वा स्यात्स्वाद्यायष्टमकालिकः ॥१९
 चान्द्रायणविघ्नार्थं शुकृकृष्णे च वर्तयेत् ।
 पश्चान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूं कयित्वां सकृत् ॥२०
 पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्तयेत्सदा ।
 "कालपक्वैः स्वयं शोणैर्वैश्वानसमते स्मितः ॥२१
 भूर्मा विपरिवर्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ।
 स्थानासनाभ्यां विहरेत्सर्वनेपूपयध्रपः ॥२२
 ग्रीष्मे पंचतपास्तु स्याद्धर्षास्वभावकाशिकः ।
 आर्द्रयामास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः ॥२३
 उपसृशं स्त्रिपवणं पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।
 तपश्चरंश्चोपतारं शोषयेद्देहमात्मनः ॥२४

अग्नीनात्मनि धैतानां त्समारोप्य यथाविधि ।
 अनग्निरनिकेतः स्थान्मुनिर्मूलफलाशनः ॥२५
 अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
 शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः ॥२६
 तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
 गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥२७
 ग्रामादाहृत्य वाऽग्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ।
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥२८
 एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।
 विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः ॥२९
 ऋषिभिर्ग्राह्यैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।
 विद्यातपोविबुद्धयर्थं शरीरस्य च शुद्धये ॥३०
 अपराजितां वाऽऽस्थाय घ्नन्नेदिशमजिह्मगः ।
 वा निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥३१
 आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
 वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥३२
 वनेषु तु विद्वत्सैवं तृतीयं भागमायुषः ।
 चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत् ॥३३
 आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
 भिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ॥३४
 ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
 अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥३५

अधीत्य विधिवद्देवन्पुत्राश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
 इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥३६॥
 अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
 अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् प्रजत्ययः ॥३७॥
 प्राजापत्या निरुज्येष्टि सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
 आत्मन्यग्नीन्तसमारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ॥३८॥
 यो दस्या सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ।
 तस्य तेजोमया लोकत्र भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥३९॥
 यस्मादण्डपि भूतानां द्विजाधोत्पद्यते भयम् ।
 तस्य देहादिमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥४०॥
 आगारादभिनिष्कान्तः पवित्रो पवित्रो मुनिः ।
 समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥४१॥
 एक एव चरेन्नित्यं सिद्धयर्थमसहायवान् ।
 सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न ह्रीयते ॥४२॥
 अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ।
 उपेक्षकोऽसङ्गुपुको (सांचमिको) मुनिर्भावंसमाहितः ॥४३॥
 कपालं वृक्षमूलानि कुक्षेलमसहायता ।
 समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुत्तम्य लक्षणम् ॥४४॥
 नाभिनन्देत् मरणं नाभिनन्देत् जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत् निर्देशं मृतको यथा ॥४५॥
 दृष्टिपूर्वं न्यसेत्पादं पल्लभूतं जलं पिबेत् ।
 सत्यपूर्तां वदेद्वाचं मनःपूर्तं ममाचरेत् ॥४६॥

अतिवादांस्तिथिश्चेत नावमन्येत कश्चन ।
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥४७
 क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥४८
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥४९
 न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
 नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥५०
 न तापसैर्वाह्यैर्वा घयोभिरपि वा श्रमिः ।
 आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैरागारमुपसंनजेत् ॥५१
 क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
 विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥५२
 अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्ग्रणानि च ।
 तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥५३
 अलामुं दारुपात्रं च मृण्मयं वैदलं तथा ।
 एतानि यतिपात्राणि मनुः स्यायम्भुवोज्ज्वलीत् ॥५४
 एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।
 भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विपयेष्वपि सज्जति ॥५५
 विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे मुक्तवज्जने ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥५६
 अलामे न विषादी स्याद्दामे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥५७

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
 अभिपूजितलाभेश्च यतिर्मुक्तोऽपि वध्यते ॥५८ :
 अल्पान्नाभ्यवहारेण रुद्धः स्थानासनेन च ।
 ह्रियमाणानि धिष्यैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥५९
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
 आहसया च मृतानाममृतत्वाय कल्पते ॥६०
 अवक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥६१
 विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाऽप्रियैः ।
 जरया चाभिभवानं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥६२
 देहादुच्छ्रमणं चास्मात्पुनर्गमं च सम्भवम् ।
 योनिकोटिसङ्ग्रेषु सूतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥६३
 अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
 धर्माधर्मभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥६४
 सूक्ष्मतां चान्यत्रक्षेत योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥६५
 भूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 ममः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥६६
 कर्तुं कनरूपस्य यगयन्पुप्रमाद्वयम् ।
 न नामप्रहणादेव नस्य वारि प्रमोदति ॥६७
 मरक्षणायं जन्तूनां रात्राचहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य यमुधां चरेत् ॥६८

अह्ना रात्र्या च याञ्जन् नून्दिनस्त्यजानतो यतिः ।

तेषां स्नात्वा विबुद्धयर्थं प्राणायामान् पडाचरेत् ॥६६॥

प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः ।

व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमंतपः ॥७०॥

दहन्ते ध्यायमानानां घातूनां हि यथा मलाः ।

तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥७१॥

प्राणायामैर्दहेदोषान्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनासीश्वरान्गुणान् ॥७२॥

उच्चायचेन भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।

ध्यानयोगेन संपश्येद्गतिमस्यान्तरात्मनः ॥७३॥

सम्यादर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।

दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥७४॥

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।

तपसंश्चरणैश्चोपैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥७५॥

अस्मिन्पूर्णं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।

चर्मायनद्वं दुर्गन्धि पूर्णमूत्रपुरीषयोः ॥७६॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वलमनित्यं च भूतावातमिमं त्यजेत् ॥७७॥

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कृञ्च्वाद्ग्रहाद्विमुच्यते ॥७८॥

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥७९॥

यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्कृष्टः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥८०
 अनेन विधिना सर्वस्य कृत्वा सङ्गाब्धनैः शनैः ।
 सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मज्येवावतिष्ठते ॥८१
 ध्यात्तिकं सर्वमेवैतद्वदेतदभिराद्भितम् ।
 न ह्यनध्यात्मविदरुचिचक्रियाफलमुपाश्रुते ॥८२
 अधियज्ञं ब्रह्म उपेदाधिदैविकमेव च ।
 आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥८३
 इदं शरणमज्ञानामिदमेव विज्ञानताम् ।
 इदमन्विच्छतां मर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥८४
 अनेन क्रमयोगेन परिश्रवति यो द्विजः ।
 म विषूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥८५
 एष धर्मोऽग्निरिष्टो यो यतीनां नियतात्मनाम् ।
 वेदसंन्यामिकानां तु कर्मयोगं निबोधत ॥८६
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च पानशस्यो यतिस्तथा ।
 एते गृहस्थत्रययाश्चत्वारः गृहगाश्चमाः ॥८७
 मर्त्येऽपि क्रमरास्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।
 ययीताकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥८८
 मर्त्येषामपि र्षतेषां वेदस्मृति (वृत्ति) विधानतः ।
 गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स श्रीनेतान्विभर्ति हि ॥८९
 यथा नदीनदाः मर्त्ये मार्गरे यान्ति मंस्रितम् ।
 तथैवाधमिणः मर्त्ये गृहस्थे यान्ति मंस्रितम् ॥९०

चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः ।

दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥६१॥

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥६२॥

दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।

अधीत्य चानुवर्तन्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥६३॥

दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ।

वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥६४॥

संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुवन् ।

नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत् ॥६५॥

एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽस्पृहः ।

संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥६६॥

एष योऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञो धर्मं निबोधतः ॥६७॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां पष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथादौ—राज्यशासनधर्मवर्णनम् ।

राजधर्मान्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नुपः ।
 सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥१
 घातं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
 सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥२
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
 रक्षार्यमस्य सर्वस्य राजानमस्तृजत्प्रभुः ॥३
 इन्द्रानिलयमाकांशमग्नेश्च वरुणस्य च ।
 चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हत्य शाश्वतीः ॥४
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥५
 तपत्यादित्यवर्षे च क्षुंषि च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभियीक्षितुम् ॥६
 सोऽग्निर्भवति धातुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुंभरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥७
 बालोऽपि नायमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती दैवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥८
 एकमेव ददत्यग्निर्नरं दुरूपसर्पिणम् ।
 कुलं ददति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥९
 कायं सोऽप्येक्ष्य शक्तिश्च देशकालौ च तत्त्वतः ।
 शुभ्रो धर्ममिद्वयं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥१०

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयात्तत्त्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥२२
 देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निषीदिताः ॥२३
 दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च मित्रैरन्सर्वसेतयः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥२४
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥२५
 तस्याहुः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
 समीक्ष्यकारिणं प्राप्तं धर्मकामार्थकोविदम् ॥२६
 तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्धते ।
 कामात्मा (कामान्धो) विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥२७
 दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धयम् ॥२८
 ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।
 अन्तरिक्षगताश्चैव मुनीन्देशाश्च पीडयेत् ॥२९
 सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सत्तेन विषयेषु च ॥३०
 शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
 प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥३१
 स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
 मुहुत्स्यजिहाः स्निग्धेषु घ्राह्येष्ु क्षमान्वितः ॥३२

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेदिवानिशम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥४४
दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥४५
कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
वियुज्यतेऽर्धमांश्यां क्रोधजेऽप्यात्मनैव तु ॥४६
मृगयाऽक्षौ दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्यत्रिकं बृथाट्टया च कामजो दशको गणः ॥४७
पैशुन्यं साहसं द्रोह इष्ट्याऽसूयार्थं दूषणम् ।
वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥४८
द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जायेताबुधैः गणौ ॥४९
पानगक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
यतत्कष्टतमं विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं कामजे गणे ॥५०
दण्डस्य पातनं चैव यास्पादुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥५१
सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुपक्षिणः ।
पूर्वं पूर्वं शुरुतं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥५२
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्गात्यव्यसनी गृहः ॥५३
मौलाब्धाम्बुविदः शूराब्धलक्षान्कुलोद्भूतान् ।
'सचिवान्सप्त चाष्टौ वा कुर्यात् सुपरीक्षितान् ॥५४

दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्येष ! च संहतान ।
 दूतस्तल्लुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः ॥६६॥
 स विद्यादस्य कृत्येषु निगृढेक्षितचेष्टितैः ।
 आकारमिद्वितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥६७॥
 बुध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथाऽऽश्मानं न पीडयेत् ॥६८॥
 जाङ्गलं सत्यसम्पन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।
 रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥६९॥
 धनुर्दुर्गं महीदुर्गमम्बुगं वार्धमेव वा ।
 नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥७०॥
 सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।
 गणां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥७१॥
 शीण्याद्यान्याश्रितास्तेषां मृगागर्ताश्रयाप्सराः ।
 शीण्युत्तराणि क्रमशः पुषङ्गमनरामराः ॥७२॥
 यथा दुर्गाश्रितानेताम्रापहंसन्ति शत्रवः ।
 तथाऽरयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥७३॥
 एकः शतं योधयति प्रकारस्यो धनुर्धरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥७४॥
 तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन दाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥७५॥
 तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वतुल्यं शुभ्रं जलवृक्ष समन्वितम् ॥७६॥

संप्रामेध्यनियतित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥८८
 आह्वयेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
 युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥८९
 न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् ।
 न कर्णिभिर्नापि दिग्वैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥९०
 न च हन्यात्स्थलारुढं न छीवं न कृताञ्जलिम् ।
 न मुक्तकेशं नासीनं न तद्यस्मीति घादिनम् ॥९१
 न मुत्रं न विसृज्याहं न नम्रं न निरायुधम् ।
 नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥९२
 नायुधव्यसनप्राप्तं नातं नातिपरिक्षतम् ।
 न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥९३
 यस्तु भीतः परावृत्तः संप्रामे हन्यते परैः ।
 भर्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित्स्तस्मै प्रतिपद्यते ॥९४
 यथास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
 भर्ता तस्मै सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥९५
 रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून्निश्वयः ।
 सर्वद्रव्याणि कुत्र्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥९६
 राज्ञश्च दशरुद्धारमित्येषा वैदकी श्रुतिः ।
 राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥९७
 एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
 अस्माद्धर्मान्न ज्येते क्षत्रियो धनत्रणे रिपून् ॥९८

यथोद्धरति निर्दाता कर्त्तुं धान्यं च रक्षति ।
 तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥११०
 मोहाद्वाजा स्वरार्षं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
 सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सवान्धवः ॥१११
 शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥११२
 राष्ट्रस्य संप्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
 सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुश्रमेधते ॥११३
 द्वयोन्नयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
 तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संप्रहम् ॥११४
 ग्रामस्याधिपतिं कुर्माद्दशग्रामपतिं तथा ।
 विंशतीशं शतेशं च महम्पतिमेव च ॥११५
 ग्रामदोषान्समुत्पन्नान्ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ।
 शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिने ॥११६
 विंशतीशस्तु नतमवै शतेशाय निवेदयेत् ।
 शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सदम्पतये स्वयम् ॥११७
 यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामशानिभिः ।
 अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयान् ॥११८
 दशीं कुट्टं तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुट्टानि च ।
 ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः महम्पतिः पुग्म् ॥११९
 तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक्कार्याणि चैव हि ।
 राज्ञोज्ञ्यः सचिवः त्रिगन्धानि पश्येदनन्त्रितः ॥१२०

पत्रशाकतृणानां च वैदलस्य च चमेणाम् ।
 मृगमयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्यं च ॥१३२
 म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ।
 न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥१३३
 यस्य राक्षस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
 तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥१३४
 शृतवृत्ते विद्विस्तास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेत्सर्वतश्चैनं पितापुत्रमिषोरसम् ॥१३५
 संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्यहम् ।
 तेनायुर्वर्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥१३६
 यद्विरुचिदपि वर्षस्य दापयेत्करसंक्षितम् ।
 व्ययहारेण जीयन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥१३७
 कारुणाद्धिलिपनश्चैव शूद्राश्चात्मोपजीविनः ।
 एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि गहीपतिः ॥१३८
 नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृणया ।
 उच्छिन्द्यादात्मनो मूलमात्मानं तश्च पीडयेत् ॥१३९
 तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
 तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥१४०
 अमात्यमुत्थं धर्मज्ञं प्राप्तं दान्तं कुलोद्भूतम् ।
 स्थापयेद्दामने तस्मिन्निवन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥१४१
 एवं सवं विधायेद्दमितिकर्तव्यमात्मनः ।
 युन्मश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥१४२

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्विद्यन्ते दंस्युभिः प्रजाः ।
 संपश्यतः समृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥१४३
 क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।
 निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥१४४
 उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
 हुताभिर्ब्राह्मणाश्चाचर्ष प्रविशेत्स शुभां सभाम् ॥१४५
 तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
 विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥१४६
 गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
 अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥१४७
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।
 स कृत्वा पृथिवीं भुङ्क्ते कौशहीनोऽपि पार्थिवः ॥१४८
 जडमूकान्धबधिरास्तैर्यग्योनान्वयोतिगान् ।
 स्त्रीन्लैच्छव्याथितयङ्गान्मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥१४९
 भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।
 स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतोभवेत् ॥१५०
 मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतकुमः ।
 चिन्तयेद्दर्मकामार्थान्साधं तैरेक एव वा ॥१५१
 परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ।
 कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥१५२
 दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।
 अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिषीनां च चेष्टितम् ॥१५३

कृत्स्नं चाद्विधं कम पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।
 अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥१५४
 मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेद्विधम् ।
 उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयवतः ॥१५५
 एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।
 अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशौ च तु ताः स्मृताः ॥१५६
 अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाद्व्याः पञ्च चापराः ।
 प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः ॥१५७
 अनन्तरमरिं विद्यादरिसेयिनमेव च ।
 अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥१५८
 तान्सर्वानभिसंक्ष्यत्सामादिभिरुपक्रमैः ।
 व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥१५९
 संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
 द्वैधीभावं संश्रयं च पङ्गुणाश्चिन्तयेत्सदा ॥१६०
 आसनं चैव यानं च सन्धिं विग्रहमेव च ।
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥१६१
 संधिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
 उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥१६२
 समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।
 तदा त्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्वैद्यो द्विलक्षणः ॥१६३
 स्वयंकृतश्च कार्यार्यमकाले काल एव वा ।
 मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥१६४

एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।

संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥१६५॥

क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात्पूर्वकृतेन वा ।

मित्रस्य चानुरोचेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥१६६॥

यलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।

द्विविधं कीर्त्यते द्वैयं पाङ्गुण्यगुणवन्दिभिः ॥१६७॥

अर्थसम्पादनाय च पीड्यमानस्य रात्रुभिः ।

साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥१६८॥

यदाथगच्छेदायत्यामाधिष्यन् ध्रुवमात्मनः ।

तदास्त्रे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् ॥१६९॥

यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।

अत्युच्छिन्नं तथाऽऽत्मानं तदा कुर्वीत विप्रहम् ॥१७०॥

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।

परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥१७१॥

यदा तु स्यात्परिक्षीणो बाहनेन बलेन च ।

तदाऽऽसीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥१७२॥

मन्येतार्तिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।

तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥१७३॥

यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत् ।

तदा तु संश्रयेन्दिग्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥१७४॥

निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योऽरिवलस्य च ।

उपसेवेत तं नित्यं सर्वयन्त्रैर्गुणैः यथा ॥१७५॥

यदि तत्रापि सम्पश्येदोषं संश्रयकारितम् ।
 सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥१७६
 सर्वोपायैस्तथा पुन्यान्त्रोत्तिहः पृथिवीपतिः ।
 यथाऽऽयाभ्यधिका न स्पुर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥१७७
 आर्यति सर्वकार्याणां तदाम्बं च विचारयेत् ।
 अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्प्रतः ॥१७८
 आयत्यां गुणदोषस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
 अतीते कार्यशेषहः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥१७९
 यथैनं नाभिसन्दधुर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
 तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ॥१८०
 यदा तु यानमातिष्ठेदरिणं प्रति प्रभुः ।
 तदाऽग्नेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥१८१
 मार्गशीर्षे शुभे मामि यायाग्रात्रा महीपतिः ।
 फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथावलम् ॥१८२
 अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्भूर्ध्वजयम् ।
 तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥१८३
 कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
 उपगृह्णास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च ॥१८४
 संशोध्य त्रिविधं मार्गं यद्विधं च बलं स्वकम् ।
 साम्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥१८५
 शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
 गतप्रत्यागते चैव स हि काटतरो रिपुः ॥१८६

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शङ्कटेन वा ।

वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥१८७

यतश्च भयमाशङ्कतेततो विस्तारयेद्दलम् ।

पद्मेन चैव व्यूहेन निवेशेत सदा रथयम् ॥१८८

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।

यतश्च भयमाशङ्कतेत्वाचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥१८९

गुल्माश्च स्थापयेदात्मान्कृतसंज्ञान्समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरून्विकारिणः ॥१९०

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।

सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूहा योधयेत् ॥१९१

स्यन्दनाश्वैः समे युद्धे दनूपे नौ द्विपैस्तथा ।

वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥१९२

कौरुक्षेत्राश्च मत्स्याश्च पञ्चालान्क्षूरसेनजान् ।

दीर्घाल्लैर्घूंश्चैव नरान्प्रानीकेषु योजयेत् ॥१९३

प्रदर्पयेद्दलं व्यूहा तांश्च सम्यक्परीक्षयेत् ।

त्रैशाश्चैव विजानीयादरीन्योधयतामपि ।

अपरुध्यारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।

दूषयेद्वास्य सत्ततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥१९४

मिन्धाश्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।

समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रास्तयेत्तथा ॥१९५

उपजप्यानुपजपेद्बुधे तैव च तत्कृतम् ।

युक्ते च दैवं युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥१९६

माम्ना दानेन भेदेन समस्तरथवा पृथक् ।
 विजेतुं प्रयतेतारिं न युद्धेन कदाचन ॥१६८ .
 अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
 पराजयश्च संप्राप्ते तस्मात्तुद्धं विचर्जयेत् ॥१६९
 त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युध्येत्त संपन्नो विजयेत्त रिपून्यया ॥२००
 जिह्वा सम्पूजयेद्यान्त्राक्षणाश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात्परिहारार्थं ख्यापयेद्भयानि च ॥२०१
 सर्वेषां तु विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत्तत्र तदंशं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥२०२
 प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्त्ययोदितान् ।
 रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥२०३
 आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।
 अभीप्सितानामर्धानो कालेयुक्तं प्ररास्यते ॥२०४
 सर्वं कर्मेवमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
 तयोर्दैवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥२०५
 सह वाऽपि प्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
 मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥२०६
 पाणिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाऽऽकन्दं च मण्डले ।
 मित्रादथाप्यमिग्राह्या यात्राफलमवाप्नुयात् ॥२०७
 हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तयैषते ।
 यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिश्रमम् ॥२०८

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।

अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०६

प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।

कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ २१०

आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।

स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११

क्षेम्याः सख्यप्रदाः नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।

परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ २१२

आपदर्थं धनं रक्षेद्दारांश्चैव नैरपि ।

आत्मनं सततं रक्षेद्दारेरपि धनैरपि ॥ २१३

सह सर्वाः संमुख्यमाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम् ।

संयुक्तांश्च विंयुक्तांश्च सर्वोपायान्सृजेद्बुधः ॥ २१४

उपेक्षारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ।

एतस्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ॥ २१५

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।

व्यायन्याप्लुत्य मध्वाह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेषत् ॥ २१६

तत्रात्मभूतैः कालक्षौरहार्यैः परिचारकैः ।

सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रीर्विषापहैः ॥ २१७

विषघ्नैरुदकैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि (शोधयेत्) योजयेत् ।

विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ २१८

परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।

वेपाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥ २१९

एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशने ।
 स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥२२०
 मुक्तयान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
 विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥२२१
 अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीर्यं पुनर्जनम् ।
 बाह्नानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥२२२
 सन्ध्यां चोपास्य भृगुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रभृत् ।
 रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥२२३
 गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनाय च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥२२४
 तत्र भुक्त्या पुनः किञ्चित्पूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतहृमः ॥२२५
 एतद्विधानमातिष्ठेद्भोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥२२६
 इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां
 राज्यशासनधर्मवर्णननाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७

अष्टमोऽध्यायः

राजधर्मदण्डविधानवर्णनम् ।

व्यवहारान्दित्तुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिव ।
 मन्त्रहोर्मन्त्रिभिरन्वैय विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥ १
 तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुच्यस्य दक्षिणम् ।
 विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्याणाम् ॥ २
 प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
 अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥ ३
 तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।
 सन्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४
 वेतनस्यैव वादानं संविदश्च व्यतिक्रम ।
 क्रयविक्रयानुरायो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५
 सीमाप्रतिवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डयाचिके ।
 स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६
 स्त्रीपुधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।
 पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७
 एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरता नृणाम् ।
 धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८

यदा न्ययं न कुर्यात् नृपति- कार्यदर्शनम् ।
 नदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥१६
 सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्गृतः ।
 सभामेव प्रविश्यामग्यामासीन. स्थित एव वा ॥१७
 यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
 राजश्चाधिष्ठतो विद्वान्ब्राह्मणस्ता सभां विदुः ॥१८
 धर्मो विद्वत्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।
 शक्यं चास्य न हृन्वन्ति विद्वत्क्षेत्र सभासदः ॥१९
 सभां वा न प्रवेष्टव्या यत्तत्र्यं वा समञ्जसम् ।
 अनुयन्तिनुयन्वाऽपि नरो भवेति कित्पिपी ॥२०
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
 हन्यते प्रेक्षमाणाना हतोऽक्षत्र सभासदः ॥२१
 धर्म एव हतो हन्ति धर्मोरक्षति रक्षितः ॥
 तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मो नो धर्मो हतोऽयधीत् ॥२२
 वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्यैवः कुरुते ह्यलम् ।
 वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मो न लोपयेत् ॥२३
 एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
 शरीरेण समं नाशं सममन्येद्धि गच्छति ॥२४
 पात्रोवर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
 पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥२५
 राजा भक्त्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
 एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्यते ॥२६

जातिमात्रोपजीवो वा कामं स्याद्वाङ्मण्यवः । २०

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥२०

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥२१

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।

विनश्यत्याशु तत्कृत्स्नं दुर्मिक्षन्याधिपीडितम् ॥२२

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥२३

अर्थानर्थाद्युभौ बुद्ध्या धर्माधर्मौ च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कारिणाम् ॥२४

याह्यैर्विभावयेद्विद्मैर्भायमन्तर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णेक्षिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥२५

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥२६

बालशयादिकं रिक्तं तावद्राजानुपालयेत् ।

यावत्स स्यात्समावृत्तो यावद्वाऽतीतशैशवः ॥२७

यशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥२८

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्वरेयुः स्ववान्धवाः ।

ताद्विद्व्याधोरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥२९

प्रणष्टस्वामिकं रिक्तं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाक्त्र्यब्दाद्वरेस्त्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ॥३०

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।
 संपाद्य रूपसख्यादीन्स्वामी तद्द्रव्यमर्हति ॥३१
 अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।
 वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥३२.
 आददीताथ पद्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः ।
 दशमं द्वादशं चाऽपि सतां धर्ममनुस्मरन् ॥३३
 प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्यत्तैरधिष्ठितम् ।
 यास्तत्र चौरान्गृहीयात्तान्राजेभेन धातयेत् ॥३४
 समाप्यमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानयः ।
 तस्याददीत पद्भागं राजा द्वादशमेव वा ॥३५
 अनृतं तु दण्डदण्ड्यं ह्यवित्तरयाशमष्टमम् ।
 तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलाम् ॥३६
 विद्वास्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।
 अरोपतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥३७
 यं तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।
 तस्माद्धिजेभ्यो दत्त्वाऽर्धमर्धं कोशे प्रवेशयेत् ॥३८
 निधीना तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ ।
 अर्धभाप्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि स ॥३९
 दातव्यं सर्ववर्णैभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनम् ।
 राजा तदुपयुक्तानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषम् ॥४०
 जातिजानप्रदान्धर्मान्छ्रेणीधर्माश्च धर्मवित् ।
 समीक्ष्य कुलगर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥४१

स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
 प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥४२॥
 नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः ।
 न च प्रापितमन्येन ग्रसेतायं कथंचन ॥४३॥
 यथा नयत्यस्तृष्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।
 नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥४४॥
 सत्यमथ च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणम् ।
 देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥४५॥
 सद्भिराचरितं यत्स्याद्भार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।
 तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥४६॥
 अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
 दापयेद्दैनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥४७॥
 यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
 नैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥४८॥
 धर्मेण व्यवहारेण ह्यलेनाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन धलेन च ॥४९॥
 यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।
 न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम् ॥५०॥
 अर्थेऽप्यन्यथमानं तु कारणेन विभावितम् ।
 दापयेद्दैनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तिः ॥५१॥
 अपहृवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।
 अभियोक्ता दिशेदेशं कारणं वाऽन्यदुद्दिशेत् ॥५२॥

अदेशं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च यः ।
 यश्चाधरोत्तरानर्थान्निगीतान्नावबुध्यते ॥५३
 अपदिश्यापदेशं च पुनर्यस्तपधावति ।
 सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥५४
 असंभाष्यं साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः ।
 निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥५५
 नूहीत्युक्तश्च न मूयादुक्तं च न विभावयेत् ।
 न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्यास्त ह्यीयते ॥५६
 साक्षिणः (क्षातारः) सन्ति मेत्युक्त्या दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।
 धर्मस्य कारणैरेतैर्हीनं तमिति निर्दिशेत् ॥५७
 अभियोक्ता न चेद्मूयाद्बन्धो दण्ड्यश्च धर्मतः ।
 न चेल्लिपक्षात्ममूयाद्भ्रमं प्रति पराजितः ॥५८
 यो यावन्निगूयितायं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
 तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम् ॥५९
 पृष्टोऽपश्यमानस्तु कृतावस्थो भनैपिणा ।
 व्ययरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपग्राहणसन्निधौ ॥६०
 यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
 तादृशान्सम्प्रवक्ष्यामि यथा धाव्यमृतं च तैः ॥६१
 गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविद्विशूद्रयोनयः ।
 अथ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥६२
 आत्माः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ।
 सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥६३

नार्यसम्बन्धिनो नाम्ना न सहाया न वैरिणः ।
 न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याप्यार्ता न दूयिताः ॥६४
 न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुककुशीलवौ ।
 न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः ॥६५
 नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
 न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ॥६६
 नार्तो न भक्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ।
 न श्रमातो न कामातो न क्रुद्धो नापि वस्करः ॥६७
 स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्षुर्द्विजानां सद्यशा द्विजाः ।
 शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥६८
 अनुभाषी तु यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।
 अन्तर्वेत्समन्वरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥६९
 स्त्रियाऽप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्वविरेण वा ।
 शिष्येण वन्द्युना वाऽपि दासेन भृतकेन वा ॥७०
 बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ।
 जानीयादस्थिरा वाचमुत्सिक्तमनसा तथा ॥७१
 साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
 यादण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥७२
 बहुत्वं परिगृहीयात्साक्षिद्वये नराधिपः ।
 समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वये द्विजोत्तमान् ॥७३
 समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणायैव सिध्यति ।
 तत्र सत्यं नृबन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥७४

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्यसंसदि ।
 अवाह्नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाश्च क्षीयते ॥७५
 यत्रानिवद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वाऽपि किञ्चन ।
 पृष्टस्तत्रापि तद्व्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥७६
 एको ह्युद्धत्यसाक्षी स्याद्वह्नयः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।
 स्त्रीयुद्धेरस्थित्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये घृताः ॥७७
 स्वभावेनैव यद्व्रूयुस्तद्व्रूयाद् व्यावहारिकम् ।
 अतो यदन्यद्विब्रूयुर्माम्यं तदपार्यकम् ॥७८
 समान्तः साक्षिग प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निभौ ।
 प्राद्विधाकोऽनुयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्प्रयन् ॥७९
 यद्व्रूयोरनयोर्वैरथ कार्येऽस्मिन्वेष्टितं मिथेः ।
 तद्व्रूत सच सत्येन युष्मार्कं ह्यत्र साक्षिता ॥८०
 सत्यं साक्ष्ये ब्रूयन्साक्षी लोकानाम्रोत्य(पुष्कलान्)निन्दितान् ।
 उह चागुत्तमा कीर्तिं वागेपा ब्रह्मपूजितं ॥८१
 साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्वध्यते वारुणैर्भृशम् ।
 विवशः शतमाजातीस्तप्मात्साक्ष्यं वदेद्व्रतम् ॥८२
 सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते ।
 तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिमिः ॥८३
 आरमैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ।
 प्राऽवर्मस्थाः स्यमात्मानं नृणां साक्षिगमुत्तमम् ॥८४
 मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।
 तास्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्थैवान्तरपूरुषः ॥८५

द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काग्रियमानिलाः ।

रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥८६॥

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ।

उदङ्मुखान्ब्राह्मणान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ॥८७॥

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।

गोबीजकाचर्नैषरथं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥८८॥

ब्राह्मणो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालपातिनैः ।

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्मुच्यते मृषा ॥८९॥

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यं भद्रं त्यया कृतम् ।

तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयात्स्वमन्यथा ॥९०॥

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यस्त्वं कल्याण मन्यसे ।

नित्यं स्थितस्ते हृदये पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥९१॥

यमो वैद्यत्यतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।

तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गा मा कुरुन् गर्मः ॥९२॥

नम्रो मुण्डः कपाली च भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।

अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥९३॥

अवाधिशरास्तमस्यन्धे किल्विपी नरकं व्रजेत् ।

यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात्क्षुः सन्धर्मनिश्चये ॥९४॥

अन्धो मत्स्यानिवास्नाति स नरः कण्टकैः सह ।

यो भापतेऽयं वैकल्यमप्रत्यक्षं समां गतः ॥९५॥

यस्य विद्वान्हि वदतः क्षेत्रज्ञो नातिशङ्कते ।

तस्मिन् देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥९६॥

यावतो दान्धवान्धस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽनृतं पदम् ।
 तावतः सहस्रपया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥६७
 पञ्च पश्यन्वृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥६८
 हन्ति जातानजाताश्च हिरण्यार्थेऽनृतं यदम् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं यदीः ॥६९
 अप्सु भूमिदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
 अग्नेषु चैव रजेषु सर्वेष्वश्वमयेषु च ॥१००
 एतान्दोषानपेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणं ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाञ्जसा यद ॥१०१
 गोरक्षकान्वाणिजिकास्तथा कारुकुशीलयान् ।
 प्रैष्यान्वार्युपिकोश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥१०२
 तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः ।
 न स्वर्गाण्यवते लोकाद्देवी वाचं यदन्ति तान् ॥१०३
 शूद्रविद्वज्जयिप्राणां यत्रर्तोकौ भवेद्वधः ।
 तत्र यत्कन्यमनृतं तद्धि सत्याद्विरिष्यते ॥१०४
 धादैवत्यैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ।
 अनृतस्यैतसस्तस्य तुवाणा निष्कृतिं पराम् ॥१०५
 कुम्भाण्डैर्वाऽपि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि ।
 उदित्यृचा वा वारुण्या तुचेनाद्देवतेन वा ॥१०६
 त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगदः ।
 तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबंधं च सर्वतः ॥१०७

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निज्ञांतिमरणमृणं दाप्यो दमं च सः ॥१०८

असाक्षिकेषु त्वर्येषु मिथो विवदमानयोः ।

न धिन्दस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥१०९

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्याय शपथाः कृताः ।

वशिष्ठश्चापि शपथं शेषे पैजवने नृपे ॥११०

न वृथा शपथं कुर्यात्स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।

वृथा हि शपथं कुर्वन्प्रेत्य चेह च नश्यति ॥१११

कामिनीषु विवाहेषु गवां मध्ये तथेन्धने ।

ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥११२

सत्येन शपथेद्विप्रं क्षत्रियं ब्राह्मणायुधैः ।

गोपीजकाचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैः ॥११३

अग्निं वाऽऽहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।

पुत्रदारस्य वाऽप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥११४

यमिदो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।

न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥११५

वत्सस्य ह्यभिशास्तस्य पुरा भ्राता यवीयसा ।

नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्मृताः ॥११६

यस्मिन्त्यस्मिन्निवादे तु कौटसाहस्यं कृतं भवेत् ।

तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥११७

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साहस्यं वितथमुच्यते ॥११८

एषामन्यतमे म्धाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषोऽस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥११६
 लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।
 भयाद्द्वौ मन्थमौ दण्ड्यौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥१२०
 कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
 अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे चालिष्यान्द्भुतमेव तु ॥१२१
 एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः ।
 धर्मस्याध्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥१२२
 कौटसाक्ष्यं तु कुर्याणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः ।
 प्रधास्येदण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विधासयेत् ॥१२३
 ऋशः स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽज्वलीत् ।
 त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥१२४
 उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
 चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तयैव च ॥१२५
 अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्पतः ।
 सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥१२६
 अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ।
 अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥१२७
 अदण्ड्यान्दण्डयनाजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् ।
 अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥१२८
 याददण्डं प्रथमं कुर्याद्विदण्डं तदनन्तरम् ।
 तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥१२९

बधेनापिः यदा त्वेतान्निमहीतुं न शक्नुयात् ।
 तदैषु सर्वमप्येतद्वयुञ्जीत चतुष्टयम् ॥१३०॥
 लोकसंख्यवहाराय याः संज्ञाः प्रथिता मुवि ।
 ताम्नस्तु सुवर्णानां ताः श्रवक्ष्यामशेषतः ॥१३१॥
 जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 प्रथमं तत्तन्माणाणां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥१३२॥
 त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गैका परिमाणतः ।
 ता राजसर्पपस्तिस्तस्ते त्रयो गौरसर्पपः ॥१३३॥
 सर्पपाः षट् यवो मध्यस्त्रियव त्वैककृष्णलम् ।
 पञ्चकृष्णलिको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥१३४॥
 पलं सुवर्णस्थित्यारः पलानि धरणं दश ।
 द्वे कृष्णले समधते विज्ञेयो रौप्यमापकः ॥१३५॥
 ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।
 कार्पापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्पिकः षणः ॥१३६॥
 धरणानि दश ह्येयः शतमानस्तु राजतः ।
 चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥१३७॥
 पणानां ॥ शते सार्धे प्रथमः साहस्रः स्मृतः ।
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः १३८॥
 ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
 अपह्वे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥१३९॥
 वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्विस्तविबर्धिनीम् ।
 अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वाधुपिकः शते ॥१४०॥

द्विकं शतं वा गृहीयात्सतां धर्ममनुस्मरन् ।
 द्विकं शतं द्वि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्विपी ॥१४१
 द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् ।
 मासस्य वृद्धिं गृहीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥१४२
 न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
 न चावेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥१४३
 न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्तृजेत् ।
 मूलेन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनऽन्यथा भवेत् ॥१४४
 आधिश्वोपनिधिश्वोभौ न कालात्ययमर्हतः ।
 अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥१४५
 संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
 धेनुरुष्टौ बह्वज्जश्वोयश्च दम्यः प्रभुज्यते ॥१४६
 यत्किञ्चिदश्वपाणि सन्निधौ प्रेक्षते घनी ।
 भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न सं तद्वद्व्यमर्हति ॥१४७
 अजडत्वेदपोगण्डो विपद्ये चास्य भुज्यते ।
 भद्रं तद्वपवहारेण भोक्ता तद्वद्रव्यमर्हति ॥१४८
 आधिः सीमा बालपतं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।
 राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन प्रणश्यति ॥१४९
 यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं मुहूर्त्तेऽविचक्षणः ।
 तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥१५०
 कुस्तीद्वृद्धिर्द्विगुण्यं नात्येति सकृदाहृता ।
 धान्ये सदे लघ्वे चाहो नातिक्रामति पञ्चताम् ॥१५१

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।
 कुत्सीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥१५२॥
 नातिसांवत्सरी वृद्धि न चाष्ट्यां विनिर्हरेत् ।
 चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कारिका च या ॥१५३॥
 कृणु दातुमशक्नो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।
 स दत्त्वा निर्जिता वृद्धि करणं परिवर्तयेत् ॥१५४॥
 अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् ।
 यावतो सम्भवेद्वृद्धिस्तावती दातुमर्हति ॥१५५॥
 चक्रवृद्धिं समाकूटो देशकालव्ययस्थितः ।
 अतिक्रामन्देशकालो न सत्फलमवाप्नुयात् ॥१५६॥
 समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।
 स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥१५७॥
 यो यस्य प्रतिभूतिष्टेदर्शनायेह मानवः ।
 अदर्शयन्तं तं तस्य प्रयच्छे (यतेन) तत्त्वधनादणनम् ॥१५८॥
 प्रातिभाज्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ।
 दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥१५९॥
 दर्शनप्रातिभाज्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः ।
 दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥१६०॥
 अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् ।
 पश्चात्प्रतिभुवि प्रेते परोप्सेत्केन हेतुना ॥१६१॥
 निरादिष्टधनश्वेतु प्रतिभूः स्यादलंघनः ।
 स्वधनादेव तद्व्याज्जिरादिष्ट इति स्थितिः ॥१६२॥

मत्तोन्मत्तातांध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।
 असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥१६३
 सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
 बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥१६४
 योगायमनयिक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
 यत्र वाऽप्युपधि पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥१६५
 प्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ।
 दातव्यं दान्धवैस्तस्यास्पृशितैरपि स्वतः ॥१६६
 कुटुम्बार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा त्वं ज्यात्यान्न विचालयेत् ॥१६७
 बलादन्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यद्यापि लेखितम् ।
 सर्वान्बलहन्तानर्थानकृतान्मनुश्चक्षते ॥१६८
 त्रयः पदार्थे छिद्यन्ति साक्षिगः प्रतिभूः कुलम् ।
 चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आढ्यो यणिङ्गुपः ॥१६९
 अनादेयं नादृशीत परिलीणोऽपि पार्थिवः ।
 न चादेयं स नृद्धोऽपि सूक्ष्ममन्यर्यमुःसृजेत् ॥१७०
 अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।
 दौर्बल्यं स्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥१७१
 स्वादानाद्धर्णसंसर्गास्त्रलानां च रक्षणात् ।
 बलं सञ्जायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्धते ॥१७२
 तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।
 वर्तेत याम्यथा वृत्त्या जितकोवो जितेन्द्रियः ॥१७३

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराविपः ।

अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥१७४

कामक्रोवौ तु संयम्य योऽर्थान्धर्मेण पश्यति ।

प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥१७५

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।

स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥१७६

कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकायाधमर्णिकः ।

समोऽयंकृष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयास्तु तच्छनैः ॥१७७

अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां नृणाम् ।

साक्षिप्रत्यवसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥१७८

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्वयुवः ॥१७९

यो यथा निक्षिपेद्वस्ते श्वमर्धं यस्य मानवः ।

स तथैव गृहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥१८०

यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेपुर्न प्रयच्छति ।

स याच्यः प्राहूविवाकेन तन्निक्षेपुर्न सन्निधौ ॥१८१

साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः ।

अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥१८२

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।

न तत्र विद्यते किञ्चिदत्परैरभियुज्यते ॥१८३

तेषां न दद्याद्विधिं तु तद्विरण्यं यथाविधि ।

उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥१८४

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयो प्रत्यनन्तरे ।
 नश्यतो विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥१८५
 स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
 न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥१८६
 अद्धलेनैव चान्विद्धेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
 विचार्य तस्य वा वृत्तं सान्नैव परिसाधयेत् ॥१८७
 निक्षेपेष्वेपु सर्वेषु विधिः स्यात्वरिसाधने ।
 समुद्रे नाप्नुयार्तिकचिद्यदि तस्माज्ज संहरेत् ॥१८८
 चौरैर्हृतं जलेनोदमग्निना दग्धमेव वा ।
 न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किञ्चन ॥१८९
 निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेपारमेव च ।
 सर्वैरुपायैरन्विद्धेद्धपयैश्चैव वैदिकैः ॥१९०
 योनिक्षेपं नार्पयति यश्चानिष्क्रिय याचते ।
 तानुभौ चौरवद्द्याप्त्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥१९१
 निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दापयेद्दमम् ।
 तथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥१९२
 उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।
 ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥१९३
 निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।
 तावानेव स विज्ञेयो विघ्नवन्दण्डमर्हति ॥१९४
 मिथो दायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ।
 मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्ताथा ग्रहः ॥१९५

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।
 राजा विनिर्णयं कुर्यादश्रिष्वग्न्यासधारिणम् ॥१६६
 विक्रीणीते परस्य स्वं योज्ज्वामी स्वाम्यसम्मतः ।
 न संनयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥१६७
 अवहार्यो भवेदेव सान्ययः पद्वेशं दमम् ।
 निरन्ययोजनपसरः प्राप्तः स्यादौकिल्विषम् ॥१६८
 अस्थामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
 अकृतः स तु वित्तयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥१६९
 सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः कचित् ।
 आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः ॥२००
 विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृहीयात्कुलसन्निधौ ।
 क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् ॥२०१
 अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः ।
 अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥२०२
 नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।
 न चासारं न च न्यूनं न दूरेण तिरोहितम् ॥२०३
 अग्न्या चेद्दर्शयित्वान्या बोद्धुः कन्या प्रदीयते ।
 उमे त एकशुल्केन बहेदित्यत्रवीन्मनुः ॥२०४
 नोन्मत्ताया न कुप्तिन्या न च या स्पष्टमैधुना ।
 पूर्वं दोषानभिरुप्याप्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥२०५
 ऋत्विग्यादि वृत्तो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।
 तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽऽः सह कर्तुंभिः ॥२०६

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
 कृत्स्नमेव लभेताशमन्येनैव च कारयेत् ॥२०७॥
 यस्मिन्कर्मणि यास्तु स्युक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।
 स एव ता आददीत भजेरन्तर्व एव वा ॥२०८॥
 रयं हरेत् चाप्युर्ध्वं दद्यात्ताने च यजिनम् ।
 होता वापि हरेत्तन्मुद्रगाता चाप्यनः क्रये ॥२०९॥
 सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे ।
 श्रुतोऽपि नष्टतोयाशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः ॥२१०॥
 संभूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।
 अनेन विधियोगेन कर्तव्यांशप्रकल्पना ॥२११॥
 धर्मांश्च येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम् ।
 पश्चाच्च न तथा तत्स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥२१२॥
 यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाहोमेन वा पुनः ।
 राह्या द्वाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥२१३॥
 दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथायदनपक्रिया ।
 अत ऊर्ध्वं प्रयक्ष्यामि वेतनस्यानपक्रियाम् ॥२१४॥
 श्रुतोऽनातो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।
 स दण्ड्यः कुष्णलान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् ॥२१५॥
 आर्तस्तु कुर्यात्तृणैः सन्यथामापितमादितः ।
 सार्धोर्षस्यापि कालस्य तद्भवेतैव वेतनम् ॥२१६॥
 यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
 न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥२१७॥

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो धेतनादानकर्मणः ।

अत उच्यं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥२१८

यो ग्रामदेशासहानां कृत्वा सत्त्वेन संयिदम् ।

विसंयदेमरो लोभात् राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥२१९

निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णान् पण्णिकंश्चतुर्दशतमानं च राजतम् ॥२२०

एतदण्डविधिं कुर्याद्दामिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥२२१

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहातद्रव्यं दद्यान्नेवाददीत वा ॥२२२

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।

आददानोददश्चैव राक्ष्सा दण्ड्यः शतानि पटू ॥२२३

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं स्वयं पण्णयति पणान् ॥२२४

अकन्येति तु यः कन्यां मूयाद्द्वेषेण मानवः ।

स शर्तं प्राप्नुयादण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥२२५

पाणिप्रहणिका मन्त्राः कन्यास्त्रेव प्रतिष्ठिताः ।

नाकन्यास्तु कचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥२२६

पाणिप्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥२२७

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्यं यस्येहानुशयो भवेत् ।

तमनेन विधानेन धर्म्यं पथि निवेशयेत् ॥२२८

पशुः स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।
 वियावं सम्प्रक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ॥२२६
 दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।
 योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥२३०
 गोपः क्षीरमृतो यस्तु स दुष्टादशतो वराम् ।
 गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽमृते भृतिः ॥२३१
 नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहत्तं विषमे मृतम् ।
 क्षीनं पुण्यकारेण प्रक्ष्यात्पाल एव तु ॥२३२
 विपुष्य तु हत्तं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।
 यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥२३३
 कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्ति स्नायु च रोचनाम् ।
 पशुः स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥२३४
 अजाविके तु संरुद्धे घृकैः पाले त्वनायति ।
 यो प्रसह्य घृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥२३५
 तांसां चेद्वरुद्धानां चरन्तीनां मिथो बने ।
 यामुत्प्लुत्य घृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥२३६
 धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।
 शम्यापातास्त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥२३७
 तत्रापरीकृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
 न तत्र प्रणयेदण्डं नृपतिः पशुपक्षिणाम् ॥२३८
 वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यामुद्रो न विलोकयेत् ।
 छिद्रं च वारयेत्सर्वं शस्यकरमुखातुगम् ॥२३९

पथि क्षेत्रे परिवृत्ते ग्रामान्तोग्रेऽथ वा पुनः ।

सपालः शतदण्डार्हो विपालान्वारयेत्पशून् ॥२४०

क्षेत्रेष्वन्येषु ॥ पशुः सपार्दं पणमर्हति ।

सर्वत्र ॥ सप्तो देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥२४१

अनिर्दशादां गां सूतां घृपान्देवपशून्स्तया ।

सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनुंरुषवीत् ॥२४२

क्षेत्रियस्यात्यग्रे दण्डो भागारशगुणो भवेत् ।

ततोऽर्धदण्डो भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥२४३

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः वृथिवीपतिः ।

स्यामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥२४४

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥२४५

सीमावृक्षांश्च कुर्यात् न्यग्रोधाभ्यन्तर्किंशुकान् ।

शाल्मलान्शालतालान्श्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥२४६

गुल्मान्वेणून्श्च विविधान्द्रुमीवह्नीस्रलानि च ।

शरान्कुञ्जकगुल्मान्श्च तथा सीमा न नश्यति ॥२४७

तद्भागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।

सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥२४८

उपचञ्चनानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् ।

सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥२४९

अस्मनोऽस्थीनि गोवालास्तुपान्भस्मकपालिकाः ।

करीपमिष्टकाङ्गाराश्चर्करा चालुकास्तथा ॥२५०

यानि चैवं प्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।
 तानि सन्धिषु शोभायामप्रकाशानि कारयेत् ॥२५१
 एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ।
 पूर्वभुक्तया च सततमुदकस्यागमेन च ॥२५२
 यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।
 साक्षिप्रत्यक्ष एव श्यात्सोमावादधिनिर्णयः ॥२५३
 ग्रामेयः ककुलादी च समञ्जः सीम्नि साक्षिणः ।
 प्रष्टव्याः सीमालिङ्गानि तयोश्चैव विद्यादिनोः ॥२५४
 ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ता सीम्नि निश्चयम् ।
 निवर्धनीयास्तथा सीमां सर्वोस्तःश्चैव नामतः ॥२५५
 शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वा स्त्रियणो रक्तवाससः ।
 सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥२५६
 यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
 विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम् ॥२५७
 साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामसीमान्तवारिनः ।
 सीमाधिनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥२५८
 सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम् ।
 इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥२५९
 व्याघ्राञ्छकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूलवानकान् ।
 व्यालप्राहानुञ्जवृत्तीनन्याश्च वनचारिणः ॥२६०
 ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।
 तस्यैव स्थापयेद्वाजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥२६१

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
सामन्तप्रत्ययो ह्येयः सीमासेतुविनिर्णयः ॥२६२॥
सामन्तादचेन्मृषा ब्रूयुः सेतो विचदतां नृणाम् ।
सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥२६३॥
गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥२६४॥
सीमायामवियद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥२६५॥
एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये ।
अत ऊर्ध्वं प्रचक्ष्यामि वाक्पारुष्य विनिर्णयम् ॥२६६॥
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽयधशतं द्वे वा शूद्रस्तु बधमर्हति ॥२६७॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥२६८॥
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेऽवयचनोयेनु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥२६९॥
एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिज्ञायाः प्राप्नुयान्द्वेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥२७०॥
नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥२७१॥
धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तप्तमासेष्येत्तैलं चक्ले श्रोत्रे च पार्श्वे ॥२७२॥

श्रुतं (श्रुतं) देरां च जातिं च कर्म शारीरमेव च ।

वितथेन श्रुयन्दर्पादाप्यः स्याद्द्विशतं दमम् ॥२७३॥

काणं वाऽप्यथ वा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।

तथ्येनापि श्रुयन्दर्पादप्यो दण्डं कार्पाषणावरम् ॥२७४॥

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।

आक्षारयञ्छतं दाप्यः पन्थानं चाद्ददद्गुरोः ॥२७५॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानताः ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये स्वेव मध्यमः ॥२७६॥

विद्यूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदवजं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥२७७॥

एष दण्डविधिः प्रोक्तो घातपारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥२७८॥

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याद्देहद्वैष्टमन्त्यजः ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तस्मिनोरनुशासनम् ॥२७९॥

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥२८०॥

महासनमभिप्रेप्सुरुरुष्टस्यापकृष्टजः ।

कट्या कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिचं वास्यावकर्तयेत् ॥२८१॥

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्वयतो गुदम् ॥२८२॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदतिनारयन् ।

पादयोर्दादिकायां च मीवायां वृषणेषु च ॥२८३॥

त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता तु पण्णिकान्प्रवास्यस्त्वस्त्रिभेदकः ॥२८४

धनस्पतीर्ना सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥२८५

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥२८६

अङ्गावपीडनायां च प्राणशोणितयोस्तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥२८७

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।

स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राक्षे दद्याच्च तत्समम् ॥२८८

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषु च ।

मूल्यास्त्यग्गुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥२८९

यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।

दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥२९०

झिन्ननास्ये ममयुगे तिर्यग्प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥२९१

छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्रस्त्र्योस्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपैक्षीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥२९२

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेदण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥२९३

प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।

युग्यस्थाः प्राजकेऽज्ञाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥ २९४

स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
 प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥२६६
 मनुष्यमारणे शिप्रं चौत्पत्तिकल्पितं भवेत् ।
 प्राणभृतसु महत्स्वधे गोगजोष्ट्रह्यादिषु ॥२६६
 ध्रुवकाणां पशूनां तु हिमायां द्विशतो दमः ।
 पश्वाशत्तु भवेदण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २६७
 गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यादनाथमायिकः ।
 मायिकस्तु भवेदण्डः श्वसूकरनिपातने ॥२६८
 भार्या पुत्रश्च दामश्च शिष्यो (प्रेष्यो) धाता च सोदरः ।
 प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेगुगुलेन वा ॥२६९
 पृष्ठतस्तु शरीरस्य नीतमाङ्गे कथंचन ।
 अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्रातः स्यात्पौरकिल्विषम् ॥३००
 ण्योऽलिङ्गेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।
स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥ ३०१
 परमं यत्रमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।
 स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२
 अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।
 सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥३०३
 सर्वतो धर्मपट्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
 अधर्मादपि पट्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥३०४
 यदधीते यद्यजते यददाति यदर्चति ।
 तस्य पट्भागभागाजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥३०५

रक्षन्धर्मेण भूतानि राजा बध्नांश्च घातयन् ।

यजतेऽहरह्यैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥३०६॥

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।

प्रतिभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७ ॥

अरक्षितारमत्तारं बलिपट्टभागहारिणम् ।

तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥३०८॥

अनवेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् ।

अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥३०९॥

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृहीयात्प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विधिधेन बधेन च ॥३१०॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संप्रहेण च ।

द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥३११॥

क्षन्तव्यं प्रभुगा नित्यं क्षिपतां कारिणां नृणाम् ।

बालवृद्धातुराणां च कुर्वतां हितमात्मनः ॥३१२॥

यः क्षिणोमर्नययत्तेन स्तनेन स्वर्गे मद्ध्येते ।

यस्त्वैश्वर्यज्ञ क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥३१३॥

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेरोन (धीमता) धावता ।

आचक्षणेन तदस्तेयमेव कुर्मास्मि शाधि माम् ॥३१४॥

स्कन्धेनादाय मुशलं लगुडं वापि खादिरम् ।

शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥३१५॥

शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।

अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किञ्चिदपम् ॥३१६॥

अजादे ध्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्यापचारिणी ।
 गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥३१७
 राजभिःकृतं (धृतं) दण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥३१८
 यत्तु रज्जुं पटं कृपाद्वरेद्विधाश्च यः प्रपाम् ।
 स दण्डं प्राप्नुयान्मार्गं तथ तस्मिन्समाहरेत् ॥३१९
 धान्यं द्राक्ष्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
 शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥३२०
 तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
 सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च चाससाम् ३२१
 पञ्चाशतस्वभ्यधिके हस्तपत्रेदगमिष्यते ।
 शेषे श्लेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥३२२
 पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
 मुख्यानां चैव रजानां हरणे वधमर्हति ॥३२३
 महापशूनां हरणे शास्त्राणामौवधस्य च ।
 कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥३२४
 गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छरिका (स्वरिका) याश्च भेदने ।
 पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्घपादिकः ॥३२५
 सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।
 दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य च ॥३२६
 वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च ।
 मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥३२७

मत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनश्चैव यवान्यत्पशुसंभवम् ॥३२८
 अन्येषां चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च ।
 पक्काभानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः ॥३२९
 पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीतण्डुले च ।
 अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृण्णलः ॥३३०
 परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
 निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः ॥३३१
 स्यात्सादृशं त्वन्ययवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् ।
 निरन्वयं भवेत्तत्तेयं हृत्वापच्ययते च यत् ॥३३२
 यत्त्वेतान्युपकृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।
 तमाद्यं (तं शतं) दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्द्रुहात् ॥३३३
 येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृपु विचेष्टते ।
 तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादिशाय पार्थिवः ॥३३४
 पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
 नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥३३५
 कार्पापणं भवेदण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
 तत्र राजा भवेदण्ड्यः सदस्यमिति धारणा ॥३३६
 अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेने भवाति किल्बिषम् ।
 षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ॥३३७
 ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।
 द्विगुणं वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥३३८

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वमन्यथं तथैव च ।
 दृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुखवीत् ॥३३६
 योऽदत्तादायिनो हस्ताङ्घ्रिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
 याजनाप्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥३४०
 द्विजोऽध्यगः क्षीणश्रुतिर्द्वाविधू द्वे च मूलके ।
 आददानः परस्त्रेव्राज दण्डं दातुमर्हति ॥३४१
 असंज्ञितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः ।
 दाताश्चरथहतां च प्राप्तः स्याद्योरकिल्वपम् ॥३४२
 अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।
 यशोऽस्मिन्प्राप्नुयाद्भोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥३४३
 ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेत्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम् ।
 नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥३४४
 बाणदुष्टात्तत्स्कराश्चैव दण्डेनैव च हिंसतः ।
 साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥३४५
 साहसे वर्तमानं ॥ यो मर्षयति पार्थिवः ।
 स विनाशं प्रजत्याहु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥३४६
 न मित्रकारणाद्वा वा विपुलाद्वा धनागमात् ।
 समुत्तृजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥३४७
 रात्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुष्यते ।
 द्विजातीनां च वर्णानां विप्रवं कालकारिते ॥३४८
 आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ।
 स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण धनन्न दुष्यति ॥३४९

गुरुं वा घालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥३५०
 नाततायिवधे दोषो हन्तुर्मवति कश्चन ।
 प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥३५१
 परदारभिमर्शेषु प्रवृत्तान्मन्महीपतिः ।
 लङ्घेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥३५२
 तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसङ्करः ।
 येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥३५३
 परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन्त्रहः ।
 पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥३५४
 यस्त्वनमाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।
 न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥३५५
 परस्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
 नदीनां वाऽपि संभेदे स संप्रहणमाप्नुयात् ॥३५६
 उपकारक्रियाकेलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
 सह खट्वासनं चैव सर्वं संप्रहणं स्मृतम् ॥३५७
 स्त्रियं स्त्रोद्देशे यः स्त्रोद्वा मर्षयेत्तथा ।
 परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥३५८
 अत्राह्वणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।
 चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्ष्यतमाः सदा ॥३५९
 मिश्रुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।
 संभाषणं सह स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥३६०

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिपिद्धः समाचरेत् ।
 निपिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥३६१॥
 नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
 सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥३६२॥
 किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।
 प्रेप्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥३६३॥
 योऽकामा दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
 सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥३६४॥
 कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।
 जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥३६५॥
 उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।
 शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिन्द्रेत्पिता यदि ॥३६६॥
 अभिपद्य तु यः कन्यां कुर्याद्वर्षेण मानवः ।
 तस्याशु कस्यां अङ्गुल्यो दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥३६७॥
 सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
 द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥३६८॥
 कन्येय कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
 शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्चिद्रक्षाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥३६९॥
 या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्रो सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
 अङ्गुल्योरेव वा छेदं ग्यरेणोद्धनंतथा ॥३७०॥
 भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री क्षातिगुणदर्पिता ।
 तां श्रमिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥३७१॥

पुमांसं द्राह्येत्यपि शयने तप्त आयसे ।
 अभ्यादध्युध काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥३७२
 संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।
 ब्राह्मया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥३७३
 शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन् ।
 अगुप्तमङ्गसर्वस्यो गुप्तं सर्वेण ह्येत्येत ॥३७४
 वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवरसरनिरोधतः ।
 सहस्रं क्षत्रियोदण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥३७५
 ब्राह्मणी यद्यगुप्ता तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥३७६
 उभावपि तु तावैव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
 पिप्पुतौ शूद्रवदण्ड्यौ दण्ड्यौ वा कटारिणम् ॥३७७
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां यलाद्व्रजम् ।
 शतानि पञ्च दण्ड्यः स्याद्विच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥३७८
 मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥३७९
 न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
 राष्ट्रादेनं बहिःकुर्यात्समगूधनमक्षतम् ॥३८०
 न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।
 तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥३८१
 वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
 यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ॥३८२

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
 शूद्राया क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ॥३८३
 क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं वमः ।
 मूत्रेण मौण्ड्यमृष्येत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥३८४
 अगुप्तं क्षत्रियायैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
 शतानि पञ्च दण्डनः स्यात्सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम् ॥३८५
 यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।
 न माह्निकदण्डंनो स राजा शक्यलोकभाक् ॥३८६
 एतेषां निग्रही राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।
 साम्राज्यवृत्तजाल्येषु लोके चैव यशस्करः ॥३८७
 क्षत्रिजं गत्यजेराज्यो वाज्यं चर्त्यत्यजेद्यदि ।
 शर्तं कर्मण्यनुष्टं च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥३८८
 न माता न पिता न स्त्री न पुत्राद्यागमर्हति ।
 त्यजन्नपतितानेत्राक्षो दण्ड्यः शतानि पद ॥३८९
 आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदता मिथः ।
 न विप्रयान्त्रुषी धर्मं चिकीर्षन्दिक्षमात्मनः ॥३९०
 यथार्हमेतान्गम्यस्व्यं ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
 मान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रणिपादयेत् ॥३९१
 प्रनिवेद्यानुवंशयो न कल्याणे विरातिद्विजे ।
 अर्हो जमात्रयन्विप्रो दण्डमर्हति मापकम् ॥३९२
 श्रोत्रियः श्रोत्रियं मापुं भृनिष्ट्येष्वर्होजयन् ।
 तदन्नं द्विगुणं दाप्यो द्विगुणं चैव मापकम् ॥३९३

अन्धो जडः पीठसर्पी सप्तत्या स्थविरश्च यः ।
 श्रोत्रियेषूपकुर्वन् न दाप्याः केनचित्करम् ॥३६४
 श्रोत्रियं व्याधितात्तौ च बालवृद्धावर्किचनम् ।
 महाकुलीनमायं च राजा सम्पूजयेत्सदा ॥३६५
 शात्मलीफलकै रक्षणे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
 न च वासांसि वासोभिर्निहरेन्न च वासयेत् ॥३६६
 तन्तुषायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।
 अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकं वमम् ॥३६७
 शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।
 कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥३६८
 राक्षः प्रख्यातभाण्डानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।
 तानि निहरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥३६९
 शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
 मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽऽगुणमत्ययम् ॥४००
 आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिक्षयायुधौ ।
 विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत्क्रयविक्रयौ ॥४०१
 पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।
 कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥४०२
 तुला मानं प्रतीमानं सर्वं च स्थात्सुलक्षितम् ।
 पद्सु पद्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥४०३
 पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्घपणं तरे ।
 पादे पशुश्च योषिश्च पदार्घं रिक्तकः पुमान् ॥४०४

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।
 रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥४०५
 दीयांध्यनि यथादेशं चयाकालं तरो भवेत् ।
 नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥४०६
 गर्भिणी तु द्विमामादिस्तथा प्रयजितो मुनिः ।
 ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिक् तरे ॥४०७
 यन्नावि किञ्चिद्दशानां विशीर्यतापराधतः ।
 महाशौरेय दातव्यं समागम्य स्वर्तोऽशतः ॥४०८
 एष गौयापिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।
 दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निगूहः ॥४०९
 वाणिज्यकारयेद्वैश्यं कुत्सीदं कृषिमेव च ।
 पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं द्विजन्मनाम् ॥४१०
 भूमिद्वयं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ ।
 विभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥४११
 दास्यं ॥ कारयेत्तोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान् ।
 अनिच्छतः प्राभयत्याद्राप्ता दण्ड्यः शतानि पटू ॥४१२
 शूद्रं ॥ काम्येदास्यं प्रीतमर्कतमेव वा ।
 दास्याप्येव हि सृष्टोऽमो ब्राह्मणस्य मय्यम्भुवा ॥४१३
 न स्वाग्निना निगृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते ।
 निमर्गजं हि तत्तस्य पस्तन्मात्तदपोहति ॥४१४
 ध्वजादतो भक्तदानो गृहजः प्रीतदग्निमौ ।
 पैत्रिको दण्डदामश्च मर्जते दामयोनिः ॥४१५

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधना स्मृताः ।
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥४१६
 विस्रज्यं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् ।
 न हि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥४१७
 वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।
 तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥४१८
 अहन्यहन्यश्रेष्ठे कर्मान्तान्वाहनानि च ।
 आयुष्ययौ च नियतावाकरान्कोशमेव च ॥४१९
 एवं सर्वाणिमानाजा व्यवहरान्समापयन् ।
 व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥४२०

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां

अष्टमोऽध्यायः ॥८

नवमोऽध्यायः ।

अत्रादौ—स्त्रीस्वातन्त्र्यमधर्मवर्णनम् ।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ।
 संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥१
 अस्यतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।
 विपयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे ॥२

नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।
 सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥१४
 पौञ्चल्याच्चलचित्ताच्च नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः ।
 रक्षिता यत्रतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥१५
 एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
 परमं यत्रमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥१६
 शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्यताम् ।
 श्लोघृभावं कुचयां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥१७
 नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ।
 निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥१८
 तथा च श्रुतयो षड्व्यो निगीता निगमेष्वपि ।
 स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥१९
 यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।
 तन्मे रेतः पिता घृत्कामित्यस्यैतन्निर्दर्शनम् ॥२०
 ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।
 तस्यैव व्यभिचारस्य निहवः सम्यगुच्यते ॥२१
 यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
 तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निघ्नगा ॥२२
 अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।
 शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥२३
 एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।
 उत्कर्षं योपितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥२४

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
 प्रेत्येह च सुखोदकान्प्रजाधर्मान्निबोधत ॥२५
 प्रजनार्थं मदाभागाः पूजाहो गृहदीपयः ।
 त्रिधः त्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥२६
 उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यहं स्त्रीनिबन्धनम् ॥२७
 अपत्यं धर्मकार्याणि द्रुमूपा रतिरुत्तमा ।
 वाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥२८
 पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
 सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥२९
 व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति नित्यताम् ।
 शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगेऽथ पीडयते ॥३०
 पुत्रं प्रत्युरितं सद्भिः पूर्वजैश्च महर्षिभिः ।
 विरयजन्यमिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥३१
 भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधे तु भर्तारि ।
 आहुत्वाऽदकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥३२
 क्षेत्रभूता मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
 क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥३३
 विशिष्टं पुत्रचिद्बीजं म्रियोनिस्त्येव कुत्रचित् ।
 उभयं तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥३४
 बीजरस्यैव योन्याश्च बीजमुत्सृज्यते ।
 सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥३५

यादृशं तूष्यते बीजं क्षेत्रे कालोपपादिते ।
 तादृगोहति तत्तस्मिन्बीजं स्वैर्व्यञ्जितं गुणैः ॥३६॥
 इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।
 न च योनिगुणान्कांश्चिद्वीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥३७॥
 भूमायप्येककेदारे कालोत्पानि कृपीबलैः ।
 नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥३८॥
 ब्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला मापास्तथा यवाः ।
 यथाबीजं प्ररोहन्ति लघुनानीक्ष्वस्ताथ ॥३९॥
 अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
 उष्यते यद्धि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥४०॥
 तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
 आयुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोपिति ॥४१॥
 अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 यथा बीजं न वप्तव्यं पुसा परपरिग्रहे ॥४२॥
 नश्यतीपुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ।
 तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥४३॥
 पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ।
 स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥४४॥
 एतावानेव पुरुषो यज्ञायात्मा प्रजेति ह ।
 विप्राः प्राहुस्तथा चैतयो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥४५॥
 न निष्कस्यविसर्गाभ्यां भर्तुर्भायां विमुच्यते ।
 एवं धर्मं विजानीमः प्राक्प्रजापतिनिर्मितम् ॥४६॥

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥४७॥
 यथा गोऽश्वोऽपूदासीषु महीप्यजाविकासु च ।
 नोत्पादकः प्रजामागी तथैवान्याङ्गनास्यपि ॥४८॥
 येऽक्षेत्रिणो बीजघन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।
 ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं कश्चित् ॥४९॥
 यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
 गोमिनामेव ते यत्ता मोघं स्कन्दितामर्पभम् ॥५०॥
 तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
 कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥५१॥
 फलं त्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा ।
 प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरोयसी(बलीयसी) ॥५२॥
 क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रद्वीजार्थं यत्प्रदीयते ।
 तस्येह भागिनी दृष्टी बीजी क्षेत्रिक एव च ॥५३॥
 औघदातादृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
 क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न धना लभते फलम् ॥५४॥
 एष धर्मो गवाक्षस्य दास्युप्राजाविकस्य च ।
 विहङ्गमहिषीणां च विद्येयः प्रसवं प्रति ॥५५॥
 एतद्वः मारुतगुलं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥५६॥
 भ्रातृज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
 यवीयमस्तु या भार्या स्तुपा ज्येष्ठस्य मा मृता ॥५७॥

ज्येष्ठो यवीयसो भार्या यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम् ।
 पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥५८
 देवराट्ठा सपिण्डाट्ठा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
 प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥५९
 विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
 एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥६०
 द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।
 अनिर्घृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥६१
 विधवायां नियोगार्थं निघृत्ते तु यथाविधि ।
 गुरुवच्च स्तुपायच्च वर्तयातां परस्परम् ॥६२
 नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्तयातां तु कामतः ।
 क्षाद्युभौ पतितौ स्यातां स्तुपागगुरुतल्पगौ ॥६३
 नान्यास्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
 अन्यस्मिन्निह नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥६४
 नोद्वादिष्वेपु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
 न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥६५
 अयं द्विजैरविद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेनेऽप्राज्यं प्रशासति ॥६६
 स महोमखिलां भुञ्जन्नाजर्षिप्रवरः पुरा ।
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥६७
 ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतप्रतिक्रियां स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यायं तं विगर्हन्ति साधवः ॥६८

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥६६॥
 यथाविध्यधिगम्यैनां शुश्रूवस्त्रां शुचित्रताम् ।
 मिथो भजेताप्रसन्नात्सकृत्सकृदतावृतौ ॥७०॥
 न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
 दत्त्वा पुनः प्रयच्छन्ति प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥७१॥
 विविधत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।
 व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥७२॥
 यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
 तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥७३॥
 विधाय धृतिं भार्यायाः प्रयसेत्कार्यवाञ्छरः ।
 अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥७४॥
 विधाय प्रोपिते धृतिं जीवेन्नियममास्थिता ।
 प्रोपिते स्वविधायैव जीवेन्च्छित्तैरगर्हितैः ॥७५॥
 प्रोपितो धर्मकार्याय प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।
 विद्यायं षड्विंशोऽयं वा कामार्थं त्रीस्तु वत्सरान् ॥७६॥
 संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विपाणो योपितं पतिः ।
 उष्यं संवत्सरात्त्वेनो दायं हत्वा न संवसेत् ॥७७॥
 अतिक्रामेद्यमनं वा भक्तं रोगार्त्तमेव वा ।
 सा त्रीन्मासान्परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥७८॥
 उन्मत्तं पतितं स्त्रीचमस्त्रीजं पापरोगिणम् ।
 न त्यागोऽस्ति द्विपन्त्याश्च न च दान्यापयर्त्तनम् ॥७९॥

मगपाऽसत्य (असाधु) वृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
 न्यायिता वाऽधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥८०
 चन्ध्याष्टमेऽधिवेद्यान्दे दशमे तु मृतप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यत्प्रियवादिनी ॥८१
 या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।
 साऽनुज्ञायाऽधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित् ॥८२
 अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुपिता गृहात् ।
 सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥८३
 प्रतिपेधे पिवेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
 प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा द्रव्या कृष्णलानि वद् ॥८४
 यदि स्वाश्चापराश्चैव विन्देरन्योपितो द्विजाः ।
 तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥८५
 भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।
 स्या स्त्वैव कुर्यात्सर्वेषां नास्त्यजातिः कथंचन ॥८६
 यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयाऽन्यथा ।
 यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥८७
 उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
 अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥८८
 काममा मरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यतुमत्यपि ।
 न चैवेनां प्रयच्छन्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥८९
 त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
 ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥९०

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
 नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥६१
 अलङ्कारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।
 मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥६२
 पित्रे न दद्याच्छुलकं तु कन्यामृतुमती हरन् ।
 स हि स्थान्यादतिक्रामेष्टतूनां प्रतिरोधनात् ॥६३
 त्रिषाष्टर्षो द्वहेत्कन्यां हृषां द्वादशवर्षिकीम् ।
 श्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥६४
 देवदत्ता पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
 ता साध्वी त्रिभुयाभित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥६५
 प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थं च मानवाः ।
 तस्मात्साधारणो धर्मः भुतो परन्या सहोदितः ॥६६
 कन्यायां दत्तशुलकायां म्रियेत यदि शुश्रूक्षः ।
 देयराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥६७
 आददीत न शुश्रोऽपि शुलकं दुहितरं ददन् ।
 शुलकं हि गृह्णन्कुर्वते छत्रं दुहितृविक्रयम् ॥६८
 एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जालु साधवः ।
 यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥६९
 नानुशुभ्रम् जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मम् ।
 शुश्रूक्षंतेन मूल्येन छत्रं दुहितृविक्रयम् ॥१००
 अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणान्तिकः ।
 अप धर्मः संमासेन क्षेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥१०१

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
 यथा नातिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम् ॥१०२
 एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
 आपन्नपत्यप्राप्तिश्च दाय (धर्म) भागं निबोधत ॥१०३
 उध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
 भजेरन्पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥१०४
 ज्येष्ठ एव तु गृहीयात्पितृयं धनमशेषतः ।
 शोपास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥१०५
 ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवन्ति मानवः ।
 पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥१०६
 यस्मिन्मृणं सन्तयति येन चानन्त्यमश्नुते ।
 स एव धर्मज्ञः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥१०७
 पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः ।
 पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥१०८
 ज्येष्ठः पूज्य तमो लोके ज्येष्ठः सद्भिर्गर्हितः ।
 ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥१०९
 यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
 अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स संज्यस्तु बन्धुवत् ॥११०
 एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
 पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्भूम्या पृथक्क्रिया ॥१११
 ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्यान् च द्रवम् ।
 ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥११२

ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।
 येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥११३॥
 सर्वेषां धनजातानामाददीताग्रथमप्रजः ।
 यच्च सातिशयं किञ्चिद्दशतश्चाप्नुयाद्धरम् ॥११४॥
 उद्धारो न दशस्यस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ।
 यत्किञ्चिदेव देयं तु ज्यायसे मानवर्धनम् ॥११५॥
 एवं समुद्धतोद्दारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।
 उद्दारेऽनुद्धते त्रैषामियं स्यादंशकल्पना ॥११६॥
 एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्ययं ततोऽनुजः ।
 अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥११७॥
 स्वाभ्यः स्वाभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदक्षुर्भातरः पृथक् ।
 स्यात्स्वादंशावतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥११८॥
 अजाधिकं संकशफं न जातु विषमं भजेत् ।
 अजाधिकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥११९॥
 यवीयाञ्ज्येष्ठभायांयां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।
 समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥१२०॥
 उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।
 पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥१२१॥
 पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ।
 कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥१२२॥
 एकं वृषभमुद्धारं संहरेत् स पूर्वजः ।
 ततोऽपरं ज्येष्ठवृषामादृजानां स्वमावृतः ॥१२३॥

ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठार्या हरेद्वृषभपोदशाः ।
ततः स्वमातृतः शेषा भर्जेरन्निति धारणा ॥१२४
सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।
न मातृतो ज्येष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्येष्ठ्यमुच्यते ॥१२५
जन्मज्येष्ठेन चाक्षानं सुत्रज्ञान्यास्वपि स्मृतम् ।
यमयोश्चैव गर्भेण जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥१२६
अपुत्रोऽनेन विविना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥१२७
अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः ।
विबृहद्वयं स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः ॥१२८
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् ॥१२९
ययैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥१३०
मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव संः ।
दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम् ॥१३१
दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
स एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामाहाय च ॥१३२
पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ संग्रूतौ तस्य देहतः ॥१३३
पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥१३४

अपुत्रायां भृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ।
 धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥१३५
 अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्पुत्रम् ।
 पौत्री मातामहतेन दद्यात्पिण्डं हरेद्जनम् ॥१३६
 पुत्रेण लोकाज्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
 अथ पुत्रस्य पौत्रेण मरणस्याप्नोति विष्टपम् ॥१३७
 पुत्राभ्यो नरकाद्यस्मात्प्राप्यते पितरं सुतः ।
 तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥१३८
 पौत्रदौहित्रयोर्लोकं विशंपो नोपपद्यते ।
 दौहिप्रोऽपि ह्यमुत्रैवं संतारयति पौत्रवत् ॥१३९
 मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।
 द्वितीयं तु पितृन्तरयात्तृतीयं तत्पितुः पितुः ॥१४०
 उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः ।
 स हरेतैव तद्विस्वं संप्राप्नोऽप्यन्यगोत्रतः ॥१४१
 गोत्रविस्वं जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिणः कचिन् ।
 गोत्रविधानुगः पिण्डो ज्यपेति ददतः स्वभा ॥१४२
 अनियुक्तामुत्सर्च्य पुत्रिण्याश्च देवराज ।
 उभौ नो मार्हतो भागं जारजातककामजौ ॥१४३
 नियुक्तायामपि पुमाभ्यामज्जातोऽविधानतः ।
 नैवार्हः पैतृकं मिथं पतितोत्पादितो हि सः ॥१४४
 हरेणत्र नियुक्तायां ज्ञानः पुत्रो यद्यौरसः ।
 क्षेदिष्यत्य तु नदयीजं धर्मनः प्रमथश्च सः ॥१४५

धनं यो विभृयाद्भ्रातृमृतस्य स्त्रियमेव च ।
 सोऽपत्यं भ्रातृरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव वद्वनम् ॥१४६॥
 याऽनियुक्ताऽन्यतः पुत्रं देवराद्वाऽप्यवाप्नुयात् ।
 तं कामजरिष्यीयं मिथ्योत्पन्नं प्रचक्षते ॥१४७॥
 एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।
 वक्षीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥१४८॥
 ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।
 तासां पुत्रेषु जातेषु विभागोऽयं विधिः स्मृतः ॥१४९॥
 कीनाशो गोतृपो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
 विप्रस्यौद्धारिकं दैयमेकांशश्च प्रधानतः ॥१५०॥
 त्र्यंशं दायान्तरेविमो द्वावंशो क्षत्रियासुतः ।
 वैश्याजः सार्वमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥१५१॥
 सर्वं वा रिस्थजातं तद्वराधा परिकल्प्य च ।
 धन्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित् ॥१५२॥
 चतुर्तेऽतान्हरेद्विप्रस्त्रीनंशान्क्षत्रियासुतः ।
 वैश्या पुत्रो हरेद् व्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥१५३॥
 यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो (यद्यपुत्रो) ऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् ।
 नाधिकं दशमाद्यान्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥१५४॥
 ब्राह्मणक्षत्रियत्रिणां शूद्रापुत्रो न रिक्थमाक् ।
 यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥१५५॥
 समवर्णासु ये (वा) जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ।
 उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजरेन्नितरे समम् ॥१५६॥

शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्या विधीयते ।
 तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥१५७
 पुत्रान्धादरा यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
 तेषां पञ्चन्युदायादाः पञ्चदायादवान्धवाः ॥१५८
 औरतः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
 गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा यान्धवाश्च पद ॥१५९
 कानीनश्च सहोदश्च क्रोतः पौनर्भवस्तथा ।
 म्यदंश्चैव शौश्रश्च पञ्चदायादवान्धवाः ॥१६०
 यादृशं कलमाप्नोति कुतूबैः सन्तरं जलम् ।
 तादृशं फलमाप्नोति कुसुमैः संतरंक्षमः ॥१६१
 यद्येकरिन्मिथुनी स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
 यस्य यदौतृकं रिष्यं स तद्गृहीत नेतरः ॥१६२
 एक मयौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।
 शेषाणामातृशंस्यायं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥१६३
 पष्ठं तु क्षेत्रजस्याशं प्रदद्यात्पैतृकान्नान् ।
 औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पंचममेव वा ॥१६४
 औरसक्षेत्रजौ पुत्री पितृरिन्म्यस्य भागिनी ।
 दशापरे तु प्रमरौ भोग्ररिष्यांशमाग्निः ॥१६५
 रोग्रेत्रे संकृतायो तु स्वयमुत्पादयेद्दि यम् ।
 तमौत्सं विजानीयात्पुं प्राणमकल्पिकम् ॥१६६
 यमाल्पजः प्रमोतस्य श्रीयस्य व्याधितस्य वा ।
 स्वधर्मेन निपुण्यां म पुत्रः श्रेष्ठजः सृजतः ॥१६७

माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥१६८
 सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
 पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥१६९
 उत्पद्यते गृहे यस्य (यस्तु) न च ज्ञायेत्त यस्य सः ।
 स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यद्यस्य तल्पजः ॥१७०
 मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तथोऽन्यतरेण वा ।
 यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते ॥१७१
 पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
 तं कानीनं घदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥१७२
 या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।
 वोढुः स गर्भो भयति सहोद इति चोच्यते ॥१७३
 क्रीणीयाद्यस्त्यपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥१७४
 या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
 उत्पादयेत्पुनर्मूत्या स पौनर्मव उच्यते ॥१७५
 मा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रस्थामताऽपि वा ।
 पौनर्मवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ॥१७६
 मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा म्यादकारणात् ।
 आत्मानमर्प (स्पर्श) येद्यत्नै स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः ॥१७७
 यं ब्राह्मणस्तु शद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।
 स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः ॥१७८

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।

शोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥१७६

क्षेत्रज्ञादीन्सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रातिनिधीनाहुः त्रित्यालोपान्मनीषिणः ॥१८०

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यधीजजाः ।

यस्य ते श्रीजतो ज्ञातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥१८१

भ्रातृणामेकजातानामेकस्यैवपुत्रयान्भवेत् ।

मर्यास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुस्मृतौ ॥१८२

मर्यासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

मर्यास्तास्तेन पुत्रेण ग्राह्य पुत्रगतीर्मनुः ॥१८३

श्रेयसः श्रेयसोऽग्रमे पापीयान्निस्थमर्हति ।

यहयश्चेत् महाराः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥१८४

न भ्रातरो न पितर पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च ॥१८५

त्रयाणामुदकं फार्यं त्रिप् पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः संप्रदानेयां पञ्चमो नोपपद्यते ॥१८६

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥१८७

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणो रिक्थभागिनः ।

श्रीषिषाः मुच्यो दान्तास्तथा धर्मो न ह्यीयते ॥१८८

अद्यापि ब्राह्मणद्रव्यं गता नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु यर्णानां मर्याभावे हरेन्नृपः ॥१८९

संस्थितस्यानपत्यस्य मगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ।

तत्र यद्विषयजातं स्यात्तत्तस्मिन्प्रतिपादयेत् ॥१६०

द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ क्रिया धने ।

तयोर्यद्य यः पित्र्यं स्यात्तत्स गृहीत नेतरः ॥१६१

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिज्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥१६२

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनारिकश्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥१६३

अध्ययध्यावाह्निकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥१६४

अन्याधेयं च यदत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥१६५

ब्राह्मदेवार्पणान्यर्वाप्रजापत्येषु यद्वसु ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥१६६

यत्पत्न्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥१६७

स्त्रियां तु यद्वेदित्सं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥१६८

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्विहुमध्यगात् ।

स्थकादपि च वित्ताद्वि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥१६९

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥२००

अनंशौ स्त्रीवपत्तितौ जात्यन्धवधिरौ तथा । ॥२००॥
 उन्मत्तजहमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥२०१॥
 सर्वेषामपि तुयं न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।
 प्रासाच्छादनमत्यन्तं पत्तितो ह्यददद्भवेत् ॥२०२॥
 यद्यर्घिता तु दारैः स्यात्स्त्रीवादीनां कथंचन ।
 तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥२०३॥
 यत्किञ्चित्पितरि श्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।
 भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥२०४॥
 अधिद्यानां तु सर्वेषामीहात्तश्चेद्धनं भवेत् ।
 समस्तत्र विभागः स्यादपिङ्ग इति धारणा ॥२०५॥
 विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
 मैत्रमौढादिकं चैव माभुपर्किकमेव च ॥२०६॥
 धातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
 स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किञ्चिदुत्तुपजीवनम् ॥२०७॥
 अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपा (जितम्) र्जयेत् ।
 स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥२०८॥
 पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
 न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥२०९॥
 विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ।
 समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥२१०॥
 येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा ह्यप्येतांशप्रदानतः ।
 म्रियेतान्यनरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥२११॥

सौदर्या विभजेरंस्तं समेत्य महिताः नमम ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥२१२॥

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रातृन्यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्याद्भागंश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥२१३॥

सर्वं एय विकर्मत्वा नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ।

न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत यौतकम् ॥२१४॥

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।

न पुत्रभागं विपमं पिता दद्यात्कथंचन ॥२१५॥

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥२१६॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च पुत्रायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥२१७॥

ऋणं धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद् दृश्येत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥२१८॥

यत्नं पत्रमलङ्कारं कृताभ्रमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥२१९॥

अयमुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः ।

क्रमशः क्षेत्रजादीनां धूतधर्मं निबोधत ॥२२०॥

यत्नं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्राग्निवारयेत् ।

राजान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥२२१॥

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्द्वन्द्वनसमाह्वयो ।

तयोर्निर्व्यं प्रतीधाते नृपतिर्यद्वान्भवेत् ॥२२२॥

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥२२३॥

द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत् वा ।

तान्सर्धान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥२२४॥

कित्थान्कुशीलवान्क्रूरान्पापण्डस्थान् मानवान् ।

विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥२२५॥

एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्मक्रियया नित्यं घाथन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥२२६॥

द्यूतमेतत्सुखं कल्पे दृष्टं यैस्करं महत् ।

तस्माद्यूतं न सेवेत ह्याहार्यमपि बुद्धिमान् ॥२२७॥

प्रच्छन्नं वा प्रकारं वा तन्निषेवेत यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥२२८॥

क्षत्रविदशूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृप्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥२२९॥

स्त्रीबालोन्मत्तशूद्रानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

शिफायि इत्यञ्जन्नायै विद्वद्भ्यान्नुपतिदंसम् ॥२३०॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम् ।

धनोन्मगा पच्यमानास्ताग्निस्त्वान्कारयेन्नृपः ॥२३१॥

कूटशासनफलं च प्रकृतीनां च दूपकान् ।

स्त्रीबालब्राह्मणानां च हन्यादित्सेविनस्तथा ॥२३२॥

तीक्ष्णं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

शृतं तद्दर्मतो विधातुं तद्भूयो निवर्तयेत् ॥२३३॥

अमात्याः प्राह्विवाको वा यत्कुर्युः कार्यमन्यथा ।
 तत्तत्रयं नृपतिः कुर्यात्तंसहस्रञ्च दण्डयेन् ॥२३४
 ब्रह्महा च सुरापञ्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
 एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥२३५
 चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
 शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥२३६
 गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुरापञ्चजः ।
 स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महृन्पशिराः पुमान् ॥२३७
 असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाक्याऽऽविगर्हिताऽऽविवाहिनः ।
 चरेयुः पृथिवीं क्षीनाः सर्ववर्मवद्विष्कृताः ॥२३८
 ज्ञातिसम्यन्धिभिस्त्वेते त्यक्तज्याः कृतलभणाः ।
 निर्दया निर्नमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् ॥२३९
 प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे (पूर्वे) वर्णा यथोदितम् ।
 नाङ्गुष्ठा राक्षा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूतमसाहसम् ॥२४०
 आगस्तु माह्वणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
 विषास्यो वा भवेद्राष्ट्रास्तद्रव्यः सपरिच्छदः ॥२४१
 इतरे कृतवन्तस्तु पापान्प्रेतान्यकामतः ।
 सर्वत्यशरमर्हन्ति कामतस्तु प्रयासनम् ॥२४२
 नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।
 आददानस्तु तद्बोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥२४३
 अप्सु प्रवेक्ष्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।
 श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥२४४

देशो दण्डस्य वृणो राज्ञो दण्डधरो हि सः ।
 देश सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥२४६॥
 यत्र यज्यते राजा पापकृद्भ्यो घनागमम् ।
 तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥२४७॥
 निष्पद्यते च शस्यानि यद्योग्रानि विशां पृथक् ।
 बालाश्च न प्रमोयन्ते विकृतं न च जायते ॥२४८॥
 ब्राह्मणान्माधमानं तु कामादयरथर्णजम् ।
 हन्याद्विधैर्धोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः ॥२४९॥
 यावानवध्यस्य बवे ताषान्वध्यस्य मोक्षणे ।
 अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥२५०॥
 उदितोऽयं विस्तारो मिथो विवदमानयोः ।
 अष्टादशासु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥२५१॥
 एवं धर्म्याणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीपतिः ।
 देशानलब्धाहिपसेत लब्धाश्च परिपालयेत् ॥२५२॥
 सम्यग्निविष्टदेशस्तु कुतर्दुर्गं शाश्वतः ।
 कण्टकोद्धरणे नित्यमातिपेदेद्यममुत्तमम् ॥२५३॥
 रक्षणादार्यवृत्तानां कण्टकानां च शोधनात् ।
 नरेन्द्रास्त्रिदिवं यान्ति प्रजापालनवत्पराः ॥२५४॥
 अशासंस्तत्करान्यस्तु वलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥२५५॥
 निर्मयं तु भवेत्तस्य राष्ट्रं घातुवलाश्रितम् ।
 तस्य तदर्थं नित्यं सिध्यमान इव द्रुमः ॥२५६॥

द्विविधास्तत्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ।

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥२५६॥

प्रकाशवचकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।

प्रच्छन्नवच्चकाश्चेते ये स्तेनादृविकादयः ॥२५७॥

उदकोचकाश्चोपधिका वच्चकाः कितवास्तथा ।

मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्रप्रेक्षणिकैः सह ॥२५८॥

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चकिरतकाः ।

शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥२५९॥

एवमाद्यान्विजानीयात्प्रकाशांल्लोककण्टकान् ।

निगूढचारिणश्चान्याननार्यानार्यलिङ्गिनः ॥२६०॥

तान्विदिद्या सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।

चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वरमानयेत् ॥२६१॥

तेषां क्षोपानभिरुप्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।

कुर्यात् शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥२६२॥

न हि दण्डादृते शक्यं कर्तुं पापविनिग्रहः ।

स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं परतां क्षितौ ॥२६३॥

सभा प्रपापूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः ।

चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥२६४॥

जीर्णेशानान्धरण्यानि कारुकावेशनानि च ।

शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥२६५॥

एवं विधान्प्रो देशान्गुल्मैः स्वावरजङ्गमैः ।

तत्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेन् ॥२६६॥

तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।
 विद्यादुत्सादयेयैव निपुणैः पूर्वतत्करैः ॥२६७
 भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः ।
 शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥२६८
 ये तत्र नोपसर्पेयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।
 तान्प्रसह्य नृपो हन्यात्समिप्रह्नातियान्धवान् ॥२६९
 न होदैन विना चौरं घातयेद्दार्मिको नृपः ।
 सहोदं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् ॥२७०
 मामेष्वपि च ये केचिचौराणां भक्तदायकाः ।
 भाण्डायकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥२७१
 राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान् ।
 अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याचौरानिव द्रुतम् ॥२७२
 यश्चापि धर्मसमयात्प्रभुतो धर्मजीयनः ।
 दण्डेनैव तमप्योपेतस्वकादभार्द्धि विच्युतम् ॥२७३
 मामपाते हितामङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ।
 शक्तितो नाभिधायन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥२७४
 राज्ञः कोशापहृतुंश्च प्रातिकूल्येष्वस्थितान् ।
 घातयेद्विविधैर्दण्डैररोणां चोपजापकान् ॥२७५
 सन्धिं भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्यन्ति तत्कराः ।
 तेषां द्वित्या नृपो हस्ती तोङ्ग्ये शूले निवेशयेत् ॥२७६
 अङ्गुलीर्मन्थिमेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
 द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥२७७

अग्निदान्भक्तदाश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
 संनिधातुंश्च मोपस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥२७८
 तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।
 यद्वाऽपि प्रतिसंस्तुर्यादाप्यस्तूतमसाहसम् ॥२७९
 कोष्ठागारायुधागारदेयतागारभेदकान् ।
 हस्त्यश्वरथहतुंश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥२८०
 यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
 आगमं वाप्यपां भिक्षात्स द्वाप्य पूर्वसाहसम् ॥२८१
 समुत्सृजेद्वाजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
 स द्वौ कार्पापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥२८२
 आपद्रुतोऽथवा धृष्टा गर्भिणी बाल एव वा ।
 परिभाषणमर्हन्ति तस्य शोध्यमिति स्थितिः ॥२८३
 चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
 अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥२८४
 संप्रमथ्यजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।
 प्रतिकुर्यान्न तत्सर्वं पथ्य दद्याच्छतानि च ॥२८५
 अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।
 मजीनापवेवे च क्षण्डः प्रथमसाहसः ॥२८६
 समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्गै गत्यतोऽपि वा ।
 समानुयाहमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥२८७
 बन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत् ।
 दुरिस्ता यत्र हृष्येरन्त्यकृताः पापकारिणः ॥२८८

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ।
 द्वाराणां चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥२८६॥
 अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतो दमः ।
 मूलकर्मणि चानापतैः कृत्वासु विविधासु च ॥२८७॥
 अवीजविक्रयां चैव बीजोत्क्रष्टा तथैव च ।
 मर्यादाभेदकश्चैव विभूतं प्राप्नुयाद्धधम् ॥२८८॥
 सर्वकष्टकपापिप्तं हेमकारं तु पार्थिवः ।
 प्रवर्त्तनमन्याये छेदेये (क्षण्डशः) हवशः क्षुरेः ॥२८९॥
 सीताद्रव्यापहरणं शस्त्राणामपि पथस्य च ।
 कालमासाद्य कार्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥२९०॥
 श्याम्यमालौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तया ।
 सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥२९१॥
 सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम् ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्वचनं महत् ॥२९२॥
 सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदण्डयत् ।
 अन्योन्यगुणवैशेष्यान्न किञ्चिदतिरिच्यते ॥२९३॥
 तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
 येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥२९४॥
 चारेणोत्साहयोगेन जित्ययैव च कर्मणाम् ।
 दशशक्तिः परशक्तिश्च नित्यं विद्या (न्यहीपतिः) परात्मनोः ॥२९५॥
 पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।
 आरमेत ततः कार्यं मंचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥२९६॥

आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।

कर्माण्यारम्भमाणं हि पुरुषं क्षीर्निषेवते ॥३००

कृतं प्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च ।

राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राज्ञा हि युगमुच्यते ॥३०१

कलिः प्रसुप्तो भवति स जामद्व्यापरं युगम् ।

कर्मस्यभ्युद्यतश्चेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥३०२

इन्द्रस्यार्कस्य धायोश्च यमस्य यमणस्य च ।

चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत् ॥३०३

वार्षिकीश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति ।

तथाभिवर्षेत्तत्रं राष्ट्रं कामेस्त्रिंशत्तं चरन् ॥३०४

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।

तथा हरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कश्चरन् हि तत् ॥३०५

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मातङ्गः ।

तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥३०६

यथा यमः प्रियदृष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।

तथा राज्ञा नियन्तस्या प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥३०७

यमगेन यथा पारोषद एषाभिदृश्यते ।

तथा पापान्निगृहीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥३०८

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा दृष्यन्ति मानवाः ।

तथा प्रवृत्तयो यस्मिन्स चान्द्रव्रतिको नृपः ॥३०९

प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्ममु ।

दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाम्येयं व्रतं मृतम् ॥३१०

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
 तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥३११
 एतैरुपायैरन्यैश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।
 स्तेनान्नाजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे परपञ्च च ॥३१२
 परामन्थापदं प्राप्नो ब्राह्मणान्न प्रकोपयेत् ।
 ते होतं कुपिता हन्युः सद्यः सबलयाहनम् ॥३१३
 यैः कृतः सर्वभक्षोऽप्रिरपेयश्च महोदधिः ।
 क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येद्योष्य तान् ॥३१४
 लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालाश्च कोपिताः ।
 देवान्कुर्पुंरदेवाश्च कः क्षिप्स्वस्तान्समृणुयात् ॥३१५
 यानुपामित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
 ब्रह्म चैव घनं वेपो को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ॥३१६
 अपिद्वांस्रैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
 प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथामिद्वैवतं महत् ॥३१७
 श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
 हूयमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्धते ॥३१८
 एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ।
 सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् ॥३१९
 क्षत्रस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ।
 मदीयं सन्नित्यन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥३२०
 अद्भ्योऽभिर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्वव्रगं तेजः स्वायु योनिषु साम्यति ॥३२१

नात्रह्य क्षत्रमृणोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ।

ब्रह्म क्षत्रं च संतृक्तमिह चामुत्र वर्धते ॥३२२

दत्त्वा धनं विप्रेभ्यः सर्वदण्डसमुत्थितम् ।

पुत्रे राज्यं समा (साद्य) सृज्य कुर्वीत प्रायणं रणे ॥३२३

एवं चरन्सश युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः ।

हितेषु चैव लोकस्य सर्वान्भृत्याभियोजयेत् ॥३२४

एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ।

इमं कर्मविधिं विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥३२५

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिमहम् ।

यास्तापो नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणम् ॥३२६

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे परान् ।

ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥३२७

न च वैश्यस्य कामः स्वान्न रक्षेयं परानिति ।

वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कर्षचन ॥३२८

मणिसुकाप्रवालानां लोहानां तातवस्य च ।

गन्धानां च रत्नानां च विद्यादर्पणलावणम् ॥३२९

धीजानामुनिविभ्रं स्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च ।

मानयोगं च जानीयात्तुलायोगांश्च मर्षशः ॥३३०

सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुमान्

लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्चनम् ॥३३१

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्वापाश्च विविधा नृणाम् ।

द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ॥३३२

धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यन्नमुत्तमम् ।
 दद्यात् सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ॥३३३॥
 विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
 शुश्रूषेयं तु शूद्रस्य धर्मो नैऋत्यतः परम् ॥३३४॥
 शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्गृह्याग्नहंकृतः ।
 ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टो जातिमश्नुते ॥३३५॥
 एषोऽन्नापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः शुभः ।
 आपद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्तन्निबोधत ॥३३६॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां
 नवमोऽध्यायः ॥६॥

दशमोऽध्यायः ।

अथादौ—वर्णानां भेदान्तरविवेकवर्णनम् ।

अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ।
 प्रमूपाद्ब्राह्मणस्त्रेयां नेतराविति निश्चयः ॥१॥
 सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद्यूत्युपायान्यथाविधि ।
 प्रमूयादितरेभ्यश्च इत्ययं चैव तथा गवेन् ॥२॥

वैशेष्यात्प्रकृतिश्रैष्ठ्यान्नियमस्य च धारणात् ।

संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥३॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्गा द्विजातयः ।

चतुर्य एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पंचमः ॥४॥

सर्ववर्गेषु तुल्यासु पत्नीश्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन संभूता जात्या ह्यंयास्त एव ते ॥५॥

स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान्मुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मानृदोषविगर्हितान् ॥६॥

अनन्तरासु जातानां विधिरेव सनातनः ।

द्वेयकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिर्म विधिम् ॥७॥

ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामंबधो नाम जायते ।

निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥८॥

क्षत्रियाच्च शूद्रकन्यायां क्रूराचारविहासवान् ।

क्षत्रशूद्रपुत्रं तु शूद्रो नाम प्रजायते ॥९॥

विप्रस्य त्रिषु वर्गेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्रयोः ।

वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्न्यडेतेऽपमदाः स्मृताः ॥१०॥

क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातिनः ।

वैश्यान्मागधवेदेहो राजविप्राद्गनामुतो ॥११॥

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्यराजन्यविप्रसु जायन्ते वर्णमकूराः ॥१२॥

एकान्तरे त्वानुलोम्यार्द्धषष्ठोऽथो यथास्मृती ।

क्षनृवैदेहको तद्वत्प्रातिन्योम्येऽपि जन्मनि ॥१३॥

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
 ताननन्तरनाम्स्तु मातृदोषात्प्रचक्षते ॥१४
 ब्राह्मणादुग्रकन्यायाम्नायुतो नाम जायते ।
 आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगन्यां तु धिग्वणः ॥१५
 आयोगयश्च क्षत्ता च चण्डालध्याधमो नृणाम् ।
 प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥१६
 वैश्यान्मागधपैदेहौ क्षत्रियान्सूत एव तु ।
 प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥१७
 जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुण्ड्रः ।
 शूद्राजातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥१८
 क्षत्तुर्जातस्तथोभ्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ।
 पैदेहकेन त्वम्बष्ठयामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥१९
 द्विजातयः सवर्णास्तु जतयन्त्यम्रतांस्तु वान् ।
 तान्मायित्रोपरिध्रुतान्ब्रह्म्यानि विनिर्दिशेत् ॥२०
 मात्यात्तु जायते विप्रात्वापात्मा भृङ्गकण्टकः ।
 आयत्त्ययाटयानौ च पुण्यधः शैल एव च ॥२१
 मल्लो मल्लश्च राजन्याद्भ्रातृषालिच्छिविरेव च ।
 नटश्च करणश्चैव स्वसो द्रविड एव च ॥२२
 पैर्यात्तु जायते मात्यात्सुधन्वाचार्य एव च ।
 कारुपश्च विजन्मा च मैत्रः स्वात्वन एव च ॥२३
 ध्यमिचारेण वर्णानामवेतावेदनेन च ।
 म्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥२४

सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
 अन्योन्यव्यतिपक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥२५॥
 सुतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।
 मगधः क्षत्तृजातिश्च तथाऽयोगव एव च ॥२६॥
 एते षट्सहशान् वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 मातृजात्याः प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥२७॥
 यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्माऽस्य जायते ।
 आनन्तर्यास्त्वयोन्यां तु तथा बाह्येभ्यपि क्रमः ॥२८॥
 ते चापि बाह्यान्सुबहूस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।
 परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥२९॥
 यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।
 तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ॥३०॥
 प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्याः बाह्यतरान्पुनः ।
 हीना हीनान्प्रसूयन्ते वर्णान्पञ्चदशैव तु ॥३१॥
 प्रसाधनोपचारक्षमदासं दास्यजीवनम् ।
 सैरन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥३२॥
 मैत्रेयकं तु वैदेहो माधुकं संप्रसूयते ।
 नूत्ररांसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥३३॥
 निपादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम् ।
 कैवर्त्तमिति यं प्राहुरायावर्त्तनिवासिनः ॥३४॥
 मृतवस्त्रमृत्सु नारीषु गर्हितान्नाशनासु च ।
 भवन्त्यायोवीच्येते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ॥३५॥

काराधरो निपादात्तु चर्मकारं प्रसूयते ।

वैदेहिकादन्धमेदौ वहिर्ग्रामप्रतिप्रयो ॥३६

चाण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वप्सारव्यवहारवान् ।

आहिण्डिको निपादेन वैदेह्यामेव जायते ॥३७

चाण्डालेन तु सोपाको मूलम्यसनवृत्तिमान् ।

पुलकस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥३८

निपादप्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्रवाचसायिनम् ।

श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥३९

सङ्करे जातयस्त्रेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।

प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥४०

मजातिज्ञानन्तरजाः पदमुता द्विजधर्मिणः ।

शूद्राणो तु सवर्माणः सर्वेऽप्यर्धसजाः स्मृताः ॥४१

तपोवीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।

उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥४२

शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः श्रुतिप्रयजातयः ।

घृण्यत्वं गता लोके ब्राह्मणा (निक्रमेण) दर्शनेन च ॥४३

पुण्ड्रकाश्रोऽद्रविष्ठाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।

पारदापङ्कवाभीनाः किराता द्रुदाः खशाः ॥४४

मुखवाङ्मूषजानां या लोके जातयो वहिः ।

मृच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दृश्यवः स्मृताः ॥४५

ये द्विजानामपसदा ये चाप्यर्धसजाः स्मृताः ।

ते निन्दितैर्वर्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥४६

सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सिनम् ।
वैदेहकानां स्त्रीकार्यं भागधानां वणिग्पथः ॥४७
मत्स्यघातो निपाट्टानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च ।
मेषान्ध्रचुम्बुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥४८
क्षत्रमुपकुसुमानां तु विलौको वयवन्धनम् ।
धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवादनम् ॥४९
चैत्यद्रुमशमशानेषु शैलेषूपवनेषु च ।
वसेयुरेते विज्ञाता वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥५०
चण्डालश्चपचानां तु बहिर्मात्रप्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेवां श्वगर्दमम् ॥५१
वासांसि शृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
काष्ठांयसमलङ्कारः परिग्रह्या च नित्यशः ॥५२
न तेः समयमन्विच्छेत्सुरुषो धर्ममाचरन् ।
व्ययहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशः सद् ॥५३
अन्नमेवां पराधीनं देयं स्याद्विभ्रभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥५४
दिवा चरेयुः कार्याय चिह्निता राजशासनैः ।
अबाध्वं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥५५
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशस्त्रं नृपाक्षया ।
वध्यवासांसि गृहीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥५६
वणपेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥५७

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
 पुरुषं व्यह्वयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥६८
 पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वोमयमेव वा । : -
 न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं रक्षं नियच्छति ॥६९
 कुले मुल्येऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिस्तद्वरः ।
 संश्रयत्येष तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥७०
 यत्र ह्येते परिध्वंसाज्जायन्ते यर्णदृपकाः ।
 राष्ट्रीयैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥७१
 ब्राह्मणार्ये गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
 स्त्रीपाला(भ्यव)भ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥७२
 भक्तिता सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 पुत्रं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽधीन्मनुः ॥७३
 गृध्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेह्यजायते ।
 अश्रेयसान् श्रेयसी जातिं गच्छत्या क्षत्रमाचुगात् ॥७४
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।
 क्षत्रियाज्जातमेवं तु विशाद्विद्यात्तथैव च ॥७५
 अनार्याणां समुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ।
 ब्राह्मण्यामन्यनार्यास्तु श्रेयस्त्वं पश्येति (कस्य) चेद्वेन ॥७६
 जातो नार्यामनार्याणामार्यादयो भवेद्गुणैः ।
 जातोऽन्यनार्यादार्याणामनार्य इति निग्रहः ॥७७
 तावुभावाप्यमंशार्याविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 यैर्गुण्यान्नमतः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥७८

सुवीजं चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा ।
 तथाऽऽर्याजात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥६६
 बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।
 बीजक्षेत्रे तयैवान्ये तत्रेयं तु न्यवस्थितिः ॥७०
 अक्षेत्रे बीजमुत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।
 अबीजकसपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥७१
 यस्माद्वीजप्रभावेण तिर्यजा ऋषयोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वीजं (विशिष्यते) प्रशस्यते ॥७२
 अनार्यमार्यकर्माणमार्यं चानार्यकर्मिणम् ।
 सप्रधार्यान्नवीद्धाता न समी नासमाविति ॥७३
 ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
 ते सन्त्यगुपजीवेशुः पट्कर्माणि यथाक्रमम् ॥७४
 अभ्यापनमभ्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव पट्कर्माण्यप्रजन्मनः ॥७५
 पण्णां तु कर्मणामस्थत्रोणि कर्माणि जीविका ।
 याजनाभ्यापने चैव विशुद्धान्च प्रतिग्रहः ॥७६
 त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति ।
 अभ्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥७७
 वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तरन्निति स्थितिः ।
 न तौ प्रति हितान्वर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥७८
 शस्त्रालभृत्वं क्षत्रस्य वणिस्पशुकपिर्विशः ।
 आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमभ्ययनं यज्ञिः ॥७९

मनुस्मृतिः ।

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।
 धातां कर्मैव वैश्यस्य विसिष्टानि स्वकर्मसु ॥८८॥
 अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्येन कर्मणा ।
 जीवेन्नक्षत्रियधर्मेण न ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥८९॥
 उभाभ्यामन्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्वेन ।
 कृषिगोरक्षमाध्याय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाप ॥९०॥
 वैश्यपृथ्वापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
 हिंसत्रायां पराधोनां कृषिं यस्तेन वर्जयेत् ॥९१॥
 कृषिं साधिवति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विवाहितः ।
 भूमिं भूमिशापोश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥९२॥
 इदं तु वृत्तिर्वैकल्यान्यजसो धर्मनैपुणम् ।
 विदूषणमुद्रास्तौदार् विमोक्षं वित्तवर्धनम् ॥९३॥
 सवाम् रसानपोहेत कृतार्त्नं च तिलैः सह ।
 अरमनो लवणं चैव पशवो मे च मानुषाः ॥९४॥
 सर्वं च तान्तर्धं रक्तं शाण्णश्रीमाधिकानि च ।
 अपि चेत्समुत्सक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥९५॥
 अपः शर्करं विषं मांसं सोमं गन्धाश्च सर्वशः ।
 श्वोरं श्वोत्रं दधि घृतं तैलं मधु मुहं कुशान् ॥९६॥
 आरण्याश्च पशून्सर्वान्दंष्ट्रिणश्च जयांसि च ।
 मर्मां नीलीं च लाक्षां च सर्वाश्चैकशफालतया ॥९७॥
 काममुत्पाद्य कुर्यात्तु स्वयमेव क्रीयन्नः ।
 विक्रीणीत तिलान् शुद्धान्धर्माधर्ममचिरहितान् ॥९८॥

भोजनाभ्यक्षनादानाद्यदन्यत्कुस्ते तिलैः । ७ ॥
 कृमिभूत श्रविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥६१॥
 सद्यः पतति मोक्षेन लाक्षया लवणेन च । ८ ॥
 ज्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयान् ॥६२॥
 इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
 ब्राह्मणः सप्ररात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥६३॥
 रसा रसैर्निमासज्या न त्वेव लवणं रसैः ।
 कृतान्नं वा कृतान्नेन (कृतान्नेन) तिला धान्येन तत्समाः ॥६४॥
 जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः । ९ ॥
 न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥६५॥
 यो लोभाद्धर्मो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः । १० ॥
 तं राजा निर्धनं कृत्रा भिप्रमेव प्रवासयेत् ॥६६॥
 धरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्वः स्वनुष्ठितः ।
 परधर्मेण जीवन्ति सद्यः पतति जातितः ॥६७॥
 वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्याऽपि वर्तयेत् ।
 अनाचरन्नकार्याणि निवर्तेत च शक्तिमान् ॥६८॥
 अशप्तुर्वस्तु शुश्रूषा शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
 पुत्रद्वारात्ययं प्राप्नो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥६९॥
 यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
 तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥१००॥
 वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन्ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
 अवृत्तिरुपितः सोदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥१०१॥

सर्वतः प्रतिगृहीयाद्ग्राहणस्त्वनयं गतः ।
 पवित्रं दुष्यतीत्येतद्गर्भतो नोपपद्यते ॥१०२
 नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहान् ।
 द्रोपो भयति विप्राणां ऽङ्गलनाम्बुसमा हि ते ॥१०३
 जोषितत्ययमापन्नो योऽन्नमति यत (तत) स्ततः ।
 आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥१०४
 अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासर्गदुमुक्षितः ।
 न चालिप्यत पापेन क्षुत्पत्तीकारमापरन् ॥१०५
 श्रमांसमिच्छन्नात्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
 प्राणानां परिरक्षायं यामदेवो न लिप्तयान् ॥१०६
 भरद्वाजः क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने यने ।
 चक्षीर्गाः प्रतिजग्राह कृधोस्तृष्णो महातपाः ॥१०७
 क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
 चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥१०८
 प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।
 प्रतिग्रहः प्रत्यक्षरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥१०९
 याजनाध्यापने नित्यं क्रयेते संस्तृतात्मनाम् ।
 प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादन्यन्त्यजन्मनः ॥११०
 जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।
 प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥१११
 शिलोन्द्धमप्याददीत विप्रोऽजीविन्यत्तस्ततः ।
 प्रतिग्रहान्छिलः श्रेयास्ततोऽप्युद्धः प्रशस्यते ॥११२

सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।

याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥११३

अकृतं च कृतात्क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च ।

हिरण्यं धान्यमन्नं च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥११४

सप्त वित्तागमा धन्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥११५

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।

धृतिर्भक्षं कुसोदं च दश जीवनहेतवः ॥११६

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि घृद्धि नैव प्रयोजयेत् ।

कामं तु खलु धर्माय दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥११७

चतुर्धमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।

प्रजा रक्षन्परं शतया किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ॥११८

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः ।

शस्त्रेण वैश्याद्रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्वलिम् ॥११९

धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विशं कार्पापणावरम् ।

कर्मोपकरणा शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥१२०

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन्क्षत्रमाराधयेदिति ।

धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥१२१

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।

जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥१२२

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।

यदतोऽन्यद्दि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥१२३

प्रकल्प्या तस्य नैर्तृप्तिः ह्यकुटुम्बाद्यथार्द्धतः ।
 शक्तिं चापेक्ष्य दादयं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥१२४
 उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
 पुत्राकाञ्क्षं धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छिदः ॥१२५
 न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।
 नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥१२६
 धर्मेऽप्यस्तु धर्मज्ञा सत्ता वृत्त (धर्म) मनुष्यिताः ।
 मन्त्रव (जं) ज्यं न दुष्यन्ति प्रशस्तां प्राप्नुवन्ति च ॥१२७
 यथा यथा हि सद्ब्रह्ममातिष्ठत्यनसूयकः ।
 तथा तथेवं चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥१२८
 शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।
 शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥१२९
 एते चतुर्णां वर्णानामापद्धमाः प्रकीर्तिताः ।
 यान्सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥१३०
 एव धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राप्यश्चित्तविधिं शुभम् ॥१३१

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्यां

दशमोऽध्यायः ॥१०॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथ धर्मप्रतिरूपकवर्णनम् ।

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्यगं सावेवेदसम् ।
 गुर्वथं पितृमात्रथं स्वाध्यायाध्युपसापिनः ॥१
 न वै सान्त्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान् ।
 निःस्वभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥२
 एतेभ्यो हि द्विजाम्रथेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।
 इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृताभ्रं देयमुच्यते ॥३
 सर्वरत्नानि राजा तु यथाहं प्रतिपादयेत् ।
 ब्राह्मगान्येदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥४
 कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ।
 रतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥५
 धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
 वेदवित्तु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥६
 यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं श्रुत्यवृत्तये ।
 अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥७
 अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।
 स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥८
 शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
 मध्वापातो विपाश्वाद् स धर्मप्रतिरूपकः ॥९

भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
 तद्भवत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥१०
 यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥११
 यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हानक्रतुरसौमपः ।
 कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये ॥१२
 आहरेत्त्रीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।
 न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥१३
 योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा (यज्ञः) च सहस्रगुः ।
 सयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेद्विचारयन् ॥१४
 आदाननिस्त्याद्यादातुराहरेदप्रयच्छतः ।
 तथा यशोऽय प्रधत्ते भर्मश्चैव प्रवर्धते ॥१५
 तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पटनश्नता ।
 अभ्यस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥१६
 खलात्क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।
 आख्यातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥१७
 ब्राह्मणस्त्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।
 दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमर्हति ॥१८
 योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।
 स पृष्ट्वा ह्यवमात्मानं संतारायति तावुभौ ॥१९
 यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्त्वं तद्विदुर्बुधाः ।
 अयज्यन्तां तु यद्वित्तमामुरस्त्वं तदुच्यते ॥२०

न तस्मिन्धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
 क्षत्रियस्य हि बालिस्थाद्ब्राह्मणः सोदति क्षुधा ॥२१
 तस्य श्रुत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः ।
 श्रुतशीले च विज्ञाय घृतिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥२२
 कल्पयित्वाऽस्य घृतिं च रक्षेदेनं समन्ततः ।
 राजा हि धर्मपद्भागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितान् ॥२३
 न यज्ञार्थं धनं शूद्रादिभ्यो भिक्षेत कर्हिचित् ।
 यजमानो हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥२४
 यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।
 स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥२५
 देवस्य ब्राह्मणस्य वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
 स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥२६
 इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।
 फल्गुमानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥२७
 आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।
 स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥२८
 विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
 आपत्सु मरणाद्भोतैर्विवेः प्रतिनिधिः कृतः ॥२९
 प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
 न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥३०
 न ब्राह्मणो वेदयेत् किञ्चिद्वाजनि धर्मवित् ।
 स्ववीर्येणैव ताञ्छिप्यान्मानवानपकारिणः ॥३१

स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् । ११० :
 तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्रिजः ॥३२ :
 श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यपिचारयन् । १११ :
 धाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन्द्रिजः ॥३३ :
 क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः । ११२ :
 धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥३४ :
 विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । ११३ :
 तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥३५ :
 न वै कन्या न युवतोर्नाल्पविद्यो न बालिशः । ११४ :
 होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नसंस्कृतस्तथा ॥३६ :
 नरके हि पतन्त्येते जुहन्तः स च यस्य तत् । ११५ :
 तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ॥३७ :
 प्राजापत्यमवृत्वाऽश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् । ११६ :
 अनादिताग्निर्मवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥३८ :
 पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । ११७ :
 न त्यज्यदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेते ह कथंचन ॥३९ :
 इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् । ११८ :
 हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥४० :
 अग्निहोत्रपविध्याग्नीन्ब्राह्मणः कामकारतः । ११९ :
 चान्द्रायणं चरेन्मासं चोदहत्यासमं हि तन् ॥४१ :
 ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते । १२० :
 श्रुतिजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥४२ :

तेषां सततमज्ञानां वृषलामन्युपसेविनाम् ।
 पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥४३
 अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
 प्रस (ज्जलि) तद्धेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥४४
 अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्सं विदुर्व्रधाः ।
 कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥४५
 अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति ।
 कामतस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥४६
 प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा ।
 न संसर्गं व्रजेत्सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥४७
 इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतै (कृत) स्तथा ।
 प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥४८
 सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।
 ब्रह्महा भयरोगित्वं दौर्धर्म्यं गुरुतल्पगः ॥४९
 पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिरक्षूताम् ।
 धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यं तु मिश्रकः ॥५०
 अन्नहर्तामयावित्वं मौक्यं धागपहारकः ।
 यस्त्रापहारकः श्वैड्यं पशुतामश्वहारकः ॥५१
 दीपहर्ता भवेदन्यः काणो निर्वापको भवेन् ।
 हिंसया व्याधिभूयस्त्वं स्फीतोऽन्यस्यभिमर्षकः ॥५२
 एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्भिर्हिताः ।
 जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥५३

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये ।
 नित्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतेनसः ॥१४
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 महाति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥१५
 अनृतं च समुत्कर्षं राजगामि च पैशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥१६
 ब्रह्मोज्ज्वला वैदनिन्दा कौटसाख्यं सुदृढधः ।
 गर्हितानाद्ययोर्मग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥१७
 निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भूमिवश्मणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥१८
 रेतः सेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥१९
 गोवधोऽयाज्यसंवाज्यं पारदार्यात्मविक्रयाः ।
 गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायान्धोः सुतस्य च ॥२०
 परियित्तिवानुजेऽनूढे परिवेदनमेव च ।
 तमोर्दानं च कन्यायास्तमोरेव च याजनम् ॥२१
 कन्याया दूषणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ।
 तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥२२
 प्रात्यता वान्ववत्यागो भृत्याप्यापनमेव च ।
 भृत्यान्वाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥२३
 सर्वाकरेष्वघोकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
 हिंस्तौषधीनां स्याज्जीवोर्जमिषारो मूलकर्म च ॥२४

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।

आत्मार्थं च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा ॥६५॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ।

असञ्ज्ञास्त्राविगमनं कौशिल्यस्य च क्रिया ॥६६॥

धान्यकुल्यपशुस्तेयं मधपल्लोनिषेधणम् ।

खीरूद्रविद्वत्प्रबधो नास्ति च्यं चोपपातकम् ॥६७॥

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यं घ्रातिरग्रेयमद्ययोः ।

जैह्वय च मैथुनं पुंसि जातिध्वंशकरं स्मृतम् ॥६८॥

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकथयस्तथा

सङ्करीकरणं श्वेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥६९॥

निन्दिताभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं श्वेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥७०॥

कुमिकोटवयोहत्या मद्य (अनुगत) संस्पृष्टमोजनम् ।

फलैधः कुसुमस्तेयमधैयं च मलावहम् ॥७१॥

एतान्प्रेनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक् पृथक् ।

यैर्धर्मैरपोह्यन्ते तानि सम्यह्निबोधत ॥७२॥

गृह्णाद्वा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

मैक्षारयात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥७३॥

लक्ष्यं शस्त्रमृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।

प्राप्त्येदात्मानममौ वा समिद्धे त्रिगुवाप्तिराः ॥७४॥

यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।

अभिजिद्धिष्वजिह्वां वा त्रिगुताप्तिरुताऽपि वा ॥७५॥

जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् । =
 ब्रह्महत्यापनोदय मितगुह्यनियतेन्द्रियः ॥७६
 सवस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् । -
 धनं वा जीवनायालं गृहं वासःपरिच्छदम् ॥७७
 हविष्यभुग्वाऽनुसरेत्यतिस्रोतः सरस्यतीम् ।
 जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वेदस्य संहिताम् ॥७८
 कृतयापनो निषसेद्प्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
 आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥७९
 ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सत्यः (सत्यक्) प्राणान्परित्यजेत् ।
 मुच्यते ब्रह्महत्याया गोमा गोब्राह्मणस्य च ॥८०
 ज्यमरं प्रतिरोद्धा वा सर्वस्यमवजित्य वा ।
 विप्रस्य तल्लिमिते वा प्राणालाभेऽपिमुच्यते ॥८१
 एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।
 ममाग्रे द्वाद्शे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥८२
 शिष्ट्वा वा भूमिदैवानां नरदेवसमागमे ।
 स्वमेनोज्वभृथस्त्रातो ह्यमेघे विमुच्यते ॥८३
 धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमयं राजन्य उच्यते । -
 तस्मात्समागमे तेषामेनोविरन्याप्य शुध्यति ॥८४
 ब्राह्मणः सन्मन्त्रैव देवानामपि देवतम् ।
 प्रमाणं यैव लोकस्य ब्रह्मज्ञैव हि कारणम् ॥८५
 तेषां वेदविदो न्युयुक्ष्योऽप्येनः सुनिष्कृतिम् ।
 सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥८६

अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।

ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ॥८७

हत्या गर्भसविज्ञातमेतदेव मृतं चरेत् ।

राजन्यवैश्यौ चञ्जानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥८८

उत्तया चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरुद्धय (रम्य) गुरुं तथा ।

अपहरय च निक्षेपं कृत्या च स्त्रीमुहद्वधम् ॥८९

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणयधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥९०

सुरां पीत्वा द्विजो मोहादप्रिवर्णः सुरां पिबेत् ।

तया स फाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ॥९१

गोमूत्रमप्रिवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।

पयो घृतं वाऽऽमरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ॥९२

कणान्वा भक्षयेदर्द्धं पिण्याकं वा सकृन्निशि ।

सुरापानापनुत्तर्य बालवासा जटी श्वजी ॥९३

सुरां वै मलमग्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥९४

गौडी पैत्री च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥९५

यक्षरक्षः पिशाचान्नं मत्तं मांसं सुरासयम् ।

तद्ब्राह्मणेन नास्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥९६

अमेष्ट्ये वा पतेन्मत्तो वदिर्कं वाप्युदाहरेद् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहनः ॥९७

यस्य कायगतं ब्रह्म मयेनाश्रयते सकृत् ।
 तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥६८
 एषा विचित्राऽभिहिता सुवर्णस्त्येयनिष्कृतिः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रयक्ष्यामि सुवर्णस्त्येयनिष्कृतिम् ॥६९
 सुवर्णस्त्येयकृद्भिर्गो राजानमभिगम्य तु ।
 स्वकर्म ह्यापयन्ब्रूयान्मा भवाननुशास्त्यति ॥१००
 गृहीत्वा सुतलं राजा सकृदन्यात्तु तं स्वयम् ।
 यथेन शुभ्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥१०१
 तपसाऽपनुत्सुष्टु सुवर्णस्त्येयजं मरुम् ।
 चौरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्भक्ष्यहणोऽप्यतम् ॥१०२
 एतैर्ब्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।
 गुरुस्त्रीगमनीयं तु ब्रतैरेभिरपानुदेत् ॥१०३
 गुरुतल्पमभिभाष्यैनस्तल्पे स्वप्यादयोमये ।
 सूतीं ज्वलन्तीं चाश्लिष्येन्मृत्युना स विशुद्ध्यति ॥१०४
 स्वयं वा शिशनवृषणावुत्क्रायाय चाञ्जलौ ।
 नैर्मृतीं दिशमातिष्ठेदनिपातादजिह्वगः ॥१०५
 खट्वाङ्गी चौरवासा वा शमश्रुलो विजने वने ।
 प्राजापत्यं चरेत्कुच्छमच्छमेकं समाहितः ॥१०६
 चान्द्रायणं वा श्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रियः ।
 हविष्येण यवागवा वा गुरुतल्पापनुत्तये ॥१०७
 एतैर्ब्रतैरपोहेत्पुनर्होपातकिनो मरुम् ।
 उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्ब्रतैः ॥१०८

उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेत् ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥१०६

चतुर्थकालमशनीयादक्षारलवणं मितम् ।

गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥११०

दिवानुगच्छेद्गास्तास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् ।

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वोरासनो वसेत् ॥१११

तिष्ठन्तोष्वनुविठेत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।

आसीनासु तथासीनो नियतो वोतमत्सरः ॥११२

आतुरामभिरास्ता वा चौरव्याघ्रादिभिर्मयैः ।

पतिता पङ्कलग्ना वा सर्वोपायैः (सर्वप्राणैः) विमोचयेत् ॥११३

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वापि (वाति) वा भृशम् ।

न कुर्वीत आत्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तिः ॥११४

आत्मनो यदि वाऽन्वेषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।

भक्षयन्ती न कथयेत्पिबन्तं चैव यत्सकम् ॥११५

अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।

स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासेभ्यः पोहति ॥११६

दृपमैकादशा गावश्च दद्यात्सुभरितमतः ।

अविशमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो नवेदयेत् ॥११७

एतदेव मतं कुर्बुणपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णवर्जं शुद्धयर्थं चान्द्रायणमथापि वा ॥११८

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पदे ।

पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्मृतिं निशि ॥११९

हुत्वाऽनौ विधिवद्दोमानस्ततश्च समेत्यूचा ।
 चातेन्द्रगुरुयज्ञोनां जुहुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः ॥१२०॥
 कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
 अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥१२१॥
 मारुतं पुरुङ्गतं च गुरुं पाचकमेव च ।
 चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिनः ॥१२२॥
 एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
 सप्तागारांश्चरेद्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥१२३॥
 तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ।
 उपस्पृशं स्त्रिपवणं त्वन्देन स विशुद्ध्यति ॥१२४॥
 जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।
 चरेत्सातपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥१२५॥
 सङ्कटापात्रकृत्स्यासु मासं शोधनमैन्दव्यः ।
 मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैर्यहम् ॥१२६॥
 तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
 वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूत्रे द्वेयस्तु पौंडराः ॥१२७॥
 अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
 गुपभैरुसहस्रा गा दद्यात्सुचरितवतः ॥१२८॥
 अथ चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् ।
 वसन्दूरतरे प्रामादपृश्नमूलनिषेत्तनः ॥१२९॥
 एतदेव चरेद्दर्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।
 प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैरुशनं गधाम् ॥१३०॥

एतदेव व्रतं कृत्वा पण्मासान्शूद्रहा चरेत् ।
 धृपमैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥१३१
 मार्जारनकुलौ हत्वा चापं मण्डूकमेव च ।
 श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥१३२ ...
 पयः पियेत्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वनो व्रजेत् ।
 उपस्थुरेतस्त्रयन्त्यां वा सूतं वाऽर्ज्वतं जपेत् ॥१३३
 अग्निं काष्ण्यायसी दद्यात्सपं हत्वा द्विजोत्तमः ।
 पलालभारकं पण्डे-सैसकं चैकमापरम् ॥१३४
 घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तिस्रिरी ।
 शुके विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा विहायणम् ॥१३५
 हत्वा हंसं बलाकां च धकं बर्हिणमेव च ।
 धानरं श्येनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ॥१३६
 घासो दद्याद्भयं हत्वा पंच नीलान्नृपान्नाजम् ।
 अजमेपावनङ्गाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥१३७
 क्रव्यादांस्तु मृगान्दत्त्वा घेनुं दद्यात्पयस्थिनीम् ।
 अक्रव्यादान्वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥१३८
 जीनकार्मुकमस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ।
 चतुर्णामपि घर्णानां नारीहृत्वाऽनवस्थिताः ॥१३९
 दानेन धनिर्णकं सर्पादीनामशफनुवन् ।
 एकैकशश्चेत्कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये ॥१४०
 अस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमाणम् ।
 पूर्णं धानस्यनस्थानां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥१४१

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।
 अनस्थानां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥१४२॥
 फलदानां तु पृक्षाणां छेदने जप्यमृशतम् ।
 गुल्मश्शीलताना च पुष्पितानां च बीरुधाम् ॥१४३॥
 अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ।
 फलपुष्पोद्भवानां च वृतप्राशो विशोदनम् ॥१४४॥
 कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं घने ।
 वृधालम्बेऽनुगच्छेद्वा दिनमेकं पयोद्यतः ॥१४५॥
 एतैर्नैतैरपोहं स्यादेनो हिंसासमुद्भवम् ।
 ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृगुतानाद्यभक्षजे ॥१४६॥
 अज्ञानाद्वाक्यो पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।
 मतिरूढमनिर्देश्य प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥१४७॥
 अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
 पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुञ्जीशृतं पयः ॥१४८॥
 रज्ज्वा दत्त्वा च मदिरा विधिवत्प्रतिगृह्य च ।
 शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वाऽऽपः कुशाधारि पिबेत्स्वहम् ॥१४९॥
 ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाद्याय सौमपः ।
 प्राणानप्यु त्रिरायम्य घृतं प्राप्य विशुध्यति ॥१५०॥
 अज्ञानात्प्राप्य विष्णूत्रं सुरासंस्मृतेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वगां द्विजातयः ॥१५१॥
 वपनं मेरुलादण्डो मैत्र्यचर्यां वतानि च ।
 निवर्तते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥१५२॥

अभोज्यानां तु भुक्त्वाऽऽन्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेव च ।
 जग्धा मांसमभक्ष्य च सप्तरात्रं यवान्पिबेत् ॥१५३
 शुक्तानि च कपायाश्च पीत्वा मेव्यान्यपि द्विजः ।
 तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तत्र ब्रजत्यधः ॥१५४
 विड्वराहस्यरोद्राणां गोमायो कपिकाकयोः ।
 प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चांद्रायणं चरेत् ॥१५५
 शुष्काणि भुक्त्वा मांसानि भौमानि कवकानि च ।
 अहातं चैव सूनास्थमेतदेव व्रतं चरेत् ॥१५६
 क्रव्यादसूकरोद्राणां कुङ्कुटानां च भक्षणे ।
 नरकाकसराणां च तप्तकृद्धं विरोधनम् ॥१५७
 मांसिकान्नं तु योऽश्नीयादसमावर्तको द्विजः ।
 स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥१५८
 ब्रह्म (व्रत) चारी तु योऽश्नीयान्माधु मांसं कर्षयन् ।
 स कृत्वा प्राकृतं कृद्धं व्रतशेषं समापयेत् ॥१५९
 विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वाश्वनकुलस्य च ।
 केशकीटावपन्नं च पिबेद्द्विजसुवर्चलाम् ॥१६०
 अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ।
 अहान्भुक्तं तूतार्यं शोध्यं चाप्याशु शोधनैः ॥१६१
 एषोऽज्ञानादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
 स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥१६२
 धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः ।
 सजातीयगृहादेव कृद्धान्देन विमुच्यति ॥१६३

मैथुनं तु समासेव्य पुंस्त्रिः योपिति वा द्विजः ।
 गोयानेऽसु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७५
 चाण्डालान्त्यस्थियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
 पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥१७६
 यिप्रदुष्टो स्त्रियं भर्ता निरुन्ध्यादेकवेशमनि ।
 यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्भूतम् ॥१७७
 सा चेत्पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपमन्त्रिता ।
 कृच्छं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥१७८
 यत्करोत्येकरात्रेण वृषलोसेवनाद्विजैः ।
 तद्भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्वर्षोहति ॥१७९
 एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।
 पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥१८०
 संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
 याजनाभ्यापनाद्यीनाम्न तु यानासनाशनात् ॥१८१
 यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
 स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥१८२
 पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्वान्त्रवैर्वहिः ।
 निन्दितेऽहनि सायाह्ने क्षात्र्यत्विगुरुस्तन्निघो ॥१८३
 दासी घटमर्षा पूर्णं पर्यस्येत्येतत्पदा ।
 अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥१८४
 निवर्तेरञ्च तस्मात्तु सम्भाषण सहासने ।
 दायासस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥१८५

सत्यमुक्त्वा ॥ विप्रेषु विकिरेद्यवसं गवाम् ।
 गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् ॥१६७
 ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।
 अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥१६८
 शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्राभ्य च द्विजः ।
 संवत्स ॥ ग्राह्यस्तत्पापमपसेधति ॥१६९
 श्वश्रृगालखरैर्वष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्विरेय च ।
 नराश्वोष्ट्रचराईश्च प्राणायामेन शुध्यति ॥२००
 पष्ठान्नकालता मासं संहिताजप एव च ।
 होमाश्च शाकला नित्यमपांशयानां विरोधनम् ॥२०१
 ऽपूर्यान् समारुह्य खरवानं तु कामतः ।
 क्त्वात्या तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति ॥२०२
 विनाऽद्विरप्सु वाऽप्यार्तः शारीरं सन्निपेय्य च ।
 सचैलो षड्विराष्टुत्य गामालभ्य विशुद्धति ॥२०३
 वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
 स्नातकप्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥२०४
 हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वंकारं च गरीयसः ।
 स्नात्वाऽनश्नन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥२०५
 ताडयित्वा कृष्णेनापि कण्ठे वाचन्य वाससा ।
 विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥२०६
 अवगूर्य त्वन्दशतं सहस्रमभिहत्य च ।
 जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥२०७

शोणितं याचतः पांसून्संगृह्णाति महीतले ।

तावन्यद्दसहस्राणि वदकृतां नरकं (धजेत्) वसेत् ॥२०८

अवगृह्य चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥२०९

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।

शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥२१०

धैर्यमुपायैरेतांसि मानयो व्यपकर्षति ।

ताव्योऽभ्युपायान्यक्ष्यामि देयपिपिहसेवितान् ॥२११

अयहं प्रातश्चयहं सायं अयहमद्याद्याचितम् ।

अयहं परं च नाशनीयाश्राजापत्यं चरन्दिजः ॥२१२

गौमूत्रं गौमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुरोदकम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥२१३

एकैकं प्रासमशनीयात्स्वहाणि त्रीणि पूर्ववत् ।

अयहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन्दिजः ॥२१४

तप्तकृच्छ्रं चरन्विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।

प्रतिअयहं पियेतुष्णान्सकृत्स्वायी समाहितः ॥२१५

यतात्मनोऽभ्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥२१६

एकैकं हासयेत्पिण्डं कृणो शुम्भे च वर्धयेत् ।

उपसृशंस्त्रिपथमेतवान्द्रायणं स्मृतम् ॥२१७

एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेदाथमध्यमे ।

शुक्लपक्षादिनियतश्चरन्वान्द्रायणं प्रथमम् ॥२१८

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।
 नियतात्मा हविष्याशी यत्तिचान्द्रायणं चरन् ॥२१६
 चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः ।
 चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥२१७
 यथाकथंचित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।
 मासेनार्शनहविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥२१८
 एतद्वुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्त्रतम् ।
 सर्वाङ्गुरालमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥२१९
 महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्यहम् ।
 अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ॥२२०
 त्रिरह्निर्निशायां च सवासा जलमाविशेत् ।
 क्षीशूद्रपतिताश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥२२१
 स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽथः शयीत वा ।
 ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥२२२
 सावित्री च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः ।
 सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमाहृतः ॥२२३
 एतैर्द्विजातयः शोभ्या व्रतैराविष्कृतैः सः ।
 अनाविष्कृतपापास्तु मन्वीर्होमैश्च शोधयेन् ॥२२४
 ख्यापनेनानुवापेन तपसाऽऽश्रयनेन च ।
 पापकृन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥२२५
 यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वाऽनुभाषते ।
 तथा तथा त्यचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥२२६

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ।
 तथा तथा शरीरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥२३०॥
 कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
 नैवं कुर्यात् पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥२३१॥
 एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
 मनोवाद्भूमृत्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥२३२॥
 अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।
 तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥२३३॥
 यस्मिन्कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलापयम् ।
 तस्मिन्नायत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥२३४॥
 तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ।
 तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥२३५॥
 ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ।
 वैश्यस्य तु तपो वार्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥२३६॥
 श्रूयः 'यतात्मानः फलमूलानिलाशनाः ।
 तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥२३७॥
 औपधान्यगदो (गदा) विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
 तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥२३८॥
 यदुत्तरं यदुरापं यदुगं यथ दुष्करम् ।
 सर्वं तत् तपसा साध्वं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥२३९॥
 महापातकिनश्चैव शेषाश्चा कार्यकारिणः ।
 तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥२४०॥

कीटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।
 स्यावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपोबलात् ॥२४१
 यत्किञ्चिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्ति (कर्म) भिर्जनाः ।
 तत्सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥२४२
 तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिव्यीकसः ।
 इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥२४३
 प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवास्तृजत्प्रभुः ।
 तथैव वेदानृपयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥२४४
 इत्ये (यदे) तत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।
 सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्य (मुद्गव्यम्) मुत्तमम् ॥२४५
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ।
 नारायन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥२४६
 यथैधस्तेजसा यज्ञिः प्राप्तं निर्दहति क्षणान् ।
 तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदविन् ॥२४७
 इत्येतदेनसामुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।
 अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं नियोधत ॥२४८
 सन्याहतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
 अपि भ्रूणहणं मासास्तुनन्त्यहरहः कृताः ॥२४९
 कौत्सं जप्त्याप इत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीक्ष्य चम् ।
 मादित्रं मुद्गव्यत्र मुरापोऽपि विगुह्यति ॥२५०
 सकृन्नृवाऽथ वामीयं शिषसद्वृत्तमेव च ।
 अपहृत्य सुवर्णं तु क्षणाद्व्यति निर्मलः ॥२५१

हवीष्यान्तोयमभ्यस्य न तर्भं ह इतीति च । .

जपित्वा पौहवं सूक्तं मुच्यते शुक्लतन्त्रगः ॥२५३

एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् । .

अपेत्यृचं जपेद्द्वंद्वं चरित्रवेदमितीति वा ॥२५३

प्रतिगृह्याप्रतिमाह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।

जपंस्तस्मन्मन्त्रीयं पूयते मानवस्य हात् ॥२५४

सोमारौद्रं तु चङ्गेनाः समामभ्यस्य शुष्यति ।

स्रवन्त्यामाचरन्ज्ञानमयं प्यामिति च तृचम् ॥२५५

अवदार्धमिन्द्रमित्येतदेनस्यो सप्तकं जपेत् । .

अमरास्तं तु कृत्वाऽनु मासमासीत् भैक्षमुक् ॥२५६

मन्त्रैः शाकलहोमीयैरद्वंद्वं कृत्वा घृतं द्विजः ।

सुगुर्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नम इभ्यश्चम् ॥२५७

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्वाः समाहितः । .

अभ्यस्याद्यं पावमानीर्मिक्षाहारी विशुष्यति ॥२५८

अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिमिः ॥२५९

तूपयसेष्टुक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन्नपः । .

मुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिर्जपित्वाऽधमर्पणम् ॥२६०

यथाश्वमेधः कतुराष्ट्रं सर्वपापापनोदनः ।

तथाऽधमर्पणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥२६१

हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः । .

श्रुवेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन ॥२६२

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
 साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२६३॥
 यथा महाहृदं प्राप्य क्षिप्तं लोटं विनश्यति ।
 तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृत्ति मज्जति ॥२६४॥
 ऋचो यजूंषि चाद्यानि सामानि विविधानि च ।
 एष क्षेयस्त्रिवृद्धेदो यो वेदेनं स वेदवित् ॥२६५॥
 आद्यं यद्व्यक्षरं ब्रह्म त्रयो यस्मिन्प्रतिष्ठिता ।
 स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्धेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥२६६॥

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां
 मनुस्मृत्यामेकादशोऽध्यायः ॥ ११

—:०:—

द्वादशोऽध्यायः

अथेदानीं कर्मणांशुभाशुभफलवर्णनम् ।

चातुर्वर्ण्यस्य कृत्याऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ ।
 कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥१॥
 स तानुपाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
 अस्य सर्वस्य शृणु कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥२॥

शुभाशुभफले कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
 कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥३॥
 तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात्प्रवर्तकम् ॥४॥
 परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
 वित्तधामिनिपेक्षाश्च त्रिविधं कर्म गानसम् ॥५॥
 पारुष्यमनृतं चैव प्रैशुन्यं चापि सर्वराः ।
 असेवद्वप्रलापश्च वाढ्यं रयाश्चतुर्विधम् ॥६॥
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाधिधानतः ।
 परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥७॥
 मानसं मनसैवायमुपमुक्ते शुभाशुभम् ।
 वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव च कायिकम् ॥८॥
 शरीरजैः कर्मक्षेपैर्याति स्थावरता नरः ।
 वाचिकैः पश्चिमगता मानसंश्चरतिताम् ॥९॥
 वागद्वंद्वोऽथ मनोद्वन्द्वः कायद्वन्द्वस्तथैव च ।
 पश्यन्ते निहिता धृष्टी त्रिदण्डीति स उच्यते ॥१०॥
 त्रिदण्डमेतन्निप्रिण्य सर्वभूतेषु मानवः ।
 कामकोपी सुसंयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति ॥११॥
 योऽप्यात्मनः कारयिता सं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
 यः करोति तु कर्माणि न भूतात्मोन्यते बुधैः ॥१२॥
 जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सद्यः सर्वदेहिनां ।
 येन वेद्यते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥१३॥

तावुभौ भूतसंगृह्यौ महान्क्षेत्रज्ञ एव च ।

उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥१४

असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।

उच्चावचानि भूतानि सततं चेत्यन्ति याः ॥१५

पञ्चभ्य एव भूतेभ्यः (मात्राभ्यः) प्रेत्य दुष्कृतिना नृणाम् ।

शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥१६

तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणैव यातनाः ।

तास्वेष भूतमात्रासु प्रलीयन्ते विभागराः ॥१७

सोऽनुभूयासुखोदकान्दोगान्निषयसङ्गजान् ।

व्यपेतकल्मषोऽभ्येति तावेयोभौ महौजमौ ॥१८

तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्त्रितौ सह ।

याभ्यां प्राप्नोति संगृह्यः प्रेत्येह च सुखमुत्तमम् ॥१९

यथाचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममल्पराः ।

तैरेव चावृत्तौ भूतैः स्वर्गं सुखमुपाश्रुते ॥२०

यदि तु प्रायशोऽधर्मं सेशते धर्ममल्पराः ।

तैर्भूतैः स परित्यक्तौ यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥२१

यामोक्षा यातनाः प्राप्य स जीवी योतस्तमयः ।

तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागराः ॥२२

गता दृष्टाऽस्य जीवस्य गतीः स्येनैव चेतसा ।

धर्मतोऽधर्मतप्रैव धर्मं दध्यात्मदा मनः ॥२३

मत्वं रजस्तमश्चैव श्रीन्विशादात्मनो गुणान् ।

यैत्र्याप्येमान्स्थितौ भावान्महान्मवानरेपतः ॥२४

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
 स तदा तद्रूपमायं तं करोति शरीरिणम् ॥२५॥
 सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतं ।
 एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वगूताश्रितं यपुः ॥२६॥
 तत्र यत्प्रीतिसंधुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
 प्रशान्तमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥२७॥
 यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रोतिकरमात्मनः ।
 तद्रजोप्रसिधं विद्यात्सततं हर्तुं देहिनाम् ॥२८॥
 यत्तु त्यागमोहसंयुक्तमन्तं विषयात्मकम् ।
 अप्रसक्त्यर्थमविज्ञेयं तमन्तुपधारयेत् ॥२९॥
 त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
 अप्रयो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥३०॥
 वेदाभ्यासस्तपोः ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धर्मक्रियाऽमचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥३१॥
 आरम्भकचिताऽर्थमसत्कार्यपरिग्रहः ।
 विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥३२॥
 लोभः स्वप्नोऽवृत्तिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ।
 चाविष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥३३॥
 त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
 इदं मामासिकं द्वयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥३४॥
 यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्यन्नेव लज्जति ।
 तज्जीर्यं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥३५॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके रुयातिमिच्छति पुष्कलाम् ।

न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विद्वांसं तु राजसम् ॥३६॥

यत्सर्वेणैच्छति हातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।

येन तुष्यति चात्माऽस्य सत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥३७॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्तत्त्वं उच्यते ।

मदस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठशमेपां यथोत्तरम् ॥३८॥

येन यांतु गुणैर्षां संसारान्प्रतिपद्यते ।

तान्समासेन यक्षयामि सर्वस्याग्य यथाक्रमम् ॥३९॥

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।

तिर्यस्त्यं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥४०॥

त्रिविधा त्रिविधेषा तु वित्तया गौणिकी गतिः ।

अधमा मध्यमाग्या च कर्मविद्याविशेषतः ॥४१॥

स्वायराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः मकण्डपाः ।

परायश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसो गतिः ॥४२॥

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिताः ।

सिद्धा व्याघ्रा यराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥४३॥

चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसोऽक्षमा गतिः ॥४४॥

मत्स्रा मत्स्रा नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रहृतयः ।

शूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसो गतिः ॥४५॥

राजानः शस्त्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोदिताः ।

यादपुद्गमयानाश्च मध्यमा राजमी गतिः ॥४६॥

यो यदैषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ।
 स तदा तद्रूपप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥२५॥
 सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतं ।
 एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः ॥२६॥
 तत्र गत्प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
 प्रशान्तमिष शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥२७॥
 यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
 तद्रजोप्रतिपं विद्यात्सततं हर्षं देहिनाम् ॥२८॥
 यत्तु स्यान्मोहसंयुतमन्तं विषयात्मकम् ।
 अप्रसन्नमविज्ञेयं तमम्रदुपधारयेत् ॥२९॥
 प्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः ।
 अमयो मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥३०॥
 वेदाभ्यासस्तपः ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धर्मकियाऽऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥३१॥
 आरम्भरुचिताऽर्थमसत्कार्यपरिग्रहः ।
 विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥३२॥
 लोभः स्वप्नोऽश्रुतिः क्रौर्यं नास्तिधर्मं मित्रवृत्तिता ।
 याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥३३॥
 त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ।
 इदं मामासिकं क्षेयं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥३४॥
 यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्यन्नेव लज्जति ।
 तज्क्षेयं विदुषा सर्वं तामसं गुणलक्षणम् ॥३५॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।

न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विद्मोऽयं तु राजसम् ॥३६॥

यत्सर्वेणैच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।

येन तुष्यति चात्माऽस्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ॥३७॥

तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वयं उच्यते ।

सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठधर्मेण यथोत्तरम् ॥३८॥

येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान्प्रतिपद्यते ।

तान्तमसासेन पश्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥३९॥

देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।

तिर्यक्तत्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥४०॥

त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।

अधमा मध्यमाग्रा च कर्मविद्याविशेषतः ॥४१॥

स्थावराः कुमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ।

पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसो गतिः ॥४२॥

हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा ग्लेच्छाश्च गर्हिताः ।

सिंहा व्याव्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥४३॥

धारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीभूतमा गतिः ॥४४॥

ऋद्धा मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।

धूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसो गतिः ॥४५॥

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञा चैव पुरोहिताः ।

वाद्युद्गप्रधानाश्च मध्यमा राजसो गतिः ॥४६॥

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
 तथेवाप्सरसः सर्वा राजसीवृत्तमा गतिः ॥४७
 तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥४८
 यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतीषि वत्सराः ।
 पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥४९
 ब्रह्मा विश्वस्तृजो धर्मो महानज्यक्तमेव च ।
 उत्तमा सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥५०
 एष सर्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ।
 त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥५१
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ।
 पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥५२
 यां यां योनिं तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा ।
 क्रमरो याति लोकेऽस्मिन्स्तत्तत्सर्वं निबोधत ॥५३
 बहून्यवगणान्बोराभरंकान्प्राप्य सत्क्षयात् ।
 संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥५४
 श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् ।
 चण्डालपुकसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥५५
 कृमिकोटपतङ्गानां त्रिदृशुजां चैव पक्षिणाम् ।
 हिम्राणां चैव सस्वानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥५६
 लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।
 हिम्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रराः ॥५७

ऽध्यायः] . कृतकर्मफलवर्णनम् ।

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादा दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ॥६८
हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽमेध्यभक्षिणः ।
परस्परादिनः स्तेनाः प्रेताऽन्त्यस्त्रीनिपेक्षिणः ॥६९
संयोगं पतितेर्गत्वा परस्यैव च योपितम् ।
अपहृत्य च विप्रत्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥७०
मणिमुक्ताम्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥७१
धान्यं हत्वा भवत्वायुः कांस्यं हंसो जलं पूयः ।
मधु देशः पयः काको रसं श्वा नकुलो घृतम् ॥७२
मांसं गृध्रो वपां मदगुस्तैलं तैलपकः खगः ।
चीरीषाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्दधि ॥७३
कौशेयं तित्तिरिहृत्वा क्षौमं हत्वा तु रदुरः ।
कापांसतान्तर्बं क्रौञ्चो गोधा गां वाम्गुदो गुडम् ॥७४
छुच्छुन्दरीः शुभान्गन्धान्पत्रशार्कं तु वर्हिणः ।
श्राविल्कृताश्रं विविधमकृताश्रं तु शल्यकः ॥७५
शको भवति हत्वाऽग्निं गृह्णकारी ह्यपस्करम् ।
रक्तानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥७६
वृको मृगेयं व्याघ्रोऽश्वं फलमूलं तु मर्कटः ।
स्त्रीमृशः स्तोकको चारि यानान्युष्ट्रः पशूनजः ॥७७
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलाभरः ।
अवश्यं याति तिर्यस्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥७८

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
 समं पश्यन्नतमयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥६१
 यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
 आत्मज्ञाने शमे च ह्यद्विदाध्यासे च यन्नवान् ॥६२
 एतद्वि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विरोपतः ।
 प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥६३
 पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
 अशक्यं चापमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥६४
 या वेदवाह्याः श्रुतयो (स्मृतयो) याश्च काश्च कृतप्रयः ।
 सर्पास्ता निष्कलाः भ्रेत्य तमोनिष्ठा हि साः स्मृताः ॥६५
 उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति(यन्तेच)यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।
 तान्यर्थाकालिकतया निष्कलान्यनृतानि च ॥६६
 चातुर्यण्यं त्रयो लोकाश्चत्यारश्चाश्रमाः पृथक् ।
 भूतं भवद्भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रमिथ्यति ॥६७
 राश्रुः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 वेदादेव प्रसूयन्ते प्रमृतिर्गुणकर्मतः ॥६८
 विमर्ति मर्षभूतानि वेदशास्त्रं मनातनम् ।
 तस्मादेतत्परं मन्ये यज्जन्नोरस्य साधनम् ॥६९
 गैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेष्ट्वमेव च ।
 मर्षशोकविषत्यं च वेदशास्त्रविदहन्ति ॥१००
 यथा ज्ञापयन्तो यद्भिर्देहान्याद्भानपि दुमान् ।
 तथा दहति वेदतः कर्मजं क्षोभमात्मनः ॥१०१ . .

अध्यायः] धर्मनिर्णयकर्तृकपुरुषवर्णनम् ।

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥१०२

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥१०३।

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।

तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥१०४

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

अयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥१०५

आपं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥१०६

नैःश्रेयसमिदं कर्म ययोदितमरोपतः ।

मानयत्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेक्ष्यते (दिश्यते) ॥१०७

अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्वेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा श्रूयुः सः धर्मः स्यादशङ्कितः ॥१०८

धर्मेणाधिगतो येस्तु वेदः सपरिष्कृष्टः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः धृतिप्रत्यक्षहेतवः ॥१०९

दशावरा वा परिपूर्णं धर्मं परिकल्पयेत् ।

अथवा यापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥११०

त्रैविध्यो हेतुकस्तर्को नैकतो धर्मपाठकः ।

अथभाषमिणः पूर्वं परिपठ्यादशावरा ॥१११

श्रुतेदविश्रुतिष्वपि मामन्दविदेव च ।

अथवा परिपठ्येया धर्ममंशयनिर्णये ॥११२

एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद्विजोत्तमः ।
 स विद्वेयः परो धर्मो नाशानामुदितोऽयुतः ॥११३
 अग्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
 सहस्रशः ममेतानां परिपत्यं न विग्रते ॥११४
 यं वदन्ति तमोमूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ।
 तत्पापं शतधा भूत्वा स द्वक्कृन्नुगच्छति ॥११५
 एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।
 अस्मादग्रयुतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥११६
 एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया ।
 धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥११७
 सर्वमात्मनि संपश्येत्सचासच्च समाहितः ।
 सर्वं ह्यात्मानि संपश्यन्नाधर्मं कुरुते मतिम् (मनः) ॥११८
 आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
 आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥११९
 एवं सन्नियेशयेत्स्त्रेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।
 पक्तिदृष्टयोः परं तेजः स्नेहेऽपौ गो च मूर्तिषु ॥१२०
 मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं चले हरम् ।
 वाच्याग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥१२१
 प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
 रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विदात्तं गुरुं परम् ॥१२२
 एतमेके वदन्त्यग्निं ममुमन्त्र्ये प्रजापतिम् ।
 इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥१२३

अध्यायः] धर्मनिर्णयकर्तृकपुरुषवर्णनम् ।

एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः ।
जन्मबुद्धिक्षयैर्नित्यं संतारयति चक्रवत् ॥१२४
एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माध्येति परं पदम् ॥१२५
इत्येतन्मानयं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन्निजः ।
भवत्याचारवान्नित्यं यथेष्टं प्राप्नुयादिति ॥१२६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां मनुस्मृत्या
द्वादशोऽध्यायः ॥

मनुस्मृतिः समाप्तैषां ।

शुभं भवतु ।

—:❀:—

॥ श्रीः ॥

* नारदीयमनुस्मृतिः *

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथादी—व्यवहारदर्शनविधिः ।

मनुः प्रजापतिर्यस्मिन्काले राज्यमयुभुजत् ।
धर्मकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः ॥१॥
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रकल्पितः ।
द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः कृताः ॥२॥
ल्लितं साक्षिणश्चात्र द्वौ विधी सम्प्रवर्तितौ ।
सन्दिग्धार्थविशुद्धयर्थं द्वयोर्विवदमानयोः ॥३॥
सौत्तरोऽनुत्तरश्चैव स विहोयो द्विलक्षणः ।
सौत्तरोऽभ्यधिको यत्र बिलेखापूर्वकः पणः ॥४॥
विवादे सौत्तरपणे द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।
स पणं स्वकृत् दाप्यो विनयं च पराजये ॥५॥
सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्दानौ हीयते वादी तरंस्तामुनगं भवेत् ॥६॥

व्यवहारदर्शनविधिः ।

कुलानि श्रेण्यश्चैव गणाश्चाधिकृता नृपैः ।
 प्रतिष्ठा व्यवहारस्य गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥७
 स चतुष्पाच्चतुः स्थानश्चतुः साधन एव च ।
 चतुर्दितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारीति कीर्त्यते ॥८
 अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशास्त्रस्तथैव च ।
 त्रियोनिर्द्भुवभियोगश्च द्विर्द्वारो द्विगतिस्तथा ॥९
 धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
 चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाधकः ॥१०
 तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
 चरित्रं पुस्तकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥११
 सामानुपायसाध्यत्वाच्चतुः साधन उच्यते ।
 चतुर्णामाश्रमाणां च रक्षणात्स चतुर्दितः ॥१२
 कर्तुं नयो साक्षिणश्च सभ्यान्नाज्ञानमेव च ।
 व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ॥१३
 धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपक्षेस्तथैव च ।
 चतुर्णां करणादेषां चतुष्कारी प्रकीर्तितः ॥१४
 राजा सपुत्र्यः सभ्याः शाम्नं गणरत्नेयको ।
 हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥१५
 शृणादानं ह्युपनिधिः मग्भूयोत्थानमेव च ।
 दत्ताय पुनरादानमनुभूपाभ्युपेत्य च ॥१६
 वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ।
 विक्रीयासम्प्रदानं च क्रीत्वानुराय एव च ॥१७

नारद्रीयमनुस्मृतिः ।

समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।
 स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसं
 वाक्पामप्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।
 द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥१६
 अपामेय प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतः ।
 क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ॥२०
 कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते
 त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृतम् ॥२१
 व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
 सङ्कासता तु संसर्गाच्चित्तं होढादिदर्शनात् ॥२२
 पक्षद्वयाभिसम्यन्धाद् द्विद्वारः स उदाहृतः ।
 पूर्ववादस्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः ॥२३
 भूतच्छलानुसारित्वाद् द्विगतिः स उदाहृतः ।
 भूतं तत्त्वार्थयुक्तं तत् प्रमादाभिहितं छलम् ॥२४
 तत्र शिष्टं छलं राजा मर्पयेद्धर्मसाधनः ।
 भूतमेव प्रपद्येत धर्ममूला यतः श्रियः ॥२५
 धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान्कृतात्मनः ।
 सम्भवन्ति गुणाः सप्त सप्त बह्वे रिवाचिपः ॥२६
 धर्मश्चार्यश्च कीर्तिश्च लोकपक्षिरूपप्रदः ।
 प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गस्थानं च शाश्वतम् ॥२७
 तस्माद् धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।
 समः स्यात्सर्वभूतेषु विभ्रद् वैखतं धृतम् ॥२८

व्यवहारदर्शनविधिः ।

धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राङ्बिवाकमते स्थितः ।
 समाहितमतिः पश्येद् व्यवहाराननुक्रमात् ॥२९
 आगमः प्रथमः कार्यो व्यवहारपदं ततः ।
 विधिस्ता निर्णयश्चेति दर्शनं स्याज्जतुर्विधम् ॥३०
 धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामपिरोयेन पार्थिवः ।
 समीक्षमाणो निपुणं व्यवहारगतीर्घनाः ॥३१
 यथा मृगस्य विद्वस्य मृगज्याधः पदं नयेत् ।
 फले शोणितलेनेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥३२
 यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद् धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
 अर्धशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥३३
 धर्मशास्त्रपिरोये तु मुक्तियुक्तोऽपि धर्मतः ।
 व्यवहारो हि बलवान् धर्मस्तेनापचीयते ॥३४
 सूक्ष्मो हि बलवान् धर्मो दुर्विचारस्त्यक्तीन्द्रियः ।
 अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहारगतिं नयेत् ॥३५
 यात्यचोरोऽपि चोरत्वं चोरध्यायात्यचोरताम् ।
 अचोरश्चोरतां प्राप्नो माण्डव्यो व्यवहारतः ॥३६
 स्त्रीषु रात्रौ बहिर्मांसादन्तर्वैरमन्यरातिषु ।
 व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनर्घर्तव्यनामियान् ॥३७
 गहनत्वाद्विषादानामसामर्थ्यान्मृतेरपि ।
 मृणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुक्षाया ॥३८
 गोभूदिरण्यग्रीस्तेयपारुष्यात्ययिष्ठेषु च ।
 साहसेष्वभिशापे च सप्त एव विषादयेन् ॥३९

नारदीयमनुस्मृतिः ।

अनिवेद्य तु यो राहः सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।
 प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चाप्यर्थो न सिध्यति ॥४०
 वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुक्कामन्तं च तद्वचः ।
 आसेधयेद्विवादाशीं यावदाह्वानदर्शनम् ॥४१
 स्थानासेधः कालकृतः प्रयासारकर्मणस्तथा ।
 चतुर्षिधः स्यादासेधस्तमासिद्धो न लङ्घयेत् ॥४२
 नदीसन्तारफान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।
 आसिद्धरतं परासेधमुक्कामन् नापराध्नुयात् ॥४३
 आसेध्यकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते ।
 स विनेयोऽन्यथाकुर्वन्नासेद्धा दण्डभागभवेत् ॥४४
 निवेदुक्कामो रोगार्तो वियक्षुर्व्यसने स्थितः ।
 अभियुक्तस्तथान्धेन राजकार्योद्यतस्तथा ॥४५
 गवां प्रचारे गोपालाः सस्याबन्धो कृषीबलाः ।
 रिलिपनश्चापि तत्काल आयुधीयाश्च विप्रदे ॥४६
 अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विपमस्थश्च नासेध्या नचैनानाद्वयेन्नृपः ॥४७
 नाभियुक्तोऽभियुञ्जीत तमतोऽस्या ? त्वोऽर्थमन्तरा ।
 न चाभियुक्तमन्येन विद्धं न व्यद्धमर्हति ॥४८
 यमर्थमभियुञ्जीत न तं विप्रकृतिं नयेत् ।
 नान्यत् पश्चान्तरं गच्छेद् गच्छन्पूर्वात् स हीयते ॥४९
 न च मिथ्याभियुञ्जीत दोषो मिथ्याभियोगिनः ।
 यस्तत्र विनयः प्रोक्तः सोऽभियोक्ताऽमात्रजेत् ॥५०

व्यवहारदर्शनविधिः ।

सापदेशं हरन् कालमब्रुवंश्चापि संसदि ।
उत्तवा वचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम् ॥५१॥
पलायते य आहूतः प्राप्तश्च विवदेन्नयः ।
स दण्डश्च भवेद्राज्ञा हीन एव स वादतः ॥५२॥
निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥५३॥
यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्राशृषो गुणाः ।
निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥५४॥
अभूतमप्यभिहितं प्राप्तकालं परीक्ष्यते ।
यत्तु प्रमादात्प्रोच्येत तद्भूतमपि हीयते ॥५५॥
तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मणा ।
द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥५६॥
दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तदण्डमाप्नुयुः ।
नहि जातु विना दण्डात्कश्चिन्मार्गोऽवतिष्ठते ॥५७॥
रागादज्ञानतो वापि लोभाद्वा योऽन्यथा वदेत् ।
सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेय पापं विनयेद् भृशम् ॥५८॥
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममनुतिष्ठता ।
मनुष्ये चित्तवैचित्र्यात्परीक्ष्या साध्वसाधुता ॥५९॥
पुरुषाः सन्ति ते लोभाद्ये न्ययुः कार्यमन्यथा ।
सन्ति चान्ये दुरात्मानः कूटलेह्यकृतो जनाः ॥६०॥
अतः परीक्ष्यमुभयमतद्राज्ञा विशेषतः ।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥६१॥

सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यदर्शनाः ।

॥ विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणम् ॥६२॥

तैलवद् दृश्यते व्योम खयोतो हव्यवाहिव ।

न तलं विद्यते व्योम्नि न खयोते हुताशनः ॥६३॥

तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टेऽपि युक्तमर्थः परीक्षितुम् ।

परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान् न धर्मात् परिहीयते ॥६४॥

एवं पश्यन्सदा राजा व्यवहारान्समाहितः ।

वितत्येह यशो दीप्तं ब्रह्मस्याप्नोति विष्टपम् ॥६५॥

नानियुक्तेन वक्तव्यं व्यवहारे कथञ्चन ।

नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः ॥६६॥

युक्तरूपं भुवन्सभ्यो नाप्नुयाद् द्वेषकिल्बिषे ।

भुवाणस्त्वन्यथा सभ्यस्तदेवोभयमाप्नुयात् ॥६७॥

राजा तु धार्मिकान्सभ्यान्नियुञ्ज्यात्सुपरीक्षितान् ।

व्यवहारधुरं (रं रा) धोढु ये शक्ताः सद्रवा इव ॥६८॥

धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥६९॥

सत्प्रतिष्ठः स्मृतो धर्मो धर्ममूलाश्च पार्थिवाः ।

सह सद्भिरतो राजा व्यवहारान्विशोधयेत् ॥७०॥

शुद्धेषु व्यवहारेषु शुद्धिं यान्ति सभासदः ।

शुद्धिश्च धर्मात्तेषां हि धर्ममेव वदेदतः ॥७१॥

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।

हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥७२॥

व्यवहारदर्शनविधिः ।

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
अद्भुतं विद्मन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥७३॥
पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
पादः सभासदः सर्वान्पादो राजनमृच्छति ॥७४॥
राजा भवत्यनेनास्तु मुख्ये च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ॥७५॥
अन्धो मत्स्यानिवाशनाति निरपेक्षः सकण्टकान् ।
परोक्षमर्थवैकल्याद्वापते यः सभागतः ॥७६॥
तस्मात्सभ्यः सभां प्राप्य रागद्वेषविरजितः ।
यच्चस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा न नरकं पतेत् ॥७७॥
यथा शल्यं भिषग्विद्वानुद्धरेद्यन्त्रयुक्तिभिः ।
प्राद्विषाकस्तथा शल्यमुद्धरेद् व्यवहारतः ॥७८॥
यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते ।
स निःशल्यो विवादः स्यात्सशल्यः स्यादतोऽन्यथा ॥७९॥
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न यदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥८०॥
॥ इति व्यवहारदर्शनविधिः ॥

अथ ऋणादानं प्रथमं विनादपदम् ।

ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।
 दानग्रहणवर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥१॥
 पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्याथशाशत ।
 विभक्ता ह्यविभक्ता वा यस्तामुद्रहते धुरम् ॥२॥
 पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यद्वहणं कृतम् ।
 मात्रा वा यत्कुटुम्भार्यं दद्यात्तद्विधिनोऽखिलम् ॥३॥
 क्रमादव्याहृतं भ्रातृं पुत्रैर्यज्जर्णमुद्रुतम् ।
 दद्यात् पौत्रांश्च पौत्रास्तथतुर्थांश्चिबर्तते ॥४॥
 दृष्टान्ति पितरं पुत्रान्स्वार्यहेतोर्न्यतस्ततः ।
 उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मोक्षयिष्यति ॥५॥
 अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्रतः ।
 ऋणात्पिता समुद्रार्यो यथा न नरकं पतेत् ॥६॥
 तपस्वी चाग्निहोत्री च श्रियते चेदृणी यदि ।
 तपश्चैवाग्निहोत्रं च तत्सर्वं घनिना धनम् ॥७॥
 न पुत्रं पिता दद्यात् दद्यादुत्रस्तु पैश्वकम् ।
 वामप्रोथमुरागृतप्रातिभात्यवृतादिना ॥८॥
 पितुरेव नियोगान्कुटुम्बभरणाय वा ।
 कृतं वा यद्वहणं दृष्टं दद्यादुत्रस्य तत्पिता ॥९॥

शृणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीवैद्यावृत्त्यकरैश्च यत् ।
 कुटुम्बहेतोरुच्छिन्नं बोढव्यं तत्कुटुम्बिना ॥१०॥
 नावाक् संवत्सराद्विशात्पितरि प्रोषिते सुतः ।
 शृणुं दद्यात्पितृभ्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥११॥
 दाप्यः परणमेकोऽपि जीवस्त्वधिकृतैः कृतम् ।
 प्रेतेषु तु न तत्पुत्रः परणं दातुमर्हति ॥१२॥
 न स्त्री पतिहृतं दद्यादणं पुत्रकृतं तथा ।
 अभ्युपेतादृते यद्वा सह पत्या कृतं तथा ॥१३॥
 दद्यात्पुत्रा विधवा नियुक्ता वा मुमुर्षुणा ।
 यो वा तद्विक्रमादद्यात्ततो रिक्थमुगं ततः ॥१४॥
 न च भार्याकृतमृणं कथञ्चित्पत्युरामवेत् ।
 आपत्कृतादृते पुंसां कुटुम्भार्थो हि विस्तरः ॥१५॥
 अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोपितः ।
 तेषां व्रतप्रत्यया वृत्तिः कुटुम्बं च तदाश्रयम् ॥१६॥
 पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् ।
 तस्या रिष्यं हरेत्सर्वं निःस्वायाः पुत्र एव तु ॥१७॥
 या च सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् ।
 सोऽस्या दद्यादणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ॥१८॥
 अवनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
 शृणुं बोद्धुः स भजते तदेतस्य धनं स्मृतम् ॥१९॥
 धनस्त्रीहारिपुत्राणांमृगभाग् यो धनं हरेत् ।
 पुत्रोऽस्ततोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥२०॥

नारदीयमनुस्मृतिः ।

उत्तमा स्यैरिणीनां या पुनर्भ्यामुत्तमा तथा ।
 भृशं तयोः पतिकृतं दद्याद्यत्ते उपास्तुते ॥२१॥
 ग्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्याण्याहुस्नापदि ।
 विशेपतो गृहक्षेत्रदानाधमनविक्रयाः ॥२२॥
 एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यत्तनुमन्यते ।
 पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पतिपुत्रयोः ॥२३॥
 भर्ता प्रीतेन यदत्तं त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
 सा यथाकाममश्नीयादसाद् वा स्थायराहते ॥२४॥
 तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते ।
 अन्यत्र स्वामिसन्देशाद् दासः प्रभुरात्मनः ॥२५॥
 पुत्रेण च पुत्रं कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।
 तदप्यकृतमेवाहुर्दामः पुत्रश्च तौ समौ ॥२६॥
 अप्राप्तव्यर्थहारस्तु स्वतन्त्रोऽपि नपदभाक् ।
 स्वातन्त्र्यं तु मृतं ज्वेष्टे ज्वेष्ट्यं गुणवचःकृतम् ॥२७॥
 प्रयः स्वतन्त्रा लोकेऽस्मिन् राजाचार्यस्तथैव च ।
 प्रति प्रति च सर्वेषां वर्णानां स्वगृहे गृहो ॥२८॥
 अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।
 अस्वतन्त्रः मृतं शिष्य आचार्यं च स्वतन्त्रता ॥२९॥
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रा दामाश्च सपत्निदाः ।
 स्वतन्त्रमनत्र तु गृहो यय स्यात्तत्प्रमाणम् ॥३०॥
 गर्भस्यमदृतो क्षेय आश्रमाद्वत्सराच्छिशुः ।
 बाल आषोडशाष्टपान्पद्माष्टमेति शन्यते ॥३१॥

॥ ऋणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितृवृत्ते ।
जीवतो ह्यस्य तन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ॥३२॥
तयोरपि पिता श्रेयान्वीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे वीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥३३॥
स्वतन्त्राः सर्व एवैते परतन्त्रेषु सर्वदा ।
अनुशिष्टौ निसर्गे च विक्रये चेश्वरा मताः ॥३४॥
यद् बालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च ।
अकृतं तदिति प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥३५॥
स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेवाहुरस्वतन्त्रः स हेतुतः ॥३६॥
कामक्रोधाभियुक्तार्तभयव्यसनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्यप्रकृतिं गताः ॥३७॥
कुले ज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थास्तु यो भवेत् ।
तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं नास्वतन्त्रकृतं कृतम् ॥३८॥
धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तत्साधने मतः ।
वर्धनं रक्षणं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥३९॥
तत्पुनस्त्रिविधं श्रेष्ठं शुद्धं शालमेव च ।
कृष्णं च तस्य विज्ञेयः प्रभेदः समधा पुनः ॥४०॥
श्रुतशौर्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।
धनं सप्तविधं शुद्धमुदयोऽप्यस्य तद्विधः ॥४१॥
कुसीदकृपिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।
वृत्तोपकारदातृ च शबलं समुदाहृतम् ॥४२॥

पार्श्वरुद्धूतदूतार्तप्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥४३॥

तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।

विविधाश्च प्रयुज्यन्ते क्रियाः सम्भोग एव च ॥४४॥

यथाविधेन ब्रह्मेण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥४५॥

तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयं स्मृतम् ।

साधारणं स्यात्त्रिविधं शेषं नवविधं स्मृतम् ॥४६॥

क्रमागतं प्रीतिदायं प्राप्तं च सह भार्यया ।

अविशेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् ॥४७॥

वैशेषिकं धनं श्रेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् ।

प्रतिग्रहेण लब्धं च याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥४८॥

त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्रादुर्वैशेषिकं धनम् ।

युद्धोपलब्धं कारश्च दण्डश्च व्ययहारतः ॥४९॥

वैशेषिकं धनं श्रेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् ।

कृषिगौरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात् ॥५०॥

सर्वेषामेव वर्णानामेव धर्म्यो धनागमः ।

विपर्ययाद्धर्म्यः स्यान्न चेद्वापद् गरीयसी ॥५१॥

आपत्स्वनन्तरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते ।

वैश्यवृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥५२॥

न कथञ्चन कुर्यात् ब्राह्मणः कर्म वार्षलम् ।

वृषलः कर्म न ब्राह्मं पतनीयौ हि तौ तयोः ॥५३॥

शृणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते ।

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥५४

आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा क्षत्रवृत्त्या भृते जने ।

उत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥५५

तस्यामेव तु यो वृत्तौ रमते ब्राह्मणो रसान् ।

काण्डवृष्टश्च्युतो मार्गारसोऽपाङ्ग्यः प्रकीर्तितः ॥५६

धैर्यवृत्ताय विक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि ।

घृतं मधु मधूच्छिष्टं लाक्षाक्षाररसासवाः ॥५७

मांसौदनतिलभ्रौमसोमपुष्पफलोपलाः ।

मनुष्यविपशस्त्रास्तुल्यणापूपपीरुधः ॥५८

नीलकौशेयचर्मस्त्रिभुजपैकराफा शृङ्गः ।

उदश्वत्केशपिण्याकशाकाद्यौषधयस्तथा ॥५९

ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कद्राक् तृणानि च ।

गन्धद्रव्यैरकालेयतूलमूलतुपादते ॥६०

स्वयं विराजीर्णं विदलं कलानां यदरेकुदे ।

रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तपेद्विद्वत्तं भवेन् ॥६१

अशक्नो भेषजस्यार्थं यत्तद्देतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यं तु विक्रेयारितला धान्येन सत्समाः ॥६२

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पयः ।

मर्त्तो पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥६३

प्रमाणानि प्रमाणस्यैः परिपाल्यानि यन्नतः ।

सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्ययमित्ते ॥६४

श्रृणादानं प्रथमं विवादपटम् ।

निर्भोगो यत्र दृश्येत न दृश्येतागमः क्वचित् ।

आगमः कारणं तत्र न भोगस्तत्र कारणम् ॥७६

भुज्यतेऽनागमं यत्तु न तद्भोगोऽतिवर्तते ।

प्रेते तु भोक्तारि धनं यति तद्व्यस्यभोग्यताम् ॥७७

आहर्तृवाभियुक्तः सन्नर्थस्तद्वरेत् पश्यम् ।

भुक्तिरेव विशुद्धिः स्यात् प्राप्तानां पिष्टतः क्रमान् ॥७८

अन्यादितद्व्यस्तन्यस्तयत्तायष्टव्याचितम् ।

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं पश्येतान्यागमाद्विना ॥७९

तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।

पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तद्भोगोऽतिवर्तते ॥८०

आगमेन विना पूर्वं भुक्तं पूर्वंस्त्रिभिस्तु यत् ।

न तच्छ्रवणमपाकर्तुं प्रमात्रिपुरुषागतम् ॥८१

सन्तोऽपि न प्रमाणं स्युर्मृते धनिनि साक्षिणः ।

अन्यत्र भावितं यत्स्यात् स्वयमासन्नवृत्त्युना ॥८२

नहि प्रत्यर्धिनि प्रेते प्रमाणं साक्षिणां वचः ।

साक्षिमतकरणे तत्र प्रमाणं स्याद्विनिश्चये ॥८३

भावितस्त्वातुरेणापि यस्त्यर्थो धर्मसंहितः ।

मृतेऽपि तत्र माक्षी स्यान् पट्मु चान्यादितादिषु ॥८४

क्रियणादिषु सर्वेषु यत्प्रत्युत्तरोत्तरम् ।

प्रतिपक्षाधिकोत्तेषु पूर्वा पूर्वा गरीयसी ॥८५

स्थानलाभनिमित्तं हि दानमदणमिष्यते ।

तत्कुम्भीदमिति श्रव्यं तेन वृत्तिः कुम्भीदिनाम् ॥८६

नारदीयमनुस्मृतिः ।

कायिका कालिका चैव कारिका च तथास्मृता ।

चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा ॥८७॥

कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादि कायिका ।

प्रतिमासं भ्रमन्ती या सा वृद्धिः कालिका स्मृता ॥८८॥

वृद्धिः सा कारिका दाम यर्णिकेन स्वयं कृता ।

घृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥८९॥

श्रृणानां सार्यमौमोऽयं विधिर्वृद्धौ कृतः स्मृतः ।

देशाचारविधित्वन्यो यत्रर्णमधितिष्ठति ॥ ९० ॥

द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिन्चतुर्गुणम् ।

तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देशे देशेऽवतिष्ठते ॥९१॥

द्विरण्यवान्यवस्त्राणां वृद्धिर्द्वित्रिचतुर्गुणा ।

घृतस्याष्टगुणा वृद्धिः क्षीपशूनां तु सन्ततिः ॥९२॥

न वृद्धिः प्रतिवृत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।

अनाकारितमेष्वर्ध्वं यत्सरार्धाद्विवर्धते ॥९३॥

एष वृद्धिविधिः प्रोक्तः प्रवृद्धस्येह धर्मतः ।

वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्षुष्यं तदुदाहृतम् ॥९४॥

आपदं निस्तरेद्वैश्यः कामं वार्षुषकर्मणा ।

आपत्त्वपि हि कष्टास्तु ब्राह्मणस्य न वार्षुषम् ॥९५॥

ब्राह्मणस्य च यदेवं सान्वयस्य न चास्ति सः ।

सपिण्डेभ्योऽस्य नियमेत् तदभावेऽस्य वन्धुषु ॥९६॥

यदा च न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिवान्धवाः ।

तदा दद्यात्सजातिभ्यस्तेष्वसत्त्वप्सु निक्षिपेत् ॥९७॥

श्रृणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

गृहीत्योपगतं दद्याद् श्रृणिकायोदयं धनी ।
'अददद् याच्यमानस्तु शेषहानिमवाप्नुयात् ॥६८
लेख्यं दद्यादने शुद्धे तदभावे प्रतिग्रहम् ।
'धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्पस्परम् ॥६९
पिस्तम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च ।
लिखितं साक्षिणश्च द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारणे ॥१००
वपस्थानाय दानाय प्रत्ययाय तथैव च ।
त्रिविधः प्रतिभूर्दृष्टस्त्रिष्वेवार्थेषु सूरिभिः ॥१०१
श्रृणिष्वप्रतिकुर्वन्तु प्रत्यये वा विवादिते ।
प्रतिभूस्तद्वर्णं दद्यादनुपस्थापयन्तथा ॥१०२
जहयः स्युः प्रतिभुयो वधुस्तेऽयं यथाकृतम् ।
अर्थेऽविरोपिते स्वेष्टे धनिनस्तद्वन्दतः क्रिया ॥१०३
यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद् धनिकेनोपपीडितः ।
श्रृणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिपादयेत् ॥१०४
अधिक्रियत इत्याधिः स तु श्रेयो द्विलक्षणः ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देवोद्यतस्तथा ॥१०५
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यातथैव च ।
प्रतिदानं तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ॥१०६
प्रमादाद् धनिनातद्वदाधौ विकृतमागते ।
विनष्टे मूलनाशः स्यादैवराजकृतादृते ॥१०७
रक्ष्यमाणोऽपि यत्राधिः कालेनेयादसारताम् ।
आधिरन्योऽधिवर्तव्यो देयं वा धनिने धनम् ॥१०८

नारदीयमनुस्मृतिः ।

शृणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान् प्रयच्छति ।
 राज्ञा दापयितव्यः स्याद् गृहीतवांशं तु विशाकम् ॥१०६
 अध शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।
 शक्त्यपेक्षमूर्गं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥१०७
 नश्येद् द्रव्यपरोमाणं कालेनेहर्णिकस्य चेत् ।
 जातिक्षेप्ताभिवासानामागमो लेख्यत स्मृतः ॥१०८
 लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्रग्भूतान्यकृतं तथा ।
 अस्त्राक्षिकं साक्षिमञ्च सिद्धिदेशस्थितिरथो ॥१०९
 देशाचाराधिरूढं यद् व्यक्ताधिकृतवद्वयम् ।
 तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमयितुमश्रमाक्षरम् ॥११०
 मत्ताभियुक्तस्त्रीवालमलारकारकृतं च यत् ।
 तत्प्रमाणं करणं भीतोपधिहृतं तथा ॥१११
 मृताः स्युः साक्षिणी यत्र धनिकर्णिलेखकाः ।
 तदप्यपार्थं लिखितमृते रवाचेः स्त्रिताध्रयात् ॥११२
 आधिर्यो द्विविधः प्रोक्तः स्थावरो जङ्गमस्तथा ।
 सिद्धिरथोभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा ॥११३
 कुर्यात् प्रतिफलं यच्छूयितं भावितं च यत् ।
 लेख्यं सिद्ध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु ॥११४
 अश्रुतार्थमष्टार्थं व्यवहारार्थमेव च ।
 न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्त्वपि हि साक्षिषु ॥११५
 लेख्ये देशान्तरान्यस्ते दण्डे दुर्लिखिते ह्यते ।
 सप्तमत्कालकरणमसतोऽष्टदृशानम् ॥११६

श्रृणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

यस्मिन्स्यात्संशयो लेख्ये भूताभूतकृते कचित् ।

तत्तद्वस्तुक्रियाचिह्नप्राप्तियुक्तिभिरुद्धरेत् ॥१२०

लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं हेत्वन्तःकुत्रं भवेत् ।

विप्रत्यये परीक्ष्यं तत्सम्बन्धागमहेतुभिः ॥१२१

लिखितं लिखितेनैव साक्षिमत् साक्षिभिर्हरेत् ।

साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयो लिखितेन तु साक्षिणः ॥१२२

द्विभ्रभिन्नहस्तोऽमृगनष्टदुर्लिखितेषु च ।

लेख्यमन्यद्वि कर्तव्यमेव लेख्यविधिः स्मृतः ॥१२३

सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥१२४

समक्षदर्शनात् साक्षी विज्ञेयः श्रोत्रचक्षुषोः ।

श्रोत्रस्य यत्परो भूते चक्षुषः कार्यकर्म यत् ॥ १२५

एकादशविधः साक्षी स तु दृष्टो मनीषिभिः ।

कृतः पञ्चविधस्तत्र षड्विधोऽकृत उच्यते ॥१२६

लेखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च ।

गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः ॥१२७

अकृतः षड्विधो नित्यः सूरिभिः परिकीर्तितः ।

ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥१२८

कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।

कुलं कुलविद्यादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥१२९

कुलीना शूत्रवः शुद्धा जन्मतः कर्मतोऽर्थतः ।

श्रवराः साक्षिणोऽनिन्द्याः शुचयः स्युः सुबुद्धयः ॥१३०

नारदीयमनुस्मृतिः । . .

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
प्रतिक्षणं भवेद्युक्ते सर्वे सर्वेषु वा पुनः ॥१३१॥
श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्णिनः ।
बहिर्वांसिषु बाह्याश्च स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥१३२॥
श्रेण्यादिषु च सर्वेषु कश्चिन्वेद द्वेप्यतर्कमियात् ।
तेश्च पदं न साक्षी स्याद् द्वेष्टारः सर्व एव ते ॥१३३॥
असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।
वचनाद् दोषतो भेदात्स्वयमुक्तेर्मृतान्तरात् ॥१३४॥
श्रोत्रियाद्या वचनत स्तेनाद्या दोषदर्शनात् ।
भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणः ॥१३५॥
स्वयमुक्तेरनिर्दिष्टः स्वयमेवेत्य यो वदेत् ।
मृतान्तरेऽर्धनि प्रेते मुमुर्षुप्रापितहते ॥१३६॥
श्रोत्रियात्तापसाः यद्वा ये च प्रश्रविता नराः ।
असाक्षिणस्तै वचनाभ्यां हेतुर्गदाहृतः ॥१३७॥
स्तेनाः मादस्तिकाश्चण्डाः पितृवा वधकाश्च ये ।
असाक्षिणस्तै दुष्टत्वान् तेषु सत्यं न विगते ॥१३८॥
राज्ञा परिगृहीतेषु साक्षिण्येकार्थनिश्चये ।
वचनं यत्र मिश्रत ते स्युर्भेदात्साक्षिणः ॥१३९॥
स्वयमुक्तेरनुदिष्टः स्वयमेवेत्य यो वदेत् ।
मृचोत्पुणः स शास्त्रेषु न ॥ साक्षित्वमर्हति ॥१४०॥
योऽर्थः प्रापयितव्यः स्यात् तस्मिन्नसनि चार्धनि ।
क तद् यदति साक्षित्वमित्यमाक्षी मृतान्तरः ॥१४१॥

शृणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

द्वयोर्विवदतोर्ये द्वयोः सत्सु च साक्षिणः ।
 पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः ॥१४२॥
 आधर्य पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद् भवेत् ।
 विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः ॥१४३॥
 न परेण समुद्दिशुमेयात् साक्षिणं रहः ।
 भेदयेत् तं नचान्येन हीयेतैवं समाचरन् ॥१४४॥
 साक्ष्युद्दिष्टो यदि प्रेषाद् गच्छेद् वापि दिगन्तरम् ।
 तच्छ्रोतारः प्रमाणं स्यु प्रमाणं ह्युत्तरक्रिया ॥१४५॥
 सुदीर्घेणापि कालेन, लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।
 अस्मिन्नेव लिखेज्जानन्नजानानस्तु ऐसयेत् ॥१४६॥
 अष्टमाद् यत्सरात् सिद्धिः स्मारितस्येद् साक्षिणः ।
 आपश्चमात् यथा सिद्धिर्यच्छ्रोपगतस्य तु ॥१४७॥
 आवृत्तीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।
 आवत्सरात् तथा सिद्धिं वदन्त्युत्तरसाक्षिणः ॥१४८॥
 अथवा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणं प्रति ।
 स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥१४९॥
 यस्य नोपहृता पुंसः स्मृतिः श्रोत्रं च नित्यशः ।
 सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति ॥१५०॥
 असाक्षिप्रत्ययास्तन्न्ये षड् विवादाः प्रकीर्तिताः ।
 लक्षणान्येव साक्षित्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ॥१५१॥
 उल्काहस्तोऽग्निदो द्यौः शस्त्रपाणिस्तु घातकः ।
 केशाकेशिगृहीतस्तु युगपत् पारदारिकः ॥१५२॥

शृणादानं प्रथमं विवादपदम् ।

वधकृच्चित्रकृन्मङ्गः पतितः कूटकारकः । . .
कुदकः प्रत्यवसृतस्तस्करो राजपूरुषः ॥१६४
मनुष्यविपशस्त्राम्बुलवणापूपवीरुधाम् ।
विक्रेता ब्राह्मणश्रेय द्विजो वार्धुपिकश्च यः ॥१६५
प्युतः स्वधर्मात्कुलिकः स्तायको हीनसेविता ।
पित्रा विवदमानश्च भेदकुञ्चेत्यसाक्षिणः ॥१६६
असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥१६७
साहसेयु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
पारुष्ययोश्चाप्युभयोरसाक्षी नोपपद्यते ॥१६८
न तत्रापि च बालः स्यान्नैको न स्त्री न कूटकृत् ।
न बान्धवो नचारातिर्भूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥१६९
बालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासात्तु कूटकृत् ।
विभ्रूयाद् बान्धवः स्नेहाद् वैरनिर्यातनादरिः ॥१७०
अथवानुमतो यः स्याद् द्वयोर्विवदमानयोः ।
स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि ॥१७१
यस्त्वात्मशेषदुष्टत्यादस्वस्थ इव लक्ष्यते ।
स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चोपधावति ॥१७२
कासत्यनिभृतोऽकस्मादभोक्ष्यं निःश्वसित्यपि ।
भूमिं लिखति पादाभ्यां वाडू वासा धुनोति च ॥१७३
भिद्यते मुखवर्णोऽय ललाटं सिद्यते तथा ।
शोपमागच्छतश्चोष्ठवूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥१७४

नारदीयमनुस्मृतिः ।

त्वरमाण इवाष्टो बह्वद्वं च भाषते ।

कूटसाक्षो स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद् भृशम् ॥१७५

थावयित्वा तथान्वेद्यः साक्षिञ्चं योऽपि निहते ।

स विनेयो भृशतरं कूटसाक्ष्यधिको हि सः ॥१७६

आहूय साक्षि(णं ? णः) पुच्छेन्नियम्य शपयैर्भृशम् ।

समस्तान् विदितान् चान् विज्ञातार्थान् पुथक् पुथक् ॥१७७

सत्येन शपयेद् विनं क्षत्रियं याहनायुधैः ।

गोवीजकाध्वनैर्वैत्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैः ॥१७८

पुराणैर्मयचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।

अवृत्तधातुपादैश्च भृशमुज्ज्वल्य साक्षिगः ॥१७९

नानो मुग्धः क्रमादेन भिक्षायां क्षुत्पिवासितः ।

क्रुद्धः शत्रुगृहं गच्छेद् यः साक्ष्यमवृत्तं वदेत् ॥१८०

नगरे प्रतिकृष्टः सन् बहिर्द्वारो बुभुक्षितः ।

अभिज्ञानं भूयसः पश्येद् यः साक्ष्यमवृत्तं वदेत् ॥१८१

यां रात्रिमविविक्ता ग्नौ यां चैवाग्नपराजितः ।

गो व्यातिभारतनाहो दुर्विचक्षा स्म तां पतेत् ॥१८२

माश्रौ साक्ष्यसमुद्देशो गोरुर्णशिथिलं चरन् ।

सङ्घं वाग्यान् पारानात्मनि प्रतिमुष्यति ॥१८३

तस्य चरते पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।

एतं स बन्धनमस्मान्मुच्यते नियताः समाः ॥१८४

यायनो यान्ययान् यमिन् हन्ति माश्नतेऽनृतं वदन् ।

तापतः मद्गत्या नस्मिन्ष्टु मौम्यानुपूर्वराः ॥१८५

शृगादानं प्रथमं विवादपदम् ।

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥१८६
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्व भून्यनृते हन्ति मा स्म भून्यनृतं व(दी ? दः) ॥१८७
एकमेवाद्वितीयं तत्प्राहुः पवनमत्पनः ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नीरिव ॥१८८
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्रात् तु सत्यमेव विशिष्यते ॥१८९
परं कूपशताद् वापी परं वापीशतात् क्रतुः ।
परं क्रतुशतात् पुत्रः सत्यं पुत्रशतान् परम् ॥१९०
भूधारयति सत्येन सत्येनोदयते रविः ।
सत्येन यायुः पथते सत्येनापः स्रवन्ति च ॥१९१
सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः ।
सत्यमेव परो धर्मो लोकानामिति वै धृतिः ॥१९२
सत्यं देवाः समासेन मनुष्यास्त्वनृतं स्मृताः ।
इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥१९३
सत्यं ब्रह्मनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेप्स्यसि ।
उत्तवानृतं महाघोरं नरकं सम्प्रपत्स्यते ॥१९४
निरयेषु च ते शश्वज्जिह्वामुत्कृत्य दारुणाः ।
असिभिः शातयिष्यन्ति बलिनी यमकिङ्कराः ॥१९५
शूले मत्स्यानिवाक्षिप्य क्रोशन्तमपरायणम् ।
अवाञ्छितरसमुत्क्षिप्य क्षेपयन्त्यग्निह्रदेषु च ॥१९६

... ७. नारदीयमनुस्मृतिः ।

अनुभूय च दुःखास्ताश्चिरं नरकवेदनाः ।

इहायास्यस्यभन्धास्तु गृत्रकाकादियोनिषु ॥१६७

ह्यात्वैतानमृते दोषान् ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान् ।

सत्यं यदोद्वरात्मानं मात्मानं पीपत्तश्चिरम् ॥१६८

न बान्धवा न सुद्वेदो न धनानि महान्त्यपि ।

अलं धारयितुं शक्तास्तप्तस्युमे निमज्जतः ॥१६९

पितरस्त्ववलम्बन्ते त्वयि साक्षित्वमागतौ ।

तारयिष्यति किन्त्वस्मानात्मानं पातयिष्यति ॥२००

सत्यमात्मा मनुष्यस्य सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ।

सर्वैषैवात्मनात्मानं श्रेयसा योजयिष्यसि ॥२०१

या रात्रिमज्जनिष्ठास्त्वं या च रात्रि मरिष्यसि ।

पृथा तदन्तरा से स्यात् साक्ष्यं चेदन्यथा यदेः ॥२०२

नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।

साक्षिधर्मं विरोधेण सत्यमेव यदेततः ॥२०३

यः परार्थेऽपहरति स्वां वार्त्तं पुरुषाधमः ।

आत्मार्यं किञ्च कुर्यात् स पापं नरकनिर्भयः ॥२०४

अर्था वै वाचि नियता बाह्मूला वाचि मिश्रिताः ।

यो वैतां स्तेययेद् वाचं स सर्वस्तेयकृत्तरः ॥२०५

साक्षिप्रतिपत्तौ ॥ प्रमाणं यद्वक्षो यतः ।

तत्साम्ये शुनयो माहास्तःसाम्ये स्मृतिमत्तराः ॥२०६

स्मृतिमत्साक्षिसाम्यं तु विषादे यत्र दृश्यते ।

तीक्ष्णत्वान् साक्षिधर्मस्य साक्ष्यं व्यावर्तते ततः ॥२०७

ऋणादानं प्रथमं विषादपदम् ।

निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेन् साक्ष्य आगते ।

न ब्रूयाद्भरसमं न तन्निगदितं भवेन् ॥२०८

देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु ।

यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् साक्ष्यं तदपि चान्यथा ॥२०९

ऊनमभ्यधिकं धार्थं प्रवयुर्यत्र साक्षिणः ।

तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेव साक्ष्यविधिः स्मृतः ॥२१०

प्रमादाद् धनिनो यत्र न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः ।

अर्थं चापह्नुते वादी तत्रोक्तस्त्रिविधो विधिः ॥२११

चोदना प्रतिकालं च युक्तिलेशस्तत्रैव च ।

तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैर्ऋणं शोधयेत् क्रमात् ॥२१२

अभीक्ष्णं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्त्याज्ञ तद्वचः ।

त्रिध्वनुष्णध्वक्त्रो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥२१३

चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेशैस्तमन्वियात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणक्रियादिभिः ॥२१४

युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

देशकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥२१५

दीप्तो यं न दहत्यग्निरापोऽन्तर्धारयन्ति यम् ।

स तरत्यभिशापं सं किल्बिषी स्याद् विपर्यये ॥२१६

स्त्रीणां शीलाभियोगे च स्तेयसाहसयोरपि ।

एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापह्नेषु यः ॥२१७

शपथा ह्यपि देवानां पुरा सृष्टाः स्वयम्भुवा ।

यशिष्ठः शपथं शेषे यातुधानेति शब्दितः ॥२१८

नारदीयमनुस्मृतिः ।

सप्तर्षयस्तथा सेन्द्राः पुष्करार्थे तपोधनाः ।
शेषुः शपथमव्ययाः परस्परविशुद्धये ॥२१६
अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत यः ।
भूयात् स्वयं वा सदसि तस्यार्धविनयः स्मृतः ॥२२०
गूढमानस्तु दौशशील्याद् यदि पापं स क्षीयते ।
सभ्याश्वास्य न दुष्यन्ति तीव्रो दण्डश्च पार्थिवात् ॥२२१

इति ऋणादानं प्रथमं विवादपदम् ॥

अर्धौपनिधिकं द्वितीयं विवादपदम् ।

स्वद्रव्यं यत्र विद्यमानमिक्षिपत्यविराद्वितः ।
निक्षेपो नाम तत् प्रोक्तं अश्वहारपदं धुधैः ॥१
अन्यद्रव्यव्यवहितं द्रव्यमव्याकृतं च यत् ।
निक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥२
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।
प्रतिदानं तर्धवास्य प्रत्ययः स्याद् विपर्यये ॥३
याप्यमानस्तु यो दात्वा निक्षेपं न प्रयच्छति ।
दण्ड्यः स राज्ञा दाप्यश्च नष्टे दाप्यश्च तत्समम् ॥४
यत्रायं साधयेत्तेन निक्षेपुननुज्ञया ।
तत्रापि दण्ड्यः स भवेन् तत्र सोदयमाप्नुयत् ॥५

सम्भूयसमुत्थानं तृतीयं विवादपदम् ।

प्रहीतुः सह योज्येन नष्टो नष्टः स दायिनः ।
दैवराजकृते तद्वन्न चेत् तज्जिह्वाकारितम् ॥६॥
एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिल्पिरूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥७॥
प्रतिगृह्णाति पोगण्डं यश्च सप्रधनं नरः ।
तस्याप्येष विधिर्दृष्टः पठेते विधयः समाः ॥८॥

इति औपनिधिकं द्वितीयं विवादपदम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानं तृतीयं विवादपदम् ।

वणिकप्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।
तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥१॥
फलहेतोरुपायेन कर्म सम्भूय कुर्वताम् ।
आधारभूतः प्रक्षेपस्तेनोत्तिष्ठेयुरंशतः ॥२॥
समोऽतिरिक्तो हीनो वा यत्रांशो यस्य तादृशः ।
क्षयव्ययो तथा वृद्धिस्तस्य तत्र तथाविधा ॥३॥
भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् ।
कुर्युस्ते व्यवहारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥४॥
प्रमादान्नाशितं दाप्यः प्रतिषिद्धकृतं च यत् ।
असन्दिष्टं च यत् कुर्यात् सर्वैः सम्भूयकारिभिः ॥५॥

नारदीयमनुस्मृतिः ।

दैवतस्करराजोत्वं व्यसने समुपस्थिते ।

यस्तन् स्वशक्त्या संरक्षेत् तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥६

एकस्य चेत् तद्व्यसनं दाय्यादोऽस्य तदाप्नुयात् ।

अन्यो वासति दाय्यादेऽशक्ताश्चेत् सर्व एव वा ॥७

ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।

लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात् सम्प्रकल्पितम् ॥८

ऋत्विग् याज्यमनुष्टं यत्त्यजेन्नपकारिणम् ।

अनुष्टम्भित्वं याज्यो विनेयौ तावुभावपि ॥९

ऋत्विक् तु त्रिविधः प्रोक्तः पूर्वर्जुष्टः स्वयंवृतः ।

यदृच्छया च यः कुर्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥१०

ब्रह्माण्डेष्वेव धर्मो वृतेऽर्त्विक्षु च स्वयम् ।

यादृच्छिके तु सांयाज्ये तत्त्यागे नास्ति किल्बिषम् ॥११

शुल्कस्थानं वणिक् प्राप्तः शुल्कं दद्याद् यथोपगम् ।

न तद् व्यतिदरेद् राज्ञां बलिरेव प्रकल्पितः ॥१२

शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्योक्त्वा च परीमाणं दाप्योऽप्रगुणमत्ययम् ॥१३

कश्चिदेत् सञ्चरन् देशात्येयादभ्यागतो वणिक् ।

राजाह्य भाण्डं संरक्षेद् यावदायाददर्शनम् ॥१४

दायादेऽसति वन्धुभ्यो ज्ञातिभ्योऽस्य समर्पयेत् ।

तदभावे सुगुप्तं तद् धारयेद् दरातीः समाः ॥१५

अस्वामिकमदायादं दशवर्षोपितं ततः ।

राजा तदात्मसात् कुर्यादेवं धर्मो न हीयते ॥१६

इति सम्भूयसमुत्थानं वृत्तीयं विवादपदम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकं चतुर्थं विवादपदम् ।

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग् यः पुनरादातुमिच्छति ।
 दत्ताप्रदानिकं नाम तद् विवादपदं स्मृतम् ॥१॥
 अथ देयमदेयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
 व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥२॥
 तत्रेहाष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।
 दत्तं सप्तविधं विद्याददत्तं षोडशात्मकम् ॥३॥
 अन्याहितं याचितकमार्धि साधारणं च यत् ।
 निक्षेपं पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥४॥
 आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
 अदेयान्यादुराचार्या यवान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥५॥
 कुटुम्बभरणाद् द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।
 तद् देयमुहत्यान्यद् दददागः समाप्नुयात् ॥६॥
 पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारितम् ।
 स्त्रीशुष्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥७॥
 अदत्तं तु भयक्रोधवेषशोकरुजान्वितैः ।
 तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥८॥
 बालप्रमूढास्वतन्त्रमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
 कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥९॥
 अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ।
 यद् दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तं तत् प्रकीर्तितम् ॥१०॥

नारदीयमनुस्मृतिः ।

गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद् यश्चादेयं प्रयच्छति ।

अदत्तादायको दण्ड्यस्तथादेयस्य दायकः ॥११

इति दत्ताप्रदानिकं चतुर्थं विवादपदम् ॥

अथाभ्युपेत्याशुश्रूपा पञ्चमं विवादपदम् ।

अभ्युपेत्य च श्रूपां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

अश्रूपाभ्युपेत्येति विवादपदमुच्यते ॥१२

श्रूपाकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥१२

शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्यधिकर्मकृत् ।

एते कर्मकराः प्रोक्ता दासास्तु गृहजादयः ॥१३

सामान्यमस्थतन्त्रस्वमेपामाहुर्मनीषिणः ।

जातिकर्मकृतस्तूतो विशेषो वृत्तिरेव च ॥१४

कर्मापि द्विविधं श्रेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शेषं कर्मकृतः स्मृतम् ॥१५

गृहद्वाराशुचिस्थानस्थ्यावस्करशोधनम् ।

गुह्याङ्गस्पर्शनोच्चिद्रविष्मूत्रप्रदणोज्झनम् ॥१६

इष्टतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथान्ततः ।

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदस्य परम् ॥१७

आ विद्याप्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषन् प्रयतो गुरुम् ।
 तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥८
 ब्रह्मचारी चरेद् भैक्षमधःशाव्यनलङ्कृतः ।
 जघन्यशायी सर्वेषां पूर्वोत्थायी गुरोर्गृहे ॥९
 नासन्दिष्टः प्रतिष्ठेत तिष्ठेद् वापि गुरुं क्वचित् ।
 सन्दिष्टः कर्म कुर्वीत शक्तश्चेदविलम्बयन् ॥१०
 यथाकालमधीयीत चायन्न विमना गुरुः ।
 आसीनोऽथो गुरोः कूर्चे फलके वा समाहितः ॥११
 अनुशिष्यश्च गुरुगा न चेदनुविधीयते ।
 अवधेनाथवा शिष्याम् रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥१२
 भृशं न ताडयेदेनं नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ।
 अनुशिष्य च विश्वास्थ्यो दण्डघो रक्षान्यथा गुरुः ॥१३
 समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।
 प्रतीयात् स्वगृहानेपा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥१४
 स्वशिल्पमिच्छन्नाहतुं बान्धवानामनुज्ञया ।
 आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥१५
 आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहाद् दत्तभोजनम् ।
 नचान्यत् कारयेत् कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥१६
 शिक्षयन्तमदुष्टं च य आचार्यं परित्यजेत् ।
 बलाद् वासयितव्यः स्याद् वचनन्वी च सोऽर्हति ॥१७
 शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासो समाप्नुयात् ।
 तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥१८

नारदीयमनुस्मृतिः ।

गृहीतशिल्पः समये कृत्याचार्यं प्रदक्षिणम् ।
 शिक्षितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तयेत् ॥१६ -
 भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः । -
 शक्तिभक्तयनुरुपा स्यादेषां कर्माश्रया भृतिः ॥१७
 उत्तमस्त्वायुषोयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः ।
 अधमो भारवाहः स्वादित्येवं त्रिविधो भृतः ॥१८
 अर्धेऽप्यधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तयोपरि ।
 सोऽधिकर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥१९
 शुभकर्मकरा ह्येते चत्वारः समुदाहृताः ।
 जघन्यकर्मभाजस्तु शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥२०
 गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
 अशनादिभृतस्तद्वदायतः स्वामिना च यः ॥२१
 मृगाश्च भोक्षितोज्ज्वलाद् युद्धप्रातः पजे जितः ।
 तवाहमित्युपगतः प्रपन्न्यापस्तृतः कृतः ॥२२
 भक्तदास्तश्च विज्ञेयस्तथैव बहवाभृतः ।
 विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥२३
 तत्र पूर्वश्चतुर्गौ दासत्वान्न विमुच्यते ।
 प्र(दासा १ सादा)न् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम् ॥२४
 यश्चैषां स्वामिन् कश्चिन्भोक्षयेत् प्राणसंशयात् ।
 दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत् च ॥२५
 अन्ताकालभृतो दास्यन्मुच्यते गोर्युगं ददत् ।
 सम्भक्षितं यद् दुर्मिश्रे न तच्छुष्येत कर्मणा ॥२६

आधत्तोऽथ धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुदरेत् ।
 अधोपगमयेदेनं सोऽपि क्रीतादनन्तरः ॥३०
 दत्त्वा तु सोदयमृणमृगो दास्याद् विमुच्यते ।
 कृतकालाभ्युपगमात् कृतकोऽपि विमुच्यते ॥३१
 तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः ।
 प्रतिपूरुपदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥३२
 राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रज्ज्यापसृतो नरः ।
 न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति विशुद्धिर्वा कथञ्चन ॥३३
 भक्तस्योपेक्षणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
 निग्रहाद् बडबायाश्च मुच्यते बडबाभृतः ॥३४
 विक्रीणाति स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।
 मुजयन्त्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ॥३५
 चोरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।
 राज्ञा मोक्षयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥३६
 धर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।
 स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद् दासता मता ॥३७
 तवास्मीति य आत्मानमस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
 न स तं प्राप्नुयात् कामं पूर्वस्यामी लभेत तम् ॥३८
 अधनास्त्रय एवोक्ता भार्या दासस्तथा सुतः ।
 यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥३९
 स्वदासमिच्छेद् यं कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
 स्कन्धादादाय तस्याथ भिन्यात् कुम्भं सहाम्भसा ॥४०

नारदीय मनुस्मृतिः ।

अक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्येनमवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमयोत्सृजेत् ॥४१॥

ततःप्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपाळितः ।

भोज्यान्नः प्रतिगृह्यश्च भयस्यभिमतश्च सः ॥४२॥

इत्यभ्युपेत्याशुश्रूषा पञ्चमं विवादपदम् ।

अथ वेतनस्यानपाकर्म षष्ठं विवादपदम् ।

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्यानपाकर्म तद् विवादपदं स्मृतम् ॥१॥

भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाकृतम् ।

आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद् विनिश्चितम् ॥२॥

भृतावनिश्चितायां तु दशभागं समाप्नुयुः ।

लाभगोबीजसस्यानां वणिग्गोपकृषीबलाः ॥३॥

कर्मोपकरणं चैषां क्रियां प्रति यद्वर्षितम् ।

आप्तभावेन कुर्वीत न त्रिहोनेन समाचरेत् ॥४॥

कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत् ॥५॥

अनयन् नावृथित्वा तु भाण्डं वा यानवाहने ।

दाप्यो भृतिचतुर्भागं सर्वार्थपथे त्यजन् ॥६॥

कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतिनाशमवाप्नुयात् ।
 स्वामिदोषादपक्रमेद् यावत् कृत्तकमालभेत् ॥७
 भृतिरद्भुतागमाभाष्य पथि मुग्यकृतं त्यजन् ।
 अददत् कारयित्वा तु कर्मैवं सोदयां भृतिम् ॥८
 अनयन् बाहकोऽयेवं भृतिहानिमवाप्नुयात् ।
 द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन् ॥९
 भाण्डं व्यसनमागच्छेद् यत्रि बाहकशोपतः ।
 दाप्यो यत् तत्र नश्येत्तु दैवराजकृतादृते ॥१०
 गवां शताद् घटसत्तरी घेनुः स्याद् द्विराताद् भृतिः ।
 प्रतिसंघः सत्तं गोत्रे सन्दीहो वाटमेऽङ्गिनि ॥११
 उपानयेद् गा गोपाय प्रस्थहं रजनीक्षये ।
 चीर्णाः पीताश्च ता (गा १ गो) पः सायाह्ने प्रस्थुपानयेत् ॥१२
 स्यादेद् गोव्यसनं गोपो व्यायच्छेत् तत्र शक्तितः ।
 अशक्तावभिपत्यारं स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥१३
 अव्यामच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।
 योद्धुमर्हति गोपस्तं विनयं चैव राजतः ॥१४
 नष्टं भिनष्टं कुम्भिभिः श्वहृतं विपमे मृतम् ।
 ह्रीनं पुष्पकारेण गोपायैव निपातयेत् ॥१५
 अजाधिके तथा रुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
 यत् प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्बिषं भवेत् १६
 तासामनवरुद्धानां चरन्तीनां मियो घने ।
 याः प्रसह्य वृको हन्यान् पालस्तत्र किल्बिषी ॥१७

नारदीयमनुस्मृतिः ।

विधुष्य तु हृतं चौरैर्न षालो दातुमर्हति ।
 यदि देशे च काष्ठे च स्वाग्निः स्वस्य शंसति ॥१८
 एतेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।
 दृतये तु विदुद्धिः स्यात् पालस्याङ्गादिदर्शनात् ॥१९
 शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नैच्छन्त्वी द्विस्तदा (भवे ? यहे)त् ।
 अप्रयच्छंस्वदा शुल्कमनुभूय पुमांस्त्रियम् ॥२०
 अपोनौ प्रमते यस्तु बहुमिवापि वासयेत् ।
 शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयस्त्वाददेव च ॥२१
 पराजिरे गृहं कृत्वा स्तोमं वत्सा वसेत् तु यः ।
 स तद् गृहीत्वा निर्गच्छेत् त्यक्त्वा सर्वं मुधोपितः ॥२२
 स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।
 अहीतुराभयेद् भयं नष्टं वान्यत्र संश्रयात् ॥२३

इति वेत्तनस्यानपाककर्म पष्ठं विवादपदम् ॥

अथ अस्वामिविक्रयः सप्तमं विवादपदम् ।

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहत्य वा ।
 विक्रीयते परोक्षं यत् स द्वयोऽस्वामिविक्रयः ॥१
 द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयान् ।
 प्रकाशं कथतः शुद्धिः द्वेयुः स्तेयं रह्ययान् ॥२

अस्वाम्यनुमताद् दासादसतश्च जनाद् रहः ।
 हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तदोपभाग् भवेत् ॥३॥
 न गृहेदागमं क्रेता शुद्धिर्ह्यस्य तदागमात् ।
 विपर्यये तुल्यदोषः सर्वं तदोपमर्हति ॥४॥
 विक्रेता स्वामिनेऽयं च क्रेतुर्मूल्यं च तत्कृतम् ।
 दद्याद् दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ॥५॥
 परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरेन्निधिम् ।
 राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥६॥
 ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् ।
 तेन दत्तं च भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥७॥
 स्वमप्ययं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत् ।
 गृहीयात् तत्र तं शुद्धमशुद्धः स्यादतोऽन्यथा ॥८॥

इति अस्वामिविक्रयः सप्तमं विवादपदम् ॥

अथ विक्रीयासम्प्रदानमष्टमं विवादपदम् ।

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यज्ञं प्रयच्छति ।
 विक्रीयासम्प्रदानं तद् विवादपदमुच्यते ॥१॥
 लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमं तथा ।
 क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत् पण्यमुच्यते ॥२॥

षट्विधस्तस्य तु चुभैर्दानादानविधिकम् ।
 गणितं तुलितं भेषं क्रियया रूपतः त्रिया ॥३॥
 विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।
 स्वाधरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥४॥
 अर्घ्यभेदपहीयेत् सोदयं पण्यमामवेत् ।
 स्थानिनामेव नियमो दिग्भ्यो दिग्विचारिणाम् ॥५॥
 उपहन्येत् वा पण्यं दक्षेतापह्नयेत् वा ।
 विक्रेतुरेष सोऽन्धो विक्रीयासम्प्रयञ्चतः ॥६॥
 निर्दोषं दर्शयित्वा तु यः सरोपं प्रयच्छति ।
 मूल्यं स द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव वा ॥७॥
 तथान्याहस्ते विक्रीय योऽन्यहस्ते प्रयच्छति ।
 सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तामदेव च ॥८॥
 दीयमाने न गृह्णाति पण्यं कीर्तं हि यत् कुर्यात् ।
 विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात् ॥९॥
 दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः ।
 अदत्तमूल्ये विक्रीते न विक्रेतुरतिक्रमः ॥१०॥
 लाभार्थो षणिजां सर्वः पण्येषु मज्जविक्रयः ।
 स च लाभोऽर्घ्यमांसाद्य मदान् भवति चा नवा ॥११॥
 तस्माद् देशे च काले च षणिगर्घं प्रकल्पयेत् ।
 न जिघ्रेण प्रवर्तेत श्रेयानेव षणिकपयः ॥१२॥
 इति विक्रीयासम्प्रदानमष्टमं विधादपदम् ॥

अथ क्रीत्वानुशयो नवमं विवादपदम् ।

क्रीत्वा मूल्यान यत् पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।

क्रीत्वानुशय इत्येतद् विवादपदमुच्यते ॥१

क्रीत्वा मूल्यान यत् पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तन् तत्रैवाहन्यधिकृतम् ॥२

द्वितीयेऽहि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमावहेत् ।

द्विगुणं तन् तृतीयेऽहि परतः क्रेतुरेव तन् ॥३

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्नाभवेत् पुनः ॥४

अथवाद् दोहं परीक्षेत पश्चाद्वाहमेव च ।

मुक्तावज्रप्रयालानां सुप्ताहं स्यात् परीक्षणम् ॥५

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसां तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहं सर्वबीजानामेकाहं लोहयामसाम् ॥६

परिभुक्तं तु यद् वासः छिन्नरूपं मलीमसम् ।

सदोषमपि विक्रीतं विक्रेतुर्नाभवेत् पुनः ॥७

मूल्याष्टभागो हीयेत सृष्ट्वा धौतस्य वाससः ।

द्विः पादस्त्रिंशभागश्च चतुर्वैतिर्धमेव च ॥८

अर्धक्षयात् परतः पादांशापचयः क्रमात् ।

यावत् क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये ॥९

लोहानामपि सर्वेषां हेतुरग्निः क्रियाविधौ ।

क्षयः संस्क्रियमाणानां तेषां दृष्टोऽग्निसङ्गमात् ॥१०

मुवर्णस्य क्षयो नास्ति रजतं द्विपलं शतम् ।
 शतमष्टपलं श्रेयं क्षयः स्यात् त्रिपुसीसयोः ॥११
 ताम्रे पञ्चपलं विद्याद् विकारा ये च तन्मयाः ।
 तद्वन्तूनामनेकत्वादयसोऽनियमः क्षये ॥१२
 तान्तवस्य च संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते ।
 यत्र कापांसिकोर्णानां वृद्धिर्दशपलं शते ॥१३
 स्थूलसूत्रवतामेपा मध्यानां पञ्चकं शते ।
 त्रिपलं तु सुसूक्ष्माणामन्तः क्षय उदाहृतः ॥१४
 त्रिराश्रो रोमविद्वस्य क्षयः कर्मकृतस्य च ।
 कौरोयवल्कलानां तु नैव बुद्धिर्न च क्षयः ॥१५
 कौत्वा नानुरायं कुर्याद् वणिक् पण्ये विचक्षणः ।
 क्षयवृद्धी च जानीयात् पण्यानामानमं तथा ॥१६
 इति कौत्वानुशयो नवमं विवादपम् ॥

अथ समयस्थानपाकर्म दशमं विवादपदम् ।
 पापण्डनैगमादीनां स्थितिः समय इच्छते ।
 समयस्थानपाकर्म तद् विवादपदं स्मृतम् ॥१
 पापण्डनैगमश्रेणीपूगत्रातगणादिषु ।
 संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥२
 यो धर्मः कर्म यक्षैपासुपस्थानविधिश्च यः ।
 यक्षैषां (प्रत्यु १ वृत्त्यु) पादानमनुमन्त्रेत् तत् तथा ॥३

समयस्यानपाकर्म दशमं विवादपदम् ।

प्रतिकूलं च यद् राज्ञः प्रकृत्यवमतं च यत् ।
बाधकं च यदर्थानां तत् तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥४॥
मित्रः सहातकरणमहिते शस्त्रधारणम् ।
परस्पररोपतापं च तेषां राजा न मर्षयेत् ॥५॥
पृथग् गणान् ये विभिन्युक्ते विनेया विरोपतः ।
आवहेयुर्भयं घोरं व्याधियत् ते ह्युपेक्षिताः ॥६॥
दोषवत्करणं यत् स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।
प्रवृत्तमपि तद् राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥७॥

इति समयस्यानपाकर्म दशमं विवादपदम् ॥

अथ क्षेत्रविवाद एकादशं विवादपदम् ।

सेतुकेदारमर्यादा विकृष्टाकृष्टनिश्चयाः ।
क्षेत्राधिकारा यत्र स्युर्विवादः क्षेत्रजः स तु ॥१॥
क्षेत्रसीमाविरोधे तु सामन्तेभ्यो विनिश्चयः ।
नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतमा नराः ॥२॥
ग्रामसीमासु च बहिर्ये स्युस्तत्कृपिजीविनः ।
गोपशाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनगोचराः ॥३॥
समुद्रयेयुक्ते सोमां लक्षणैरुपलक्षिताम् ।
तुपाङ्गारकपालानां कुम्भैरायतनैर्द्रुमैः ॥४॥

अभिशानैश्च वल्मीकस्थलनिम्नोत्तमादिभिः ।
 वेदारामारमार्गैश्च पुराणैः सेतुभिस्तथा ॥५
 निम्नगापह्वतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
 तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणैर्भोगदर्शिनैः ॥६
 अथ चेदनुत्तं मृदुः सामन्तास्तद्विनिर्णये ।
 सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मन्थमत्ताहसंम् ॥७
 गणिपृष्ठादयस्वन्ये दण्डगत्रा पृथक् पृथक् ।
 विनेयाः प्रथमेन स्युः साहसेनानुते स्थिताः ॥८
 तैकः समुभयेत् सीमां नरः प्रत्ययवात्तपि ।
 शुश्रूषादस्य धर्मस्य क्रियेषा बहुषु स्मृता ॥९
 एकरचेदुभयेत् सीमां सोपवासः समुभयेत् ।
 रत्नमश्वाम्बरधरः क्षितिसारोप्य मूर्धनि ॥१०
 यदात्र न स्युर्ज्ञातारः सीमाया नच लक्षणम् ।
 ततो राजा द्वयोः सीमामुद्धरेदिष्टवः स्वयम् ॥११
 अनेनैव गृहोद्याननिपानायतनादिषु ।
 विषादविधिराख्यातस्तथा ग्रामान्तरैषु च ॥१२
 अवस्तरस्थलश्रमार्गैस्त्यन्दनिकादिभिः ।
 चतुष्पथसुरस्थानरथ्यामार्गानि न दूषयेत् ॥१३
 परश्वेत्स्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिपिष्यते ।
 महागुणोऽल्पदोषश्चेद् वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥१४
 सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः सन्न्यो वष्यंस्तथैव च ।
 तोयप्रवर्तने सन्न्यो यध्यः स्याद्वं विनिवर्तने ॥१५

क्षेत्रविवाद एकादशं विवादपदम् ।

नान्तरेणोदकं संस्यं नाशोऽप्यत्युदकेन तु ।

यावाननुदके दीपस्तावानत्युदके स्मृतः ॥१६

पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्टा स्वामिनं तु यः ।

सेतुं प्रयतयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग् भवेत् ॥१७

मृते वा स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये चापि मानवे ।

राजानमामन्त्र्य ततः प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत् ॥१८

अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्यान्मृगज्याधनिदर्शनात् ।

इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविष्वति ॥१९

अशक्त्येतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।

क्षेत्रं चेद् विकृतेत् कश्चिदशुधीत स तत्फलम् ॥२०

विकृत्यमाणे क्षेत्रे चेत् क्षेत्रिकः पुनराज्जेत् ।

खिलोपचारं तत्सवं दत्त्वा स्वं क्षेत्रमाप्नुयात् ॥२१

तदष्टभागोपचयाद् यावत् सप्त समा गताः ।

सम्प्राप्ते त्वष्टमे वर्षे भुक्तं क्षेत्रं लभेत सः ॥२२

संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद् वत्सरैस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नं तु स्यात् क्षेत्रमटवीसमम् ॥२३

क्षेत्रं त्रिपुरुषं यत्र गृहं वा स्यात् क्रमागतम् ।

राजप्रसादादन्यत्र न तद्भोगः परं नयेत् ॥२४

उत्क्रम्य तु वृत्तिं यत्र सस्यघातो गवादिभिः ।

पालो दण्ड्यो भवेत् तत्र स चेच्छक्तो न वारयेत् ॥२५

समूलसस्यनाशे तु तत्स्वामो धान्यमाप्नुयात् ।

वधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥२६

नारदीयमनुस्मृतिः ।

गौः प्रसूता दशहन्तु तु महोश्वाजाविकुञ्चराः ।
 निवार्यास्तु प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डमाह ॥२७॥
 मायं गो दापयेद् दण्डं द्वौ मापौ महिषी तथा ।
 अजाधिके च यत्से च दण्डः स्यादर्धमापकः ॥२८॥
 अदण्ड्या हस्तिनोऽघ्नाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः ।
 अदण्ड्या गर्भिणी गौश्च सूतिका चातिसारिणी ॥२९॥
 प्रोक्तः स द्विगुणः सन्ने यस्यस्यां तु चतुर्गुणः ।
 मलक्षपारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतस्तथा ॥३०॥
 या नष्टाः पालदोषेण गायः क्षेत्रसमाश्रिताः ।
 न तत्र गोमिनो दण्डः पालस्त्वदण्डमर्हति ॥३१॥
 राजप्राह्मणहीनो वा वज्राशनिहतोऽपि वा ।
 अथ सर्वेण वा द्रष्टो विर्यमात् पतितोऽपि वा ॥३२॥
 न तत्र पालदोषः स्याद्यैव दोषोऽस्ति गोमिनाम् ।
 गोभिस्तु भक्षितं धान्यं यो नरः प्रविमर्गति ॥३३॥
 सामग्र्यस्य सप्तौ देव्यो धान्यं यन् तत्र वापितम् ।
 गध्वं गोमिने देयं धान्यं तत्कुपयस्व तु ॥३४॥
 प्राप्नोषान्ते च यत् क्षेत्रं विवीतान्ते सदापधे ।
 अनावृतं चेन् तन्नारो न गोपस्य व्यतिक्रमः ॥३५॥
 पथिक्षेत्रे वृत्तिः कार्या यामुष्टो नावलोकयेत् ।
 न लङ्घयेत् पशुर्नाथो न भिन्धाद् यां च सूकरः ॥३६॥
 स्नातस्तस्य केशरमाहुः शल्पयतो मृगम् ।
 ह्यवस्तस्य नश्यन्ति यो पिद्ममुविष्यति ॥३७॥

क्षेत्रविवाद एकादशं विवादपदम् ।

अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।
विकृत्यमाणे क्षेत्रे चेत् क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् ॥३८॥
यीजापचारं तत् सर्वं दत्त्वा स्वं क्षेत्रमाप्नुयात् ।
गृहं क्षेत्रं च विज्ञेयं यासहेतुः कुटुम्बिनाम् ॥३९॥
पृष्ठे जनपदे राज्ञो धर्मः कोराश्च वर्धते ।
हीयते हीयमाने तु वृद्धिहेतुमतः श्रयेत् ॥४०॥
इति क्षेत्रविवाद एकादशं विवादपदम् ॥

.

अथ स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं विवादपदम् ।

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।
स्त्रीपुंसयोगसंज्ञा ॥ विवादपदमुच्यते ॥१॥
स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद् वरणं प्रागू विधीयते ।
वरणाद् ग्रहणं पाणेः संस्कारोऽथ द्विलक्षणः ॥२॥
तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनाद् ।
पाणिग्रहणमन्त्राभ्यां नियतं दारलक्षणम् ॥३॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परिग्रहे ।
स्वजात्या श्रेयसी भार्या स्वजात्यश्च पतिः स्त्रियाः ॥४॥
ब्राह्मणस्यानुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्त्रिण एव तु ।
शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथान्ये पतयस्त्रयः ॥५॥

मारदीयमनुस्मृतिः ।

द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।
 वैश्याया द्वौ पत्नी अन्या एकोऽन्यः क्षत्रियापत्तिः ॥६॥
 अ। सवमान् पश्वमाद्य बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
 भविष्याः सगोत्राः स्युः समानप्रयरास्तथा ॥७॥
 परीक्ष्य पुत्रं पुंस्त्वे निर्जैरेवाङ्गलक्षणैः ।
 पुमांस्त्वेदविफल्येन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥८॥
 शुभद्वजवृजान्वधिसुबद्धोसशिरोधरः ।
 स्थूलपाटातनूजत्वगविलम्बगतिवरः ॥९॥
 विद् चास्य हवते माप्सु रावि मूर्धं च फेनिलम् ।
 पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु पण्डकः ॥१०॥
 चतुर्गुणविपः शालो स तु ह्यो गनीपिमिः ।
 चिह्नितस्यश्वापिहितस्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥११॥
 निसर्गपण्डो धर्मश्च पक्षपण्डस्तथैव च ।
 अभिरापाद् गुरो रोगाद् देवकोष्ठात् तथैव च ॥१२॥
 ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुस्तेभ्यः ।
 आक्षिप्तमोषवीजश्च शालीनोऽन्यपतिरतथा ॥१३॥
 तत्रात्मावप्रतीकारौ पक्षास्त्र्य मासमाचरेत् ।
 अनुद्यमत्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥१४॥
 ईर्ष्यापण्डादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
 सन्ततकन्याः पतितवत् क्षतयोन्वया अपि स्त्रियाः ॥१५॥
 आक्षिप्तमोषवीजौ च मत्स्यावप्रतिकर्मणि ।
 पतिरन्यः स्मृतो नार्था वत्सरं सन्वत्सीद्व्य तु ॥१६॥

स्त्रीपुंसयोगो द्वादश विवादपदम् ।

शालीनस्यापि घृष्टस्त्रीसंयोगाद् भज्यते ध्वजः ।

तं ह्रीनयेपमत्तस्त्रीबालान्धाभिरुपक्रमेत् ॥१७

अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोपिति ।

लभेत सान्यं भर्तारमेतत् कार्यं प्रजापतेः ॥१८

क्षेपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं यीजिनः प्रजाः ।

क्षेत्रं धीजघ्ते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति ॥१९

पिता दद्यात् स्त्रियं कन्यां भ्राता धानुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्या बान्धवास्तथा ॥२०

माताभावे तु सर्वेषां प्रकृती यदि वर्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्वायां दधुः कन्यां सजांसयः ॥२१

यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या राजानमात्रमेत् ।

अनुज्ञया वरं तस्य प्रतीत्य वरयेत् स्वयम् ॥२२

सवर्णमनुरूपं च मुल्लरूपवयश्चतैः ।

सह धर्मं चरेत् तेन पुत्राश्चोत्सादयेत् ततः ॥२३

प्रतिगृह्य च यः कन्यां नरो देशान्तरं गजेत् ।

ग्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्यान्त्यं वरयेद् वरम् ॥२४

कन्या गर्तुमुपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।

ते चेन्न दधुस्तां भर्त्रे ते द्युध्रूणहभिः ममाः ॥२५

यावन्तर्ध्वर्तवस्तस्याः समतीता विना पतिम् ।

सायत्यो भ्रूणहत्याः स्यात्तस्य यो न वदति ताम् ॥२६

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् पिता मष्टम् ।

महदेनः दृशेदेनमन्ययैव विधिः सताम् ॥२७

नारदीयमनुमृतिः ।

सशृङ्गो निपद्यति सशृङ्गं कन्यां प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानीति श्रीण्येतानि सकृन् सकृन् ॥२८
 प्राप्तादिषु विषादेषु पञ्चस्यैव विधिः स्मृतः ।
 गुणापेक्षं भवेद् दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥२९
 कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेद् वर आग्रजेत् ।
 धर्माधिक्यसंयुक्तं वाच्यं तन्नामृतं भवेत् ॥३०
 नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद् वरम् ।
 दोषे तु सति नागः स्यादन्त्यान्त्यं त्यजतीत्ययोः ॥३१
 इत्येव न्यायेन यः कन्यां घराय न ददाति ताम् ।
 अदुष्टश्चेद् वरो रात्रौ स दण्ड्यस्तत्र चोरवत् ॥३२
 यस्तु दोषपती कन्यामनारुण्याय प्रयच्छति ।
 तस्य पुन्याश्रयो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ॥३३
 अकन्येति तु यः कन्यां मूयाद् द्वेपेण मानवः ।
 स शर्तं प्रत्युयाद् दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥३४
 मतिगृह्यतु यः कन्यामदुष्टासुश्रजेद् वरः ।
 पिनेयः सोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव प्रोद्भवेत् ॥३५
 दीर्घकुक्षितरोगार्ता व्यङ्गाः संस्पृष्टमैषुनाः ।
 धृष्टान्यगतमावाञ्च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥३६
 रुग्णपतितह्रीवदुर्मगत्यक्तवान्धवाः ।
 कन्यादोषौ च सौ पूर्वादिषु दोषगणौ वरे ॥३७
 जष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारख्याः प्रकीर्तिताः ।
 ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथैव च ॥३८

स्त्रीपुंसयोगो द्वादशः विवादपदम् ।

आर्पश्चैवाथ दैवश्च गान्धर्वोऽथासुरस्तथा ।
राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥३६॥
सकृत्त्याहूय कन्यां तु ब्राह्मो दद्यात् स्वलङ्कृताम् ।
सह धर्मं चरेत्युक्त्वा प्राजापत्यो विधीयते ॥४०॥
वस्त्रगोमियुने दत्त्वा विवाहस्तर्पणं उच्यते ।
अन्तर्वेद्यां तु दैवः स्यादृत्विजे कर्म कुर्यते ॥४१॥
इच्छन्तीमिच्छते प्रादुर्गान्धर्वो नाम पञ्चमः ।
विवाहस्त्वासुरो श्रेयः शुल्कसंन्यवहारतः ॥४२॥
प्रसह्यहरणादुक्तो विवाहो राक्षसः स्मृतः ।
सुप्रसक्तोपगमनात् पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥४३॥
एषा तु धर्म्याश्चत्वारो ब्राह्मणाः समुदाहृताः ।
साधारणः स्याद् गान्धर्वस्त्वयोऽधर्म्यास्त्वतः परे ॥४४॥
परपूर्वाः स्त्रियस्तन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूषिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥४५॥
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भू. प्रथमा सोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥४६॥
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥४७॥
असत्सु देवरेषु स्त्री घान्धर्वैर्या प्रदीयते ।
सवर्णायासपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥४८॥
प्रसूता चाप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
कामात् समाश्रयेदन्यं स्वैरिणी प्रथमा तु सा ॥४९॥

कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यपुरुषाग्नित्वा ।
 पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥५०
 मृते भर्तरि या प्राप्ता न देवराज्यपास्य तु ।
 उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥५१
 प्राप्ता देशाद् धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।
 तथाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥५२
 पुनर्भुवामेव विधिः स्वैरिणीनां च कीर्तितः ।
 पूर्वां पृथोजयन्यासां भ्रंयसी नूतरोचरा ॥५३
 अपरयमुत्पादयितुस्तासां या शुल्कतो ह्यतः ।
 अशुल्कोपनतायां तु क्षेत्रिकस्यैव तद् भवेत् ॥५४
 क्षेत्रिकस्य अद्वैतानात्-क्षेत्रे बीजं प्रकीर्यते ।
 न तत्र बीजिनो भागः क्षेत्रिकस्यैव तद् भवेत् ॥५५
 जोषयात्तादृतं बीजं क्षेत्रे यस्य प्ररोहति ।
 फलभागं यस्य सत् क्षेत्रं न बीजी फलभागं भवेत् ॥५६
 महोक्षी जनयेद् वरतान् यस्मै गोपु व्रजे चरम् ।
 तस्य ते यास्य ता गावो मोषं स्पण्डित्तमार्पणम् ॥५७
 क्षेत्रिकानुमतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्रमुच्यते ।
 तदपत्यं द्वयोरिव बीजिक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥५८
 नर्तं क्षेत्रं भवेत् सस्यं नच बीजं विनास्ति तत् ।
 अतोऽपत्यं द्वयोरिष्टं पितुर्मातुश्च धर्मतः ॥५९
 नायवत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।
 दृष्टं संप्रदणं तज्जौर्नागतायाः स्वयं गृहे ॥६०

स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं चिदापदम् ।

प्रदुष्टत्यक्तदारस्य स्त्रीवस्य क्षमकस्य च ।
 स्वेच्छैरुपेयुषो दारैर्न दोषः साहसो भवेत् ॥६१
 परस्त्रिया सहाकालेऽदेशे वा भवतो मिथः ।
 स्थानसंभाषणामोदाख्यः संप्रहणक्रमाः ॥६२
 नदीनां सङ्गमे तीर्थेण्वारामेषु वनेषु च ।
 स्त्री पुमांश्च समेयातां ग्राह्यं संप्रहणं भवेत् ॥६३
 दृतीप्रस्थापनेष्वेव लेखासंप्रेषणैरपि ।
 अन्यैरपि व्यतीचारैः सर्वं संप्रहणं स्मृतम् ॥६४
 स्त्रियं स्त्रोददेशे यः स्त्रोत्रो वा मर्षयेत् तया ।
 परस्परस्यानुमते तच्च संप्रहणं भवेत् ॥६५
 भक्ष्यैर्वा यदि वा भोज्यैर्वस्त्रैर्माल्यैस्तैश्च वा ।
 संप्रेष्यमाणैर्गन्धैश्च सर्वं संप्रहणं भवेत् ॥६६
 उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
 सङ्गः स्पर्धासनं चैव सर्वं संप्रहणं स्मृतम् ॥६७
 दपाद् वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् ।
 मयेयं भुक्तपूर्वेति सर्वं संप्रहणं स्मृतम् ॥६८
 पाणी यश्च निगृहीयाद् वेष्यां वस्त्रान्तरेऽपि वा ।
 तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रूयाद् सर्वं संप्रहणं स्मृतम् ॥६९
 स्वजात्यतिक्रमे पुंसांमुक्तमुत्तमसाहसम् ।
 विपर्यये मध्यमस्तु प्रतिलोमे प्रमापणम् ॥७०
 कन्यायामसकामायां द्वयङ्गुलस्यापकर्तनम् ।
 उत्तमायां घणस्त्वेव सर्वस्वहरणं तथा ॥७१

तारदीयमनुस्मृतिः ।

सकामायां ॥ कर्म्यायां सवर्णं नास्त्यतिक्रमः ।
किन्त्यलङ्घ्य सत्कृत्य स ष्वेनां समुद्रहेत् ॥७२
माता मातृष्वसा श्वभूमांतुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिन्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुपां ॥७३
दुहिताचार्यभार्या च संगोत्रा शरणांगता ।
राज्ञी प्रप्रजिता घात्री साध्वी वर्जोत्तमा च वा ॥७४
आसामन्यतमो गत्वा गुरुतल्पग ऊच्यते ।
शिष्यनम्रोत्कर्तनं दण्डो नान्यस्तत्र विधीयते ॥७५
पशुयोन्वामतिक्रम्य विनेयः सदशं शतम् ।
मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्तावसायिषुं ॥७६
अगम्याभामिनः शास्ति दण्डो राज्ञा प्रचोदितः ।
प्रायश्चित्तविधावत्र प्रायश्चित्तं विरोधनम् ॥७७
स्वैरिष्यप्राज्ञाणी यस्या दासी निष्कासिनी च वा ।
गम्याः स्मुरातुलोम्येन स्त्रियो न प्रातिलोम्यतः ॥७८
आश्वेयं तु मुजिष्यासु दीपः स्यात् परशरवत् ।
गम्या अपि हि गोपेयास्ताश्चेदम्यपरिग्रहाः ॥७९
अनुत्पन्नप्रजायस्तु पतिः प्रेक्षाद् यदि स्त्रियाः ।
निमुक्ता गुरुस्मर्योच्चेद् देवरं पुत्रकाम्यया ॥८०
स च तां प्रतिपद्येत तत्रैवा पुत्रजननः ।
पुत्रे जाते निवर्तत विप्लवः स्यादतोऽन्यथा ॥८१
घृतेनाप्यन्य मात्राणि तैलेनाविभृतेन वा ।
सुवान्मुतं पठित्व मात्रैर्नाप्यसंस्पृशान् ॥८२

स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं विवादपदम् ।

मीरजस्कामनिच्छन्ती बन्ध्यां पुत्रवतीं त्रियम् ।
 न गच्छेत् गर्मिणीं निन्द्यामनियुक्तां च बन्धुभिः ॥८३
 अनियुक्ता तु या मारी देवराज्जन्येत् सुतम् ।
 जारजातमरिक्तीयं समाहूर्धर्मवादिनः ॥८४
 तथानियुक्ता भार्यायां यवीयान् ज्ञायसो ब्रजेत् ।
 यवीयसो या यो ज्ञायानुमौ तौ गुरुतल्पगौ ॥८५
 कुले तदपशोषे तु सन्तानार्थं न कामतः ।
 नियुक्ता गुरुभिर्गच्छेद् धा(तु ? तग)भार्यां यवीयसः ॥८६
 ज्येष्ठभार्यां कनिष्ठो वा गच्छेद् गुरुनियोगतः ।
 कुलसन्तानरक्षा तु फलं समधिगच्छतः ॥८७
 अविद्यमाने तु गुरौ राक्षो वाच्यः कुलक्षयः ।
 ततस्तद्वचनाद् गच्छेदनुशिष्यस्त्रियं च सः ॥८८
 पूर्वोक्तैर्नैव विधिना स्नाता पुंसवने शुचिः ।
 सकृद्वा गर्भाधानाद् वा कृते गर्भे स्तुपैव सा ॥८९
 अतोऽन्यथा वर्तमानः पुमान् स्त्रीं वापि कामतः ।
 विनेयौ सुष्टुतां राक्ष किल्बीषी स्यादनिग्रहे ॥९०
 ईर्ष्यासूयाममुख्यं तु संरम्भे रागहेतुके ।
 दम्पती विवदेयातां न ज्ञातिषु न राजनि ॥९१
 अन्योन्यं राजतोर्नागः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः ।
 स्त्रीपुंसयोर्न नृदाया व्यभिचारादृते स्त्रियः ? याः) ॥९२
 व्यभिचारे स्त्रियो ? या) मौञ्ज्यमधःशायनमेव च ।
 कदम्बं च कुवासश्च कर्म पावस्करोऽन्यनम् ॥९३

स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्यां गर्भविस्त्राविणीं तथा ।
 मर्तुश्च वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद् गृहात् ॥६४
 अनर्थशीलां सत्ततं सयैवाप्रियवादिनीम् ।
 पूर्वाशिनीं च या मर्तुः स्त्रियं निर्वासयेद् बुधः ॥६५
 घन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा ।
 कामं तो नाभिनन्देत् कुर्वन्नेव न दोषभाक् ॥६६
 अनुहूपामघादुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
 त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥६७
 अह्नातदोषादुष्टा या निर्गता नान्यमाश्रिता ।
 बन्धुभिः सा नियोक्तव्या निर्बन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥६८
 पत्यौ प्रव्रजिते नष्टे क्लीबेऽथ पतिते मृते ।
 पथस्थावरसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥६९
 अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत ब्राह्मणं प्रोषितं पतिम् ।
 अप्रमृता तु चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥१००
 क्षत्रिया पद् समास्तिन्नेदप्रमृता समाश्रयम् ।
 वैश्या प्रमृता चत्वारि द्वे समे अप्रजा यत्नेत् ॥१०१
 न शूद्रायाः स्मृतः कालो नच धर्मव्यतिक्रमः ।
 विरोधतोऽप्रमृतायाः संवत्सरपरा स्थितिः ॥१०२
 अप्रवृत्तो स्मृतो धर्मं ण्य प्रोषितयोषिताम् ।
 जीयति धूयमाणे तु स्यादप्यङ्गुणो विधिः ॥१०३
 प्रजाप्रवृत्तौ मृतानां सृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
 अतोऽन्यथागमे स्त्रीणामेवं दोषो न विद्यते ॥१०४

स्त्रीपुंसयोगो द्वादशं विवादपदम् ।

आनुलोम्येन वर्णानां यज्जन्म स विधिः स्मृतः ।
प्रातिलोम्येन यज्जन्म स द्वयो वर्णसङ्करः ॥१०५
अनन्तरः स्मृतः पुत्रः पुत्र एकान्तरस्तथा ।
द्वयन्तरश्चानुलोम्येन तथैव प्रतिलोमतः ॥१०६
उग्रः पारशक्चैव निपादश्चानुलोमतः ।
वृत्तमेभ्यस्त्रयस्त्रिभ्यः शूद्रापुत्राः प्रकीर्तिताः ॥१०७
ब्राह्मण्यामपि चण्डालसूतवैदेहका अपि ।
अपरेभ्यस्त्रयस्त्रिभ्यो विशेषाः प्रतिलोमतः ॥१०८
अम्बष्ठो मागधश्चैव क्षत्ता च क्षत्रियासुताः ।
आनुलोम्येन तत्रैको द्वौ द्वौ प्रतिलोमतः ॥१०९
वैश्यापुत्रास्तु दौष्यन्तयवनायोगवा अपि ।
प्रातिलोम्येन तत्रैको द्वौ द्वौ शोयावनुलोमजौ ॥११०
सूताद्याः प्रतिलोमास्तु शोयावप्रतिलोमजौ ।
ससङ्कराः श्वपाकाद्यास्तेषां त्रिस्तप्तको (गु१ग)णः ॥१११
सवर्णो ब्राह्मणीपुत्रः क्षत्रियायामनन्तरः ।
अम्बष्ठोऽप्री तथा पुत्रायेवं क्षत्रियवैश्ययोः ॥११२
एकान्तरस्तु दौष्यन्तो वैश्यायां ब्राह्मणान् मुनः ।
शूद्रायां (ब्राह्मणाश्चक्षत्रिया)न् तद्वन्निपादो नाम जायते ॥११३
शूद्रा पारशक्चं सूते ब्राह्मणाद्द्वयन्तरं मुत्तम ।
आनुलोम्येन वर्णानां पुत्रा एते प्रकीर्तिताः ॥११४
सूतश्च मागधश्चोभी पुत्रावायोगवस्तथा ।
प्रातिलोम्येन वर्णानां तद्वदेतेऽयनन्तराः ॥११५

नारदीयमनुस्मृतिः ।

ब्राह्मण्येकान्तरं वैश्यात् सूते वैदेहकं सुतम् ।
 क्षत्रारं क्षत्रिया शूद्रात् पुत्रमेकान्तरं तथा ॥११६
 अन्तरः प्रातिलोभ्येन पापिष्ठः सङ्करे सति ।
 चण्डालो जायते शूद्राद् बाह्याणी यत्र मुह्यति ॥११७
 राज्ञा परीक्ष्यं न यथा जायते वर्णसङ्करः ।
 तस्माद् राज्ञा विशेषेण त्रयी रक्ष्या तु सङ्करात् ॥११८

इति क्लीपुंसयोगो द्वादशं विवादपदम् ॥

अथ दायविभागस्त्रयोदशं विवादपदम् ।

विभागोऽयस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्वन्न प्रकल्प्यते ।
 दायभाग इति प्रोक्तं व्ययहारपदं युधैः ॥१
 पितर्युपरते पुत्रा विभजेर्युधनं पितुः ।
 मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ॥२
 मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।
 निमिष्टे दाप्यमरणे पितर्युपरतेऽसृष्टे ॥३
 पितर्य वा स्वयं पुत्रान् विभजेद् वयसि स्थितः ।
 ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वा स्वमतिर्मयेत् ॥४
 विमृश्याद् वेच्छतः सर्वाभ्येत्येष्टो धाता यथा पिता ।
 धाता राज्ञः कनिष्ठो वा शरणपेदां कुत्रे क्रिया ॥५

दायविभागस्त्रयोदशं विवादपदम् ।

शौर्यभार्याधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।
प्रीयेतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैतृकः ॥६
मात्रा च स्वधनं दत्तं यस्मै स्यात् प्रीतिपूर्वकम् ।
सत्याज्येन विधिर्दृष्टो मातापीष्टे यथा पिता ॥७
अध्यमन्यध्याह्वनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।
भ्रात्रा दत्तं पितृभ्यां च पट्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥८
स्त्रीधनं तदपत्यानां भर्तृगान्यप्रजासु च ।
ब्राह्मादिषु चतुर्व्याहुः पितृगामीतरेषु तु ॥९
कुटुम्बं विभृथाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छति ।
भागं विद्याधनात् तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥१०
वैश्योऽजैश्वर्य नाकस्मिन् दद्यान्दर्शं स्वस्रो धनसू ।
पितृद्रव्यं सदाश्रित्य न चेत् तेन तदाहृतम् ॥११
द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।
सर्माशभागिनी माता पुत्राणां स्यात्स्मृते धवे ॥१२
ज्येष्ठायांशोऽधिको देयो ज्येष्ठाय तु वरः स्मृतः ।
सर्माशभाजः शेषाः स्युरग्रत्ता भगिनी तथा ॥१३
क्षेत्रजेष्वपि पुत्रेषु सद्ब्रज्जातेषु धर्मतः ।
वर्णाचरेष्वंशहानिर्गूढजातेष्वनूक्तमात् ॥१४
पित्रैव तु विभक्ता ये हीनाधिकसमैर्धनैः ।
तेषां स एव भागः स्यात् सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥१५
कार्त्तवीर्यं सहोदरं गृहायां यच्च जायते ।
तेषां वीर्या पिता ज्ञेयस्ते च भागह्वराः स्मृताः ॥१६

अज्ञातपितृको यस्तु कानीनो गृहमावृकः ।
 मातामहाय दद्याच्च पिण्डं रिष्यं हरेत् च ॥१७
 जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।
 अरिष्यभाजस्ते सर्वे धीजिनामेव ते स्मृताः ॥१८
 दद्यास्ते धीजिनः पिण्डं माता चेष्टुल्कतो हृता ।
 अशुल्कोपनतायां तु पिण्डदा चोटुरेव ते ॥१९
 पितृद्विद् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
 औरमा अपि नैतंशं लभेरन् क्षेत्रजाः पुत्रः ॥२०
 दीर्घतीग्रामयमस्ता जह्नीन्मत्तान्यपद्मवः ।
 भतव्याः स्युः कुटुम्ब्यास्ते सत्पुत्रास्त्वंशमागिनः ॥२१
 द्विराशुन्यायणा दशुर्द्वाभ्यां पिण्डोदके वृथश्च ।
 रिष्यादधारामादशुर्द्वांजिधेयिकयोस्तथा ॥२२
 संगृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।
 अतोऽन्यथाराभाजो हि निर्धांजिधितरानियान् ॥२३
 भ्रातृणामग्रजः प्रेषान् कश्चित्तेन प्रप्रजेत् तथा ।

दायविभागस्त्रयोदशं विवादपट्टम् ।

परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥२८

पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्मृतः स्त्रियाः ।

स तस्या भरणं कुर्यान्निगृहीयात् पथश्च्युताम् ॥२९

स्थातन्त्र्याद् विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।

अस्थातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥३०

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

रक्षन्ति वार्द्धके पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥३१

यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्तव्यं पैतृकं च यत् ।

भ्रातृभिस्तद् विभक्त्यप्रमृणो न स्यात् पिता यथा ॥३२

येषां च न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनाम् ॥३३

अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृणां पूर्वसंस्कृतैः ॥३४

कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तस्तत्कार्यं कुरुते च यः ।

स भ्रातृभिरुद्दणीयो प्राप्ताच्छादनभोजनैः ॥३५

विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णये ।

ज्ञातिभिर्मागलेष्वैस्तु पृथक् का (यं ? यां) प्रकल्पना ॥३६

भ्रातृणामविभक्त्यानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेदेषां पृथक् पृथक् ॥३७

दानग्रहणपञ्चगृहक्षेत्रपरिमहाः ।

विभक्तानां पृथग् श्रेयाः पाकधर्मागमन्ययाः ॥३८

नारदीयमनुस्मृतिः ।

साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
 विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥३६
 येषां द्विधा क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिस्थिताम् ।
 विभक्तानवगन्धेयुर्लक्ष्यमप्यन्तरेण तान् ॥३७
 यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
 पृथक्कर्मगुणोपेता न तेऽकृत्येषु सम्मताः ॥३८
 स्थानंशान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरयापि वा ।
 कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमोशते स्थधनस्य ते ॥३९
 औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।
 कानीनश्च सहोदश्च गृहोत्पन्नस्तथैव च ॥४०
 पौत्रर्मतोऽप्यपिद्वश्च रुग्णः क्रीतस्तथा कृतः ।
 स्वयं चौपगतः पुत्रो द्वादशैत वशाहताः ॥४१
 तेषु गृह् बन्धुदायादाः पण्डायादयान्वयाः ।
 पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेष्ठो जघन्यो यो य उतः ॥४२
 क्रमादेते प्रपद्येरन् सृते पितरि तद्धनम् ।
 ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तदवाप्नुयात् ॥४३
 पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।
 पुत्रश्च दुहिता चौकी पितुः सन्तानकारकौ ॥४४
 अभावे दुहितृणां तु सकुल्या वान्वयास्तथा ।
 ततः सजात्याः सर्वेषामभावे राजगामि तन् ॥४५
 अन्यस्तु प्राप्नोतात् तत्तु राजा धर्मपरायणः ।
 तत्पत्नीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिः स्मृतः ॥४६
 इति दायविभागान्नयोदशं विवाहपदम् ॥

साहसं चतुर्दशं विवादपदम् ।

अथ साहसं चतुर्दशं विवादपदम् ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद् बलदर्पितैः ।
तत् साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥१॥
तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।
उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥२॥
फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥३॥
वास.पञ्चन्नप्यनानां गृहोपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥४॥
व्यापादो विपशस्त्राद्यैः परदारप्रधर्पणम् ।
प्राणोपरोधि यथान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥५॥
तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
मध्यमस्य ॥ शस्त्रतोर्दष्टः पञ्चशतावरः ॥६॥
बधः सर्वस्यहरणं पुरान्निर्वासनाद्वृत्ते ।
तद्वज्रञ्ज्वाद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥७॥
अविशेषेण सर्वेषामेव दण्डविधिः स्मृतः ।
यथाहते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥८॥
शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
ललाटे चाभिशस्ताड्यो निर्याणं गर्दभेन च ॥९॥

स्यातां संख्यवद्दार्ढ्यं तौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।
 धृतदण्डोऽप्यसंभोज्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥१०
 तस्यैव भेदः स्तेर्यं तु विशेषस्तत्र चोच्यते ।
 आधेः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिच्छ्रलेन तु ॥११
 तदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं महर्षिभिः ।
 क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥१२
 मृद्गाण्डासनखट्वास्त्रिदारुचर्मवृणादि यत् ।
 फलं चान्यवृत्तार्त्तं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥१३
 पासः कौशेयवज्रं च दू गोवज्रं पशवस्तथा ।
 हिरण्यवज्रं लोहं च मध्यं ग्रीहियया अपि ॥१४
 हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गोत्तमयस्त्रिजिनाम् ।
 देवप्रादणराज्ञा च द्रव्यं चिद्वैद्यमुत्तमम् ॥१५
 उपायैर्विभिर्धैरेषां क्षलचित्स्थापकर्षणम् ।
 सुममत्तप्रमत्तैर्भ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥१६
 सहोऽत्रमदणात् स्तेर्यं होढेऽस्तस्यतिभोगतः ।
 शङ्खत्पसन्ननेकाख्यादनायव्ययतस्तथा ॥१७
 भक्तायकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम् ।
 शक्तौ च त्व उपेक्षन्ते तेऽपि तदोपभागिनः ॥१८
 उक्रोशतां जनानां त्व द्वियमाणं घनेऽपि च ।
 श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तदोपभागिनः ॥१९
 साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दृष्टो मनीषिभिः ।
 स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनू ॥२०

साहसं चतुर्दशं विवादपदम् ।

गयादिषु प्रनष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु वा ।
 पदेनान्वेषणं कुर्युरामूलात् तद्विदो जनाः ॥२१॥
 ग्रामे ग्रजे विधीते वा यत्र सन्निपतेत् पदम् ।
 योद्धव्यं तद् भवेत् तेन नचेत् सोऽन्यत्र सन्नयेत् ॥२२॥
 पदे प्रमूढे भग्ने वा विषमत्वाज्जनान्तिके ।
 यस्यासन्नसरो ग्रामो ग्रजो वा तत्र पातयेत् ॥२३॥
 समेऽप्यनि द्वयोर्यत्र स्तेयप्रायोऽशुचिर्जनः ।
 पूर्वापदानैर्दृष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥२४॥
 ग्रामेष्वन्येषां कुर्युश्चण्डालवधकादयः ।
 रात्रिसञ्चारिणो ये च बहिष्कुर्युर्वहिश्चराः ॥२५॥
 स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा यद्यात् स्वकाद् धनात् ।
 उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मावर्थाच्च हीयते ॥२६॥

इति साहसं चतुर्दशं विवादपदम् ॥

अथ वाग्दण्डपारुष्यं पञ्चदशं (षोडशं च) विवादपदम् ।

देशजातिकुलादीनामाक्रोशान्यद्गसंहितम् ।
 यद् यच्चः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥१॥
 निष्ठुराश्लीलसीग्रत्वात् तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।
 गौरयानुक्रमादस्य दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥२॥

नारदीयमनुस्मृतिः ।

साक्षेर्षं निष्ठुर् ज्ञेयमशीलं न्यङ्गसंयुतम् ।
 पतनीयैरुपकोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥३
 परमात्रेण्वभिद्रोहो हस्तापादायुधादिभिः ।
 भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥४
 तत्रापि दण्डं त्रैविध्यं सूक्ष्ममध्योत्तमक्रमात् ।
 अथगूरुणनिस्तङ्गपातनक्षतवर्शनाः ॥५
 हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणां समतिक्रमात् ।
 त्रीज्येय साहसन्व्याहुः शौक्तं कण्टकशोधनम् ॥६
 विधिः पञ्चद्वियस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।
 विशुद्धिर्दण्डभाक्त्यं च तत्र सम्बध्यते यथा ॥७
 पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्द्वयोः ।
 स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग् योऽतिवर्तते ॥८
 पारुष्यदोषधुतयोर्युगपत् सग्नवृत्तयोः ।
 विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥९
 पूर्वमाक्षारयेद् यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
 पश्चाद् यः सोऽप्यसरकारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥१०
 द्वयोरपत्रयोस्तुल्यमनुष्यमाति यः पुनः ।
 स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेतरः ॥११
 यमेव ह्यतिवर्तेरप्रेते सन्नं जनं नृप ।
 स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनिवभाह् नृपः ॥१२
 मला ह्येते मनुष्येषु धनमेवा मलात्मकम् ।
 अतस्तान् घातयेद् राजा नार्यदण्डेन दण्डयेत् ॥१३

यादृण्डपाह्व्यं पञ्चदशं षोडशं च विवादपदम् ।

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽप्यधं शतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥१४

विप्रः पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिरांसने ।

वैश्यं चैवार्धपञ्चाराञ्छूद्रं द्वादशको दमः ॥१५

समवर्णद्विजादीनां द्वादशैव न्यतिक्रमे ।

वादेऽप्यवचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥१६

काणं वा यदि वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

तस्येनापि म्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्पापणात् परम् ॥१७

न फिलिपेणापवदेच्छास्त्रतः कृतपावनम् ।

न राज्ञा धृतदण्डं च दण्डयेत् तस्यतिक्रमे ॥१८

लोकेऽस्मिन् द्वाधवक्तव्यावदण्ड्यौ च प्रकीर्तितौ ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं विभृतौ जगत् ॥१९

पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः ।

वचनान् तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषभाग् भवेत् ॥२०

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।

निखेयोऽयोमयः शङ्कुः शूद्रस्याष्टादशाङ्गुलः ॥२१

धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेत् तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥२२

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराधनुयात् ।

तदङ्गमेव च्छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥२३

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्सृष्टस्यापकृष्टजः ।

कटिदेशोऽङ्गुलं निर्वास्यः स्फिग्देशं चास्य कर्तयेत् ॥२४

नारदीयमनुस्मृतिः ।

अवनिष्टीयतो दर्पाद् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
 अवमूत्रयतः शिश्नमवशर्धयतो गुद्रम् ॥२५
 केरोपु गृह्यतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
 पादयोर्नासिकाया वा ग्रीवाया घृणेषु च ॥२६
 उपाकुक्ष्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् ।
 जिह्वाच्छ्रेष्ठाद् भवेच्छ्रद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥२७
 राजनि प्रहरेद् यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।
 शूले तमसौ विपचेद् ब्रह्महत्याशताधिकम् ॥२८
 पुत्रापराधे न पिता न श्वश्रून् दुनि वृण्डभाक् ।
 न मर्कटे च तत्स्यामी तैरेव प्रहितो न चेत् ॥२९
 इति चाग्दण्डपाठव्यं पञ्चदशं (षोडशं) च विवादपदम् ॥

अथ द्यूतसमाह्वयं सप्तदशं विवादपदम् ।

अश्वयज्ञं शलाकार्थेर्देवनं निक्षकारितम् ।
 पणश्रीहा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥१
 सभिरुः कारयेद् द्यूतं दद्याद् देवं च तत्कृतम् ।
 नृदाकं तु शताद् पृष्टिमस्तत्र दद्याद् द्यूतकारिता ॥२
 द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यश्वा गेहे यस्याक्षदेविनः ।
 जयं तस्यापरम्यादुः कितरस्य पराजयम् ॥३

प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ।

कितवेष्त्रेव तिष्ठेयुः कितवाः संशयं प्रति ।
त एव तस्य द्रष्टारः स्थुस्त एव च साक्षिणः ॥४
अशुद्धं कितवो नान्यमाश्रयेद् द्यूतमण्डलम् ।
प्रतिहन्यान्न सभिक्षो दापयन्तं स्मिन्तः ॥५
कूटाक्षदेविनः पापान् निर्भजेद् द्यूतमण्डलात् ।
कण्ठेऽश्रमालामासज्ज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥६

इति द्यूतसमाह्वयाख्यं सप्तदशं विवादपदम् ॥

अथ प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ।

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ।
राज्ञामाज्ञाप्रतीयातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥१
पुरप्रधानसम्भेदः प्रकृतीनां तथैव च ।
पापण्डुनैगमश्रेणिगणवर्मविपर्ययाः ॥२
पितृपुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
प्रतिग्रहविलोपश्च कोव आश्रमिणामपि ॥३
वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु तत्सर्वं स्यात् प्रकीर्णके ॥४
राजा-त्ववहितः सर्वानाश्रमान् परिपालयेत् ।
उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतैस्तथा ॥५

नारदीयमनुस्मृतिः ।

यो यो चणोऽपहीयेत यो वोद्रेकमनुव्रजेत् ।
तं तं हृष्टा स्वतो मार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत् पथि ॥६॥
अशस्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥७॥
श्रुतिस्मृतिविरुद्धं च जनानामहितं च यत् ।
न सन् प्रवर्तयेद् राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् ॥८॥
न्यायापेक्षं यदन्येन राज्ञाज्ञानकृतं च यत् ।
तदप्यन्यायविहितं पुनन्याये निवेशयेत् ॥९॥
राज्ञा प्रवर्तितान् धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।
नष्टः स पापो धव्यश्च लोपयन् राजशासनम् ॥१०॥
आयुषान्यायुषीयानां वाह्यादीन् वाह्यजीविनाम् ।
वैशस्वीणामलङ्घारान् वाग्यातोयानि तद्विदाम् ॥११॥
यद्य यदयोपकरणं येन जीवन्ति कारकाः ।
सर्वशहरणंज्येतान् न राजा हतुंमर्हति ॥१२॥
अनादिश्चाप्यनन्तश्च द्विपदां पृथिवीपतिः ।

प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ।

सतामनुग्रहो नित्यमसतां- निग्रहस्तथा ।

एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चापोढयन् प्रजाः ॥१७॥

न लिप्यते यथा वह्निर्दहब्धश्चदिमाः प्रजाः ।

तथा न लिप्यते राजा दण्डं, दण्ड्येषु पातयन् ॥१८॥

आज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च याचि प्रतिष्ठिता ।

ते यद् ब्रूयुरस्तत् सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥१९॥

राजा नाम चरत्येष भूमौ साक्षात् सहस्रदृक् ।

न तस्याज्ञा व्यतिक्रम्य सन्तिष्ठेरन् प्रजाः कश्चित् ॥२०॥

रक्षाधिकारादीशत्वाद् भूतानुग्रहदर्शनात् ।

यदेव कुरुते राजा तन् प्रमाणमिति-स्थितिः ॥२१॥

विगुणोऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा ।

प्रजानां विगुणोऽप्येवं पूज्य एव नराधिपः ॥२२॥

तपःक्रीत्वाः प्रजा राजा प्रभुरासीत् ततो नृपः ।

तस्मात् तद्वचसि स्थेयं वार्ता चासां तदाश्रया ॥२३॥

पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ।

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ॥२४॥

कारणात्रिर्निमित्तं या यदा क्रोधवशं गतः ।

प्रजा दहति भूपालस्तदाग्निरभिधीयते ॥२५॥

यदा तेजः समालम्ब्य विजिगीषुर्ददायुध- ।

अभियाति परान् राजा तदेन्द्रः समुदाहृतः ॥२६॥

विगतक्रोधसन्तापो हृष्टरूपो यदा नृपः ।

प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा ॥२७॥

धर्मासनगतः श्रीमान् दण्डं धत्ते यदा नृपः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैयस्वतोऽयमः ॥१८॥
 यदातिथिगुरुप्राज्ञान् मृत्वादीनवनीपतिः ।
 अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः ॥१९॥
 तस्मात् तं नाधजालीयाजक्रोशेन विशेषयेत् ।
 आक्षायां चास्य तिष्ठेत मृत्युः स्वात् तज्यतिक्रमे ॥२०॥
 तस्य वृत्तिः प्रजारक्षा वृद्धप्राप्तोपसेवनम् ।
 दर्शनं ध्यवहाराणामात्मनश्चाभिरक्षणम् ॥२१॥
 प्राक्षणातुपसेवेत नित्यं राजा समाहितः ।
 संयुक्तं प्राक्षणेः क्षत्रं मूलं लोकाभिरक्षणे ॥२२॥
 प्राक्षणस्यापरोद्धारोऽजघन्यासनमप्रदः ।
 प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेषां चाभिवादनम् ॥२३॥
 जमं नवेभ्यः सस्येभ्यो मार्गदानं च गच्छतः ।
 भैक्षहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ॥२४॥
 समितुष्पोदकादानेऽप्रस्तेयं सपरिमहान् ।
 अनाक्षेपः परेभ्यश्च सम्भाष्य परस्त्रिया ॥२५॥
 नदीध्वयेतनस्तारः पूर्वमुत्तरां तथा ।
 करेभ्यश्चुल्लङ्घनं च नचेद् वाणिज्यमस्य तत् ॥२६॥
 यन्मानोऽश्चनि श्रान्तो गृह्णतेकाशनः स्वयम् ।
 प्राक्षणो नापराप्नोति द्वाविंशू पञ्च मूलिकान् ॥२७॥
 नाभिरास्ताश्च पविताश्च द्विषो न च नास्तिकात् ।
 न सोपधानानिमित्तं न दातारं प्रपीड्य च ॥२८॥

प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ।

अर्थानां भूरिभावाच्च देयत्वाच्च महांदत्तनाम् ।
श्रेयान् प्रतिग्रहो राज्ञामन्येभ्यो ब्राह्मणादृते ॥३६३-
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ घृतव्रती ।
नैतयोऽन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणात् ॥३६०
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् ।
मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि मंहीपतेः ॥३६१-
शुचीनामशुचीनां च सन्निपातो यथाम्भसाम् ।
स तत्र समतां याति तद्वद् राज्ञां घनागमः ॥३६२-
यदा चाप्रौ स्थितं दीप्ते शुद्धिमाप्नोति काञ्चनम् ।
एवमेवागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥३६३-
यदा च कश्चित् स्वं द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
तद् राज्ञाप्यनुमन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥३६४-
अन्यत्र कारादुचिताद् भूमेः पद्मागसंक्षितात् ।
बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनः ॥३६५-
रास्यं तत् पुनरादातुं यद्ब्राह्मणसात्कृतम् ।
ब्राह्मणाय तु यद् दत्तं न तस्याहरणं पुनः ॥३६६-
दानमभ्ययनं यज्ञः कर्मास्त्योक्तं त्रिलक्षणम् ।
याजनाध्यापने वृत्तिस्तृतीयस्तु प्रतिग्रहः ॥३६७-
स्वकर्मणि द्विजस्तिष्ठन् वृत्तिमाहारयेत् कृतम् ।
नासङ्कथः प्रतिगृह्णीयाद् धर्णेभ्यो नियमे सति ॥३६८-
अशुचिर्वचनाद् यस्य शुचिर्मघति पूरुषः ।
शुचिश्चैवाशुचिः सद्यः कथं राजा न दैवतम् ॥३६९-

प्रकीर्णकमष्टादशं विवाहपदम् ।

तथैवान्ये प्रणिहिताः अद्वेयाश्चित्रवादिनः ।
चोरा ह्युत्साहयेयुस्तांस्तस्करा(न्) पूर्वतस्कराः ॥६१
अन्नपानमहादानैः समाजोत्सवदर्शनैः ।
तथा चौर्यापदेशैश्च कुर्युस्तेषां प्रसर्पणम् ॥६२
ये सत्र नोपसर्पन्ति सृताः प्रणिहिता अपि ।
तेऽभिसृत्य ग्रहीतव्याः सपुत्रपशुचान्यथाः ॥६३
अचोरा अपि दृश्यन्ते चोरैः सह समागताः ।
यादृच्छिकान् नैव तु तान् राजा दण्डेन शासयेत् ॥६४
यास्तत्र चोरान् गृहीयात् तानात्ताड्य निबध्य च ।
अयघुष्य च सर्वत्र वध्याश्चित्रवधेन ते ॥६५
लोभ्रादिरहिताश्चोरा राजावध्या ह्यनागमम् ।
सहोढान् सोपकरणाश्चोरान् क्षिप्रं विवासयेत् ॥६६
स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गोपरोधिनः ।
तेषां सर्वश्रमादाय भूयो निन्दां प्रवर्तयेत् ॥६७
सहोढान् विमृशेच्चोरान् गृहीत्वा परिशङ्कया ।
भयोपधाभिश्चित्राभिर्ग्र्युः सत्यं यथा हि ते ॥६८
देशं कालं तथा जातिं नाम रूपं प्रतिश्रयम् ।
कृत्यं कर्म सहायांश्च प्रष्टव्याः स्युर्निगृह्य ते ॥६९
वर्णस्वराकारभेदात् ससन्दिग्धनिवेदनात् ।
अदेशकालदृष्टत्वाद् वासस्याप्यविशोधनात् ॥७०
असव्ययात् पूर्वचौर्यादसत्संसर्गकारणात् ।
लेशैरप्यवगन्तव्या न होढेनैव केवलम् ॥७१

प्रकीर्णकमष्टादशं विवादपदम् ।

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ।

पकान्नानां कृत्तान्नानां मद्यानामपिपस्य च ॥८३

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः ।

तुलाधारिमयेयानां गणिमानां च सर्वशः ॥८४

पथ्यस्तृष्टमूल्यानां मूल्याद् दशगुणो दमः ।

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ॥८५

घृते त्रैकादशगुणं दण्डं दाप्योऽज्वीन्मनुः ।

हिरण्यरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥८६

रत्नानां चैव मुल्यानां शतादभ्यधिके वधः ।

पुरुषं हरतो वासो दण्डस्तूत्तमसाहसः ॥८७

सर्वस्वं स्त्रीं तु कन्यां तु हरतो वध एव च ।

चतुर्विंशत् (पुं वरः) पूवं परः पण्यवतिर्भवेत् ॥८८

शतानि पञ्च तु धरो मध्यमो द्विशतावरः ।

सहस्रं तूत्तमो द्वीयः परः पञ्चशतावरः ॥८९

त्रिविधः साहसेष्वेवं दण्ड उक्तः स्वयम्भुवा ।

प्रथमे प्रन्धिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ॥९०

द्वितीये चैव यच्छ्रेपं दण्डः पूर्वश्च साहसः ।

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्वरूपायश्छेदनं भवेत् ॥९१

दासी तु हरतो नित्यमर्धपादावर्द्धनम् ।

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते ।

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य सन्मानोरनुशासनम् ॥९२

नारदीयमनुस्मृतिः ।

गरीयसि गरीयांसमगरीयसि वा पुनः ।

स्तेने निपातयेद् दण्डं न यथा प्रथमे तथा ॥६३॥

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोज्ज्वीत् ।

त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो भजेत् ॥६४॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नासा च कर्णौ च स्तनौ देहस्तयैव च ॥६५॥

अपराधं परिज्ञाय देशकालौ च सत्यतः ।

भारानुबन्धावालोच्य दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥६६॥

न मित्रकारणाद् राज्ञो विपुलाद् वा धनागमात् ।

उत्त्रष्टव्याः साहसिकास्तस्करा लोकवध्वकाः ॥६७॥

यायानवध्यस्य यजे तावान् यध्यस्य मोक्षणं ।

भयत्यधर्मो मृपतेर्धर्मस्तु विनियुज्यतः ॥६८॥

न जानु ब्राह्मणं दन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

निर्यासं कारयेन् कामं ममप्रधनमश्रितम् ॥६९॥

मयं यापि दरेद् राजा चतुर्थं यापरोपयेत् ।

विप्रेभ्योज्जुम्भरन् धर्मं प्राजापत्यमिति स्थितिः ॥१००॥

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्व्यङ्ग्ये विधीयते ।

गुप्तलो गुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥१०१॥

गुप्तलो भगः कार्यः गुरापाने गुराव्यजः ।

स्तेये । अपहं कृत्वा शिखिपित्तं न पूरयेत् ॥१०२॥

विरिगाः पुरगः कार्यो नृनां ब्रह्मघातिनः ।

अगम्भाप्यध वस्तव्यस्तन्नानां गुरासनम् ॥१०३॥

प्रकीर्णकमष्टादश विवादपदम् ।

राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धीमता ।
आचक्षणेन तत् स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥१०४
अनेना भवति स्तेनः स्वकर्मप्रतिवेदनात् । -
राजानं तत् स्पृशेदेन उत्सृजन्तं सक्किल्विषम् ॥१०५
राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृत्तिनो यथा ॥१०६
शासनाद् वापि मोक्षाद् वा स्तेनो मुच्येत किल्विषात् ।
अशासत् तमसौ राजा स्तेनस्याप्नोति किल्विषम् ॥१०७
गुरुरात्मवतां शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनाम् ।
अथ प्रचञ्चलपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥१०८
अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषम् ।
अष्टापाद्यं तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥१०९
ब्राह्मणस्य चतुष्पष्टिं मनुः स्थायन्भुवोऽग्रवीत् ॥११०
शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः ।
शारीरो द्विविधः प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा ॥१११
काकण्यादिस्त्वर्यदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च ।
शारीरस्त्ववरोधादिजीवितान्तस्तथा स्मृतः ॥११२
काकण्यादिस्तु यो दण्डः स तु मापपरः स्मृतः ।
(कर्पा ? मापा)पराधी यः प्रोक्तः कर्पापणपरस्तु सः ॥११३
कार्पापणापराधीस्तु चतुष्कार्पापणोत्तरं ।
अथवरोऽपरश्चान्यस्त्यवरो द्वादशोत्तरः ॥११४

नारदीयमनुस्मृतिः । १००

कार्पापणाया ये मोक्षाः सर्वे ते स्युश्चतुर्गुणाः ।
 त्वमन्येऽपि वोद्धव्याः प्राक् च ते पूर्वसाहस्रात् ॥११५
 कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रुद्धः प्रवर्तते । १००
 पर्णनिवद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणाः स तु ॥११६
 पञ्चतयाः प्रदेशे तु या संज्ञा व्यापहारिकी ।
 कार्पापणप्रमाणं तु निवद्धमिह वै नया ॥११७
 कार्पापणोऽग्निका क्षेयश्चतस्रो व ? सस्रास्तु धानकः ।
 ते ह्यदरा सुपर्णं स्याद् दीना(रा ? र)श्चित्रकः स्मृतः ॥११८
 धातां त्रयीमप्यथ दण्डनीतिं राजानुवर्तेत सदाप्रमत्तः ।
 हन्यादुपायैर्विचिपैर्गृहीत्या पुरे च राष्ट्रे च विधुष्य चोरान् ॥

इति प्रकीर्णकमष्टादश विधावपदम् ॥ १००

—०४०—

अथ दिव्यप्रकरणम् ।

संशयस्थान्तु ये कैचिन्महापातकिनश्च ये ।
 अमिरास्ताः परेऽपि ते शोभ्याः मंत्रयैरिह ॥१
 घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोराश्च पञ्चमः ।
 पञ्चेतान्याह दिव्यानि दूषितानां विरोधने ॥२
 सन्दिग्धेऽर्थमिरास्तानां परीक्षणं महात्मना ।
 नारदेन पुरा प्रोक्ताः सत्यामृतविभाजिकाः ॥३ ॥

दिव्यप्रकरणम् ।

कारयेत् चतुर्हस्तां समीं लक्षणलक्षिताम् ।

तुलां काष्ठमयीं राजां शिष्यप्रान्तावलम्बनीम् ॥४

दक्षिणोत्तरसंस्थानाबुभावैकत्र सङ्गतौ ।

स्तम्भौ कृत्वा समे देशे तयोः संस्थापयेत् तुलाम् ॥५

आयसेन तु पारोऽन मन्ये संगृह्य धर्मवित् ।

योजयेत् सुसंयत्तां तुलां प्रागपरायताम् ॥६

वादिनोऽनुमतेनैनां कारयेन्नान्यथा नृपः ।

तोलयित्वान्तरं पूर्वं चिह्नं कृत्वा घटस्य तु ॥७

तुलितो यदि पथेत स विशुद्धो हि धर्मतः ।

समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ॥८

धर्मप्रयायवचनैर्यत् इत्यभिधीयते ।

त्वं धेहि सर्वभूतानां पापानि मुकृतानि च ॥९

त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहाराभिशास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥१०

तदेनं संशयाच्छुद्धं धर्मतत्त्वातुमर्हसि ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि लोहस्य विधिमुत्तमम् ।

द्वात्रिंशद्दण्डलार्धं ॥ मण्डलान्मण्डलान्तम् ॥११

मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात् तद्घटसम्मिश्रम् ।

अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥१२

चतुर्विंशत् समाख्यातं भूमेस्तु परिकल्पनम् ।

मण्डलैस्तु ततः कल्प्यैः सोपवासः शुचिर्नरः ॥१३

नारदीय मनुस्मृतिः ।

सवासा जलमालुत्य द्वाद्वकेशः समाहितः ।
 सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तथा सौत्राणि तन्तवः(?) ॥१४
 हुताशतम् लोहस्य पञ्चाशत्पलिकं समम् ।
 हस्ताभ्यां पिण्डमादाय व्रजेत् सप्त शनैः शनैः ॥१५
 न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत् पदम् ।
 न पातयेत् क्षामप्राप्तो यावद् भूः परिकल्पिता ॥१६
 मघात् पातयते यस्तु दग्धो वा न विभाज्यते ।
 पुनस्तं हारयेद्दोहं स्थितिरेवं दृढीकृता ॥१७ ।
 तीत्यनैनं विधानेन मण्डलानि कृतानि तु ।
 न दग्धः सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेदिह ॥१८
 अनेन विधिना कार्यो हुताशसमयः सदा ।
 त्वमेव सर्वभूतानामन्ताध्वरसि नित्यराः ॥१९
 प्रण्डन्नानि मनुष्याणां पापानि सुवृत्तानि च ।
 त्वमेव देव ! जानिषे न विदुर्यानि मानवाः ॥२०
 व्ययद्वाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
 तदेनं संशयारूढं धर्मतन्त्रातुमर्हसि ॥२१
 अतः परं प्रवक्ष्यामि पानीयविधिमुत्तमम् ।
 नातिप्रदूरेण धनुषा प्रेरयित्वा शरत्रयम् ॥२२
 पानीये मज्जये(रं ? द्वा य) स्तु शङ्खायां प्रक्षिप्यते ।
 मध्यमात् शरो यः स्यात् पुरुषेण बलीयसा ॥२३
 प्रस्थानीते तु तेनाय यस्य शुद्धिर्भविष्यति ॥२४

दिन्यप्रकरणम् ।

स्त्रियरतु न बलात्कार्या न पुमांसोऽतिदुर्बलाः ।
 भीरुत्वाद् योषितो मृत्युर्निरुत्साहतया कृशः ॥२५
 चारिमध्ये मनुष्यस्य (त्व) अङ्गं यदि न दृश्यते ।
 असोऽन्यथा न शुद्धः स्यादेकाङ्गमपि दर्शयन् २६
 स्थानादन्यत्र वा गच्छन् यस्मिन् पूर्वं निवेशितः ।
 तौयमन्ये मनुष्यस्य गृहीत्वोरुं सुसंयतः ॥२७
 लग्नस्तु निश्चलस्तिष्ठेद् यावत् प्राप्नस्तु सायकः ।
 (प्राप्तं तु सायकं दृष्ट्वा जलादुत्थाय प्राङ्मुखम् ?) ।
 आनीतं तु शरं दृष्ट्वा जलादुत्थाय प्राङ्मुखः ।
 प्रणिपत्य नृपं गच्छेत् सर्वांश्चैव समासदः ॥२८
 त्वमम्भः ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यशः ।
 प्रच्छन्नानि मनुष्याणां पापानि सुकृतानि च ॥२९
 त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
 व्यवहाराभिरास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥३०
 तदेनं संशयारूढं धर्मतत्त्वातुमर्हसि ॥३१
 अतः परं प्रवक्ष्यामि विषयं विधिमुत्तमम् ।
 अपराहे न मथ्याहे न सन्ध्यायां तु धर्मवित् ॥३२
 शरद्वर्षाभ्यवसन्तेषु वर्षासु च विवर्जयेत् ।
 भग्नं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथैव ।
 कालकूटं मलं चैव विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥३३
 शार्ङ्गं दैमवतं शस्तं रूपवर्णरसान्वितम् ।
 महादोषवते दद्याद् राजा सत्त्वबुभुक्षया ॥३४

नारदीयमनुस्मृतिः ।

न घृद्धातुरबालेषु नच स्वल्पापराधिषु ॥३५॥
 चिपयस्य पलपट्मा(गं ? गो) भागो विंशतिम(स्यतत् ? स्तु यः)
 तदष्टभागशुद्धं तु शो(ध्य ? ध्ये) दद्याद् घृताप्लुतम् ॥३६॥
 यथोक्तेन विधानेन विद्वान् स्पृष्टानुमोदितः ।
 सौपवासस्तु खादेत् देवब्राह्मणसन्निधौ ॥३७॥
 विपवेगक्रमापेतं सुखेन यदि जीयति ।
 विशुद्धमिति तं ज्ञात्वा राजा सत्कृत्य भोक्षयेत् ॥३८॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
 मध्याह्ने सौपवासस्य ज्ञातस्यार्द्राम्बरस्य च ॥३९॥
 न शूद्रस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ।
 यद्वक्तः सौमन्ययुक्तः स्यात् तदेयत्वं तु ग्राह्यमुखः ॥४०॥
 प्रयुच्चार्य ततोर्ध्वार्यं पाययेत् प्रसूतित्रयम् ।
 द्विसप्ताहान्तरात् तस्य त्रिसप्ताहेन वा शुभः ॥४१॥
 प्रत्यात्मिकं तु दृश्येत सैव तस्य विभावना ।
 ऋतुं त्रिसप्तदिवसाद् वैकुण्ठं सुमहद् यदि ॥४२॥
 नाभियोद्भयः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ।
 महापराधे निर्दोषे कृतज्ञे ह्रीवकुरिसते ।
 नास्तिकप्रात्यक्षालेषु कोशपानं विवर्जितम् ॥४३॥
 चराचरस्य जगतो जलेश ! प्राणधारणम् ।
 मानुषोऽयं त्वया देव ! धर्मतः शुद्धिमिच्छति ॥४४॥
 अद्भ्यश्चामिरभूत् यस्मादतस्तोये विरोपतः ।
 तस्मात् सत्येन भगवञ्जलेश ! श्रातुमर्हसि ॥४५॥

दिव्यप्रकरणम् ।

यथोक्तेन विधानेन पञ्च दिव्यानि धर्मवित् ।
ददद् राजाभिशास्त्रेभ्यः प्रेत्य चेह च नन्दति ॥४६॥

इति पञ्च दिव्यानि ॥

समाप्तौपा नारदीयमनुस्मृतिः ॥

॥ अथ ॥

अत्रिस्मृतिः

—६३—

श्रीगणेशाय नमः ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य धृतेनानेन केशव ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥१॥
हुताग्निहोत्रमासीन मग्निं श्रुतवर्ता धरम् ।
उपगम्य च पृच्छन्ति ऋषयः शंसितव्रताः ॥२॥
भगवन् ! केन दानेन जपेन नियमेन च ।
शुद्ध्यन्ते पातकैर्युक्ता स्तं ब्रवीषि महामुने ! ॥३॥
अपिरुष्यापितदोषाणां पापानां महतां तथा ।
सर्वेषां चोपपातानां शुद्धिं वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥४॥
प्राणायामैः पवित्रैश्च दानैर्होमैर्जपै स्तथा ।
शुद्धिकामाः प्रमुच्यन्ते (पापैर्भ्यश्चद्विजर्पमाः) पावकेभ्यो न संशयः ।
प्राणायामान् पवित्राश्च व्याहृतीः प्रणवन्तथा ।
पवित्रपाणिरासीनोऽऽध्यस्य ब्रह्म नैत्यकम् ॥५॥
आवर्त्तयेत्सदायुक्तः (विप्रः) प्राणायामान् पुनः पुनः ।
आकेशामादानखान्तात्तपस्तप्यत उत्तमम् ॥६॥
(त्वक्चर्ममांसरुविरमेदोमज्जास्थिभिः कृताः ।
तथेन्द्रियवृत्ता दोषाः दहन्ते प्राणनिग्रहात् ॥)

प्रथमोऽध्यायः ।

निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निर्हि जायते ।
तापेनापो हि जायन्ते ततोऽन्तः शुष्यते त्रिभिः ॥८
तथा चर्म तथानङ्गा दोषा अभ्यर्ति घर्मतः ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दहन्ते प्राणनिग्रहात् ॥९
प्राणायामैर्दहेत् दोषाद्धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण विषयान्ब्यानेनानैश्वरान् गुणान् ॥१०
न च सीमेण तपसा न स्वाध्यायैर्नचेज्यया ।
मर्ति(गर्ति)गन्तुं मुराः(द्विजाः)शक्ता योगात्संप्राप्नुवन्तियाम् ।
योगारसम्प्राप्यते ज्ञानं योगाद्धर्मस्य लक्षणम् ।
योगः परं तपो नित्यं तस्माद्युक्तः सदा भवेत् ॥१२
प्रणयाद्या स्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।
वाङ्मयः प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेत् ॥१३
प्रणवे विनियुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।
त्रिपदार्यां च गायत्र्यां न भयं विद्यते कचित् ॥१४
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।
ब्रह्माणी चैव गायत्री पावनं परमं (त्रयम्) स्मृतम् ॥१५
समाहृतीकां (सध्याहृतिकां) सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतः प्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥१६

इत्यात्रेयस्मृत्यां प्रथमोऽध्यायः ॥

अत्रिस्मृतिः ।

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

प्राणायामां (स्तु) स्तथा (यः) कुर्याद्यथाविधिरतन्द्रितः ।
अहोरात्रिकृतात्पापात्तत्क्षणादेव शुष्यति ॥१
कर्मणा मनसा वाचा यदेनः कुरुते निशि ।
अतिष्ठत् पूर्वसन्ध्यायां प्राणायामैस्तु शुष्यति ॥२
प्राणायामैर्यं (स्वं) आत्मानं संयम्यास्ते पुनः पुनः ।
वराद्वादशभिर्वापि चतुर्विंशत्परं तपः ॥३
कौत्सं जप्त्वाप इत्येकद्व्यसिष्ठं च कृत्वा गतिः ।
कुष्माण्डं पाषमानं च सुरापोऽपि विशुद्धति ॥४
सकृज्जप्त्वास्य पानीयं (पामीयं) शिवसङ्कल्पमेव च ।
सुयर्गमपहृत्यापि क्षणाद्भवति निर्मलः ॥५
हविष्मास्तु यमभ्यस्य न तमंह (भ) इतीय च ।
सूक्तं तु पौरुषं जप्त्वा मुष्यते गुरुत्वलपगः ॥६
सव्याहृतीकाः सप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यद्वयहः कृताः ॥७
अपि चाप्सु निमज्जन्वा त्रिः षष्ठेदधमर्पणम् ।
यथाश्वमेधः क्रतुराद् तादृशं मनुरज्ययीत् ॥८
आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञो विशामपि ।
परिषर्ययज्ञः शूद्रस्तु जपयज्ञो द्विजोत्तमः ॥९
आरम्भमज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशु स्याच्छतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥१०

अत्रिस्मृतिः ।

न वेदवल्माश्रित्य पापकर्मरति(रतो)र्भवेत् ।
अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दह्यते कर्म नेतरत् ॥४
तपस्तपति योऽरण्ये मुनिर्मूलफलाशनः ।
श्रुचमेकाश्च योऽधीते तच्च(तच्छ) तानि च तत्फलम् ॥५
वेदाभ्यासो (ऽन्वहं) यथाशक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकज्ञान्यपि ॥६
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।
विभेत्यल्पश्रुताद्वेदान्मामयं प्रतरिष्यति ॥७
याजनाभ्यापनादानात्तथैषगुहः प्रतिप्रहान् ।
विप्रेषु न भवेदोषो ज्वलनार्कसमा (द्विजाः) द्विते ॥८
शङ्कास्थाने समुत्पन्ने भक्ष्यभोज्यप्रतिग्रहे ।
आहारदुर्द्धि वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥९
सर्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहं मतः परम् ।
येपाजपैश्वहोमैश्च शुभ्यन्तिमलिनाजनाः)तिलकल्पश्चसंज्ञता ॥१०
अघमर्पणं वेदवतं (देववतं) शुद्धमस्यः शरत्समाः ।

उपांशुस्तुचलन्निहानादशानच्छद् ईरितः ।

अधरोष्ठविभागो वा विश्वासोपांशुलक्षणः ।

निर्विकारेण चक्रेण मनसा मानसः स्मृतः ॥११

सहस्रपरमा देवी शतमभ्यां दशावराम् ।

गायत्री यः पठेद्विप्रो न स पापेन लिप्यते ॥१२

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।

पित्तेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥१३

यथाश्वा रथहीनास्तु रथो वाश्वैर्यथा विना ।

एवं तपोऽन्यविद्यस्य विद्या घाप्यतपस्विनः ॥१४

यथामं मधुसंयुक्तं मधु बान्धनेन संयुतम् ।

एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेदजं महत् ॥१५

पिद्यातपोभ्यां संयुक्तं ब्राह्मणं जपतत्परम् ।

कुत्सितैरपि वर्त्तन्तमेनो न प्रतिपद्यते ॥१६

इति आत्रेयस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः ।

यस्य (अथा) कार्यशतं सामं कृतं वेदश्च साध्यते ।

सर्वं तत्तस्य (हिनस्ति) वेदाग्निर्दहत्याग्निरिवेन्धनम् ॥१

यथा जातबलो वाग्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहन्ति वेदज्ञाः कर्मजन्दोषमात्मनः ॥२

यथा महाद्दे लोष्टं क्षिप्तं (अप्सु) सर्वं विनश्यति ।

एवमात्मकृतं पापं त्रयी दहति देहिनः ॥३

चतुर्थोऽध्यायः ।

दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनी परा ।
ब्रह्महा गुरुतल्पी वाङ्मन्या गामी तथैव च ॥४
स्पर्णस्तेयी च गोघ्नी च तथा विस्त्रम्भघातकः ।
शरणागतघाती च कूटसाक्षी त्वकार्यकुन् ॥५
एवमाद्येषु चान्येषु पापेष्वभिरतश्चिरम् ।
प्राणायामास्तु यः कुर्यात् सूर्यस्योदयनं प्रति ॥६
सूर्यस्योदयनं प्राप्य निर्मला धौतकल्मषाः ।
भवन्ति भास्कराकारा विधूमा इव पावकाः ॥७
न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
श्रपाकेष्वपि भुङ्क्षानो ध्यानेनैवात्र लिप्यते ॥८
ध्यानमेव व(प)रो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं तस्माद्ध्यानपरो भवेत् ॥९
सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यानं नियतमभ्यसेत् ।

(ध्यायन् निमिष मुच्यते)

सर्वदा ध्यानयुक्तश्च तपस्वी पंक्तिपावनः ॥१०
पुनस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः ।

इति आत्रेयस्मृतौ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ रहस्य प्रायश्चित्तानि न्यास्यास्यामः ॥

सामान्यस्त्रीगमनरहस्ये रहस्य प्रकाशे प्रकाशं पावनं अनुतिष्ठेत् ।
वा—सामान्यमगम्यागमनन्दुरप्रभोजनान्तौ रहस्यौ रहस्यं प्रकाशं
वाचनमनुतिष्ठेत् । अथवाप्सुनिमज्ज्यन् समन्दोऽयं त्रिरावृत्य
(त्रिरात्र्यन्तरं) शुद्धेत् । गोबन्धवत्त्वे कन्यादूपणे इन्द्रशुद्ध्या
क्ष्वापः पीत्वा मुच्यते ।

वेदस्यैयगुणं वापि (जप्त्वा) सद्यः शोधनमुच्यते ।
एकादशगुणान्वापि रुद्रानावर्त्य शुध्यति ॥१॥
महापातक्रोषपातकेभ्यो मलिनीकरणेभ्यो मुच्यते ।
त्रि(द्वि)पदा नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ॥२॥
त्रिः कृत्वोऽन्तर्जले प्रोक्ता सर्वपापं व्यपोहति ।
ब्राह्मणी गमने स्नातवोदकुम्भान् ब्राह्मणाय दद्यात्
क्षत्रियायैस्यागमने तापसा त्रिरावृत्य शुद्ध्यति ।
शूद्रागमने अघमर्पणं त्रिरावृत्य शुद्ध्यति ।
शुक्लाम् गत्वा वृषभं द्वादशाकृत्या शुद्ध्यति ।
अपेयं पीत्वा अघमर्पणेनापः पीत्वा विशुद्ध्यति ।
अशक्तः प्रायश्चित्ते सर्वरात्रमनुशोच्य शुद्ध्यति ।
अग्निसोम इन्द्रसोम इति जपित्वा कन्यादूपी विमुच्यते ।
सोमं राजानमिति जपित्वा विपदा अग्निदात्रा विमुच्यन्ते ।
सर्वपापेभ्य पापानां सङ्करे सशुष्यते ॥३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनी परा ।
 ब्रह्महा गुरुतल्पी वाऽगम्या गामी तथैव च ॥४॥
 स्पर्शस्तेयी च गोष्ठी च तथा विस्त्रम्भधातकः ।
 शरणागतघाती च कूटसाक्षी त्वकार्यकृत् ॥५॥
 एवमाद्येषु चान्येषु पापेष्वभिरतश्चिरम् ।
 प्राणायामास्तु चः कुर्यात् सूर्यस्थोदयनं प्रति ॥६॥
 सूर्यस्थोदयनं प्राप्य निर्मला धौतकल्मषाः ।
 भवन्ति भास्कराकारा बिभूमा इव पावकाः ॥७॥
 न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
 श्रपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यानेनैवात्र लिप्यते ॥८॥
 ध्यानमेव व(प)रो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
 ध्यानमेव परं शौचं तस्माद्ध्यानपरो भवेत् ॥९॥
 सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यातं नियतमभ्यसेत् ।

(ध्यायन् निमिष मुच्यते)

सर्वदा ध्यानयुक्तश्च तपस्यी पंक्तिपावनः ॥१०॥
 पुनस्तपस्यी भवति पंक्तिपावनपावनः ।

इति आत्रेयस्मृतौ चतुर्थोऽध्यायः ।

अत्रिस्मृतिः ।

चतुरस्रं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु ।
 वर्तुलञ्चैव वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् ।
 प्रह्ला विष्णुश्च रुद्रश्च श्रीर्हुताशन एव च ॥१
 मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम् ।
 यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूराश्चैव तु राक्षसाः ॥२
 हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् ।
 गोमये मण्डलं कृत्वा भोक्तव्यमिति निश्चितम् ॥३
 यत्र कपतितस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च पकाशस्याग्निनावुभौ ॥४
 तथोरक्षमदस्या च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात् पुनर्जलम् ॥५
 तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ।
 वामहस्तेन यो भुङ्क्ते पयः पिवति वा द्विजः ॥६
 मुरापानेन तत्तुल्यं मनुः स्थायम्भुवोज्ज्वलीत् ।
 इक्ष्वाक्षस्तु ये स्नेहाक्षवणव्यञ्जनादि च ॥७
 दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ।
 अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ॥८
 तद्यव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ।
 ब्राह्मणान्नं ददन्धूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ॥९
 उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ॥१०

पञ्चमोऽध्यायः ।

वैश्यस्य चान्नमेवात्र शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम् ।
 शूद्रान्नेनोदरस्थेन योऽधिगच्छति मैथुनम् ॥११
 यस्यान्नं तस्यते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रयर्त्तते ।
 शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गोऽधीयानोऽपि च नित्यराः ॥१२
 जुह्वत चापि जपन्वापि गतिमूर्ध्नान्नं विन्दति ।
 यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जते ॥१३
 शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं चाधिगच्छति ।
 मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभो(ओच)जनम् ॥१४
 अहमेवं न जानामि काङ्क्षां योनिङ्गमिष्यति ।
 श्वानस्तु सप्तजन्मानि नवजन्मानि शूकरः ॥१५
 गृध्रो द्वादरा(अष्टादरा)जन्मानि हस्तेष्वं मसुरन्वजीत् ।
 परपाकमुपासन्ते ये द्विजा गृहमेधिनः ॥१६
 ते वै खल्वमुद्रत्वं श्वत्वञ्चैवोऽधिगच्छति ।
 श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च मैथुनं योऽधिगच्छति ॥१७
 भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासे रेतसोभुजः ।
 उच्छिद्ये न तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ॥१८
 भूमौ निधाय तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ।
 स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ॥१९
 भूमिगैस्ते समाक्षेया न तेरप्रयतो भवेत् ।
 आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् ॥२०
 उद्धृतेष्वशुचिस्तावद्यावन्मण्डलशोधनम् ।
 आसने पादमारोप्य ब्राह्मणो यस्तु भुञ्जते ॥२१

अत्रिस्मृतिः ।

मुखेन यमितं चान्नं तुल्यं गोमांसभक्षणम् ।
 उपदंशान्नशेषं वा भोजने मुखनिःसृतम् ॥२२॥
 द्विजातीनामभोज्यान्नं मुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 पीतशेषस्तु यत्तोयं ब्राह्मणः पिवते पुनः ॥२३॥
 अपेयं तद्भवेदापः पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 अनुवंशान्तु भुञ्जीत नानुवंशान्तु संविशेत् ॥२४॥
 अनुवंशान्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥२५॥
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
 अनार्द्रपादः शयने दीर्घां श्रियमवाप्नुयात् ॥२६॥
 आयुष्यं प्राह्मुलो भुङ्क्ते यरास्यं दक्षिणामुखः ।
 श्रियं प्रत्यहमुत्से भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्त उदङ्मुखः ॥२७॥
 शावे शवगृहं गत्वा ह्मशाने वान्तरेऽपि वा ।
 आक्षुरं व्यञ्जनं कृत्वा दूरस्थोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥२८॥
 अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
 सम्वात्सरे व्यतीते तु सृष्ट्वापो विशुध्यति ॥२९॥
 निर्वेशं प्रातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
 सचास्ता जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥३०॥
 अशुद्धं स्वयमप्यन्नं न शुद्धात्तु यदि सृष्टेत् ।
 विशुध्यत्युपयासेन भुङ्क्ते कृच्छ्रेण स द्विजः ॥३१॥
 सूतकं सूतकं सृष्ट्वा स्नानं शावे च सूतके ।
 सूतकेनैव शुद्धिः स्यान्मृतस्याग्निर्दशे शुचिः ॥३२॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

सूतके सूतकं स्पृष्ट्वा स्नानं शौचं च सूतके ।
 भुक्त्वा पीत्वा तदज्ञानादुपवासस्तथ्यहं भवेत् ॥३३
 मृग्मयानाञ्च पात्राणां दशाहे (दाहे) शुचिरिष्यते ।
 ज्ञानादिषु प्रयुक्तानां त्याग एव विधीयते ॥३४
 सूतके मृतके चैव मृतान्ते च प्रसूतके ।
 सस्मात्तु शङ्कतारौचे मृताशौचे न शुध्यति ॥३५
 सूतकाद्द्विगुणं शौचं रायाद्द्विगुणमार्तयम् ।
 आर्तवाद् द्विगुणा सूतिस्ततोऽधिरायदाहकः ॥३६
 अनुगच्छेद्यथा (च्छया) प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।
 ज्ञात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥३७
 रजता शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति ।
 भस्मना शुध्यते कात्स्थं पुनः पाकेन मृग्मयम् ॥३८
 नोदन्वतोऽम्भसि स्नानं क्षुरकर्म तथैव च ।
 अन्तर्वल्न्या (रत्नी) पतिः कुर्वन्न प्रजा भयति भुवम् ॥३९
 दम्पती शिशुना सार्द्धं सूतके द्रामेऽहनि ।
 क्षौरं(स्नानं)कुर्यात्ततः पूता(पिता)दानभोजनयोग्यता ॥४०
 केशादि दूषिते तीरे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।
 जलमध्ये जलं देयं पितृणां जलमिच्छताम् ।
 घनस्थाने न दातव्यं पितृणां नोपगच्छति ॥४१
 रात्रिं कुर्यात् त्रिभागन्तु द्वौ भागौ पूर्वं एव च ।
 उत्तराशः प्रभातेन युज्यते मृत(भृत)सूतके ॥४२
 यदिपश्येदृतुपूर्वं क्रूरवारे मृतिः स्मृता ।

अत्रिस्मृतिः ।

इति पश्येत् भुत्तवा तु पादुकारोक्षणं स्मृतम् ।
 स्नात्वेन्द्रव्रतमादाय देयताभ्यो निवेदयेत् ॥४३
 अपूपं लवणं गुद्गं गुडमिश्रं तथा हविः ।
 दत्त्वा ब्राह्मणपत्रोभ्यो निशि भोजनमेव च ॥४४
 चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकमांसि(श्रुतशान्तिश्र)यव्रतः ।
 पुण्याहं वाचयित्वा न्ते भोक्तव्यं (होतव्यं) शुद्धिमिच्छता ॥४५
 अपुण्याहे तु भुञ्जीत विप्रो धर्ममजानतः ।
 तस्य जातिमयं भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं ध्रुवं भवेत् ॥४६
 विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।
 कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कृषन्ति याज्ञिकाः ॥४७
 हविष्मत्या स्नापयित्वा त्वन्ययस्त्रमलङ्कृताम् ।
 युञ्जानामाहुतिं कृष्या ततः कर्म प्रवर्त्तते ॥४८
 प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातकी ।
 तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुष्यति ॥४९
 आर्त्तवाभिप्लुतां नारी चण्डालं पतितं शुनम् ।
 भोज्यान्तरे (तु संस्मरयन्) प्रयुज्यन्ते
 स्नात्वा भानं हृत्चं (वाचस्पति) जपेत् ॥५०
 आर्त्तवाभिप्लुतां नारीं दृष्ट्वा भुङ्क्ते(कामतः)ऽन्धकातराः ।
 तदन्नं हृदयित्वा तु कुरावारि पिबेदप्यः ॥५१
 ये वा दत्त्वा (दृष्ट्वा) तु यो भुङ्क्ते प्राजापत्यं विशोधनम् ।
 आर्त्तवाभिप्लुतां नारी आर्त्तवाभिप्लुताभिः ॥५२
 भापयित्वा तु संमोहादुपवासस्तयोर्मयेत् ।
 उदववायाः करेणाय भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥५३

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्राजापत्यमसत्याचेत् त्रिरात्रं स्पृष्टभोजने ।
 तद्वस्तभोजनञ्चैव त्रिगुणं सह भोजने ॥१४
 चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये त्वर्द्धमेव च ।
 उदक्यायाः समीपस्थ मज्जं भुक्त्वा त्वकामतः ॥१५
 उपवासेन शुद्धिः स्यान्पिवेद् ब्रह्म सुवर्बलम् ।
 आर्त्तवा यदि चाण्डालमुच्छिष्टेन तु पश्यति ॥१६
 आक्षानकालं नाश्रोयादासीना वाग्यता वहिः ।
 पादकुच्छन्तु यः कुर्याद् ब्रह्मकुच्छं पिवेत् पुनः ॥१७
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्विप्राणां मनुशासनात् ।
 मृतमृतकसम्पर्के ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् ॥१८
 आक्षानकालं नाशनीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 आर्त्तवाभिप्लुता नारी चण्डालं स्पृशते यदि ॥१९
 आर्त्तवाभिप्लुता नारी आर्त्तवाभिप्लुता स्यूतेन ।
 क्षात्प्रीपयासं पुन्यांश्च पञ्चगव्येन शुष्यति ॥२०
 कुच्छमेकश्चरेत्सा तु तदर्थं चान्तरीकृते ।
 आतुरा या ऋतुक्ष्माता क्षानकर्म कथं भवेत् ॥२१
 क्षात्या क्षात्या पुनःस्पृश्य दशकुस्वस्त्वनतुराः ।
 यत्प्रापनयनं कृत्वा भस्मना परिमार्जयेत् ॥२२
 दश तु शक्तिती दानं पुण्याहेन विशुष्यति ।
 ब्रह्मणानां करैर्भुक्तं तोयं शिरसि धारयेत् ॥२३
 सर्ववीर्यतटास्पृश्याद्विशिष्टतरमुच्यते ।
 रजस्रश्चायाः प्रेतायाः संस्कारं नाचरेदद्विजः ॥२४

ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्स्नातायाः शावधर्मेण दाहयेत् ।
 रजस्वले च द्वे स्पृष्टे चातुर्वर्णस्य याः स्त्रियः ॥६५
 अतिकृच्छ्रं चरेत्सूत्रं कृच्छ्रमेकं क्रमेण तु ।
 रजस्वलायाः स्नातायाः पुनरेव रजस्वला ॥६६
 विंशतेर्दिवसादूर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
 प्रसूतिका तु या नारी स्नानतो विंशतेः परम् ॥६७
 रजस्वला तु सा प्रोक्ता प्राक्तु नैमिचित्तं रजः ।
 शुद्धा नारी शुद्धवासाः पुनरार्तवदर्शने ॥६८
 वस्त्रं तु मलिनं त्यक्त्वा निलमाप्लुत्य शुष्यति ।
 आतुर स्नानसंप्राप्तौ द्राष्टव्यस्त्वनानुरः ॥६९
 स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धो भविष्यति ।
 चन्द्रसूर्यमहौ नाद्यान् स्नात्वा मुक्ते तु भुञ्जते ॥७०
 अमुक्तयो रस्तगयो रद्याद् दृष्ट्वा परेऽहनि ।
 यस्य त्वजन्मनक्षत्रे गृह्येते शशिभास्करो ॥७१
 व्याधिः प्रवाहे मृत्युश्च दारिद्र्यञ्च महद्भयम् ।
 तस्माद्दानं च होमञ्च देवताभ्यर्चनं जपम् ॥७२
 कुर्यात्तस्मिन् दिने शुक्ते तस्य शान्तिर्भविष्यति ।
 सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥७३
 यो नरः स्नाति तत्तीर्थं समुद्रे सेतुबन्धने ।
 उपोष्य रजनो मेकां राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥७४
 सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 सोमेऽप्येवं सूर्यतुल्यं तस्मान् सर्वं समाचरेत् ॥७५

इति आत्रेयरमृतौ पञ्चमोऽध्यायः ॥

स्वर्गसुखप्राप्ति फलम् ।

इष्टा प्रतुरातैरेवं देवराजो महाद्युतिः ।
स्वगुरुं वाग्मिनो श्रेष्ठं पर्यवृच्छद्रुहस्पतिम् ॥१॥
भगवन् ! केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
यदक्षयं महाभाग ! त्वं ब्रूहि वदताम्यर ॥२॥
एवं पृष्टः स इन्द्रेण देवदेवपुरोहितः ।
वाचस्पतिर्महातेजो बृहस्पति रुवाच ह ॥३॥
हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानञ्च वासव ? ।
एतत्प्रयच्छमानोऽपि स्वर्गतः सुखमेधते ॥४॥
सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिरत्नं वसूनि च ।
सर्वमेव भवेत्तत् वसुधा यः प्रयच्छति ॥५॥
फलाकृष्टो मही दद्यात् सवीजां सस्यमालिनीम् ।
यावत् सूर्यफरा लोके तावत् सर्गे महीयते ॥६॥
इति—आग्नेयस्मृतौ धर्मशास्त्रं सम्पूर्णम् ।

शुभमस्तु ।

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

महर्ष्यात्रिप्रणीता ।

अत्रि-संहिता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

हुताग्निहोत्रमासीनमग्निं वंदयिदां वरम् ।

सर्वशास्त्रविधिज्ञातमृषिमिध्रं नमस्कृतम् ॥१॥

नमस्कृत्य च ते सर्वं इदं वचनमब्रूवन् ।

द्वितीयं सर्वं लोकानां भगवन् ! कथयस्व नः ॥२॥

अत्रिरुवाच ।

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञा ! यन्मे पृच्छथ संशयम् ।

तन् सर्वं संप्रवक्ष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥३॥

सर्वतोऽर्थान्युपलक्ष्य सर्वान् देवान् प्रणम्य च ।

जप्त्वा तु सर्वतूक्तानि सर्वशास्त्रानुसारतः ॥४॥

सर्वपापहरं नित्यं सर्वसंशयनाशनम् ।

चतुर्णामपि वर्णानामत्रिः शास्त्रमकल्पयत् ॥५॥

ये च पापकृतो लोके ये चान्ये धर्मदूषकाः ।

सर्वे पापैः प्रमुच्यन्ते श्रुत्वेदं शास्त्रमुत्तमम् ॥६॥

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

तस्मादिदं वेदविद्विरभ्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सद्वृत्तेभ्यश्च धर्मतः ॥७
अकुलीने ह्यसद्वृत्ते जडे शूद्रे शठे द्विजे ।
एतेष्वेव न दातव्यमिदं शास्त्रं द्विजोत्तमैः ॥८
एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्या नास्ति तद्रूपं यदस्वा ह्यनृणो भवेत् ॥९
एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिमन्यते ।
शुनां योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वपि जायते ॥१०
वेदं गृहीत्वा यः कश्चिच्छास्त्रञ्चैवावमन्यते ।
स सद्यः पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥११
स्यानि कर्माणि कुर्याणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
प्रिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥१२
कर्म विप्रस्य यजनं दानमभ्ययनं तपः ।
प्रतिग्रहोऽध्यापनञ्च याजनञ्चेति पृथग्यः ॥१३
क्षत्रियस्यापि यजनं दानमभ्ययनं तपः ।
शास्त्रोपजीवनं भूतरक्षणञ्चेति पृथग्यः ॥१४
दानमभ्ययनं यातां यजनं चेति ये विराः ।
शूद्रस्य यातां शुभ्रूपा द्विजानां कारुण्यं च ॥१५
मयेव धर्मोऽभिहितः संस्थिता यत्र वर्णिनः ।
बहुमानमिह प्राप्य प्रयान्ति परमो गतिम् ॥१६
ये ऋषेताः स्वधर्मं परधर्मं व्यवस्थिताः ।
तेषां शास्तिफरो राजा स्वर्गलोके महीयते ॥१७

अत्रिसंहिता ।

आत्मीये संस्थितो धर्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते ।
 परधर्मो भवेत्याज्यः सुखपरदारवत् ॥१८
 यथ्यो राक्ष्सा स वै शूद्रो जपहोमपरश्च यः ।
 ततो राष्ट्रस्य हन्ताऽसौ यथा बह्वेक्ष वै जटम् ॥१९
 प्रतिप्रहोऽध्यापनञ्च तथाऽधिकेयविक्रयः ।
 याज्यं चतुर्भिरप्येतैः क्षत्रविदूपतनं स्तुतम् ॥२०
 सद्यः पतति मोक्षेन लाक्षया लवणेन च ।
 श्यद्देण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥२१
 अन्नताश्चानधीयाना यत्र भैक्षचरद्विजाः ।
 तं धाम दण्डयेद्राजा चौरभक्ष्यदं युयैः ॥२२
 विद्वद्भोज्यमपि द्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते ।
 तेऽप्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम् ॥२३
 ब्राह्मणान् वेदविदुषः सर्वशास्त्रविरारदाम् ।
 तत्र यर्पति पर्जन्यो यत्रैतान् पूजयेन्नुपः ॥२४
 त्रयो लोकास्त्रयो वेदा आश्रमाश्च त्रयोऽनयः ।
 एतेषां रक्षणार्थाय संवृष्टा ब्राह्मणाः पुरा ॥२५
 उभे सन्ध्ये समाधाय मौनें धुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 दिव्यवर्षसदस्त्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥२६
 य एवं कुरुते राजा गुणदोषपरोक्षणम् ।
 यराः स्वर्गं नृपत्वस्य पुनः कोपं समृद्धयेत् ॥२७
 दुष्टस्य दण्डः मुञ्जनस्य पूजा न्यायेन कोपस्य च संप्रवृद्धिः ।
 अपक्षपातोऽर्घिषु राष्ट्रस्थाः पञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणाम् ॥

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

यत् प्रजापालने पुण्यं प्राप्नुवन्तीह पार्थिवाः ।
 न तु क्रतुसहस्रेण प्राप्नुवन्ति द्विजोत्तमाः ॥२६
 अलाभे देयस्वातानां हृदेषु च सरःसु च ।
 उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारके स्नानमाचरेत् ॥३०
 वसाशुकमसृद्वाजा मूत्रविट् कर्णविष्णुस्त्राः ।
 श्लेष्मास्त्रि दूषिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मन्त्राः ॥३१
 पण्णां पण्णां क्रमेणैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।
 मृद्वारिभिश्च पूर्वेषामुत्तरेषान्तु वारिणां ॥३२
 शौचमङ्गलनायासाअनसूयाऽऽशुहा दमः ।
 लक्षणानि च विप्रस्य तथा दानं दयापि च ॥३३
 न गुणान् गुणितोदन्ति स्तौति चान्यान् गुणानपि ।
 न हृसेन्नामदोषाश्च सानसूया प्रकीर्तिता ॥३४
 अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।
 आचारेषु व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते ॥३५
 प्रशस्त्वाचरणं निश्चयमप्रशस्तविवर्जनम् ।
 एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिर्धर्मदर्शिभिः ॥३६
 शरीरं पीड्यते येन शुभेन त्वशुभेन वा ।
 अत्यन्तं तप्तं कुर्वीत अनायासः सउच्यते ॥३७
 यथोत्पन्नेन कर्तव्यं सन्तोषः सर्ववस्तुषु ।
 न लुहेत् परदारेषु साऽऽशुहा परिकीर्तिता ॥३८
 बाह्यमभ्यात्मिकं वाऽपि दुःखमुत्पाद्यतेऽपरे ।
 न कुप्यति न खादन्ति दम इत्यभिधीयते ॥३९

अदन्यदनि दातव्यमदीनेनन्तरात्मना ।

स्तोकादपि प्रयत्नेन दानमित्यभिधीयते ॥४०

परस्मिन् वन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्ये शिषो तथा ।

आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता ॥४१

यश्चेतैर्लक्ष्णैर्वृत्तो गृहस्थोऽपि भवंद्विजः ।

स गच्छति परं स्थानं जायते नेह वै पुनः ॥४२

अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेशनाञ्चैव पालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥४३

षापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥४४

इष्टे पूर्त्तं प्रकर्त्तव्यं ब्राह्मणेन प्रयत्नतः ।

इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्त्तेन मोक्षमवाप्नुयात् ॥४५

इष्टापूर्त्तो द्विजातीनां सामान्यो धर्मसाधनौ ।

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तं धर्मे न वैदिफे ॥४६

यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् युधः ।

यमान् पतत्यकुटुम्बाणौ नियमान् केवलान् भजेत् ॥४७

आमृशंसं क्षमा सत्यमहिंसा दानमार्जवम् ।

श्रीतिः प्रसादो माधुर्यं मार्दवञ्च यमा दरा ॥४८

शौचमिज्या उपोदानं स्वाध्यायोपस्थनिमग्नः ।

व्रतमौनोपवासाश्च स्नानञ्च नियमा दरा ॥४९

प्रतिवृत्तिं कुशमयी तीर्थचारिणु मज्जयेत् ।

यमुद्दिश्वं निमज्जेत षष्ट्यभारं लभेत् संः ॥५०

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

मातरं पितरं चाऽपि भ्रातारं सुदृढं गुरुम् ।
 यमुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशफलं लभेत् ॥५१॥
 अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।
 पिण्डोदकक्रियाहेतोर्वस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः ॥५२॥
 पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येद्येज्जीयतो मुखम् ।
 ऋगमस्मिन् संनयति अमृतत्वञ्च गच्छति ॥५३॥
 जातमात्रेण पुत्रेण पितृणामनृणी पिता ।
 तद्विदुः शुद्धिमाप्नोति नरकात्प्रायते हि सः ॥५४॥
 जायन्ते यद्वयः पुत्रा यद्येकोऽपि यथा व्रजेत् ।
 यजते चाश्वमेधञ्च नीलं वा धूपमुत्सृजेत् ॥५५॥
 काङ्क्षन्ति पितरः सर्वे नरकान्तरभीरवः ।
 गयां यास्यति यः पुत्रः स नम्रावा भविष्यति ॥५६॥
 कल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा देवं गङ्गाधरम् ।
 गयाशीर्षं पदाऽऽक्रम्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥५७॥
 महानदीमुपसृष्ट्य तर्पयेत् पितृदेवताः ।
 अक्षयान् लभते लोकान् कुलञ्चैव समुदरेत् ॥५८॥
 शङ्खास्थाने समुत्पन्ने भक्ष्यभोग (भोज्य) विवर्जिते ।
 आहारशुद्धिं यक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥५९॥
 अक्षारत्वणं भैक्षं (रौक्षं) पिबेद्ब्राह्मी मुखसंयमः ।
 त्रिरात्रं शङ्खपुष्पीभ्या ब्राह्मणः पयसा सह ॥६०॥
 मद्यभाण्डाद्भित्तः कश्चिदस्नानान् पिबते उलम् ।
 प्रायश्चित्तं कथं तस्य मुच्यते केन कर्मणा ॥६१॥

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

शुना चैव तु संस्पृष्टस्तस्य स्नानं विधीयते ।
 तदुच्छिष्टन्तु संप्राश्य पण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ॥७३
 असंस्पृष्टेन संस्पृष्टः स्नानं तेन विधीयते ।
 तस्य चोच्छिष्टमस्नीयात् पण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ॥७४
 अज्ञानात् प्राश्य विष्मृतं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥७५
 वपनं मेखला दण्डो भैक्षचर्यवतानि च ।
 निघर्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥७६
 गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःक्षरावदूषिताम् ।
 प्रायोज्यं मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥७७
 गृहान्निष्कस्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् ।
 गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाग्रापयेत् पुनः ॥७८
 प्राक्षीर्मन्त्रैस्तु पूतन्तु हिरण्यकुशावारिभिः ।
 तेनैवाभ्युक्ष्य तद्वस्म शुद्धते नाग्र संशयः ॥७९
 राज्ञान्यैः श्वपैश्चवापि बलाद्विचालितो द्विजः ।
 पुनः कुर्यात् संस्कारं पश्चात् कृच्छ्रत्रयञ्चरेत् ॥८०
 शुना चैव तु संस्पृष्टस्तस्य स्नानं विधीयते ।
 तदुच्छिष्टन्तु संप्राश्य यत्नेन कृच्छ्रमाचरेत् ॥८१
 अतः परं प्रवक्ष्यामि सूतकस्य विनिर्णयम् ।
 प्रायश्चित्तं पुनश्चैव कथयिष्याम्यतः परम् ॥८२
 एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।
 श्यहान् केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥८३

वतिनः शास्त्रपूतस्य आदितान्तेस्तथैव च ।
 राक्षसु सूतकं नास्ति यस्य चेच्छ्रुति ब्राह्मणः ॥८४
 ब्राह्मणो दशरात्रेण द्वादशाहेन भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शुद्रो मासेन शुद्धयति ॥८५
 सपिण्डानान्तु सर्वेषां गोत्रजः साप्तपौरुषः ।
 पिण्डाधोदकं दानञ्च शावाशौचं तथाऽनुगम् ॥८६
 चतुर्थे दशरात्रं स्यात् पण्डितः पञ्चमे तथा ।
 षष्ठे चैव त्रिरात्रं स्यात् सप्तमे च्यवमेव वा ॥८७
 अष्टमे दिनमेकान्तु नवमे प्रहरद्वयम् ।
 दशमे स्नानमात्रेण सूतके तु शुचिर्भवेत् ॥८८
 मृतसूतके तु दांसीनां पत्नीनाञ्चातुलोभिनाम् ।
 स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौनिकम् ॥८९
 शपथपृच्छतीयस्तु सचेलः स्नानमाचरेत् ।
 चतुर्थे सप्तमेक्ष्यं स्यादेव शावविधिः स्मृतः ॥९०
 एकत्र संकुतानान्तु मातृणामेकभोजिनाम् ।
 स्वामितुल्यं भवेच्छौचं विभक्तानां शुक्लशूण्यम् ॥९१
 ज्येष्ठीक्षीरमपीक्षीरं यथानं मृतसूतके ।
 पाचकाग्रं नवभ्रातृं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥९२
 सूतकाग्रमथर्माय यस्तु प्राप्नोति मानवः ।
 त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं त्रले वसेत् ॥९३
 महायज्ञविधानान्तु न कुर्यान्मृतजन्मनि ।
 होमं तत्र प्रकुर्वीत शुष्काग्नेन फलेन वा ॥९४

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

एतेषामुदकं पीत्वा पर्णकृच्छ्रस्तदुच्यते ।
 पञ्चगव्यञ्च गोक्षीरदधिमूत्रशकृदधृतम् ॥११७॥
 जग्ध्वा परेऽष्टयपवसेदेष सान्तपनो विधिः ।
 पृथक्सान्तपनैर्द्रव्यैः षडहः सोपवासकः ॥११८॥
 सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनं स्मृतम् ।
 अयहं सायं अयहं प्रातस्तयहं भुङ्क्ते त्वयाचितम् ॥११९॥
 अयहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्योविधिः स्मृतः ।
 सायं तु द्वादश प्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ॥१२०॥
 अयाचिते चतुर्विंशः परेऽष्टयनशनं स्मृतम् ।
 कुक्कुटाण्डप्रमाणं स्यात्पावयस्य मुखं विरोत् ॥१२१॥
 एतद्मासं विजानीयाच्छुद्धयर्थं कायशोधनम् ।
 अयहमुष्णं पिवेदापस्त्यहमुष्णं पिवेत् पयः ॥१२२॥
 अयहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुमक्षो दिनप्रथमम् ।
 पदपलानि पिवेदापस्त्रिपलं तु पयः पिवेत् ॥१२३॥
 पलमेकन्तु द्वे सर्पिस्तदष्टकं विधीयते ।
 दध्ना च त्रिदिनंभुङ्क्ते अयहं भुङ्क्ते च सर्पिषा ॥१२४॥
 क्षीरेण तु अयहं भुङ्क्ते वायुमक्षो दिनप्रथमम् ।
 त्रिपलं दधिक्षीरेण पलमेकं तु सर्पिषा ॥१२५॥
 एतदेव ब्रह्म पुण्यं वैदिकं कृच्छ्रमुच्यते ।
 एकभक्तेन नक्तं सप्तैवायाचितेन च ॥१२६॥
 उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ।
 कृच्छ्राधिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ॥१२७॥

अत्रिसंहिता ।

द्वादशाहोपवासेन पराकः परिकीर्तितः ।
 पिण्याकृदधिशक्तूनां प्रासश्च प्रतिवासरम् ॥१२८॥
 एकैकमुपवासः स्यात् सौम्यकुच्छ्रः प्रकीर्तितः ।
 एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ॥१२९॥
 तुलापुरुषइत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाहिकः ।
 कपिठागोस्तु दुग्धाद्या धारोष्णं यत्पयः पिबेत् ॥१३०॥
 एष व्यासकृतः कुच्छ्रः स्वपाकमपि शोधयेत् ।
 निशायां भोजनञ्चैव तज्ज्ञेयं नक्तमेव तु ॥१३१॥
 अनादिष्टेषु पापेषु चान्द्रायणं मयोदितम् ।
 अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टैर्द्विगुणदक्षिणैः ॥१३२॥
 यत्कलं समवाप्नोति तथा कुच्छ्रैस्तपोधनः ।
 वेदाभ्यासरतः क्षान्तो धर्मशास्त्राप्यवेक्षयेत् ॥१३३॥
 शौचाचारसमायुक्तो गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ।
 उक्तमेतद्द्विजालीनां मर्त्ये ! धूयतामिति ॥१३४॥
 अतः परं प्रपश्यामि स्त्रीशूद्रपवनानि च ।
 जपस्तपःतीर्थयात्रा प्रज्ज्या मन्त्रसाधनम् ॥१३५॥
 देयतासाधनञ्चैव स्त्रीशूद्रपवनानि पट् ।
 ज्योत्स्नैर्नारी वा नारी ज्योत्स्ना व्रतचारिणी ॥१३६॥
 आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ।
 तीर्थस्नानार्थिनो नारी पतिपादोदकं पिबेत् ॥१३७॥
 शङ्खस्यापि पिष्णोयां प्रयाति परमं पदम् ।
 ज्योत्स्नैर्नारी वामाङ्गो भूते चापि मुदधिषे ॥१३८॥

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

- आद्धे यज्ञे विवाहे च पत्नी दक्षिणतः सदा ।
 सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वाश्च तथाक्षिराः ॥१३६
 पावकः सर्वमेध्यं च मेध्यं वै योपितां सदा ।
 जन्मना ब्राह्मणो श्रेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ॥१४०
 विद्यया याति विप्रत्वं श्रोत्रियस्त्रिभिरेव च ।
 वेदशास्त्राण्यधीते यः शास्त्रार्थश्च निपेयते ॥१४१
 तदासौ वेदवित् प्रोक्तो वचनन्तस्य पावनम् ।
 एकोऽपि वेदविद्वन्मं गं ह्यवस्येद्द्विजोत्तमः ॥१४२
 स श्रेयः परमो धर्मो नाहानामयुतायुतैः ।
 पावकादयः कोप्यन्ते जपहोमैर्द्विजोत्तमाः ॥१४३
 प्रतिग्रहेण नश्यन्ति वारिणा इव पावकः ।
 तान् प्रतिग्रहजान् कोपान् प्राणायामैर्द्विजोत्तमाः ॥१४४
 वृक्षादयन्ति विद्रासो वायुर्मेषानिवाम्बरे ।
 भुक्ताश्चम्य यदा विप्र आर्द्रपाणिस्तु तिष्ठति ॥१४५
 लक्ष्मीर्वलं यशस्तेज आयुश्चैव प्रहीयते ।
 यस्तु भोजनशालायामासनस्थ उपसृशेत् ॥१४६
 तस्यान्नं नैव भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।
 पात्रोपरिस्थितं पार्श्वं यः संस्थाप्य उपसृशेत् ॥१४७
 तस्यान्नं नैव भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।
 न देवास्तृतिमायान्ति दातुर्मवति निष्फलम् ॥१४८
 हतं प्रदद्यात्तु यस्त्वापः पिवेद्भुक्त्वा द्विजोत्तमः ।
 तद्वन्नमसुरैर्भुज्यमानं निराशाः पितरो गताः ॥१४९

नास्ति वेदात् परं शाखं नास्ति मातुः परो गुरुः ।
 नास्ति दानात् परं मित्रमिह लोके परं च ॥१५०
 अपात्रे ह्यपि यदन्नं दत्त्वास्तप्तं कुलम् ।
 हन्यं देवा न गृह्णन्ति कन्यञ्च पितरस्तथा ॥१५१
 आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते ।
 अन्नं पिष्टासमं भोक्तुर्दाता च नरकं व्रजेत् ॥१५२
 इतरेण तु पात्रेण दीयमानं विचक्षणः ।
 न दद्याद्दामहस्तेन आयसेन कदाचन ॥१५३
 मृज्मयेषु च पात्रेषु यः श्राद्धे भोजयेत् पिबन् ।
 अन्नदाता च भोक्ता च चायेव नरकं व्रजेत् ॥१५४
 अभावे मृज्मये दद्यादनुज्ञातस्तु तै द्विजैः ।
 तेषां वचः प्रमाणं स्याद्वत्तत्त्वानृतमेव च ॥१५५
 सौवर्णांयसताम्रेषु कांस्यरौप्यमयेषु च ।
 भिक्षादात् न धर्मोऽस्ति भिक्षुर्भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥१५६
 न च कांस्येषु भुञ्जीयादापद्यपि कदाचन ।
 पलाशं यतयोऽनन्ति गृहस्थः कांस्यभाजने ॥१५७
 कांस्यमक्षयं च यत्पापं गृहस्थस्य तथैव च ।
 कांस्यभोजी यत्किञ्चैव प्राप्नुयात् किल्बिषं तयोः ॥१५८

अत्राप्युदाहरन्ति ॥

सौवर्णांयसताम्रेषु कांस्यरौप्यमयेषु च ।
 भुञ्जन् भिक्षुर्न दूष्येत दूष्येच्च परिपदात् ॥१५९

धर्मशास्त्रोपदेशवर्णनम् ।

यदिहस्ते जलं दद्याद्विष्टां दद्यात् पुनर्जलम् ।
 तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥१६०
 चरेन्माधुकरीं वृत्तिमपि स्लेच्छकुलादपि ।
 एकाग्रं नैव भोक्तव्यं बृहस्पतिकुलादपि ॥१६१
 अनापदि चरेद्यस्तु सिद्धं भैक्षं गृहे वसन् ।
 दूशरात्रं पियेद्व्यम्नापस्तु ज्यहमेव च ॥१६२
 गोमूत्रेण तु संमिश्रं यावकं पृतपाचितम् ।
 एतद्व्यमिति प्रोक्तं भगवानत्रिरब्रवीत् ॥१६३
 ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।
 अश्वगाः क्षीणवृत्तिश्च पडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥१६४
 यक्ष्मासान् (पण्मासान्) कामयेन्मर्त्यो गर्भिणीमेव च स्त्रियम् ।
 आ दन्तजननादूर्ध्वमेव धर्मो विधीयते ॥१६५
 ब्रह्महा प्रथमञ्चैव द्वितीयं गुरुतल्पगः ।
 तृतीयन्तु सुरापोऽयं चतुर्थं स्तेयमुच्यते ॥१६६
 (आपो गावस्त्रिलाम्भिर्गन्धो वा स्तेयते तथा ।)
 पापानाञ्चैव संसर्गः पञ्चमं पातकं महत् ।
 एषामेव विशुद्ध्यर्थं चरेद्वर्पा(कृच्छ्रा)ण्यनुक्रमात् ॥१६७
 त्रीणि कृच्छ्राण्यक्रामध्वेद्ब्रह्महत्यां व्यवपोहति ।
 अर्द्धन्तु ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियेषु विधीयते ॥१६८
 पद्भ्रमगो द्वादशश्चैव विदुःशूद्रयोस्तथा भवेत् ।
 त्रीन् मासान्नक्तमशनीयाद्भूमौ शयनमेव च ॥१६९
 स्त्रीधातः शुद्धयतेऽप्येवं चरेत् कृच्छ्रान्दमेव च ।
 राजकः शैलुपश्चैव वेणुकर्मोपजीविनः ॥१७०

भुञ्जते मानवाः पञ्चात्र तां दुप्यन्ति कर्हिचित् ।
 असयर्णस्तु यो गर्भः स्त्रोणा योनौ निषिच्यते ॥१६३
 अशुद्धा सा भवेन्नारी यावद्गर्भं (गर्भं) न मुञ्चति ।
 यिमुक्ते तु ततः शल्ये रजश्चापि प्रक्षयते ॥१६४
 तदा सा शुद्धयते नारी विमलं काञ्चनं यथा ।
 स्वयं विप्रतिपन्ना या यदि वा विप्रतारिता ॥१६५
 बलाभारी प्रभुक्ता वा चौरमुक्ता तथाऽपि वा ।
 न त्वान्या दूषिता नारी न कामोऽस्या विधीयते ॥१६६
 मृनुकाल उपासीत पुष्पकालेन शुद्धयति ।
 रजकषर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ॥१६७
 कैवर्षमेदमिह्याश्च सप्येते चान्त्यजाः स्मृताः ।
 एषा गत्वा जियो मोहाद्भुक्ता च प्रतिगृह्य च ॥१६८
 कुञ्जपादेन शुद्धयति नारी प्राजापत्येन ॥१६९
 सक्तुद्रुक्ता (क्ता) वा नारी स्लेच्छैर्या पापकर्मभिः ॥१७०
 प्राजापत्येन शुद्धयते शतप्रसवणेन तु ।
 बलाद्भुक्ता स्वयं वाऽपि पशौरिवया यदि ॥१७१
 सक्तुद्रुक्ता तु वा नारीप्राजापत्येन (शुद्धयति) गृह्यति ।
 प्रारब्धदीर्घवपसा नागेष्वा यद्रजो भवत् ॥१७२
 न तेन तद्वत् तासां विनश्यति कदाचन ।
 मद्यसंस्पृष्टकुम्भेषु यत्तोयं पिबति द्विज ॥१७३
 कुञ्जपादेन शुद्धयते पुन संस्कारमर्हति ।
 अन्त्यजस्य तु ये कुक्षा यदुपुष्पफलोपगाः ॥१७४

शुद्धि-स्पर्शादि-प्रायश्चित्तम् ।

उपभोग्यास्तु ते सर्वे पुष्पेषु च फलेषु च ।
चाण्डालेन तु संस्पृष्टं यत्तोयं पिवति द्विजः ॥२०४॥
कृच्छ्रपादेन शुद्धयेत् आपस्तम्बोऽथर्वीन्युनिः ।
श्लेष्मोपानहविष्णुमूत्रस्त्रीरजोमद्यमेव च ॥२०५॥
एभिः सन्दूषिते पूषे तोयं पीत्वा कथं विधिः ।
एकं द्वयद्वं त्रयहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनम् ॥२०६॥
प्रायश्चित्तं पुनश्चैव नक्तं शूद्रस्य दापयेत् ।
सद्यो यान्ते सचैलं तु विप्रस्तु ज्ञानमाचरेत् ॥२०७॥
पर्युषिते स्वहोरात्रमतिरिक्ते दिनत्रयम् ।
शिरःकण्ठोरुपादांश्च सुरया यस्तु लिप्यते ॥२०८॥
दशपद्मत्रितयैकाहं चरेदेवमनुकृमात् ।

अत्राप्युदाहरन्ति ॥

प्रमादान्मद्यपः सुरां सकृत्पीत्वा द्विजत्तमः ।
गोमूत्रयावकाहारो दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥२०९॥
मद्यपस्य निपादस्य यस्तु भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।
न देवा भुञ्जते तत्र न पिवन्ति हविर्जलम् ॥२१०॥
चितिभ्रष्टा तु या नारी ऋतु भ्रष्टा च व्याधितः ।
प्राजापत्येन शुष्येत ब्राह्मणान् भोजयेदश ॥२११॥
ये च प्रवजिता विप्राः प्रवज्याग्निजलावहाः ॥२१२॥
अनाशकान्निवर्तन्ते चिकीर्षन्ति गृहस्थितिम् ।
धारयेन्त्रीणि कृच्छ्राणि चान्द्रायणमथापि वा ॥२१३॥
जातकर्मादिकं प्रोक्तं पुनः संस्कारमर्हति ।
नाशीचं नोदकं नाशु नापवादानुकम्पने ॥२१४॥

अत्रिसंहिता ।

एतेषां यस्तु भुङ्क्ते वै द्विजश्चान्द्रायणचरेत् ।
 सर्वान्त्यजानां गमने भोजने सम्प्रवेशने ॥१७१
 पराकेण विशुद्धिः स्याद्भगवानत्रिरवतीत् ।
 चाण्डालभाण्डे यस्तोयं पीत्वा चैव द्विजोत्तमः ॥१७२
 गोमूत्रयावकाहारः समन्निशदहान्यपि ।
 संस्पृष्टं यस्तु पकाग्रमन्त्यजैर्वाऽप्युदक्यया ॥१७३
 अज्ञानाद्ब्राह्मणोऽग्नीयात् प्राजापत्यार्धमाचरेत् ।
 चाण्डालान्नं यदा भुङ्क्ते चातुर्वर्णस्य निष्कृतिः ॥१७४
 चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्त्वपनं चरेत् ।
 पद्माग्रमाचरेद्द्वैश्वः पञ्चमन्यं तथैव च ॥१७५
 त्रिरात्रमाचरेच्छूद्रो दानं दत्त्वा विशुद्ध्यति ।
 ब्राह्मणो वृक्षमारुढश्चाण्डालो मूलसंस्पृशः ॥१७६
 फलान्यत्ति स्थितस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
 ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७७
 नक्तभोजी भवेद्विप्रो घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ।
 एकपृष्ठसमारुढश्चाण्डालो ब्राह्मणस्तथा ॥१७८
 फलान्यत्ति स्थितं तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
 ब्राह्मणान् समनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७९
 अहोरात्रोपितो भूत्वा पथ्यगव्येन शुद्ध्यति ।
 एकशस्त्रासमारुढश्चाण्डालो ब्राह्मणो यदा ॥१८०
 फलान्यत्ति स्थितस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
 त्रिरात्रोपिपितो भूत्वा पथ्यगव्येन शुद्ध्यति ॥१८१

शुद्धि प्रकरणम् ॥३॥

स्त्रियाः स्लेच्छस्य सम्पर्काच्छुद्धिः सान्त्वपने-तथा-
 तफ्फुच्छः पुनः कृत्वा शुद्धिरेषाऽभिधीयते ॥१८२-
 सम्बर्ततः यथा- भाव्या- गत्वा- स्लेच्छस्य सङ्गताम्-
 सचैलं स्नानमादाय घृतस्य-प्राशनेन च ॥१८३-
 स्नात्वा नद्युदकेभ्यैव घृतं प्राश्य-विशुद्धयति ।
 संगृहीतामपत्यार्थमन्यैरपि यथा पुनः ॥१८४-
 चण्डालस्लेच्छश्चपञ्चकपालव्रतधारिणः ।
 अकामतः स्त्रियो गत्वा पराकेण विशुद्धयति ॥१८५-
 कामतस्तु प्रसूतो वा तत्समो-नात्र- संशयः ।
 स एव पुरुष स्तत्र गर्भो भूत्वा प्रजायते ॥१८६-
 तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तो विष्मूत्रं कुहते द्विजः ।
 तैलाभ्यक्तो घृताभ्यक्तश्चाण्डालं स्पृशते द्विजः ॥१८७-
 अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन-शुद्धयति ।
 केशकीटनखस्नायु-अस्त्रिरुण्टकमेव च ॥१८८-
 स्पृश नद्युदके स्नात्वा घृतं प्राश्य-विशुद्धयति ।
 मत्स्यास्त्रिजम्बुकास्थीनि नखशुक्तिरुपर्दिकाः ॥१८९-
 स्पृश स्नात्वा हेमतामघृतं पीत्वा विशुद्धयति ।
 गोकुले कन्दुशालायां तैलचक्रेभुचक्रयोः ॥१९०-
 अमोमास्यानि शौचानि क्षीणाश्च व्याधितस्य च ।
 न स्त्री दूष्यति ज्वारेण ब्राह्मणोऽवेदकर्मणा ॥१९१-
 नाऽऽपो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्दहति कर्मणा ।
 पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववद्विभिः ॥१९२-

अत्रिसंहिता ।

ब्रह्मदण्डहताना तु न कार्यं कटधारणम् ।
 स्नेहं कृत्वा भयान्दिभ्यो यस्त्वेतानि समाचरेत् ॥२१५
 गोमूत्रयावकाहारं कृच्छ्रमेकं विशोधनम् ।
 वृद्धं शौचस्मृतेर्लुप्तं प्रत्याख्यातमभिपत्तिक्रिय ॥२१६
 आत्मानं चाययेद्यस्तु भृग्वन्त्यनराताम्पुभिः ।
 तस्य निरात्रमाशौचं द्वितीये त्रस्थिसञ्चयम् ॥२१७
 तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ।
 यस्यैकाऽपि गृहे नास्ति घेनुर्वत्सानुचारिणी ॥२१८
 मङ्गलानि कुतस्तस्य कुतस्तस्य तमं क्षयः ।
 अतिदोहातिपाहाभ्यां नासिकार्भेदननं वा ॥२१९
 नन्दीपर्वतसरोधे मृते पादोनमाचरेत् ।
 अष्टागवधर्महलं पङ्गवव्यावहारिकम् ॥२२०
 चतुर्गवः नृशसानां द्विर्गवः (२३५) गव्यध्वजम् ।
 द्विगवः पादयेत् पादौ मध्याह्ने तु चतुर्गवम् ॥२२१
 पङ्गवः तु निपादात् पूर्णाहस्त्यभिः स्मृतः ।
 काष्ठलोष्टशिलागोन कृच्छ्रं सान्तपनश्चरेत् ॥२२२
 प्राजापत्यं चरन्मुक्ता (१) अतिकृच्छ्रन्तु आयसे ।
 प्रायश्चित्तं तत्तन्निर्णये शुभादनाद्यणभोजनम् ॥२२३
 अनुसुप्तमद्वितीयां गच्छन् दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ।
 शरभोऽश्वयान्नामान् मिहशार्दूलगर्दभान् ॥२२४
 हत्वा च शूद्रदत्वायां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 मानारगाधानतुल्यमण्डूकं पतत्रिणम् ॥२२५

हत्वा ज्यहं पिबेत् क्षीरं कुच्छं वा पादिकञ्चरेत् ।

चाण्डालस्य च संस्पृष्टं विष्णुमूत्रसंस्पृष्टमेव वा ॥२२६॥

त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादभुक्तोच्छिष्टं (समा) तथाचरेत् ।

वापीकूपतडागानां दूषितानाञ्च शोधनम् ॥२२७॥

उद्वरेद्धृत्तं पूर्णं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

अस्थिचर्मावसिक्तसु खरश्चानादिदूषिते ॥२२८॥

उद्वरेदुदकं सभं शोधनं परिमार्जनम् ॥२२९॥

गोदोहनं चर्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कारकशिल्पिहस्ते ।

स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षरूपानि शुचीनि सानि ॥२३०॥

प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दौर्धे ।

आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषां न विकल्पनीयाः ॥२३१॥

प्रपास्वरण्ये मूढकस्य (घटेकस्य) रूपे द्रोण्यां जलं कोशाविनिर्गतञ्च ।

श्वपाकचण्डालपरिग्रहे तु पित्वा जलं पञ्चगव्येन शुद्धिः ॥२३२॥

रेतोविष्णुमूत्रसंस्पृष्टं कौपं यदि जलं पिबेत् ।

त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात् कुम्भे सान्तपनं तथा ॥२३३॥

छिन्नभिलशवं यत् स्यादहानादुदकं पिबेत् ।

प्रायश्चित्तं चरेत् पीत्वा तप्तकुच्छं द्विजोत्तमः ॥२३४॥

उष्णीक्षीरं खरीक्षीरं मानुषीक्षीरमेव च ।

प्रायश्चित्तं चरेत् पीत्वा तप्तकुच्छं द्विजोत्तमः ॥२३५॥

वर्णवाहनं संस्पृष्टं उच्छिष्टस्तु द्विजोत्तमः ।

पञ्चरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२३६॥

अत्रिसंहिता ।

शुचि गोवृत्तिकृतोर्यं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।

चर्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्घृतं जलम् ॥२३७

चण्डालेन तु संपृष्टः (ष्टि) स्नानमेव विधीयते ।

उच्छिष्टस्तु च संपृष्टस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥२३८

आफराहृतयस्तूनि नाशुचीनि कदाचन ।

आकरा शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ॥२३९

ध्र(भृ)ष्टाध्र(भृ)ष्टयवाश्चैव तथैव चणकाः स्मृताः ।

स्पर्जूरद्वयैव कर्पूरमन्यद्ध्र(भृ)ष्टतरं शुचि ॥२४०

अमीमास्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च ।

अदुष्टाः सततं धारा वातोद्घृताश्च रेणवः ॥२४१

घड्नामेव(रु) छानानामेव श्वेदशुचिर्भस्म ।

अशीत्यमेवमात्रस्य नेतरेषां कथञ्चन ॥२४२

एकपद्वत्युपनिष्ठाणां भोजनेषु प्रथक् प्रथक् ।

यशोको लभते नीली सर्वे तेऽशुचयः स्मृताः ॥२४३

यस्य पदे पट्टसूत्रे नीलीरक्तो हि नश्यते ।

त्रिरात्रं तस्य शतशः शेषाध्वोपवासिनः ॥२४४

आदित्येऽस्तमिते रात्रावप्यस्यं शूराते यदि ।

भागवन् । येन शुद्धि म्यात्ततो मूहि तपोधन ॥२४५

आदित्येऽस्तमिते रात्रौ शूरात् हीनं दिय जलम् ।

तेनैव सर्वं शुद्धि स्याच्छुद्धावृत्तन्तु वर्जयेन् ॥२४६

देशाच्छातं ययः शुक्तिं पापभयं श्रयेत्त(स्व-यन्)त ।

प्रायश्चित्तं प्रकृत्यं स्यात्तस्य चोच्छा न निष्कृति ॥२४७

प्रायश्चित्तवर्णनम् ।

देवयात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।

उत्सवेषु च सर्वेषु षष्ट्यष्टिर्न विद्यते ॥२४८

आरनालं तथा क्षीरं कन्दुकं दधिसक्तवः ।

स्नेहपक्वञ्च तक्रञ्च शूद्रास्यापि न दूष्यति ॥२४९

आर्द्रमांसं घृतं तैलं स्नेहाञ्च फलसम्भवाः ।

अन्यभाण्डस्थिता एते निष्कान्ताः शुद्धिमाप्नुयुः ॥२५०

अज्ञानान् पिवते सौर्यं ब्राह्मणः शूद्रजातिषु ।

अहोरात्रोपितः स्नात्या पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥२५१

आहिताग्निस्तु यो विप्रो महापातकवान् भवेत् ।

अप्सु प्रक्षिप्य पात्राणि पश्चादर्न्नि विनिर्दिशेत् ॥२५२

घोऽगृहीत्वा विषांहार्नि गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि सः स्मृतः ॥२५३

वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः ।

प्राणानप्सु त्रिपञ्चम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥२५४

वैदिके लौकिके वाऽपि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥२५५

कनीयान् गुणवान् श्रेष्ठः श्रेष्ठश्चेत्तिगुणो भवेत् ।

पूर्वं पाणिं गृहीत्वा च गृह्णामि धारयेद्बुधः ॥२५६

ज्येष्ठश्चेद्यदि निर्दोषो गृह्णीयादग्निं (यवीयकः) भग्नतः ।

नित्यं नित्यं भवेत्तस्य ब्रह्महत्या न संशयः ॥२५७

महापातकसंपृष्टः (छि) स्नानमेव विधीयते ।

संपृष्टस्य यदा भुङ्क्ते स्नानमेव विधीयते ॥२५८

॥ ध्वजसंहिता ॥

पतितैः सह संसर्गं भासाद्धं भासमेव वा ।
 गोमूत्रयापकाहारो भासार्धेन विशुध्यति ॥२५६
 कृच्छ्रापं पतितस्यैव सकृदमुत्तवा द्विजोत्तमः ।
 अविज्ञाताश्च तदमुत्तवा कृच्छ्रं सान्त्वनं चरेत् ॥२५७
 पतितांश्च यदा मुक्तं मुक्तं चाण्डालवैरमनि ।
 भासार्धेन्तु पिबेद्वारि इति शातातपोऽजवीत् ॥२५८
 गोनाहणहतानाश्च पतिताना तथैव च ।
 अग्निना न च संस्कारः शङ्कस्य वचनं यथा ॥२५९
 यथाण्डाली द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोदितः ।
 त्रिभिः कृच्छ्रं विशुष्येत् प्राजापत्यानुपूर्वशः ॥२६०
 पतिताश्चानमादाय न भुक्त्वा प्रयाः बाह्यणो यदि ।
 कृत्याः सात्यः समुत्सर्गमति कृच्छ्रं विनिर्दिशेत् ॥२६१
 ॥ अन्त्यहस्ताच्छयं क्षिप्तं (प्ल) काष्ठलोप्पूतानि च ।
 न ॥ पुरेत्तु तथोच्छिष्टमहोरात्रं समाचरेत् ॥२६२
 चाण्डालः पतितः श्लेष्मः मद्यमाण्डः रजस्वलांम् ।
 द्विजः ॥ पुरा न भुञ्जीत मुञ्जानो यदि संपुरेत् ॥२६३
 अतः परं न भुञ्जीत त्यक्त्वाऽजं स्नानमाचरेत् ।
 ॥ बाह्यणैः समनुज्ञात क्षिराग्रमुपवासयेत् ॥२६४
 सघृतं पायकं प्राश्य श्वशेपं समापयेत् ॥
 मुञ्जानः संपुरेत्तस्मिन् पायकं तुषुन्तं तथा ।
 ॥ त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादुच्छिष्टस्त्वहं न तु (१) ॥२६५

प्रायश्चित्तवर्णनम् ।

- 'आरूढो' नैष्ठिके 'धर्म' यस्तु 'प्रच्यवते' पुनः ।
 'चान्द्रायणं' चरेन्मांसमिति शोचतातपोऽवधीत् ॥२६६
 पशुवेश्यामिगमने 'प्राजापत्यं' विधीयते ।
 'गवां' 'गमने' मनुप्रोक्तं 'व्रतं' चान्द्रायणचरेत् ॥२७०
 अमानुषीषु 'जीवजं' मुद्वन्धायां मयोनिषु ।
 रेतः 'सित्त्वा' 'जले' 'चैव' 'कुञ्जं' सन्तपने चरेत् ॥२७१
 उदक्थां सूतिकां वाऽपि 'अन्त्यजां' स्मृशते यदि ।
 'त्रिरात्रेणैव' बुद्धिः स्याद्विधिरेषा 'पुरातनः' ॥२७२
 संसर्गं यदि गच्छेद्दुद्वन्धाया 'तथा' अन्त्यजैः ।
 प्रायश्चित्तं स विज्ञेयः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ॥२७३
 एकरात्रं चरेन्मूत्रं 'पुरीषं' तु दिने श्रमम् ।
 'दिनत्रयं' तथा 'वाने' मधुने पथं समं वा ॥२७४
 भोजने तु प्रसक्तानां 'प्राजापत्यं' विधीयते ।
 'दन्तकाण्डे' 'स्यहोरात्रमेव' शौचविधिः स्मृतः ॥२७५
 रजस्वला यदा 'शृङ्गा' श्वाने चण्डाले वाप्येतैः ।
 'निराहारा' भवेत्तस्मिन् स्नात्वा 'कोलेन' शुद्धयति ॥२७६
 रजस्वला यदा 'शृङ्गा' उल्लङ्घ्य केशवटैः ।
 'पञ्चरात्रं' 'निराहारा' पञ्चगव्येन शुध्यति ॥२७७
 शृङ्गं (प्रा) रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या ब्राह्मणी च वा ।
 पंकरात्रं 'निराहारा' पञ्चगव्येन शुद्धयति ॥२७८
 शृङ्गा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या क्षत्रियी च वा ।
 त्रिरात्रेण 'विशुद्धिः' स्याद्द्वयास्तस्य वचनं यथा ॥२७९

अत्रिसंहिता ।

सृष्टा रजस्यलाज्ज्योन्यं ब्राह्मण्या वैश्यसम्भवा ।

चतुराश्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥२८०॥

सृष्टा रजस्यलाज्ज्योन्यं ब्राह्मण्या शूद्रसम्भवा ।

पडाश्रेण विशुद्धिः स्याद्ब्राह्मणीकामकारतः ॥२८१॥

अकामतश्चरेदैव ब्राह्मणी सर्वतः शूरोत् ॥

चतुर्णामपि घणानां शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥२८२॥

उच्छिष्टेन तु संपृष्टो ब्राह्मणो ब्राह्मणतः यः । -

भोजने मूत्रचारे च शङ्कस्य वचनं यथा ॥२८३॥

स्नानं ब्राह्मणसंस्पर्शं जपहोमौ तु क्षत्रिये ।

वैश्ये नस्तच्च कुर्वीत शूद्रे चैव उपोषणम् ॥२८४॥

चर्मको रजको वैश्यो धीवरो नदह्यतथा ।

एतान् शूद्रा द्विजो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपिसन् ॥२८५॥

एते सृष्टो द्विजो नित्यमेकरात्र पयः पिबेत् ।

उच्छिष्टैस्तैस्त्रिरात्रं स्याद्वृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥२८६॥

यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणस्तथधिगच्छति ।

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥२८७॥

अभिषक्तो द्विजोऽरण्ये ब्रह्महत्याघृतं चरेत् ।

मासीपवासः कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥२८८॥

वृथा मिथ्योपयोगेन भ्रूणहत्याघृतं चरेत् । -

अब्रह्मक्षो द्वादशाहेन पराकेणैव शुद्ध्यति ॥२८९॥

शङ्खं ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याघृतं चरेत् । -

१. निर्गुणं सगुणो हत्वा पसाकघृतमाचरेत् ॥२९०॥

प्रायश्चित्तवर्णनम् ।

उपपातकस्युक्तो मानवो म्रियते यदि ।

तस्य संस्कारकर्ता च प्राजापत्यद्वयश्चरेत् ॥२६१

प्रभुञ्जानोऽतिसस्नेह कदाचित् स्पृशते द्विज ।

त्रिरात्रमाचरेन्नक्तैर्नि स्नेहमथ वा चरेत् ॥२६२

विट्पालकाकाद्युच्छिष्टं जम्बूवा इवनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नश्च पिवेद्ब्राह्मीं सुवर्चसम् ॥२६३

उपूयान समारुह्य क्षरयानश्च कामत ।

स्नात्वाविप्रोऽस्य दिग्वासाजितप्रास प्राणायामेन शुद्धयति ॥

सव्याह्वतीं सप्रणवा गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रि पठेदावायत्तप्राण प्राणायाम स उच्यते ॥२६४

सहस्रद्विगुणगोमूत्र सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम् ।

क्षीरमष्टगुण देय पञ्चगव्ये तथा दधि ॥२६५

पञ्चगव्यं पिवेद्भूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरा पिवेत् ।

उभौ तौ तुल्यदोषौ च यस्ततो नरके चिद्रे ॥२६७

अजा गवो महिष्यश्च अमेव्य भक्षयन्ति या ।

तुग्ध हृन्ने च कवत्रे च गोमय च विलेपयेत् ॥२६८

ऊनस्तनीमधिका वा या चान्या तनपाग्निनी ।

वासां दुग्धं न होतव्यं द्रुतं चैवाहुतं भवेत् ॥२६९

ब्राह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥३००

राजान् हरते तेज शूद्रान् ब्रह्मवर्चसम् ।

त्यसुतान् च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ॥३०१

अत्रिसंहिता ।

स्वमुता अग्रजा तावन्नाशनीयात्तद्गृहे पिता ।
अन्नं भुङ्क्ते तु यो मोहात्पूयं स नरकं व्रजेत् ॥३०२
अधीत्य चतुरी पेंदान् सर्वशास्त्रार्थवत्तुवित् ।
नरेन्द्रभयने भुक्त्वा विष्ठाया जायते कुमिः ॥३०३
तवध्राद्धे त्रिपक्षे च पण्मासे मांसिकेऽश्विके ।
पतन्ति पितरस्तस्य यो भुङ्क्तेऽन्नापदि द्विजः ॥३०४
चान्द्रायणं नयेध्राद्धे परोको मांसिके तथा ।
त्रिपक्षे चैव कुञ्चः स्यात् पण्मासे कुञ्चमेव च ।
आश्विके पादकुञ्चः स्यादेकाह पुनराश्विके ॥३०५
ब्रह्मचर्यमनार्थाय मासध्राद्धेषु पर्वसु ।
द्वादशाहे त्रिपक्षेऽन्दे यस्तु भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ॥३०६
पतन्ति पितरस्तस्य ब्रह्मलोके गता अपि ॥३०७
एकादशाहेऽहोरात्रं भुक्त्वा संचयने व्यहम् ।
उपोष्य विधिवद्विप्रः कुष्माण्डो जुहुयाद्घृतम् ॥३०८
पक्षं वा यदि वा मासे यस्य नास्ति तं वै द्विजाः ।
भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणं वरेत् ॥३०९
यज्ञं वदध्वनिः श्रान्तं श्रान्तं न च गोभिरलङ्कृतम् ।
यज्ञं बालैः परिवृतं श्मशानमिव तद्गृहम् ॥३१०
हास्येऽपि बहवो यत्र विनाधर्मं वदन्ति द्विजैः ।
विनाऽपि धर्मशस्त्रिणः स धर्मो पावनः स्मृतः ॥३११
हीनवर्णे च यः कुर्याद्विज्ञानादभिवादनम् ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥३१२

प्रायश्चित्तवर्णनम् ।

समुत्पन्ने यदा स्नाने भुङ्क्षते वाऽपि पिवेद्यदि ।
 गायत्र्युपसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥३१३
 अक्षुत्त्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षं लवणं तथा ।
 मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥३१४
 दिवा फणित्यच्छायायाः रात्री दधि शमीषु च ।
 फापांसं दन्तकाष्ठं च विष्णोरपि हरेच्छ्रियम् ॥३१५
 शूर्पवातनखाग्राम्बुस्नानं वस्त्रपदोदकं ।
 मार्जनीरेणुकेशाम्बु हन्ति पुण्यं दिवाकृतम् ॥३१६
 मार्जनीरेणुकेशाम्बु देवतायतनोद्भवम् ।
 तेनायगुण्ठितं तेषु गङ्गाम्बुप्लुत एव सः ॥३१७
 मृत्तिकाः सप्त न ग्राह्या वल्मीके मूषिकस्थले ।
 अन्तर्जले श्मशानान्ते बुधमूले मुरालये ॥३१८
 वृषभैश्च तथोत्खाते श्रेयस्कामैः सदा बुधैः ॥३१९
 शुचौ देशे तु संग्राह्या शर्कराश्मविचर्जिता ॥३२०
 पुरीषं मैथुने होमे प्रस्रावे दन्तधावने ।
 स्नानभोजनजप्येषु सदा मौनं समाचरेत् ॥३२१
 यस्तु संवत्सरं पूर्णं भुङ्क्षते मौनेन सर्वदा ।
 युगकोटिसहस्रेषु स्वर्गलोके महीयते ॥३२२
 स्नानं दानं जपं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
 प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥३२३
 सर्वस्वमपि यो दद्यात् पातयित्वा द्विजोत्तम ।
 नाशयित्वा तु तत्सर्वं भ्रूणहत्याफलं लभेत् ॥३२४

अत्रिसंहित

प्रह्णोद्वाहसंक्रान्तौ स्त्रीणाञ्च प्रसवे तथा ।
 दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रौ चापि प्रशस्यते ॥३२५॥
 क्षौमजं वाऽथ कार्पासं पट्टसूत्रमथापि वा ।
 यशोपवीतं यो दद्याद्वस्त्रदानफलं लभेत् ॥३२६॥
 कास्यस्य भाजनं दद्याद्घृतपूर्णं सुराभनम् ।
 तथा भक्ष्या विधानेन अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥३२७॥
 श्राद्धकाले तु यो दद्याच्छोभनो (ने) च उपानहौ ।
 स गच्छत्यन्यमार्गेऽपि अश्नदानफलं लभेत् ॥३२८॥
 तिलपात्रं तु यो दद्यात् संपूर्णं तु समाहितः ।
 स गच्छति भुवः स्वर्गं नरो नास्त्यत्र संशयः ॥३२९॥
 दुर्भिक्षे अन्नदयता च सुभिक्षे च विरण्यदः ।
 पानीयदस्त्वरण्ये च स्वर्गलोके मदीयते ॥३३०॥
 यायर्धप्रसूता गौस्तापित् सा पृथिवी स्मृता ।
 पृथिवी तेन दत्ताः स्यादीदृशी गान्द्रदाति यः ॥३३१॥
 तेनाग्नयो हुताः सम्यक् पितरस्तेन तर्पिताः ।
 देवाश्च पूजिताः सर्वे यो ददाति गवाहिकम् ॥३३२॥
 जन्मप्रभृति यत्पार्प मातृकं पैतृकं कथा ।
 तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रं ब्रह्मदानाज् संशयः ॥३३३॥
 कृष्णाजिनश्च यो दद्यात् सर्वोपस्करसंयुतम् ।
 ऋद्रेन्नरकस्थानात् कुलान्येकोत्तरं शतम् ॥३३४॥
 आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।
 शूलपाणितु भगवानभिनन्दन्ति भूमिदम् ॥३३५॥

दानफलवर्णनम् ।

बालुकानां कृता राशि र्यावत् सप्तर्षिमण्डलम् ।
 गते वपशते चैव पलमेकं विशीर्यति ॥३३६॥
 क्षयश्च दृश्यते तस्य कन्यादाने न चैव हि ।
 आतुरे प्राणदाता च त्रीणि दानफलाणि च (१) ॥३३७॥
 सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं ततोऽधिकम् ।
 पुत्रादिस्वजने दद्याद्विप्राय च न कैतवे ॥३३८॥
 सकाम इर्गमाप्नोति निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ।
 ब्राह्मणे देशविदुषि सर्वशास्त्रविशारदे ॥३३९॥
 मातृ(ता)पितृपरे चैव ऋतुकालाभिगामिनि ।
 शीलचारित्रसम्पूर्णे प्रातःस्नानपरायणे ॥३४०॥
 तस्यैव दीयते दानं यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥
 संपूज्य विदुषो विप्रानन्येभ्योऽपि प्रदीयते ।
 तत्कायं नैव कर्तव्यं न दृष्टं न श्रुतं मया ॥३४१॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्मणि ये द्विजाः ।
 पितृणामक्षयं दानं दत्तं येषान्तु निष्फलम् ॥३४२॥
 न हीनाङ्गो न रोषी(गी) च श्रुतिस्मृति विवर्जितः ।
 नित्यश्चानृतयादी च तारतु श्रद्धे न भोजयेत् ॥३४३॥
 हिंसारसं च कपटं उपगूह्य श्रुतं च यः ।
 किङ्करं कपिलं काणं श्रित्रिणं रोगिणं तथा ॥३४४॥
 दुश्चर्माणं शोणिकेशं पाण्डुरोगं जटाधरं ।
 भारवाहकमुग्रश्च द्विभायं वृषलीपतिम् ॥३४५॥

भेदकारी भवेन्नैव बहुपीडकरोऽपि वा ॥
 होनातिरिद्धात्त्रो वा तमप्यनयेत्तथा ॥३४६-
 बहुभोक्ता दीनमुखो भत्सरो क्रूरबुद्धिमान् ।
 एतेपि नैव दातव्यः कदाचिद्वै प्रतिग्रहः ॥३४७-
 अथ चेन्मन्त्रविशुक्त सारीर्यः पङ्क्तिरूपणः ।
 अदूर्यं तं यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥३४८-
 श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणा नयने द्वे प्रकीर्तिते ।
 काणः स्यादेकहीनोऽपि द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥३४९-
 न श्रुतिर्न स्मृतिर्यस्य न शीर्षं न कुलं यतः ।
 तस्य श्राद्धं न दातव्यं त्वन्धकस्यात्रिज्वरीत् ॥३५०-
 तस्माद्वेदेन शास्त्रेण ब्राह्मण्यं ब्राह्मणस्य तु ।
 न चैकेनैव वेदेन भगवानत्रिरज्वरीत् ॥३५१-
 योगसर्वलोचनैर्युक्तः पादाग्रश्च प्रयच्छति ।
 लौकिकज्ञैश्च शास्त्रोक्तं पश्येन्नैवाधरोत्तरम् ॥३५२-
 वेदैश्च ऋषिभिर्गीतं दृष्टिमान् शास्त्रवेदवित् ॥३५३-
 व्रतिनं च कुलीनं च श्रुतिस्मृतिरतं सदा ।
 तादृशं भोजयेच्च द्राव्ये पितृणामक्षयं भवेत् ॥३५४-
 यावतो मरुतेपासान् पितृणा दीततेजसाम् ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥३५५-
 नररक्षा विमुच्यन्ते ध्रुवं यान्ति त्रिविष्टपम् ।
 तस्माद्विप्रं परीक्षेत् श्राद्धकाले प्रयत्नतः ॥३५६-

न निर्व्वपति यः आद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ।
 इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥३५७
 सूर्ये कन्यागते कुर्याच्छ्राद्धं यो न गृहाश्रमी ।
 धनं पुत्रान् कुलं तस्य पितृनिश्वासपीडया ॥३५८
 कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति सत्सुतान् ।
 शून्या प्रेतपुरी सध्वा यदादृश्विकदर्शनम् ॥३५९
 ततो वृश्चिहसंप्राप्ते निराशाः पितरोगताः ।
 पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥३६०
 पुत्रं वा भ्रातरं वापि दौहित्रं पौत्रकं सया ।
 पितृकार्ये प्रसक्ता ये ते यान्ति परमा गतिम् ॥३६१
 यथा निर्मन्धनादग्निः सर्व्वकाष्ठेषु तिष्ठति ।
 तथा स दृश्यते धर्म्याच्छ्राद्धदानाज् संशयः ॥३६२
 सर्व्वशास्त्रार्थगमनं सर्व्वतीर्थाधिगाहनम् ।
 सर्व्वयज्ञफलं विन्याच्छ्राद्धदानाज् संशयः ॥३६३
 महापातकसंयुक्तो यो मुक्तश्चोपपातकैः ।
 धनैर्मुक्तो यथा भानूराहुमुक्तश्च चन्द्रमाः ॥३६४
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सर्व्वपापं विलक्ष्येत् ।
 सर्व्वसौख्यं स्वयं प्राप्तः श्राद्धदानाज् संशयः ॥३६५
 सर्व्वेपामेव दातॄणां श्राद्धदानं विशिष्यते ।
 मेरुतुल्यं कृतं पापं श्राद्धदानं निरोधनम् ॥३६६
 श्राद्धं पृथग्वत् । मर्त्यो वै स्वर्गलोके सद्दीयते ।
 अमर्तं ब्राह्मणस्याजं क्षत्रियाञ्च जूपयः स्मृतम् ॥३६७

अत्रिसंहिता ।

वैश्यस्य चात्रमेवात्र शूद्रात्र रुधिरं भवेत् ।
 एतत् सर्वं मया ख्यातं श्राद्धकाले समुत्थिते ॥३६८
 वैश्वदेवे च होमे च देवताभ्यर्चने जपे ।
 अमृतं तेन विभ्राजसृम्यञ्चु सामसंस्कृतम् ॥३६९
 वषट्कारानुरूपेण धर्मेण बलिभिर्जितम् ।
 क्षत्रियात्र पयस्तेन घृतात्र यज्ञपालने ॥३७०
 देवो मुनिर्द्विजो राजा वैश्यः शूद्रो निपादकः ।
 पशुर्ल्लेच्छोऽपि चाण्डालो विप्रा दशविधाः स्मृताः ॥३७१
 सन्ध्या स्नानं जपं होमं देवतानित्यपूजनम् ।
 अतिथिं वैश्वदेवश्च देवप्राद्याण उच्यते ॥३७२
 शाके पत्रे फले मूले घनवासे सदा रतः ।
 निरतोऽहरहः श्राद्धे स विप्रो मुनिरुच्यते ॥३७३
 वेदान्तं पठते नित्यं सर्वसङ्गं परित्यजेत् ।
 साङ्ख्ययोगविचारस्थः स विप्रो द्विज उच्यते ॥३७४
 अश्राद्धताश्च धन्वानः संपाप्ते सर्वसंमुखे ।
 आरम्भे निर्जिता येन स विप्रः क्षत्र उच्यते ॥३७५
 कृपिर्हर्मरतो यश्च गवाश्च प्रतिपालकः ।
 यागिन्यज्यउसायश्च स विप्रो वैश्य उच्यते ॥३७६
 लाक्षालवणसंभिन्नं कुसुमं क्षीरसर्पिषः ।
 विभ्रंता मधुमांसानां स विप्रः शूद्र उच्यते ॥३७७
 पौरश्च वस्करश्चैव सूचको दंशकस्तथा ।
 मत्स्यमासे सशालुब्धो विप्रो निपाद उच्यते ॥३७८

निन्द्यब्राह्मणवर्ज्यम्।

ब्रह्मतरस्वं न जानाति ब्रह्मसूत्रेण गर्वितः।

तेनैव स च पापेन विप्रः पशुरुदाहृतः॥३७६

वापीकूपतडागानामारामस्य सरसु च।

निःशङ्कं रोधकश्चैव स विप्रो म्लेच्छ उच्यते॥३८०

क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्वधर्मविषर्जितः।

निर्वयः सर्वभूतेषु विप्रश्चाण्डालउच्यते॥३८१

वेदैर्विहीनाश्च पठन्ति शास्त्रं शास्त्रेण हीनाश्च पुराणपाठाः।

पुराणहीनाः कृषिणो भवन्ति भ्रष्टास्ततो भागवता भवन्ति॥३८२

ज्योतिर्विदो ह्यथर्वाणः फीराः पौराणपाठकाः।

श्राद्धे यज्ञे महादाने घरणोयाः कदाच न॥३८३

श्राद्धश्च पितरं घोरं दानं चैव तु निष्फलम्।

यज्ञे च फलहानिः स्यात्तस्मात्तान् परित्यजेत्॥३८४

आविकश्चित्रकारश्च वैद्यो नक्षत्रपाठकः।

चतुर्विप्रा न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा यदि॥३८५

मागधो माधु(थु)रश्चैव कापटः कूटकानजौ।

पञ्च विप्रा न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा यदि॥३८६

क्रयक्रीता य या कन्या पत्नी सा न विधीयते।

तस्या जाताः सुतास्तेषां पितृपिण्डं न विद्यते॥३८७

अष्टशल्यागतो तीरं पाणिना पिबते क्लृप्तः।

सुरापानेन तत्तुल्यं तुल्यं गोमांसभक्षणम्॥३८८

ऊर्ध्वजङ्घेषु विप्रेषु प्रक्षाल्य चरणद्वयम्।

तापचाण्डालरूपेण यावद्गङ्गां न मज्जति॥३८९

धर्मफलवर्णनम् ।

दीपशय्यासनच्छाया काष्ठास दन्तधावनम् ।
 अनारेणुत्पृश चैव शक्रस्यापि श्रिय इरेत् ॥३६०
 गृहादशगुण कूप कूपादशगुण तटम् ।
 तटादशगुण नगा गङ्गासरस्या न विप्रते ॥३६१
 स्रवचद्नाहग तोय रहस्य क्षत्रिय तथा ।
 वापीकूप तु वैश्यस्य शौद्र भाण्डोदक तथा ॥३६२
 तीर्थस्नान महादान यच्चान्यत्तिलवर्षणम् ।
 अब्दमेक न कुर्यात् महागुरुनिपातत ॥३६३
 गङ्गा गया स्वमावस्था वृद्धिश्राद्धे क्षयेऽहनि ।
 मघाषिण्डप्रदान स्यादन्यत्र परिवर्जयेत् ॥ ३६४
 घृत ना यदि वा तैल पयोवा यक्वि वा वधि ।
 चत्वारो ह्यज्यसंस्थान हृत नैव तु वर्जयेत् ॥३६५
 शुक्लैतानृपयो यमान् भाषितानग्निना स्वयम् ।
 इवमूर्चुर्महात्मान सर्वे ते धर्मनिष्ठिता ॥३६६
 य इद धारयिष्यति धर्मशास्त्रमतन्निष्ठा ।
 इह लोके यश प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिपिटुपम ॥३६७
 विद्यार्थी लभते विद्या धनकामो धनानि च ।
 आयुष्कामस्तथैवायु श्रीकामो महतीं त्रियम् ॥३६८

इति श्रीमदग्निमहर्षिसंहिता समाप्ता ।

॥ श्रीः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

श्रीगणेशायनमः ।

महामते । महामाह । सर्वशास्त्रविशारद ! ।
अक्षोणकर्म बन्धस्तु कुतसो द्विजसत्तम । ॥१॥
सततं किं जपन् जप्य विबुध किमनुस्मरन् ॥
मरणे यजप जप्य यच्च भाव मनुस्मरन् ॥२॥
यदध्यात्वा द्विजश्रेष्ठ । पुरषो मुक्त्यु भागत ।
परम्पदं भवाप्नोति तन्मे वद महामुने ॥३॥

शौनक उवाच ॥

इदमेव महाराज । पृष्ट्वास्ते पितामह ।
मीध्म धर्मभृता श्रेष्ठ धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ॥४॥

युधिष्ठिर उवाच ॥

पितामह । महामाह । सर्वशास्त्र विशारद । ।
प्रयाणकाले यच्चिन्त्य सूरिभि स्तत्त्वचिन्तकैः ॥५॥

विष्णुस्मृतिः ।

किन्तु स्मरन् कुरुश्रेष्ठ ! मरणे पर्युपस्थिते ।
प्राप्नुयात् परमां सिद्धिं श्रोतुं मिच्छामि वरद ॥६॥

भीष्म उवाच ॥

अद्भुतं च हितं सूक्ष्मं उक्तं प्ररुतं त्वयानघ ! ।
शृणुष्यावहितो राजन् ! नारदेन पुरा श्रुतम् ॥७॥
श्रीवत्साङ्कः जगद्बीजं मनन्तं लोकसाक्षिणम् ।
पुरा नारायणं देवं नारदः परिष्कृतवान् ॥८॥

नारद उवाच ॥

त्वमक्षरं परं ब्रह्म निर्गुणं तमसः परम् ।
आहुर्वैद्यं परं धाम ब्रह्मादि कमलोद्भवम् ॥९॥
भगवन् ! भूतभक्ष्येराः अदधानै जितेन्द्रियैः ।
कथं भक्तैर्विचिन्त्योऽसि योगिभिर्देहमोक्षिभिः ॥१०॥
किं च जप्यं जपेन्नित्यं कल्यणमुत्थाय मानवाः ।
कथं युञ्जन् सदा ध्यायन् ब्रूहि तत्त्वं सनातनम् ॥११॥

भीष्म उवाच ॥

श्रुत्वा तस्य तु देवर्षेर्वाक्यं वाचस्पतिः स्वयम् ।
प्रोवाच भगवान् विष्णुर्नारदं वरदः प्रभुः ॥१२॥

श्रीभगवानुवाच ॥

हन्त ते कथयिष्यामि इमां दिव्यामनुस्मृतिम् ।
मरणे मामनुस्मृत्य प्राप्नोति परमां गतिम् ॥१३॥

यामधीत्य प्रयाजे तु मद्रभावायोपपद्यते । . . .
 ओङ्कार ममनः कृत्वा मां नमस्कृत्य नारद ॥१४
 एकामः प्रयतो भूत्वा इमं मन्त्र मुदीरयेत् । .
 अचक्षेनापि यन्नाग्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ॥१५
 पुमान् विमुच्यते सगः सिंहप्रसूते मृगैरिव । . .
 ओमित्येव परं ब्रह्म शाश्वतं परमव्ययम् ॥१६ ;
 एतदुच्चार्यन्मात्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते । .
 ब्रह्मा पिण्णुश्च रुद्रश्च सर्वमो मिति चोच्यते ॥१७
 सम्पन्नं प्रसुरसंयाने नम्यते च मुमुक्षुभिः । .
 मोक्षश्च ज्ञानिनां प्रोक्तो मोक्षश्चाज्ञानिनां स्मृतः ॥१८
 यस्य यादृग्विधो भावस्तस्य तादृग्विधो हरिः ।
 भवे भवतविश्वात्मा भूतानां दितकाम्यया ॥१९.
 सृजते आत्मनात्मान् मात्मन्येव स्वमायया । . .
 हरिरेव सतां नित्यं शरण्यः शरणार्थिनाम् ॥२०
 नहि नारायणादन्य स्त्रिषु लोकेषु विद्यते । .
 वसत्यमृतमक्षय्यं यस्मिन् लोकाः ससागराः ॥२१
 ॥ एव सृजते लोकान् सृष्टिकाष्ठे जगत्प्रभुः । -
 तेजासि येन दिव्यन्ते महोत्पन्नेन तेजसा ॥२२
 वामुदेवात्मकं सर्वं तत्तेजोऽपि हि नान्यथा ।
 वासनायां स्तु ये भावाः संभवन्ति युगे युगे ॥२३
 लोकत्रयद्वितार्थाय स्वोपकाराय नो हरिः ।
 यतश्चोत्पद्यते विश्वं यस्मिन्नेव प्रलिप्यते ॥२४

क्षराक्षरविसृष्टसु सोऽङ्गुतः पुरुषोत्तमः ।

अव्यक्तं शाश्वतं देवं प्रभवत् पुरुषोत्तमम् ॥२५॥

प्रपद्ये प्राञ्जलिविष्णुं मक्षर्यं भक्तवत्सलम् ।

पुराणं पुरुषं दिव्यं मदमुतं लोकपावनम् ॥२६॥

प्रपद्ये गुणदरीकाक्षं देवं नारायणं हरिम् ।

लोकनार्थं सहस्राक्षं मक्षरं परमं पदम् ॥२७॥

भगवन्तं प्रपन्नोऽस्मि भूतभङ्ग्यप्रभुविभुम् ।

स्रष्टारं सर्वलोकानां मनन्तं विरयतोमुखं ॥२८॥

पद्मनाभं हृषीकेशं प्रपद्ये सत्यमङ्गुतम् ।

द्विरप्यगर्भं ममृतं भूगर्भं परतः परम् ॥२९॥

प्रभुविभुमनाद्यन्तं प्रपद्ये तं रविप्रभम् ।

सहस्रशीर्षं पुरुषं महर्षिं सत्यमावनम् ॥३०॥

प्रपद्ये सूक्ष्ममचलं घरेष्यमभयप्रदम् ।

नारायणं पुराणेशं योगात्मानं सनातनम् ॥३१॥

संहानां सर्वसत्त्वानां प्रपद्ये ध्रुवमीश्वरम् ।

यः प्रभुः सर्वलोकानां येन सर्वमिदं ततम् ॥३२॥

चराचरगुणैर्वैः स मे विष्णुः प्रसीदतु ।

यामाहुत्पद्यते ब्रह्मा पद्मयोनिः पितामहः ॥३३॥

ब्रह्मयोनिर्हि विश्वस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभि रेवच ॥३४॥

हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ।

पर्जन्यः पृथिवीः सत्यः कालो धर्मः क्रियाक्रिये ॥३५॥

विष्णोः प्रसीद-वर्णनम् ।

गुणादुरः स मे विष्णुर्वासुदेवः प्रसीदतु । ॥३३॥
 अमिसोनाकृताराणां मल्लरन्ध्रेन्द्रयोगिनां ॥३४॥
 यस्तेजयति तेजोसि स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 कार्यं क्रिया च करणं फलां हेतुः प्रयोजनम् ॥३५॥
 अक्रिया करणो कार्यं स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 शर्मो गर्भस्य यो गर्भस्तस्य गर्भस्य यो विपुः ॥३६॥
 रिपुगर्भस्य यो गर्भः स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 अधलो येन बालेन वंसमहो महाबलः ॥३७॥
 चाणूरो निहतो रणे स मे विष्णुः प्रसीदतु ।
 राहुः करबरे यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥३८॥
 येन क्रान्ताक्षयो लोका दानवाश्च वराकृताः ।
 शरणं सर्वभूतानां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥३९॥
 योगावास ! नमस्तुभ्यं सर्वावास ! वरप्रद !
 सर्वादि वासनायादि वासुदेव ! प्रधानकृत् ॥४०॥
 यज्ञगर्भ ! हिरण्याक्ष ! पञ्चयज्ञ ! नमोऽस्तुते ।
 चतुर्मूर्तिः परन्ध्याम लक्षानन्दधराचित ॥ ४१॥
 अजस्तवमगमः पन्था ह्यमूर्तिविश्वमूर्तिभृक् ।
 श्रीकर्तः ! पञ्चकाल्य ! नमस्ते ज्ञानसागर ॥४२॥
 अव्यक्ताद्वयकमुत्पन्नमव्यक्तायः परोऽक्षरः ।
 यस्मात्परतरजास्ति तमस्मि शरणं गतः ॥४३॥
 न प्रधानो नच महान् पुरुषोऽनुजः ।
 अनयोन्मयः परतरस्तमस्मि शरणं गतः ॥४४॥

चिन्तयन्तोऽपि यन्नित्यं ब्रह्मेशानादयः प्रभुम् ।
 निश्चयं नाधिगच्छन्ति तमस्मि शरणं गतः ॥४७॥
 जितेन्द्रिया जित्तात्मानो ज्ञानध्यानपरायणाः ।
 यं प्राप्य न निवर्तन्ते तमस्मि शरणं गतः ॥४८॥
 एकांशेन जगत् कृत्स्नमवष्टभ्य विभुः स्थितः ।
 अमाद्यो निर्गुणो नित्यस्तमस्मि शरणं गतः ॥४९॥
 सोमार्फाग्निगतन्तेजो या. च वारामयी द्युतिः ।
 दिशि संजायते यो यः स महात्मा प्रसीदतु ॥५०॥
 सूर्यमध्यस्थितः सोमस्तस्य मध्ये च यास्विता ।
 भूतवाद्याचरा दीप्तिः स महात्मा प्रसीदतु ॥५१॥
 सगुणं निर्गुणश्चासौ लक्ष्मीवान् चेतनो ह्यजः ।
 सूक्ष्मः सर्वगतो देही स महात्मा प्रसीदतु ॥५२॥
 साङ्ख्ययोगाश्च ये चान्ये सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 यं विदित्वा विमुच्यन्ते स महात्मा प्रसीदतु ॥५३॥
 अव्यक्तः समधिष्ठता ह्यचिन्त्यः खदसत्परः ।
 आस्थितः प्रकृतिं भुङ्क्ते स महात्मा प्रसीदतु ॥५४॥
 क्षेत्रज्ञः पञ्चधा भुङ्क्ते प्रकृतिं पञ्चभिर्मुखैः ।
 निर्विकार ! नमस्तेऽस्तु साक्षिश्चेन्निभृचस्थितः ॥५५॥
 अतीन्द्रिय ! नमस्तुभ्यं लिङ्गैर्व्यवर्तेन मीयसे ।
 त्रेच त्वां नाभिजानन्ति संसारे सञ्चरन्ति ते ॥५६॥
 कामक्रोधविनिर्मुक्ता भक्तास्त्वां प्रविशन्ति च ।
 अव्यक्तमत्यदङ्कुरा मनोभूतेन्द्रियाणि च ॥५७॥

ईश्वरवर्णनम् ।

त्वयि तानि चलेषु त्वं नतेषु त्वं नते त्वयि ।
 एकत्वान्यत्वनानात्वं ये विदुः यान्ति ते परम् ॥६८
 समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
 समत्वमभिकाङ्क्षन्तम्भवता वै नान्यचेतसः ॥६९
 चराचरमिदं सर्वं भूतमाश्रितुर्विधम् ।
 त्वया स्वयमेव तत्प्रोक्तं सूत्रे मणिगणादय ॥७०
 सद्यो ! भोक्तासि कूटस्थो ह्यतत्त्वस्तत्त्वसंज्ञितः ।
 अकर्ता हेतुरचरः पृथगात्मन्यवस्थितः ॥७१
 न मे भूतेषु संयोगो न भूतत्वगुणाधिकः ।
 अहङ्कारेण बुद्ध्या वा न मे योगास्त्रिभिर्गुणैः ॥७२
 न मे धर्मो ह्यधर्मो वा नामभोजनवा पुनः ।
 जरामरणमोक्षार्थं त्वां प्रपन्नोस्मि सर्वगः ॥७३
 विषयैरिन्द्रियैर्भाषि न मे भूयः समागतः ।
 ईश्वरोऽसि जगन्नाथ ! किमतः परमुच्यते ॥७४
 भक्तानां यद्विषयं देय ! तदेहि त्रिदशेश्वर ।
 पृथिवीं यातु मे घ्राणं यातु मे रसनञ्जलम् ॥७५
 रूपं हुताशनं यातु स्पर्शं यातु च भारुतम् ।
 श्रोत्रमाकाशमप्ये तु मनो वैकारिकं पुनः ॥७६
 इन्द्रियाणि गुणान्यातु स्वासु स्वासु च योनिषु ।
 पृथिवी यातु सलिलमापोऽग्निं मनलोऽनिलम् ॥७७
 वायुराकाशमप्येतु मनश्चाकाशमेव च ।
 अहङ्कारं मनो यातु मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥७८

विष्णुस्मृतिः ।

अहङ्कारस्तथा बुद्धि-बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
प्रधाने प्रकृति याते गुणसाम्ये व्यं वस्यते ॥६६॥
वियोगः सर्वकरणैर्गुणैर्भूतैश्च मेऽभवत् ।
सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्रकृतिं प्रविशन्तु मे ॥७०॥
निष्कैवल्यं पदं देवकांक्षितं परमन्तपः ।
एकीभावरवया मेऽस्तु न मे जन्म भवेत्पुनः ॥७१॥
नमो भगवते तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ।
त्वद्बुद्धिस्तद्गतप्राणस्त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः ॥७२॥
त्वामेवाहं स्मरिष्यामि मरणं पर्युपस्थिते ।
पूर्वदेहिं कृता ये मे व्याधयः प्रविशन्तु माम् ॥७३॥
आर्दयन्तु च दुःखानि कृणु मे न भवेद्विति ।
कपदिष्टन्तु मे सर्वे व्याधयः पूर्वचिन्विताः ॥७४॥
अनृणो गन्तुमिच्छामि तद्विष्णोः परमम्पदम् ।
अहं भगवत्तत्तस्य मम पासः सनातनः ॥७५॥
तस्याहं न पूजयामि सच मे न पूजयति ।
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ॥७६॥
दशेन्द्रियाणि मनसो ह्यहङ्कारेण वा पुनः ।
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिमात्मनि योजयेत् ॥७७॥
आत्मबुद्धीन्द्रियम्पश्येद्बुद्धौ बुद्धेः परायणम् ।
ममायमपि तस्याहं येन सर्वं सिद्ध्यन्ततम् ॥७८॥
आत्मनात्मनि संयोज्यं ममात्मन्यनुसंस्मरेत् ।
एवं बुद्धेः परे बुद्ध्वा लभते न पुनर्ममम् ॥७९॥

वरप्राप्तिवर्णनम् ।

ॐ नमो भगवते तस्मै देहिनां परमात्मने ।
 जारायणाय भक्तान् मेरुनिष्ठाय शङ्खवते ॥८०॥
 हृदिस्थाय च भूतानां सर्वेषां च महात्मने ।
 इमान्नुत्सृतिर्दिव्या वैष्णवी पापनाशनीम् ॥८१॥
 स्वयम्बिपुङ्गव पटेद्यत्र तत्र समन्यसेत् ।
 मरणं समनुप्राप्ते यस्तिष्ठामनुसस्मरेत् ॥८२॥
 अपि पापममाचारः स याति परमाङ्गतिम् ।
 यद्यहङ्कारमाश्रित्य यज्ञदानतपः क्रिया ॥८३॥
 कुर्वताफलमाप्नोति पुनरावर्तते नतु ।
 अभ्यर्चयन् पितृन्देवान् पठन् जुह्वन् यद्विन्ददन् ॥८४॥
 ज्वलद्गन्नि स्मरेद्यो मां लभते परमाङ्गतिम् ।
 यज्ञोदानं तपः कर्म पावनानि मनीषिणाम् ॥८५॥
 यज्ञोदानं तपस्तस्मात्कुर्यादाशायिवर्जितम् ।
 पौणमास्याममावास्यां द्वादश्यां च विशेषतः ॥८६॥
 श्रावयेच्छूद्रधानाश्चमद्रक्षाश्च विशेषतः ।
 नम इत्येव यो भूयान्मद्वक्तुं श्रद्धशान्वितः ॥८७॥
 तस्याक्षयो भवेन्नोक स्वपाकस्यापि नारद ।
 किं पुनर्ये यजन्ते मां साधका विधिपूर्वकम् ॥८८॥
 श्रद्धावन्तो यतादमान स्ते मां यान्ति मदात्रिताः ।
 कर्माण्यद्यत्रवन्तीह मद्भक्तोऽनन्तमस्नुते ॥८९॥
 मामेव तस्माद्देवर्षे ध्यादि नित्यमवन्द्रितम् ।
 अवाप्त्यसि तपः सिद्धिं लभ्यसे च पदं मम ॥९०॥

विष्णुस्मृतिः ।

अज्ञाना मिच्छया क्षान्तं दद्याद्धर्मोपदेशानम् ।
 कृत्स्नां वा पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत्कलम् ॥६१॥
 अस्मान् प्रदेयं साधुभ्यो जन्मबन्धभयापहम् ।
 अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् ॥६२॥
 नास्तौ फलं मवाप्नोति मद्भक्तैर्यदवाप्यते ।

भीष्म उवाच ॥

एवं वृष्टः पुरा तेन नारदेन सुरर्षिणा ।
 यदुवाच सदा शम्भुस्तदुक्तं तव सुव्रत ॥६३॥
 त्वमप्येकमना भूत्वा ध्येयं ज्ञेयं गुणाधिकम् ।
 भज सर्वेण भावेन परमात्मानं मन्त्रयम् ॥६४॥
 श्रुत्वैतत् नारदो वास्यं दिव्यं नारायणेरितम् ।
 अत्यन्तभक्तिमान्देवे एकान्तित्वं मुपेयिवान् ॥६५॥
 नारायणं मृगीन्देवं दशवर्षाण्यनन्यभाक् ।
 इदं जपन्वै प्राप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥६६॥
 किं तस्य घटुभिर्मन्त्रैः किं तस्य बहुभिर्भक्तैः ।
 नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥६७॥
 नारायणाय नम ओ मिति वेदमन्त्रं-
 यो नित्यमेव मनसापि समभ्यसेध ।
 प्रापेः प्रमुच्य परमे तृपन्नातिविष्णोः-
 स्थानं हि सर्वं मिति वेदविदो वदन्ति ॥६८॥
 किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमग्नयै ।
 यो नित्यं ध्यायते वैच ! नारायणं मनन्यधीः ॥६९॥

चीरघासा जपी वापि त्रिदण्डी मुण्ड एव वा ।
भूपितो वा द्विजश्रेष्ठ । न लिङ्ग धर्मकारणम् ॥१००॥
ये नृशसा दुरात्मान पापधर्मविवर्जिता ।

तेऽपि यान्ति पर स्थान नारायणपरायणा ॥१०१॥
अन्वथा मन्दबुद्धीना प्रतिभाति दुरात्मनाम् ।
कुतर्कज्ञानदृष्टीना विश्रान्तेन्द्रियवर्त्मनाम् ॥१०२॥
नमो नारायणायेति ये विदुर्ब्रह्म शाश्वतम् ।

अन्तर्काले जपन्नेति तद्विष्णो परम पदम् ॥१०३॥

आचारहीनो । मुनिप्रधीर भक्त्या विहीनोऽपितु धिन्वतोऽपि ।
सकीर्त्य नारायणं शब्दमात्र विमुक्तपापो विशतेऽच्युता गतिम् ॥१०४॥
कान्तारवनदुर्गेषु कृत्स्नेष्वपत्सु सप्तुगे ।

दस्युभि सन्निरोधे च नामभिर्मा प्रकीर्तयेत् ॥१०५॥
न दिव्यपुरुषो धीमान् येषु स्थानेषु मा स्मरेत् ।

चौरव्याघ्र मृशसर्पे क्रूरैरपि न बाध्यते ॥१०६॥

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिमि ।

नराणां क्षीणपापाना कृष्णे भक्ति प्रजायते ॥१०७॥

नामास्ति याति शक्तिश्च पापे निर्हरणे हरे ।

श्रपचोऽपि नर कर्तु क्षमस्तामन्न किल्बिषम् ॥१०८॥

न तावन् पापमस्तीह यावन्नमहत हरे ।

अतिरेक भयादाहु प्रायश्चित्तान्तर बुधा ॥१०९॥

गत्वा गत्वा निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहा ।

अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तका ॥११०॥

विष्णुस्मृतिः । १ ।

वासुदेवात्परमस्ति मङ्गलं न वासुदेवात्परमस्ति , पावजम् ।
वासुदेवात्परमस्ति दैवतं न वासुदेवं प्रणिपत्य सीदति ॥१११॥
रहस्या परमामनुस्मृतिं ह्यधीत्य बुद्धिं लभते च नैष्ठिकम् ॥
विहाय दुःखानि विमुष्य सङ्कटात्
स बीतरागो विचरेन्मही मिमाम् ॥११२॥
गङ्गाया मरणं चैव दृढा भक्तिश्च केरावं
ब्रह्मविद्याप्रबोधश्च नात्यस्य तपसः फलम् ॥११३॥
“इति विष्णुस्मृतिः” समाप्ता ॥

॥ अथ ॥

* विष्णुस्मृतिः । *

श्रीगणेशाय नमः ।

तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

ब्रह्मराट्या व्यतीताया प्रबुद्धे पशुसम्भवे ।

विष्णुः सिसृक्षूर्भूतानि ज्ञात्वा भूमिं जलानुगाम् ॥१॥

जलक्रीडारुचिं शुभं कल्पादिषु यथा पुरा ।

धाराहमास्थितोरुपमुज्जहार वसुन्धराम् ॥२॥

वेदपादो धूपदंष्ट्रः क्रतुपत्त्रश्चितामुखः ।

अग्निजिह्वो वर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥३॥

अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गवृत्तिभूषणः ।

आज्यनासः श्रवस्तुण्डः सामचोपमहास्वनः ॥४॥

धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः ।

प्रायश्चित्तमयो वीरः प्राद्युजानुर्महावृष ॥५॥

उद्गात्रन्ध्रो होमलिङ्गो धीजौषधिमहाफलः ।

वेद्यन्तरात्मा मन्त्रस्त्रिग्विक्लवः सोमशोणितः ॥६॥

वेदस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यादिवेगवान् ।

प्राग्वंशकायो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरन्वितः ॥७॥

दक्षिणाहृदयो योगमहामन्त्रमयो महान् ।

उपाकर्माष्टरुचिरः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः ॥८॥

विष्णुस्मृतिः ।

नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।

लायापत्रोसहायोऽसौ मणिमृद्गन्धर्वोदितः ॥६

मही सागरपर्यान्तां सशैलवनकाननाम् ।

एकाणोवजलभ्रष्टानेकार्णवगतः प्रभुः ॥१०

दंष्ट्राप्रेण समुद्रधृत्य लोकानां हितकाम्यया ।

आदिदेवो महायोगी चकार जगतीं पुनः ॥११

एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ।

उद्धृता पृथिवी सर्वा रसातलगता पुरा ॥१२

उद्धृत्य निश्चले स्थाने स्थापिता च तथा स्वके ।

यथास्थानं विभज्यापस्तद्रता मधुसूदनः ॥१३

सामुद्रपथश्च समुद्रेषु नादेयाश्च नदीषु च ।

पल्लवेषु च पाल्लवः सरःसु च सरोवराः ॥१४

पातालसप्तकं चक्रे लोकानां सप्तकं तथा ।

द्वीपानामुदधीनः च स्थानानि विविधानि च ॥१५

स्थानपालाह्लोकपालान्नदीशैलवनस्पतीन् ।

क्षुरीश्च सप्त धर्मज्ञान वेदान् साङ्गान् सुरासुरान् ॥१६

पिशान्चोरगगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषान् ।

पशुपक्षिमृगायांश्च भूतप्रामं चतुर्विधम् ॥१७

मेघेन्द्रचापसम्पातान् यज्ञाश्च विविधांस्तथा ।

एवं वराहो भगवान् कृत्वेदं सचराचरम् ॥१८

जगज्जगाम लोकानामविज्ञातां तदा गतिम् ।

अविज्ञातां गतिं याते देवदेवे जनार्दने ॥१९

वसुधा चिन्तयामास का धृतिर्मे भविष्यति ।
 पृच्छामि कश्यपं गत्वा स मे वक्ष्यत्यसंशयम् ॥२०
 मदीयां वहते चिन्तां नित्यमेव महामुनि ।
 एवं स निश्चयं कृत्वा देवी स्त्रीरूपधारिणी ॥२१
 जगाम कश्यपं द्रष्टुं दृष्ट्वास्ताब्ध कश्यपः ।
 नीलपङ्कजपत्राक्षी शारदेन्दुनिभाननाम् ॥२२
 अलिसङ्घालकां शुभ्रा वन्धुजीवाधरा शुभाम् ।
 सुशुभ्रसृष्टदशना चारुनासां नतभ्रुवम् ॥२३
 कम्पुकण्ठी संहस्तोर्ध्वं पीनोरुजघनस्खलीम् ।
 विरेजतुस्तनो यस्याः समौ पीनौ निरन्तरौ ॥२४
 मत्सेभकुम्भसङ्काशौ शातकुम्भसमनुती ।
 मृगालकोमलौ बाहू करौ किशलयोपमौ ॥२५
 रुश्मस्तम्भनिभावूरु गूढे श्लिष्टे च जानुनी ।
 जङ्घे विरोमे सुपमे पादावतिमनोरमौ ॥२६
 जघनश्च घनं मध्यं यथा केशरिणः शिशोः ।
 प्रभायुता नखास्ताम्रा रूपं सर्व्वमनोहरम् ॥२७
 कुर्वाणां वीक्षितैर्नित्यं नीलोत्पलयुता दिशः ।
 कुर्वाणां प्रभया देवी तथा वित्तिमिरा दिशः ॥२८
 सुसूक्ष्मशुद्धरसना रत्नोत्तमविभूषिताम् ।
 पदन्यासैर्वसुमती सपद्मामिव कुर्वती ॥२९
 रूपयौवनसम्पन्नां विनीतवदुपस्थिताम् ।
 समीपमागतां दृष्ट्वा पूजयामास कश्यपः ॥३०

विष्णुस्मृतिः ।

उवाच तां वरारोहे ! विहातं हृदयं मया ।
 धरे तव विशालाक्षि ! गच्छदेवि जनार्दनम् ॥३१॥
 स ते वक्ष्यत्यशेषेण भाविनी ते यथा स्थितिः ।
 क्षीरोदे वसतिस्तस्य मया ज्ञाता शुभानने ॥३२॥
 ध्यानयोगेन चावर्द्धि तज्ज्ञानं तत्प्रसादतः ॥
 इत्येवमुक्ता सम्भूज्य कस्यपं वसुधा ततः ।
 त्रयवी केशवं द्रष्टुं क्षीरोदमथ सागरम् ॥३३॥
 सा वदशामृतनिधि चन्द्ररश्मिमनोहरम् ।
 पवनक्षोभसंजातबीचीरातसमाकुलम् ॥३४॥
 हिमवच्छतसङ्घारां भूमण्डलमिवापरम् ।
 बीचीरस्तैर्भवद्विहैराह्वयानमिव स्थितिम् ॥३५॥
 तैरेव ह्युन्नता चन्द्रे विदधानमिवानिरामम् ।
 अन्तराख्येन हरिणा विगताशेषकल्मषम् ॥३६॥
 यस्मान्तस्मात्तु विभक्तं सुष्ठुभ्रां वनुमूर्जिताम् ।
 पाण्डुरं स्रगमागम्यमधोभुवनवर्त्तिनम् ॥३७॥
 इन्द्रनीलकण्ठाराढ्यं विपरीतमिवाम्बरम् ।
 फलावलीसमुद्भूतवनसङ्घसमाचितम् ॥३८॥
 निर्मोक्तमिव शेषादेर्विस्तीर्णं तमतीव हि ।
 तं दृष्ट्वा तच्च मप्यस्य ददशे केशवालयम् ॥३९॥
 अनिर्देश्यपरमाणमनिर्देश्यद्विसंयुतम् ।
 शेषपद्मद्वयं तस्मिन् ददर्श मधुसूदनम् ॥४०॥

प्रथमोऽध्यायः ।

शेषादिफभरज्जाशुदुर्विभाव्य मुलाम्बुजम् ।
 शशाङ्कशतसङ्काशं सूर्यायुतसमप्रभम् ॥४१
 पीतवाससमक्षोभ्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
 मुकुटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥४२
 संज्ञाह्यमानाङ्घ्रियुगं लक्ष्म्या करतलैः शुभैः ।
 शरीरधारिभिः शस्त्रैः सेव्यमार्गं समन्ततः ॥४३
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं वचन्दे मधुसूदनम् ।
 जानुभ्यामननी गत्वा विज्ञापयति चाप्यथ ॥४४
 उद्धृताहं त्वया देव । रसातलतलङ्गता ।
 ह्ये स्थाने स्थापिता विष्णो । लोकानां हितकाम्यया ॥४५
 तत्राधुना मे देवेश । का धृतिर्वै भविष्यति ।
 एषमुत्तरतदा देव्या देवो वचनमनधीत् ॥४६
 घर्णाश्रमाचररता रास्त्रैकतत्परायणतः ।
 त्वां धरे । धारयिष्यन्ति तेषां तद्भार आहितः ॥४७
 एवमुक्ता वसुमती देवदेवमभाषत ।
 घर्णानामाश्रमाणां च धर्मान् वद सनातनान् ॥४८
 स्वस्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि त्वं हि मे परमा गतिः ।
 नमस्ते देव । देवेश । देवारिवलपूजन । ॥४९
 नारायण । जगन्नाथ । शङ्खचक्रगदाधर । ।
 पद्मनाभ । हृषीकेश । महाबलपराक्रम । ॥५०
 अतीन्द्रिय । सुदुन्दार । देव । शार्ङ्गधनुर्दर । ।
 वराह । भीम । गोविन्द । पुराण । पुरुषोत्तम ! ॥५१

विष्णुस्मृतिः ।

हिरण्यकेश ! विश्वाक्ष ! यज्ञमूर्ते ! निरञ्जन ! ।
 क्षेत्र ! क्षेत्रज्ञ ! लोकेश ! सलिलान्तरशायक ! ॥५२
 यन्त्रमन्त्रग्रन्थाचिन्त्य ! वेदवेदाङ्गविग्रह ! ।
 जगतोऽस्य समयस्य सृष्टिसंहारकारक ! ॥५३
 सर्वधर्मज्ञ ! धर्माङ्ग ! धर्मयोने ! वरप्रद ! ।
 विश्वक्सेनामृत ! व्योम ! मधुकैटभसूदन ! ॥५४
 बृहतां बृहणाजेय ! सर्व ! सर्वाभयप्रद ! ।
 घरेण्यान्तघ ! जीमूताढ्यय ! निर्वाणकारक ! ॥५५
 आप्यायन ! अपास्थान ! चैतन्याधार ! निष्क्रिय ! ।
 सप्तशीर्षाध्वरगुरो ! पुराण ! पुरुषोत्तम ! ॥५६
 ध्रुवाक्षर ! सुसूक्ष्मेश ! भक्तवत्सलपावन ! ।
 त्वंगतिः सर्व देवानां त्वं गतिर्ब्रह्मवादिनाम् ॥५७
 तथा विदितव्येद्यानां गतिस्त्वं पुरुषोत्तम ! ।
 प्रपन्नास्मि जगन्नाथ ! ध्रुवं वाचस्पति प्रभुम् ॥५८
 सुमहाम्यमनाभृष्टं वसुखेलं वसुप्रदम् ।
 महायोगबलोपेतं वृद्धिगर्भं धृताधिपम् ॥५९
 चासुदेवं महात्मानं पुण्ड्रीकाक्षमश्रुतम् ।
 सुरासुरगुरुं देवं विभुं भूतमहेश्वरम् ॥६०
 एकव्यूहं चतुर्वक्त्रं जगदकारणकारणम् ।
 ब्रूहि मे भगवन् ! धर्माध्यातुवर्ण्यस्य शाश्वतान् ॥६१
 आश्रमाचारसंश्रुतान् सरहस्यान् ससंपद्धान् ।
 एवमुच्यन्तु देवैः पुनः क्षीणीमभायत ॥६२

द्वितीयोऽध्यायः ।

शृणु देवि ! धरे ! धर्माश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ।
 आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंपद्धान् ॥६५
 ये तु त्वां धारयिष्यन्ति सन्तस्तेषां परायणान् ।
 निपण्णा भव वामोरु ! काञ्चनेऽस्मिन् वरासने ॥६६
 सुखासीना निबोध त्वं धर्माभिगदतो मम ।
 शुश्रुवे वैष्णवान् धर्मान् सुखासीना धरा तदा ॥६७
 इति वैष्णवे शर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

ब्राह्मणः क्षत्रियो वश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्चत्वारः ।
 तेषामाद्या द्विजातयः ।
 तेषां निपेकाद्यः स्मशानान्तो मन्त्रवत् क्रियासमूहः ।
 तेषाञ्च धर्माः ब्राह्मणस्याध्यापयनं क्षत्रियस्य शस्त्रनिष्ठता
 वैश्यस्य पशुपालनं शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा ।
 द्विजानां यजनाध्ययने ।
 अथैतेषां वृत्तयः ब्राह्मणस्य याजनप्रतिग्रहौ क्षत्रियस्य
 क्षितित्राणं कृषिगोरक्षवाणिज्यकुसीदयोनिपोषणानि
 वैश्यस्य, शूद्रस्य सर्वशिल्पानि । आपन्नान्तरा वृत्तिः ।
 क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।
 अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥

आर्जयत्वमलोभश्च देवब्राह्मणपूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्यवंच्यते ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अथ राजधर्माः ॥

प्रजापरिपालनं वर्णाश्रमाणां स्वे स्वे धर्मे व्यवस्थापनम् ।

राजा च जाह्नलं पशव्यं शस्योपेतं देशमाधयेत् ।

वैश्यशूद्रपादश्च तत्र धन्यनृमहीवारिपृक्षगिरिदुर्गाणां

मन्यतमं दुर्गमाधयेत् । तत्र ग्रामाध्यक्षानपि कुर्यात् ।

दशाध्यक्षान् । शताध्यक्षान् । देशाध्यक्षांश्च ।

ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परीक्षारं कुर्यात् ।

अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयेत् ।

सोऽप्यशक्तः शताध्यक्षाय । सोऽयशक्तो देशाध्यक्षाय ।

देशाध्यक्षोऽपि सव्यात्मना दोषमुच्छिन्ध्यात् ।

आकरशुल्कतरनागवनेष्वप्राजियुञ्जीत ।

धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु । निपुणानर्थकार्येषु ।

शूरान् संप्रामकर्ममु । उग्रानुमेषु पण्डितान् स्त्रीषु ।

प्रजाभ्यो यन्वयं सम्बत्सरेण धान्यकः पञ्चमंशमादद्यात् ।

सर्वशास्त्रेभ्यश्च द्विफं शतम् । पशुहिरण्येभ्यो यस्त्रेभ्यश्च ।

तृतीयोऽध्यायः ।

मांसमधुचृतौपविगन्धमूलफलरसदारु पत्राजिनमृद्भाण्डा-
श्मभाण्डवैदलेभ्यः पष्ठभागम् ।

ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात् ते द्वि राज्ञो धर्मकरंदाः ।

राजा च प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृतपक्षांशभाक् ।

स्वदेशपण्याश्च शुल्कांशं दशममादद्यात् परदेशपण्याश्च
विंशतितमम् । शुल्कस्थानमपक्कामन् सर्वापहारित्यमाप्नुयात् ।

शिल्पिनः कर्मजीविनश्च शूद्राश्च मासेनैकं राक्षः कर्म कुर्युः ।

स्वाम्यमात्यदुर्गेकोपदण्डराष्ट्रमिश्राणि प्रकृतयः ।

तद्दूषकांश्च हन्यात् । स्वराष्ट्रपरपात्रयोश्च चारचक्षुः स्यात् ।

साधूनां पूजनं कुर्यात् । दुष्टांश्च हन्यात् ।

शत्रुमित्रोदासीनमध्यमेषु सामभेददानवण्डान् यथाहं

यथाकालं प्रयुञ्जीत ।

सन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभाषांश्च यथाकालमाभयेत् ।

चैत्रे मार्गशीर्षे वा यात्रां यायात् । परस्य व्यवसते वा ।

परदेशावप्तौ तद्देशधर्मान्मोचिद्वन्यात् ।

परेणाभियुक्तश्च सर्वशोभना राष्ट्रं गोपायेत् ।

नास्ति राज्ञां समरे तनुत्यागसदृशोवर्मः ।

गोप्राक्षणवृषतिमित्रवनदारजीवितरक्षणाद्ये हतास्ते स्वर्गभाजः ।

वर्णराक्ष्णरक्षणार्थं च ।

राजा पुरावाप्तौ तत्र तत्कुलीनमभिविभ्येत् ॥

न राजकुलमुचिद्वन्यात् । अन्यत्राकुलीनराजकुलान् ।

मृगयाक्षत्रीपानेष्वभिरति न कुर्यात् ।

वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ये च नार्धदूषणं कुर्व्यात् ।

आद्यद्वाराणि नोच्छिन्त्यात् । नापात्रवर्षी स्यात् ।

आकरेभ्यः सर्वमादद्यात् ॥

निधिं लब्ध्वा तदद्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् द्वितीयमद्धं कोशे-

प्रवेशयेत् । निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा सर्वमादद्यात् ।

क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् चतुर्थमंशं-

ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमादद्यात् ।

वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमंशमादद्यात् ।

शूद्रश्चाधामं द्वादशाधा विभज्य पञ्चाशान् राज्ञे दद्यात्

पञ्चाशान् ब्राह्मणेभ्योऽष्टाद्वयमादद्यात् ।

अनिवेदितपिह्यात्तरय सर्वमपहरेत् ।

स्यनिहिताद्राक्षी ब्राह्मणवज्रं द्वादशमंशं दद्युः ।

परनिहितं स्यनिहितमिति ब्रुवंस्तत्समं वृण्डमावहेत् ॥

। बालानाथस्त्रीधनानि च राजा परिपालयेत् ।

चौरहृतं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्योदद्यात् ।

अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् ।

शान्तिस्वस्लायनैर्देवोपघातान् प्रशमयेत् ।

परचक्रोपघातांश्च शास्त्रनित्यतया ।

वेदेतिहासधर्मशास्त्रार्थकुशलं कुलीनमव्यङ्गं-

तपस्विनं पुरोहितञ्च वरयेत् ।

शुचीनलुब्धानवहिताब्धक्तिस्तम्पत्रान् सर्वार्थेषु च-

सहायान् स्वयमेव व्यवहारान् पश्येद्विद्वद्ब्राह्मणैः सार्द्धम् ।

व्यवहारदर्शने ब्राह्मणं वा नियुञ्जयात् ।

जन्मकर्मव्रतोपेताश्च राज्ञा सभासदः कार्यारिपौ मित्रे च-
ये समाः कामक्रोधलोभादिभिः कार्यार्थिभिरनाहार्याः ।

राजा च सर्वकार्येषु सम्बत्सराधीनः स्यात् ।

देवब्राह्मणान् सततमेव पूजयेत् ।

वृद्धसेवी भवेत् । यज्ञयाजी च ।

न चास्य विषये ब्राह्मणः क्षुधात्तोऽवसीदेत् ।

न चान्योऽपि सत्कर्मनिरतः ।

ब्राह्मणेभ्यश्च भुवं प्रतिपादयेत् ।

येषाञ्च प्रतिपादयेत्तेषां स्ववंश्यान्न्तरप्रमाणं दानञ्जोष-
वर्णनञ्च षटे कल्पपात्रे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कितञ्चा-

गामिनृपविज्ञापनार्थं दद्यात् । परवृत्ताश्च भुवं नापहरेत् ।

ब्राह्मणेभ्यः सर्वदायान् प्रयच्छेत् ।

सर्वतत्त्यात्मानं गोपायेत् सुदर्शनश्च स्यात् ।

विपन्नागदमन्त्रधारी च । नापरीक्षितमुपयुञ्जयात् ।

स्मितपूर्व्याभिभाषी स्यात् । घण्टेऽपि न ध्रुपुटोमाचरेत् ।

अपराधानुरूपश्च दण्डं दण्डयेषु दापयेत् ।

सम्यग्दण्डप्रणयनं कुर्यात् । द्वितीयमपराधं न कस्यचित् क्षमेत् ।

स्वधर्ममपालयन्नादण्ड्योनामास्ति राज्ञः ।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भरः ।

प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ते नेता येन साधु पश्यति ।

स्वराष्ट्रे न्यायदण्डः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।

सुहृत्सन्निहिताः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्विताः ।
 एषं वृत्तस्य नृपतेः शिलोऽङ्गेनापि जीवतः ।
 चिस्तीर्यते यशोलोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ।
 प्रजामुखे सुखी राजा तद्दुखे यश्च दुःखितः ।
 स कीर्त्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

जालस्थार्कमरीचिगतं रजस्रसरेणुसंज्ञकम् ।
 तद्वृकं लिङ्ग्या । तत्त्रयं राजस्रर्षपः । वत्स्रयं गौरस्रर्षपः ।
 तत्पद्मं यवः । तत्त्रयं कुण्डलम् । तत्त्रयं मापः ।
 तद्ब्रह्मादशकमश्वार्द्धम् । अश्वार्द्धमेव सचतुर्मापकं सुवर्णः ।
 चतुर्गुणकोनिष्कः । द्वे कुण्डले सम्भूते स्यमापकाः ।
 ततोऽष्टकं धरणम् । ताम्रकार्पिकः कार्पापणः ।

पणानां द्वे शते सार्द्धं प्रथमः साहस्रः स्मृतः ।
 मध्यमः पञ्च विंशत्यः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथमद्यापातकिनो ब्राह्मणवज्रं सर्वे चध्याः ।

न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः ।

स्वदेशाद्ब्राह्मणं कृताङ्कं विवासयेत् ।

सस्य च प्रसन्नदत्त्यायामशिरस्कं पुरुषं ललाटे कुर्यात् ।

सुराध्वजं सुरापाने । स्वपदं स्तेये । भगं गुरुतल्पगमने ।

अन्यत्रापि वध्यकर्मणि तिष्ठन्तं समग्रधनमक्षतं विवासयेत् ।

कूटशासनकर्तृंश्च राजा हन्यात् । कूटलेख्यकारांश्च ।

गरदामिदं प्रसन्नतस्करान् श्रीचालपुरुषघातिनश्च ।

ये च धान्यं दशम्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः ।

धरिमनेयानां शतादप्यधिकं ।

ये चाकुलीनां राज्यमभिकामयेयुः ।

सेतुभेदकांश्च प्रसन्नतस्कराणाम्पावकाशभक्तप्रदांश्च ।

अन्यत्र राजाशक्तेः स्त्रियमशक्तभर्तृकां तदतिक्रमणांश्च ।

हीनवर्गोऽधिकवर्णस्य येनाङ्गेनापराधं कुर्यात्तदेवास्य शातयेत् ।

एकासनोपवेशी कट्या कृताङ्को निर्ध्यास्यः ।

निष्ठीन्योष्ठद्वयविहीनः कार्यः अवशान्द्रयिता च गुदहीनः ।

आक्रोशयिता च विजिह्वः ।

दर्पेण भर्मापदेशकारिणो राजा तत्प्रमासेचयेत्तैलमास्ये ।

द्रोहेण च नामजातिग्रहणे दशङ्कुलोऽस्य शङ्कुर्लिखेयः ।

श्रुतदेशजातिरुमणामन्यथावादी कार्पापणशतद्वयम् दण्डयः ।

काणखज्रादिनां तथावाद्यपि कार्पापणद्वयम् ।

गुरुनाक्षिपन् कार्पापणशतम् ।

परस्य पतनीयाक्षेपे कृते नूतमसाहस्रं ।

उपपातकयुक्ते मध्यमम् त्रैविद्यवृद्धाक्षेपे जातिपूरानाश्व ।
 ग्रामदेशयोः प्रथमसाहसम् ।
 व्यङ्गतायुक्ताक्षेपे कार्पापणशतम् ।
 मातृयुक्ते तूतमं सवर्णाक्रोशने द्वादशपणान् दण्ड्यः ।
 हीनवर्णाक्रोशने पट्दण्ड्यः ।
 यथाकालमुत्तमसवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणोदण्ड्यः ।
 तयोर्वाकार्पापणास्त्रयः शुष्कवाक्याभिधाने स्ववमेव ।
 पारजायी सवर्णागमने तूतमसाहसं दण्ड्यः ।
 हीनवर्णागमने मध्यमम् गोममने च ।
 अन्त्यागमने चध्वः पशुगमने कार्पापणशतं दण्ड्यः ॥
 दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च ताश्व विभृयात् ।
 जडुष्टो दुष्टामिति प्रवृत्तमसाहसम् ।
 गजाश्वोष्ट्रगोचाती रोककरपादः कार्यः ।
 यिमांसयिक्रयो कार्पापणशतम् आम्यपशुघाती च-
 पशुत्यामिने तन्मूल्यं दद्यात् ।
 आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्पापणान् ।
 पक्षिघाती मत्स्यघाती च कार्पापणान् ।
 फलोपगमद्रुमच्छेदी कीटोपघाती तूतमसाहसं दण्ड्यः ।
 पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी मध्यमम् ।
 यर्हीगुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतम् ।
 तृणच्छेदेकं सर्वं च तरस्यामिनां तदुत्पत्तिम् ॥
 हस्तेनावगोरयिता दशकार्पापणान् ।

पादेन विंशति । काष्ठेन प्रथमसाहसम् ।
 पापाणेन मध्यमम् । शस्त्रेणोत्तमम् ।
 पादकेशाशिरुकरलुण्ठने दशपणान् दण्ड्यः ।
 शोणितेन विना दुःखमुत्पादयित्वा द्वार्त्रिशत्यणान् ।
 सह शोणितेन चतुःषष्टि ।
 करपाददन्तभङ्गे कर्णनासाविकर्त्तने मध्यमम् ।
 चेष्टाभोजनवाप्रोवे प्रहारदाने च ।
 नेत्रकन्धरायाहुसक्यंसभङ्गे चोत्तमम् ।
 उभयनेत्रभेदिनं राजा यावज्जीवं यन्धनान्न विमुञ्चेत् ।
 तादृशमेव वा कुर्यात् ।
 एकं बद्धनां निम्नतां प्रत्येकमुक्तादण्डाद्विगुणः ।
 क्रौरान्तमभिधावतां तत्समीपवर्तिनां संसरताश्च ।
 सर्वे च पुरुषपीडाकरास्तदुत्थानव्ययं दधुः ॥
 ग्रान्यपशुपीडाकराश्च ।
 गोश्वोऽङ्गजापहार्यैकपादरुः कार्यः अज्ञाव्यपहार्यैरुकरश्च ।
 धान्यापहार्यैकादशगुणं दण्ड्यः ।
 शस्यापहारी च ॥
 सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशतस्त्वभ्यधिकमपहरन्-
 विकरः तदूनमेकादशगुणं दण्ड्यः ।
 सूत्रकापांसगोमयगुहद्विक्षीरतक्रतुगलवणमृद्गस्मपक्षि-
 मत्स्यवृत्तैलमांसमधुवैदल्येगुमृग्यबलोददण्डानामनहर्त्ता-
 मूल्यास्त्रिगुणदण्ड्यः ।

पक्वान्नानाञ्चपुष्पहरितगुल्मवल्लीलतापर्णानामपहरणे-
पञ्चदृष्यलान् ।

शाकमूलफलानाञ्च रत्नापहार्युत्तमसाहसम् ।

अनुचद्रव्याणां मपहर्त्ता मूल्यसमम् ।

स्तेना सर्वमपहृतं धनिकस्य दाप्याः ।

ततस्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः ।

येषां देयः पन्थास्तेषामपचदायी कार्पापणानां-

पञ्चविंशति दण्ड्यः आसनाहस्यासन मददश्च ।

मूलार्हमपूजयञ्च ।

प्रातिपेक्ष्यब्राह्मणे निमन्त्रणातिशये च ।

निमन्त्रयित्वा भोजनादायिनश्च ।

निमन्त्रितस्तपेत्युपव्यानभुञ्जानः

सुवर्णमापकं निमन्त्रयितुश्च द्विगुणमन्नम् ।

अभक्ष्येण ब्राह्मणदूषयिता षोडशसुवर्णान् ।

जात्यपहारिणा शतं सुरवा चध्यः ।

क्षत्रियं दूषयितुस्तद्वत् । वैश्यं दूषयितुस्तद्वत्तममि ।

शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसम् ।

कामकारेणास्पृश्यस्त्रैवर्णिकंस्पृशन् चध्यः ।

रजस्त्रला शिफामिस्ताडयेत् ।

पथ्युद्यानोदकसमीपेऽशुचिकारी पणशतं । तच्चापास्यात् ।

गृहभृकुड्याद्युपमेत्ता मध्यमसाहसं दण्ड्यः । तच्च योजयेत् ।

गृहेपीडाकरं द्रव्यं प्रक्षिपन् पणशतं ॥

साधारण्यापलापी च । श्रोपितस्याप्रदाता च ।
 पितृपुत्राचार्ययाज्यातिजामन्योन्यापतितत्यागी च ।
 न च सान् जह्यात् ।
 शूद्रप्रव्रजितानां दैवे पित्र्ये भोजकश्च ।
 अयोग्यकर्मकारी च । समुद्रगृहभेदकः ।
 अनियुक्तः शपथकारी पशूनां पुंस्त्वोपपातकारी च ।
 पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दरापणो दण्डः ।
 यस्तयोश्चान्तरः स्यात्तस्योत्तमसाहसम् ।
 तुलामानकूटकर्मकर्तृश्च ।
 तवकूटे कूटवादिनश्च द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च ।
 सन्भूयवणिजां पण्यमनर्घेणायरुन्धतां ।
 प्रत्येकं विक्रीणताश्च ।
 गृहीतमूल्यं पण्यन्तु क्रेतुर्नैव दद्यात्तस्यासौ सोदयं दाय्यः ।
 राज्ञा च पणरार्तं दण्ड्यः ।
 क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात् ।
 राजविनिपिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः ।
 सारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान् दण्ड्यः ।
 ब्रह्मचारिवानप्रस्थभिधुगुर्विणीतीर्थानुसारिणां नाविकः
 शौलिकः शुल्कमाददानश्च ।
 तच्च तेषां दद्याद् । द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः ।
 उपधिदेविनां सन्दंशच्छेदः । ग्रन्थिभेदकानां करच्छेदः ।
 दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पाते त्वनापदि पालदोषः ।

विनष्टपशुमूल्यञ्च स्वामिने दद्यात् ।

अननुज्ञातां दुहन् पञ्चविंशतिकापांषणान् दण्ड्यः ।

महिषीचेच्छस्थनाशं कुप्यात्तत्पालकस्त्वष्ट्री मापकान् दण्ड्यः ।

अपालायाः स्वामी अभ्यस्तृष्ट्रोगार्दभो वा ।

गौश्चेत्तद्वर्द्धं तद्वर्द्धमजाविकं ।

भक्षयित्स्योपचिष्टेषु द्विगुणं ।

सर्वत्र स्वामिने विनष्टरास्यमूल्यञ्च ।

पथिप्रामसीमान्ते न दोषः अनायुते च अल्पकानां

उत्तृष्ट्रपशुमसूतिकानाञ्च ।

यस्तूतमवर्णान् दास्ये नियोजयेत्तत्सोत्तमसाहसदण्डः ।

त्यज्यमज्यो राज्ञोदास्यं कुप्यात् ।

भूतकृद्वापूर्णकाले भृतिं त्यजन् सकलमेव मूल्यं दद्यात् ।

राज्ञे च पणरातं दद्यात् तदोपेण बद्धिनश्येत्तत् स्वामिने ।

अन्यत्र दैपोयघातात् ।

स्वामी चेद्भूतकमूर्णे काले जज्ञात्तस्य सर्वं मूल्यं दद्यात् ।

पणरातञ्च राज्ञनि अन्यत्र भूतकदोषात् ।

यः कन्यां पूर्ववृत्तामन्यस्मै दद्यात् स चौरवन्धास्यः ।

वरदोषं विना निर्दाया परित्यजन् पत्नीञ्च अजानन्-

प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणीयात्तत्र तस्यादोषः ।

स्वामी द्रव्यमाप्नुयात् ।

यधनकारां दीनमूल्यञ्च क्रीणीयात्तदा कंठा

चिमेन्नात्र चौरवन्धास्यो ।

गणद्रव्यापहर्ता विवास्यः तत्सम्बिदं यश्च लङ्घयेत् ।
निक्षेपापहार्यर्थवृद्धिसहितं धनं धनिकस्य दाप्यः ।
राज्ञा चौरवञ्चास्यः यश्चानिक्षिप्तं निक्षिप्तमिति मूयात् ।
सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः

सीमां लिङ्गान्वितां कारयेत् ।

जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवास्यः ।
अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य च विक्रयो देवप्रतिमाभेदक-
श्चोत्तमसाहसं दण्डनीयः ।

भिषङ्मिध्याचरन्नुत्तमेषु पुरुषेषु ।

मध्यमेषु मध्यमं तिर्यक्षु प्रथमम् ।

प्रतिश्रुतस्याप्रदायी तदापयित्वा प्रथमसाहसं दण्ड्यः ।

कूटसाक्षिणां सर्ववस्वापहारः कार्य्यः ।

उत्कोचोपजीविनां सभ्यानाञ्च ।

गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां तस्मादानिमोच्यान्यस्य

यः प्रयेच्छेत् स पथ्यः । उनाञ्चेत् षोडशसुवर्णान् दण्ड्यः ।

एकोऽहनीयाद्यदुत्पन्नं नरः सम्यत्सरं फलम् ।

गोचर्ममात्रा सा क्षीणी स्तोका वा यदि वा धनुः ॥

ययोर्निक्षिप्तआधिस्तौ विवदेतां यदा नरो ।

यस्य भुक्तिः फलं तस्य बलात्कारं विना कृता ॥

सागमेन च भोगेन भुक्तं सम्यग्यदा भवेत् ।

आहर्त्ता लभते तत्र नापहार्यन्तु तत् क्वचित् ॥

पित्रा भुक्तन्तु यद्द्रव्यं भुक्त्याचारेण धर्मतः । . .
 तस्मिन् प्रेते न वाच्योऽसौ भुक्ता प्राप्तं हि तस्य तत् ॥
 त्रिभिरेव च या भुक्ता पुरुषैर्मयथाविधि ।
 लेख्याभारेऽपि तां तत्र गतुर्थाः समवाप्नुयात् ॥
 नस्तितां वंष्ट्रिणाञ्चैव शृङ्गिणामाततायिनाम् ।
 हस्त्यधानां तथात्प्रेषां यथे हन्ता न दोषभाक् ॥
 गुरुं वा बालकृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुभुतम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
 नाततायियथे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 प्रकारं वाऽप्रकारं वा मन्युस्तन्मनुमुच्यते ॥
 वधतासिद्धिपान्तिव्य शापोऽतकरं तथा । . .
 आथर्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु ॥
 भार्यातिरामगणञ्चैव विद्यात् साताततायिनः ।
 यशोयित्तहरानन्यानाहुधर्माधहारकान् ॥
 द्यौरावस्ते फथितो धरे ! दण्डविधिर्मया ।
 सर्वेषामपराधानां विस्तरादतिविल्लरः ॥
 अपराधेषु चान्येषु ज्ञात्वा जाति धर्मं ययः ।
 दण्डं प्रकल्प्येन्द्राजः सम्मन्थ्य प्राज्ञाणैः सह ॥
 दण्ड्यं प्रगोचयन् दण्ड्यादद्विगुणं दण्डमावहेत् ।
 नियुक्त्यान्वदण्ड्यानां दण्डकाशे नराधमः ॥
 यस्य चोऽऽ पुरे नान्ति नान्यस्त्रीणो न दुष्टभाक् ।
 न साहसि रुदण्डनी स राजा धक्कडोऽरुभाह ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथोत्तमर्णोऽधमर्णाद्यथादत्तमर्थं गृहीयात् ।
 द्विकं त्रिकंचतुष्कं पञ्चकञ्च शतं वर्णानुक्रमेण -
 प्रतिमासम् सर्वे वर्णा वा स्यप्रतिपक्षां वृद्धिं दद्युः ।
 अकृतामपि वत्सराति क्रमेण यथाविहिताम् ।
 आध्युपभोगेऽद्वयभाषः ।
 दैधराजोपघातादृते विनष्टमाधिसुष्टमर्णो दद्यात् ।
 अन्तर्गृह्यौ प्रविष्टायामपि ।
 न स्थावरमाधिसृते वचनात् गृहीतधनप्रवेशार्थमेव
 यत् स्थावरं दत्तं तद्गृहीतधनप्रवेशे दद्यात् ।
 दीयमानं प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णस्यागृह्यतस्ततः परं न वर्द्धते ।
 हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा । धान्यस्य त्रिगुणा ।
 वस्त्रस्य चतुर्गुणा । सन्ततिः स्त्रीपशूनाम् ।
 किण्वकापांससूत्रचर्मयुवेष्टकाङ्गाराणामक्षया ।
 अनुक्तानां द्विगुणा ।
 प्रयुक्तमर्थं यथाकथञ्चित् साधयन्न राज्ञो वाच्यः स्यात् ।
 साध्यमानक्षेत्राजानमभिगच्छेत्तत्समं दण्ड्यः ।
 उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तद्विभावितोऽधमर्णो राज्ञे
 धनदशभागसम्मितं दण्डं दद्यात् ।
 प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंशम् ।
 सव्यापलाप्येकदेशविभावितोऽपि सर्वं दद्यात् ।
 तस्य च भावनास्तिस्रो भवन्ति लिखितं साक्षिणः समक्रिया च ।
 ससाक्षिकमाप्तं ससाक्षिकमेव दद्यात् ।

लिखितार्थप्रविष्टोलिखितं पाठयेत् ।
 असमप्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णोलिखितं दद्यात् ।
 धनद्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशसमाः प्रवसिते वा
 तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम् । नाकः परमनीप्सुभिः ।
 सपुत्रस्य चाऽपुत्रस्य वा श्रुत्वग्राही शृणुं दद्यात् ।
 निर्धनस्य स्त्रीग्राही । न स्त्री पतिपुत्रकृत्वम् ।
 न स्त्रीकृतं पतिपुत्री न पिता पुत्रकृतम् ।
 अभिभक्तैः कृतमृणं यस्तिष्ठेत् स दद्यात् ।
 पैतृकमृणमविभक्तानां भ्रातृणाञ्च ।
 विभक्ताञ्च दायानुरूपमंशम् ।
 गोपशौण्डिकरीक्षपरजनकव्याधस्त्रीणां पतिर्वदद्यात् ।
 वाक्प्रतिपन्नं नादेयं कस्यचित् । कुटुम्बार्थं कृतञ्च ।
 यो गृहीत्वा शृणुं सर्वं स्मोदास्वामीतिसामकम् ।
 न दद्याद्धोमतः पश्चात्तथा बुद्धिमवानुयात् ॥
 वरणि प्रत्यये दाने प्रातिभाज्यं विधीयते ।
 आद्यौ ॥ यित्वे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥
 बह्वध्रेन् प्रतिभुवो दसुस्तेऽधं यथाकृतम् ।
 अर्भेऽविशेषिते तेषु धनिकच्छन्दतः क्रिया ॥
 यमर्थं प्रतिभूर्दशादनिषेनोपपीडितः ।
 शृणिकस्तं प्रतिभुवं द्विगुणं दातुमर्हति ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ लेख्यं त्रिविधं राजसाक्षिकं ससाक्षिकमसाक्षिकञ्च ।
राजाधिकरणे तत्रियुक्तकायस्थकृतं तदध्यक्षकरचिह्नितं
राजसाक्षिकम् ।

यत्र कचन येन केनचिद्विलिखितं
साक्षिभिः स्वहस्तचिह्नितं ससाक्षिकम् ।
स्वहस्तलिखितमसाक्षिकम् । तद्व्यवहारितमप्रमाणम् ।
उपब्रिहताश्च सर्व एव ।

दूषितकर्म दुष्टसाक्ष्यं तत्ससाक्षिकमपि ।
तादृग्विधेनलिखितञ्च ।

स्त्रीबालाश्चतन्त्रमत्तोन्मत्तभीतताडितकृतञ्च ।
देशाचाराविरुद्धं व्यक्ताधिकृतलक्षणमलुप्तक्रमाक्षरं प्रमाणम् ।

वर्णैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः पत्रैरेव च युक्तिभिः ।
सन्दिग्धं साधयेल्लेख्यं तद्युक्तिप्रतिरूपितैः ॥
यत्रणीं धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।
म्रियते यत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अथ साक्षिणः न राजत्रोत्रिषप्रजितकितवत्स्वरपराधीन-
स्त्रीवालसाहसिकाविद्वद्धमतोन्मत्तामिरास्तपतिवशु-
वृणार्त्तन्यसनिरागान्धाः ।

रिपुमित्रार्थसम्बन्धिविकर्मदृष्टदोषसहायाश्च ।

अनिर्हिष्ठस्तु साक्षिस्वे यत्रोपेत्य ब्रूयात् । एकव्यासाक्षी ।

स्तेयसाहसयादण्डपातन्यसंग्रहेषु साक्षिणो न परीक्ष्याः ।

अथ साक्षिणः कुलजावृत्तयिचसम्पन्ना यज्वनस्तपस्थिनः

पुत्रिणोधर्मज्ञाअधीयानाः सत्यवन्तस्त्रेयिष्यवृद्धाश्च ।

अभिहितगुणसम्पन्नवभयानुमतएकोऽपि ।

द्वयोर्विददमानयोरेत्य पूर्ववादस्तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः ।

आध्व्यं कार्यवशाद्यत्र पूर्वपक्षस्यभवेत्तत्र प्रतिवादिनोऽपि ।

उद्दिष्टसाक्षिणि मृते देशान्तरगते वा तदभिहितज्ञातारःप्रमाणम्

समक्षदर्शनात् साक्षी श्रवणाद्वा ।

साक्षिणश्च सत्येन पूयन्ते । वर्णिनी यत्र वधस्तत्रानृतेन ।

तत्त्वावनाय कुम्भाण्डोभिर्द्विजोऽग्निं जुहुयात् ।

शूद्र एकाद्विकं गोदराकस्य प्राप्तं वचात् ।

स्वभावविच्छित्तौ मुखवर्णविनाशेऽसम्बद्धप्रलापे च

कूटसाक्षिणं विज्ञात् ।

साक्षिण्यद्वाह्यादित्योदये कृत्वापयान् पृच्छेत् ।

ब्रूहीति प्राक्ष्णं पृच्छेत् । सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् ।

गोबीजकाञ्चनैर्वेश्याम् । सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् ।
 साक्षिणः श्रावयेत् ।
 ये महापातकिनो लोका ये चोपपातकिनस्ते कूटसाक्षिणामपि ।
 जननमरणान्तरे कृतहानिश्च ।
 सत्येनादित्यस्तपस्ति सत्येन भाति चन्द्रमाः ।
 सत्येन वाति पवनः । सत्येन भूर्धारयति ।
 सत्येनापस्तिवृन्ति । सत्येनाग्निस्तिष्ठति ।
 खल्वच सत्येन । सत्येन देवाः । सत्येन यज्ञाः ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥
 जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये तृष्णीम्भूता उपासते ।
 ते कूटसाक्षिणा पापैस्तुल्या दण्डेन वात्यथ ॥
 एवं हि साक्षिणः पृथ्वेद्वर्णानुक्रमतो नृपः ।
 यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ॥
 अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ।
 बहुत्वं प्रतिगृहीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ॥
 समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ।
 यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाक्ष्यनृत्वं वदेत् ।
 तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं वाप्यकृतं भवेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अथ साक्षिणः न राजश्रोत्रियप्रव्रजित्तकितवतस्करपराधीन-
स्त्रीवालसाहसिकाविवृद्धमत्तोन्मत्तामिशस्तपतितश्रु-
तृष्णार्तव्यसन्निरागान्धाः ।

रिपुनिवार्धसम्यन्धिकर्मदृष्टोपसहायाश्च ।

अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे यद्योपेत्य ब्रूयात् । एकश्चासाक्षी ।

स्तेयसाहसवान्दण्डपाकुज्यसंप्राहणेणु साक्षिणो न परीक्ष्याः ।

अथ साक्षिणः कुलजावृत्तचित्तसम्पन्ना यन्वनस्तपस्विनः

पुत्रिणोधर्मज्ञाभधीयानाः सत्ययन्तश्चैविरुद्धाश्च ।

अभिहितगुणसम्पन्नवभयानुमतएकोऽपि ।

द्वयोर्विषदमानयोर्वस्य पूर्वपादस्तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः ।

आधर्म्यं कार्ययशाश्च पूर्वपक्षस्यभवेच्च प्रतिवादिनोऽपि ।

अदिष्टसाक्षिणि मृते देशान्तरगते वा तदभिहितज्ञातारः प्रमाणम्
समभ्यदर्शनान् साक्षी भवणात् ।

साक्षिणश्च सत्येन पूयन्ते । यजिनां यत्र यद्यस्तत्रानृतेन ।

तत्प्रावनाय कुम्माण्डीभिर्द्वित्रोऽग्निं जुहुयात् ।

यूद्रे एकाद्विकं गोदराक्ष्यं प्रासं दद्यात् ।

स्यभावविच्छिन्नो मुग्धवर्णविनाशेऽसम्यग्द्वप्रलापे च

पूटसाक्षिणं विद्यात् ।

साक्षिणश्चाद्रूयादित्योदये कृत्तशपथान् वृच्छेत् ।

मूहीनि प्राक्ष्णं वृच्छेत् । मत्तं मूहीति राजन्यम् ।

गोवीजकाश्वनैर्वैश्यम् । सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् ।

साक्षिणः श्रावयेत् ।

ये महापातकिनो लोका ये शोपपातकिनस्ते कूटसाक्षिणामपि ।

जननमरणान्तरे कृतहानिश्च ।

सत्येनादित्यस्तपति सत्येन भाति चन्द्रमाः ।

सत्येन वाति पवन । सत्येन भूर्धारयति ।

सत्येनापस्तिष्ठन्ति । सत्येनाग्निस्तिष्ठति ।

सर्व्व सत्येन । सत्येन देवाः । सत्येन यज्ञाः ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्त्वं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥

जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये तुष्टीम्भूता उपासते ।

ते कूटसाक्षिणा पापैस्तुल्या दण्डेन वाप्यथ ॥

एवं हि साक्षिणः कृत्रेद्वर्णानुक्रमतो नृपः ।

यस्योबुः साक्षिणः सत्यां प्रतिक्षा स जयी भवेत् ॥

अन्यथायादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ।

बहुत्वं प्रतिगृहीयान् साक्षिद्वैधे नराधिपः ॥

समेपु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ।

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाक्ष्यनृत्तं वदेत् ।

तत्तत्कार्यं निवर्त्तव कृतं वाप्यकृतं भवेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

सा च न वाति वायौ ।

न कुष्ठसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः ।

शरद्व्रीध्मयोश्च न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विपं देयं-
प्रावृषि च न श्लेष्मज्याभ्यर्हितानां भीरूणां-
श्वासकासिनामम्बुजीविनाञ्चोदकम् ।

हेमन्तशिशिरयोश्च नास्तिकेभ्यः कोशो देयः-
न दशो व्याधिमयकोपसृष्टे च ।

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदयउपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ ॥

इति वैष्णवं धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

अथ धटः ।

चतुर्हस्तोच्छ्रितो द्विहरतायतः ।

तत्र सारपृष्ठोद्भवपञ्चद्विस्तायतोभयतः शिष्या तुला ।

ताञ्च सुवर्णकारकास्यकाराणामन्यतमोविधृयात् ।

तत्र चैकस्मिन् शिष्ये पूरुषमारोपयेद्द्वितीये प्रतिमानं शिलादि ।

प्रतिमानपुरुषौ समधृतौ सुचिद्विती कृत्वा पुरुषमवतारयेत् ।

धटञ्च समयेन गृह्णीयात् तुलाधारञ्च ॥

ब्रह्मणो ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलाधारयतोमृषा ॥

धर्मपरायवन्नैर्धृष्ट इत्यभिधीयते ।

त्यमेव धृष्ट ! जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥

व्यवहाराभिरास्तोऽयं मानुषस्तुल्यते त्वयि ।

तदेनं संशयाद्दस्माद्धर्मत्वज्ञानुमर्हसि ॥

तत्तत्स्वारोपयेच्छिष्ये भूय एवाथ तं नरम् ।

तुलितो यदि यद्वै तत्ततः स धर्मतः शुचिः ॥

शिक्ष्यद्वेदेऽक्षभङ्गेषु भूयस्त्वारोपयेन्नरम् ।

एवं निःसंशयं ज्ञानं यतो भवति निर्णयः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

अथारिणः ।

पोदशाद्दुर्लं तावदन्तरं मण्डलं सातकं कुर्यात् ।

ततः प्राङ्मुखस्य प्रसारितभुजत्रयस्य समाश्रित्य पत्राणि
करयोर्दद्यात् ।

तानि च करद्वयसहितानि सूत्रेण वेष्टयेत् ।

तत्तस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्डं पञ्चशत्पलिकं संन्यसेत् ।
तमादाय नातिद्रुतं नाविलम्बितं मण्डलेषु पदन्यासं कुर्वन् व्रजेत् ।
ततः सप्तमं मण्डलमतीत्य भूमौ पिण्डं जह्यात् ।

यद्यन्यचिह्नितकरस्तमशुद्धं विनिर्द्दिशेत् ।
न दग्धः सर्वथा यस्तु स वै शुद्धो भवेन्नरः ॥
भयाद्वा पातयेद्यस्तु दग्धो वा न विभाव्यते ।
पुनस्तं धारयेत् पिण्डं समयस्याविशोधनात् ॥
करो विमृदितव्रीहेस्तस्यादादेव लक्षयेत् ।
अभिमन्त्र्यास्य करयोर्लोहपिण्डं ततो न्यसेत् ॥
त्वमग्ने ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेवाग्ने ! विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वातुमर्हसि ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ।

अधीदकम् ।

गृहीत्याद्युपमाहमस्यजलौकादिवर्जितेऽम्भसि ।
 नत्र नाभियग्नम्यारागद्वेषिणः पुरुषस्यान्यस्य जानुनो
 गृहीत्याभिमन्त्रितातम्भः प्रविशेत् ।
 तत्समकालञ्च नातिक्रम्यदुना धनुषा पुष्पोऽथः
 शार्ङ्गं कुर्यात् ।

सञ्चापञ्च पुरुषो यत्नेन शरमानयेत् ।
 तत्प्रप्ये यो न दृश्येत स शुद्धः परिकीर्तितः ॥
 अन्यथा त्ययिद्रुद्धः स्यादेकाग्रस्यापि वृश्नि ।
 स्वमम्भः ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षियन् ॥
 त्वमेवाम्भो ! विजानीषे न विदुर्यामि मानुषाः ।
 श्रवणदाराभिरास्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।
 तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अथ विषम् ।

विषाण्यदेयानि सर्वानि ऋते हिमाचलोद्भवाञ्छाङ्गात् ।
तस्य च यवसप्तकं घृतप्लुतमभिशास्तायदद्यात् ।

विषं वेगक्रमापेतं सुखेन यदि जीर्यते ।

विशुद्धं तमिति ह्यस्या दिवसान्ते विसर्जयेत् ॥

विपत्वा द्विषमत्वाच्च क्रूर ! त्वं सर्वदेहिनाम् ।

त्वमेव विष ! जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥

व्यवहाराभिशास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेतं संतयादस्माद्धर्मतन्त्रातुमर्हसि ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अथ कोशः ।

उमान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात् प्रसृतिव्रतं पिबेत् ।

इदं मया न कृतमिति क्याहरन् देवताभिमुखः ।

यस्य पश्येद्विस्मयाद्वात्रिसप्तद्वादयापि वा ॥

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा ।

तमशुद्धं विजानीयात्तथा शुद्धं विपर्यये ।

दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्धर्मिको नृपः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति ।

स्ये क्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः ।

नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन वोत्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः ।

पुत्रिकापुत्रस्तृतीयः ।

यस्तस्याः पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका-

पुत्रिकाविभिना प्रतिपादिता पितृभ्रातृविहीना पुत्रिकैव ।

पौनर्भवधत्तुर्थः अधत्ता भूमः संस्कृता पुनर्भूः ।

भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा । कान्तीनः पञ्चमः ।

पितृगृहेऽसंस्कृतवैवोत्पादितः ।

स च पाणिप्राहस्य गृहे च गृहोत्पन्नः षष्ठः ।

यस्य तत्पत्न्यस्तस्यासौ सहोदः सप्तमः ।

गर्भिणी या संस्कृत्यते तस्याः पुत्रः स च पाणिप्राहस्य-

दत्तकभ्रातृमः ।

स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः क्रीतश्च नवमः ।

स च येन क्रीतः स्वयमुपगतो दशमः ।

स च यस्योपगतः अपविद्वस्त्रेकादशः ।

पित्रा मात्रा च परित्यक्तः स च येन गृहीत-

यत्र कचनोत्पादितश्च द्वादशः ।

एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् । स एव दायहारः ।

स चान्यान्विभृयात् ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अनूदानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात् ।
पतितकुटीराचिकित्सरोगविकला स्त्वभागहारिणः ।
ऋषयग्राहिभिस्ते भर्तव्याः ।
तेपाश्चौरसाः पुत्रा भागहारिणः ।
न तु पतितस्थ पतनीये कर्मणि कृते त्वनन्तरोत्पन्नाः ।
प्रतिलोमास्तु स्त्रीषु चोत्पन्नाश्चाभागिनः
तत्पुत्राः पैतामहेऽप्यर्थे अंशग्राहिभिस्ते भरणीयाः ।
यश्चार्यहरः स पिण्डदायी ।
एकोढानामप्येकस्याः पुत्रः सर्वासां पुत्र एव च ।
भ्रातृणामेकजातानां च ।
पुत्रः पितृवित्तालाभेऽपि पिण्डं दद्यात् ।
पुत्राग्नौ नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च गच्छति ।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैर्जीवतोमुखम् ॥
पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमस्तुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम् ॥
पौत्रदोहित्रयोर्लोकं विशेषो नोपपद्यते ।
दोहित्रोऽपि ह्यपुत्रं तं सन्तारयति पौत्रवत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

समानवर्णासु पुत्राः सवर्णा भवन्ति ।
 अनुलोमासु मातृवर्णाः । प्रतिलोमास्वार्यविगर्हिताः ।
 तत्र वैश्यापुत्रः शूद्रेणायोगवः ।
 पुक्तसमागधौ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्यां ।
 चाण्डालवैदेहकसुताश्च ब्राह्मणीपुत्राः शूद्रविट्क्षत्रियैः ।
 सङ्करसङ्कराश्चासंख्येयाः । रज्जावतरणमायोगवानां ।
 व्याधता पुक्तानां । स्तुतिक्रिया मागधानां ।
 धन्यपातित्वं चाण्डालानाम् ।
 स्त्रीरक्षा तज्जीवनश्च वैदेहकानाम् । अश्वसारथ्यं सूतानां ।
 चाण्डालानां षड्भिर्ग्रामनिवसनं मृतचैलधारणमिति विशेषः ।
 सर्वेषां च समानजातिभिर्विहरतः स्वपितृवित्तानुहरणश्च ।
 सङ्करे जातयत्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा वैदित्यागोऽनुपस्कृतः ।
 स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षोडशोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

पिता चेत् पुत्रान् विभजेत्तस्य स्त्रीच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थः ।
 पैतामहे त्वर्थे पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम् ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

पितृविभक्ताविभागानन्तरोत्पन्नस्य भागं दद्यात् ।
 अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि । तदभावे दुहितृगामि ।
 तदभावे पितृगामि । तदभावे मातृगामि ।
 तदभावे भ्रातृगामि । तदभावे भ्रातृपुत्रगामि ।
 तदभावे बन्धुगामि । तदभावे सकुल्यगामि ।
 तदभावे सहाध्यायिगामि ।
 तदभावे ब्राह्मणधनवज्रं राजगामि । ब्राह्मणार्थं ब्राह्मणानाम् ।
 धानप्रस्थधनमाचार्य्योगृहीयात् शिष्योवा ।

संसृष्टिस्तु संसृष्टी सोदस्त्य तु सोदरः ।

दद्यादपहरेच्छरां जातस्य च मृतस्य च ॥

पितृमातृसुतभ्रातृवत्तमभ्यग्न्युपागतम् ॥

आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुलकमन्वावेयकमिति श्रौतम् ।

ब्राह्मादिषु चतुर्षु यियाहेष्वप्रजायामतीताया तद्भर्तुः ।

शेषेषु च पिता हरेत् ।

सर्वध्वेय प्रसूताया यद्धनं तद्दुहितृगामि ।

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्करो धृजो नन्ते ।

न तं भजेरन् दायदा भजमानाः पत्न्ये वे ॥

अनेकपितृकाणांश्च पितृतो भागव्यता ।

यस्य यत् पितृकं रिक्तं स तद्गृह्णति नन्दः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥

॥ अथ जप्रादशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य चतुर्षु वर्णेषु चेत्पुत्रा भवेयुस्ते पैतृकमृक्यं दशधा-

विभजेयुः तत्र ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽशानादद्यात् ।

क्षत्रियापुत्रस्त्रीन् । द्वावंशौ वैश्यापुत्रः ।

शूद्रापुत्रस्त्वेकं अथ चेच्छूद्रापुत्रवर्जं ब्राह्मणस्य पुत्रत्रयं-

भवेत्तदा तद्धनं नवधा विभजेयुः ।

चर्णानुक्रमेण चतुस्त्रिभिर्भागकृतान्शानादद्युः ।

वैश्यवर्जं सप्तधाकृतं चतुरस्त्रीनेकञ्चादयः ।

क्षत्रियवर्जं सप्तधाकृतं चतुरो द्वावेकञ्च ।

ब्राह्मणवर्जं षड्धाकृतं त्रीन् द्वावेकञ्च ।

क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याशूद्रापुत्रेण्यमेव विभागः ।

अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियो पुत्रौ स्यातां तदा सप्तधा-

कृतान्नान् ब्राह्मणश्चतुरोऽशानादद्यात्स्त्रीन् राजन्यः ।

अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ तदा षड्धाविभक्तस्य-

चतुरोऽशान् ब्राह्मण आदद्याद्द्वावंशौवैश्यः ।

अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा तद्धनं-

पञ्चधा विभजेयातां चतुरोऽशान् ब्राह्मणस्त्वादद्यादेकं शूद्रः ।

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियवैश्यौ स्यातां तदा तद्धनं-

पञ्चधा विभजेयातां त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्याद्द्वावंशौ वैश्यः ।

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा-

तद्धनं चतुर्धा विभजेयातां त्रीनंशान् क्षत्रियस्त्वादद्यादेकं शूद्रः ।

अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा वैश्यशूद्रौ पुत्रौ स्यातां-

स्यातां तदा तद्धनं त्रिधा विभजेयार्तो द्वावंशौ वैश्यस्त्वा-
दद्यादेकं शूद्रः ।

अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सर्वहराः ।
क्षत्रियस्य राजन्यवैश्यौ । वैश्यस्य वैश्याः । शूद्रः शूद्रस्य ।
द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः पुत्रोऽर्द्धहरः ।

अपुत्रऋषयस्य या गतिः सात्रार्द्धस्य द्वितीयस्य ।
मातरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्यः ।

अनूढाश्च दुहितरः । समवर्णाः पुत्राः समानंशान्तावधुः ।
ज्येष्ठाय श्रेष्ठमुद्गारं दधुः ।

यदि द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ स्यातामेकः शूद्रापुत्रस्तदा ब्राह्मणपुत्र-
वष्टौ भागानादद्यातामेकं शूद्रापुत्रः ।

अथ शूद्रापुत्रावुभौ स्यातामेको ब्राह्मणीपुत्रस्तदा पञ्चविभक्त-
स्यार्थस्य चतुरोऽंशान् ब्राह्मणस्त्वादद्याद्द्वावंशौ शूद्रापुत्रौ ।
अनेन क्रमेणान्यत्राप्यंशकल्पना भवति ।

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठं तत्र न विद्यते ॥

अनुपधनं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।
स्वयमीदितलब्धं तत्राकामो दातुमर्हति ॥

पैतृकन्तु यदा द्रव्यमनवाप्य यदानुयात् ।
न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

वस्त्रं पत्रमलङ्कारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगश्रेष्ठं प्रचारश्च न विभाज्यश्च पुस्तकम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेत् । न शूद्रं द्विजेन ।

पितरं मातरश्च पुत्रानिर्दरयुः ।

न द्विजं पितरमपि शूद्राः ब्राह्मणमनार्थं ये ब्राह्मणा-

निर्हरन्ति ते स्वर्गलोकभाजः ।

निर्हृत्य च बान्धवं प्रेतं सत्कृत्याप्रदक्षिणेन चित्तामभि-

गम्याप्सु सवाससो निमज्जनं कुर्युः ।

प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्यैकपिण्डं कुशेषु दधुः ।

परिवर्त्तितवाससश्च निम्यपत्राणि विदश्य द्वावर्ग्यस्मनि-

पदन्यासं कृत्वा गृहं प्रविशेयुः ।

अक्षताश्चाम्नौ क्षिपेयुः चतुर्थे दिवसेऽक्षिसञ्चयं कुर्युः ।

तेषाञ्च गङ्गाभ्यसि मक्षेपः ।

थायत् सङ्क्षयमसि पुरुषस्य गङ्गाभ्यसि तिष्ठति-

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकमधितिष्ठति ।

यावदाशीर्चं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डमेकञ्च दधुः ।

क्रीतलम्भारानाञ्च भवेयुः । अमांसाशनाञ्च ।

स्थण्डिलशायिनश्च । पृथक् शायिनश्च ।

भ्रामात्रिष्कन्याशीचान्ते कृतश्मशुकस्माणिस्तिलकलकैः-

सर्पपकलकैर्व्या स्नाताः परिवर्त्तितवाससो गृहं प्रविशेयुः ।

तत्र शान्तिं कृत्वा ब्राह्मणानाञ्च पूजनं कुर्युः ।

देवाः परीक्षदेवाः प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणाः ।

ब्राह्मणैर्लोका भार्यन्ते ।

विंशोऽध्यायः ।

ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।

ब्राह्मणाभिहितं चाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित् ॥

यद्ब्राह्मणारतुः प्रवृत्तमा वदन्ति तद्देवताः प्रत्यभिनन्दयन्ति ।

तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥

दुःखान्वितानां मृतवान्धवानामाश्वासनं कुर्युरदीनसत्त्वाः ।

याक्यैस्तुयैर्भूमि तथाभिधास्ये वायधान्यहं तानि मनोऽभिरामे ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनविंशोऽध्यायः ॥

—०४०—

॥ अथ विंशोऽध्यायः ॥

यदुत्तरायणं तद्दहर्देवानाम् । दक्षिणायनं रात्रिः ।

सम्प्रत्सरोऽहोरात्रः तत्त्रिंशता मासाः मासा द्वादश वर्षम् ।

द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम् । द्विगुणानि द्वापरम् ।

त्रिगुणानि त्रेता चतुर्गुणानि कृतयुगम्-

द्वादशवर्षसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम् ।

चतुर्युगानामेकसप्ततिर्मन्वन्तरम् । चतुर्युगसहस्रम्भ्रकल्पः ।

स च पितामहस्याहः । तावती चास्य रात्रिः ।

एवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्व्वस्यैव-

ब्रह्मणोवर्षशर्मायुः ।

ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसः ।

तस्यान्ते महाकल्पः । तावत्येवास्य निशा ।

पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति ।

नच भविष्याणाम् । अनाद्यन्तता कालस्य ॥

... एवमस्मिन्निरालम्ब्य काले सततयाचिनि ।

न तद्भूतं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्भूवा ॥

गङ्गायाः सिकताधारास्तथा वर्षति वासवं ।

शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥

चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः ।

सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥

यदूनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ।

यिनष्टानीह कालेन मनुजेष्वथ का कथा ॥

राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः ।

देवा ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निधनं गताः ॥

ये समर्था जगत्कस्मिन् सृष्टिसंहारकारिणः ।

तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि दुरतिक्रमः ॥

आक्रम्य सर्वः कालेन परलोकश्च नीयते ।

कर्मपाशवशो जन्तुः का तत्र परिदेवना ॥

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

अर्थे दुष्परिहार्येऽस्मिन्नास्ति लोके सहायता ॥

शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥

मुकृतं दुष्कृतञ्चोभौ सहायो यस्य गच्छतः ।

वान्धवैस्तस्य किं कार्यं शोचद्भिरथवा न वा ॥

विंशोऽध्यायः ।

बान्धवानामशीचे तु स्थितिं प्रेतो न विन्दति ।
 अतस्त्वभ्येति तानेव पिण्डतोयप्रदायिनः ॥
 अवाङ् सपिण्डीकरणात् प्रेतो भवति यो मृतः ।
 प्रेतलोकगतस्याङ्गं सोऽकुम्भं प्रयच्छत ॥
 पितृलोकगतश्चाङ्गं श्राद्धे भुङ्क्ते स्ववामयम् ।
 पितृलोकगतस्यास्य तस्मान्छ्राद्धं प्रयच्छत ॥
 देवत्वे यातनास्थाने तिर्य्यग्योनौ तदैव च ।
 मानुष्ये च तथाप्नोति श्राद्धं दत्तं स्ववान्धवैः ॥
 प्रेतस्य श्राद्धकर्तुंश्च पुष्टिः श्राद्धे कृते ध्रुवम् ।
 तस्मान्छ्राद्धं सदा कार्यं शोकं त्वक्ता निरर्थकम् ॥
 एतावदेव कर्त्तव्यं सदा प्रेतस्य बन्धुभिः ।
 नोपकुर्यान्नरः शोकात् प्रेतस्यात्मन एव वा ॥
 दृष्ट्वा लोकमनाक्रन्दं स्त्रियमाणांश्च बान्धवान् ।
 धर्ममेकं सहायार्थं वरयध्वं सदा नराः ॥
 मृतोऽपि वांन्धवः शक्तो नानुगन्तुं नरं मृतम् ।
 जायावज्जं हि सवेस्य धाम्न्यः पन्था विरुध्यते ॥
 धर्मएकोऽनुयात्येनं यत्र क्वचन गामिनम् ।
 नन्वसारे नृलोकेऽस्मिन् धर्मं कुरुत मा चिरम् ॥
 श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्निकम् ।
 न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वाऽकृतम् ॥
 क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम् ।
 वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥

न कालस्य प्रियः कश्चिद्द्वेष्यश्चास्य न विद्यते ।
 आयुष्ये कर्मणि श्रोणे प्रसह्य हरते जनम् ॥
 नाप्राप्तकालो म्रियते विद्वः शरशतैरपि ।
 कुशाग्नेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥
 नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्ज्ञपाः ।
 प्रायान्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥
 आगामिनमनघं हि प्रविधानशतैरपि ।
 न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिदेवना ॥
 यथा घेनुसहस्रेषु बत्सो विन्दति मातरम् ।
 तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारं विन्दते ध्रुवम् ॥
 अन्तरिक्षादीनि भूतानि व्यसृज्यमानि चाण्यध ।
 अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥
 वेदिनोऽग्निम् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
 तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥
 गृह्णातीह यथा बलं त्यक्त्वा पूर्वधृतास्वरम् ।
 गृह्णात्येवं त्वं देहं देही कर्मनियन्धनम् ॥
 नैनं धिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 नचैनं फलेद्व्यन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥
 अप्त्रेयोऽयमदाहोऽयमनलेदोऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सततगः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हथ ॥
 इति वैष्णवं धर्मशास्त्रे विशोऽध्यायः ॥

अथाशौचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपाद आचान्तस्त्वेवंविधान् ब्राह्मणान् यथाशक्त्युदङ्मुखान् गन्धमाल्य-
वस्त्रालङ्कारादिभिः पूचितान् भोजयेत् ।

एकवन्मन्त्रानूहेतैकोदिष्टे ।

उच्छिष्टसन्निधावंकमेव तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत् ।
भुक्तवत्सु प्राद्वरणेषु दक्षिणयाभिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां
दत्ताक्षय्योदकश्चतुरङ्गुलपृथ्व्योस्तावदन्तरास्तावद्धःस्ताता
वितस्त्यायवास्तिन्नः कर्पूः कुर्यात् ।

कर्पूं समीपे चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिक्षीर्य तत्रैकै-
कस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् ।

सोमाय पितृमते स्वधा नमः ।

अग्नये फव्यवाहनाय स्वधा नमः ।

यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः ।

स्थानत्रये च प्राम्बत्पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् ।

अग्नदधिघृतमधुमांसैः कर्पूं त्रयं पूरयित्वैतदिति जपेत् ।

एवं मृताहे प्रतिमासं कुर्यात् ।

सम्प्रसरान्ते प्रेताय तत्पित्रो तत्पितृणामहाय तत्प्रपितामहाय-
च ब्राह्मणान् देवपर्वान् भोजयेत् ।

अत्राग्नीकरणमावाहनं पाद्यञ्च कुर्यात् ।

संसृजतु त्वा पृथिवीसमानीव इति च प्रेतपाद्यपात्रो-
पिहपाद्यपात्रत्रये योजयेत् ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्यात् ।

माह्वणांश्च स्वाचान्तान्दत्तदक्षिणांश्चानुमंज्य विसर्जयेत् ।
 सतः प्रेतपिण्डं पायपायोदकवत् पिण्डत्रये निदध्यात् ।
 कर्पूत्रयसन्निकर्षेऽयेवमेव ।
 सपिण्डीकरणं मासिकार्थवद्द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा
 त्रयोदशेऽहि वा कुर्व्यात् ।
 सन्ध्रवजं हि शूद्राणां द्वादशेऽहि ।
 सन्ध्रवजं सन्ध्रवजं यद्यधिमासो भवेत्तदा मासिकार्थं
 दिनमेकं च वर्द्धयेत् ।

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्प्यमेवं तथा भवेत् ।
 चायज्जीवं तथा कुर्व्याच्छ्रद्धन्तु मतिवत्सरम् ॥
 अर्थाक् सपिण्डीकरणं यद्य सन्ध्रवजरात् कृतम् ।
 तस्याप्यर्घ्यं सोदकुम्भं दद्यात्तृपं द्विजन्मने ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकविंशोऽध्यायः ॥

॥ अध द्वाविंशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जननमरणयोर्द्वादशमशीचम् ।
 द्वादशाहं राजन्यस्य । पञ्चदशाहं वैश्यस्य । मासं शूद्रस्य ।
 सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
 अशौचे होमदानप्रतिग्रहस्वाध्याया निवर्त्तन्ते ।
 नशौचे कस्यचिदंशमस्तीयात् ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवाजगदनाति तस्य-
चायदशौचं यावत्तेषाम् ।

अशौचापगमे प्रयश्चित्तं कुर्व्यात् ।

सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्न-
स्त्रिरधमर्पणं जपवोत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् ।

क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्तेतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्धति ।

वैश्याशौचे राजन्यश्च ।

वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । ब्राह्मणाशौचे राजन्यः-

क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्रवन्ती मासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् ।

वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत् ।

शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यव्रतश्चरेत् ।

शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत् ।

शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् ।

पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामिनस्तुल्यमशौचम् ।

मृते स्वामिन्यात्मीयम् ।

हीनवर्णानामधिकवर्णेषु तदपगमे शुद्धिः ।

ब्राह्मणस्य क्षत्रविट्शूत्रेषु षड्वात्रत्रिरात्रौकरात्रौः ।

क्षत्रियस्य विट्शूद्रयोः षड्वात्रत्रिरात्राभ्याम् ।

वैश्यस्य शूत्रेषु षड्वात्रेण । मासतुल्यैरहोरात्रैर्गर्भस्त्रावे ।

जातमृते मृतजाते चाकुलस्य सद्यःशौचम् ।

अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव ।

नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रिया ।

दन्तजाते त्वकृतवृद्धे त्रयोरात्रेण ।

कृतवृद्धे त्वसंस्कृते त्रिरात्रेण । ततः परं यथोक्तकालेन ।
स्त्रीणां विवाहः संस्कारः ।

संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं भवति पितृपक्षे ।

तद्वत्समरणे चेत् पितृवृद्धे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रञ्च ।

जननाशौचमप्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात्तदा पूर्वार्शौचन्यपगमे शुद्धिः । रात्रिशेषे दिनद्वयेन ।

प्रभाते दिनतृयेण । मरणाशौचमध्ये क्षातिमरणेऽप्येवम् ।

श्रुत्वा देशान्तरस्थजनमरणे रोपेण शुष्येत् ।

व्यतीतेऽशौचे सम्यत्सरान्तस्त्वेकरात्रेण ।

ततः परं क्लानेन । आचार्य्ये मातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण ॥

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वांसु भाव्यांसु प्रसूतासु मृतासु च ।

आचार्य्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलस्यशुरश्वशुर्व्यसह।ध्यायि-
शिष्येष्वतीतेष्वेकरात्रेण । स्वदेशराजनि च ।

असपिण्डे स्ववेदमनि मृते च ।

भृग्वग्न्यनाशकाव्युसंभ्रामयिद्युन्नृपहृतानां नाशौचम् ।

न राक्षां राजकर्मणि । न व्रतिनां व्रते ।

न शत्रिणां सत्रे । न कारुणां स्वकर्मणि ।

न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया ।

न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोः ।

न देशविप्लवे । आपद्यपि च कष्टायाम् ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

आत्मत्यागिनः पतिताश्च नाशौचोदकभाजः ।

पतितस्य दासी मृतेऽद्विपादाभ्यां घटमपवर्जयेत् ।

उद्वन्धनमृतस्य यः पाशं च्छिन्द्यात् स तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।

आत्मघातिनां संस्कर्त्ता च । तदश्रुपातकारी च ।

सर्वस्यैव प्रेतस्य बान्धवैः सहाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन ।

अकृते त्वस्थिसन्धये सचैलस्नानेन ।

द्विजः शूद्रप्रेतानुगमनं कृत्वा स्रक्वन्तीमासाद्य तन्निमग्न-

स्त्रिषमर्पणं जप्त्योत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत् ।

द्विजप्रेतस्याष्टशतम् ।

शूद्रः प्रेतानुगमनं कृत्वा स्नानमाचरेत् ।

चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः ।

मैथुने दुःस्यप्ने रुध्निरोपगतकण्ठे वमनविरेकयोश्च ।

श्मश्रुकर्मणि कृते च ।

शवस्पृशश्च स्पृष्टा रजस्वलाचाण्डालयूपाश्च ।

भक्ष्यवर्जं पञ्चनखरावं तदस्थि सस्नेहश्च ।

सर्वेष्वेतेषु स्नानेषु पूर्वं बस्त्रं नाप्राक्षालितं बिभृयात् ।

रजस्वला चतुर्थेऽहि स्नानाच्छुध्यति ।

रजस्वला हीनवर्णा रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदस्नीयाद्यावन्न शुद्धा ।

सवर्णामधिकरणां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वास्नीयात् ।

क्षुत्वा सुत्वा भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा निघ्नीन्य-

वासः परिधाय रथ्यामाक्रन्य मूत्रपुरीषे कृत्वा पञ्चनखस्य-

सस्नेहास्थि स्पृष्ट्वा चाचामेत् ।

विष्णुस्मृतिः ।

चाण्डालश्चेत्रसम्भापने च ।

नाभेरथस्तात् प्रवाहेषु च काचिकर्मलैः सुराभिर्व्योपहतो-
मृतो यैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुष्यति ।

अन्यत्रोपहतो मृतो यैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन ।

वक्तोपहतस्तूर्पाप्य स्नात्वा पश्चमज्येन ।

दशनञ्जदोपहतश्च ॥

वसा शुक्लमसृष्टाजामूत्रविदूषणविह्वलत्वाः ।

श्लेष्माभुद्गुणिका खेदो द्वादशते नृणां मलाः ॥

गौडो माध्वी च पैत्री च विशोया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सव्यां न पातव्या द्विजातिभिः ॥

माधुकर्मक्षयं टाङ्गं कौलं खाज्जूरपानसे ।

मृद्विकारसमाध्वीके प्रैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च ।

राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्टैतानि न दुष्यतः ॥

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेघं समाचरन् ।

प्रेताहारेः समं तत्र दशरात्रेण शुष्यति ॥

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्हृत्य तु मतीं प्रेतान्न प्रतेन वियुज्यते ॥

आदिष्टी नोदकं कुप्याद्ब्रह्मस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं कृत्वा त्रिरात्रेण विशुष्यति ॥

हानतपोऽग्निराहारो मृण्मनोवायुर्गुणान्धनम् ।

वायुः कर्माकंकालौ च शुद्धिकर्तृणि देहिनाम् ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

सर्वेषामेव शौचानामन्नशौचं परं स्मृतम् ।
 योऽन्ते शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥
 क्षान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।
 प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥
 मृत्योयैः शुध्यते शोष्यं नदी बेगेन शुद्ध्यति ।
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः ॥
 अङ्गिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति ।
 विद्यावपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन शुद्ध्यति ॥
 एष शौचस्य ते प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।
 नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणु विनिर्णयम् ॥
 इति धैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मयैर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम् ।
 अत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुद्धयेत् ।
 मणिमयमश्ममयमब्जश्च सप्तरात्रं महीनिखनेन ।
 शृङ्गदंष्ट्रास्त्रिमयं तक्षणेन । दारवं मृण्मयश्च जह्यात् ।
 अत्यन्तोपहतस्य वस्त्रस्य यत्प्रक्षालितं विरज्येत तच्छिन्द्यात् ।
 सौवर्णराजताब्जमणिमयानां निर्लेपानामग्निः शुद्धिः ।
 अश्ममयानां च मसानां प्रहाणाश्च ।

चरुक्षुक्लुवाणामुष्णेनान्भसा ।

विष्णुस्मृतिः ।

यज्ञकर्मणि यज्ञपात्राणां पाणिना संमार्जनेन ।

स्वयशूर्पशकटशुपटोल्लपलानां प्रोक्षणेन ।

शयनयानासनानां च ।

मूत्रनाथ धान्याजिनरज्जुतान्तयवैदलसूत्रकार्पासवाससां च ।

शकृमूलफलपुष्पाणां च । तृणकाष्ठशुष्कपलाशानां च ।

एतेषां प्रक्षालनेन । अल्पानां च । उपैः कौशेयाविकयीः ।

अरिष्टकैः कुतपानाम् । श्रीफलैरंशुपदानाम् ।

गौरसर्पपैः क्षौमाणाम् शृङ्गास्त्रिदन्तमयानां च ।

पद्माक्षैश्च गजोमिकानाम् ।

तान्त्ररीतिप्रपुसीसमयानाममुदकेन ।

भस्मनाकास्यलौहयोः । तक्षणेन दारवाणाम् ।

गोयालैः फलसम्भवानाम् । प्रोक्षणेन संहतानाम् ।

वत्सवनेन द्रव्याणाम् ।

शुद्धादीनामिधुविकाराणां प्रभूतातां गृहनिहितानां-

वार्ष्यामिदनेन

सर्वैरुपयानां च । पुनः पाकेन मृज्ययानाम् ।

द्रव्यवत्कृतशौचानां देवतार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन ।

असिद्धस्याग्नस्य यावन्मात्रमुपहृतं तन्मात्रं परित्यज्यं-

शेषस्य कण्ठनप्रक्षालने कुर्यात् ।

द्रोण्यापधिकं सिद्धयन्नमुपहृतं न दुष्प्रति ।

तस्योपहृतमाद्यमपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाग्निः-

प्रक्षिपेत् चक्षुस्य च प्रदराग्नेदग्नेः

पक्षिजग्यं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
 दूषितं केशकीटैश्च मृदः क्षेपेण शुद्ध्यति ॥
 यावन्नापैत्यमेध्याक्काद्रन्वो लेपश्च तत्कृतः ।
 तावन्मृद्धारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥
 अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्ननरजा मलाः ।
 पन्थानश्च विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः ॥
 रथ्याकर्दमतोयानि सृष्टान्यन्त्यश्चवायसैः ।
 मारुतेनैव शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥
 प्राणिनामथ सर्वेषां मृद्भिरङ्गिश्च कारयेत् ।
 अत्यन्तोपहतानाश्च शौर्षं नित्यमतन्द्रितः ॥
 भूमिष्ठमुदकं पुण्यं वैतृष्यं यत्र गोर्भवेत् ।
 अन्याप्तञ्चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागवम् ॥
 वह्निप्रज्वालनं कुर्व्यात् कूपे पक्वेष्टकाचिते ।
 पश्चादग्न्यं न्यसेत् पश्चान्नवतोयसमुद्भवे ॥
 जलाशयेऽथाल्पेषु स्नावरेषु वसुन्धरे ! ।
 कूपवत् कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥
 त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
 अष्टमद्विर्निर्णिकं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥
 नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पुण्यं यच्च प्रसारितम् ।
 ब्राह्मणान्तरितं मोक्ष्यमाकराः सर्व एव च ॥
 नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
 प्रस्रवे च शुचिर्बत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

श्रभिर्हृतस्य यन्मासं शुचिं तत् परिकीर्तितम् ।
 कन्याद्विष्व हतस्यान्वैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥
 ऊर्द्धं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि निर्दिशेत् ।
 यान्यधस्तान्वमेध्यानि देहाद्यैव मलाश्च्युताः ॥
 मक्षिका विष्णुपक्ष्माद्या गौगोजाश्वमरीचयः ।
 रजोभूजांयुरग्निश्च मार्जाराश्च सदा शुचिः ॥
 नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विष्णुपोज्जे न यान्ति याः ।
 न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरवेष्टितम् ॥
 स्पृशन्ति विन्दवः पादौ च आचामयतः परान् ।
 भौमिर्वैस्ते समावेद्या न तैरप्रयतो भवेत् ॥
 उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।
 अनिधायैव तद्द्रव्यमत्त्वान्तः शुचिर्वाभियात् ॥
 मार्जानोषाञ्जनैर्वैस्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम् ।
 समार्जनेनाञ्जनेन सर्केनोत्प्लेखनेन च ॥
 दण्डेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवाम् ।
 गावः पथिरं मङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रविष्टिताः ।
 गायो पितृन्वते ब्रह्मं गावः सन्वापसूतजाः ॥
 गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।
 पङ्कजमेतत्परमं मङ्गल्यं सर्वदा गवाम् ॥
 गृहोदकं गवां पुण्यं सन्वापत्रिनिस्त्वनम् ।
 गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकलपनाशनम् ।
 गवां प्रासप्रदानेन स्वर्गलोके मदीयते ॥

गवा हि तीर्थे वसतीह गङ्गा पुष्टिस्तथा सा रजसि प्रवृद्धा ।
लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्मस्तासां प्रणामं सतश्च कुर्यात् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या भवन्ति-
तिस्रः क्षत्रियस्य । द्वे वैश्यस्य । एका शूद्रस्य ।
तासां सवर्णविदने पाणिप्राह्यः ।

असवर्णविदने शरः क्षत्रियकन्यया ।
प्रतोदो वैश्यकन्यया । घसनदशान्तः शूद्रकन्यया ।
न सगोत्रा न समानार्पप्रवरा भार्यां विन्देत्-
मादृतत्वा पञ्चमात् पुरुषात् पितृतश्वासप्तमात् ।
नाकुलीनाम् न च व्याधिताम् । नाधिकाङ्गीम् ।
न हीनाङ्गीम् । नातिकपिलाम् । न वाचाटाम् ।
अथाष्टौ विवाहा भवन्ति ।

ब्राह्मो दैव आर्यः प्राजापत्यो गान्धर्व आसुरो-
राक्षसः पैशाचश्चेति । आहूय गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः ।
यज्ञस्य ऋत्विजे दैवः । गोमिथुनप्रद्वेषेनार्यः ।
प्रार्थिताप्रदानेन प्राजापत्यः ।
द्वयोः सकामयोर्मातापितरहितो योगो गान्धर्वः ।

विष्णुस्मृतिः ।

क्रयेणासुरः । युद्धहरणेन राक्षसः ।
सुप्तप्रमत्ताभिगमनात् पैशाचः ।
एतेष्व्याद्यश्चत्वारो धर्म्याः । गान्धर्वोऽपि राजन्यानाम् ।
माद्वीपुत्रः पुरुषादेकविंशतिं पुनीते । दैवीपुत्रश्चतुर्दश ।
आर्षीपुत्रश्च सप्त । प्राजापत्यश्चतुरः ।
ब्राह्मणेन विवाहेन कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं गमयति ।
दैवेन स्वर्गम् । प्राजापत्येन देवलोकम् ।
गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छति ।
पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता-
चेति कन्याप्रदाः । पूर्व्याभावे प्रकृतिस्वः परः परः ।

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्यां कुर्व्यात् स्वयन्वरम् ।
ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥
पितृवैशमनि या कन्या रजः पर्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली क्षेया हरस्ता न विदुष्यति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथ स्त्रीणां धर्माः ।

भर्तुः समानव्रतचारित्वम् ।

श्वश्रुभ्रातृगुरुदेवतातिथिपूजनम् । सुसंस्कृतोपस्करता ।

अमुक्तहस्तता । प्रगुप्तभाण्डता ।

मूलक्रियास्वनभिरतिः । मङ्गलाचारतत्परता ।

भर्तारि प्रयासितेऽप्रतिकर्मक्रिया । परगृहेष्वनभिगमनम् ।

द्वारवेशागवाक्षकेषु नावस्थानम् । सर्वकर्मस्वस्वतन्त्रता ।

वालययौवनवाद्धकेष्वपि पितृभर्तृपुत्राधीनता ।

मृते भर्तारि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ।

नास्ति स्त्रीणां पृथक्कृतो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गं महीयते ॥

पत्यौ जीवति या योषिदुपवासव्रतश्चरेत् ।

आयुः सा हरते भर्तुर्नरकञ्चैव गच्छति ॥

मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

स्वर्गगच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

॥ अथ षड्विंशोऽध्यायः ॥

सवर्णान् बहुभाष्यांस्तु विद्यमानान् ज्येष्ठया सह-
धर्मकार्यं कुर्यात् ।

मिश्रास्तु च कनिष्ठयापि समानवर्णया ।

समानवर्णाभावे त्वनन्तरयैवापदि च । नन्वेव द्विजः शूद्रया ।

द्विजस्य भाष्यां शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् कश्चित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥

होनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजास्तथ ।

कुलान्येव जयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥

दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नादन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षड्विंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

गर्भस्य स्पष्टताद्वाने निषेककर्मम् ।

स्पन्दनात् पुरा पुसवनम् पष्ठेऽष्टमे वा सीमान्तोन्नयनं ।

जाते च दारके जातकर्म । अशौचव्यपगमने नामधेयं ।

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य । वलवत् क्षत्रियस्य । धनोपेतं वैश्यस्य ।

जुगुप्सितं शूद्रस्य । चतुर्थे मास्यादित्यदर्शनम् ।

पष्ठेऽन्नप्राशनम् । तृतीयेऽन्दे चूडाकरणम् ।

एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः ।

तासां समन्त्रको विवाहः ।

गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं । गर्भैकादशे राज्ञः ।

गर्भद्वादशे विशः । तेषा मुञ्जज्यावत्त्वजमप्यो मौञ्ज्यः ।

कार्पासशणाविकान्युपवीतानि वासांसि च ।

मार्गवैयाघ्रवास्तानि चर्मणि ।

पालाशखादिरौद्रुश्चरा दण्डाः ।

केशान्तललाटनासादेशतुल्याः सर्व्व एव वा ।

भवदाद्यं भवन्मध्यं भवदन्तश्च भैक्ष्यचरणम् ।

आपोद्बशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री न्यतिवर्त्तते ।

आर्द्राविंशत् क्षत्रवन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥

अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्री पतिता प्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥

यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यश्च वसनं सत्तदस्य प्रतेऽपि ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तविंशोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

॥ अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

अथ ब्रह्मचारिणां गुरुकुले वासः । सन्ध्याद्वयोपासनम् ।

पूर्वां सन्ध्यां जपेत्तिष्ठन् पश्चिमास्मासीनः ।

कालद्वयमभिपेकाग्निर्कर्मकरणम् ।

अप्सु दण्डयन्मज्जनम् । आहूताभ्ययनम्

गुरोः प्रियहिताचरणम् । मेखलादण्डाङ्गिनोपवीतधारणम् ।

गुरुकुलवर्जं गुणवत्सु भैक्ष्याचरणम् ।

गुर्वतुष्ठातो भैक्ष्याभ्यवहरणम् ।

भ्रातृकृतलयणशुक्तपर्युपितनृत्नगोतस्त्रीमधुमांसाङ्गनोच्छिष्ट-

प्राणिहिंसाशील परिबर्ज्यनम् ।

अथः शय्या । गुरोः पूर्वोत्थानं चरमं संवेशनम् ।

कृतसन्ध्योपासनञ्च गुर्व्यभिवादनं कुर्यात् ।

तस्य च व्यत्यस्तकरः पादाबुपस्पृशेत् ।

दक्षिणं दक्षिणेनेतरमितरेण ।

स्वञ्च नामास्याभिवादनान्ते भोः शब्दान्तं निवेदयेत् ।

तिष्ठन्नासीनः शयानो मुञ्चानः पराङ्मुखश्च-

नास्याभिभाषणं कुर्यात् ।

आसीनस्योपस्थितः कुर्यात्तिष्ठतोऽभिगच्छन्नागच्छतः-

प्रत्युद्गम्य पश्चाद्वावन् धावतः ।

पराङ्मुखस्याभिमुखः दूरस्थस्यान्तिकमुपेत्यः ।

शयानस्य प्रणम्य ।

तस्य च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनः स्यात् ।

नचास्य केवलं नाम ब्रूयात् ।

गतिचेष्टाभाषितादिकं नास्य कुर्यात् ।

तत्रास्य निन्दापरीवादी स्यात्तां न तत्र तिष्ठेत् ।

नास्यैकासनो भवेत् । ऋते शिलाफलकनीयानेभ्यः ।

गुरोगुरौ सन्निहिते गुरुष्वद्वर्त्तत ।

अनिर्विद्रो गुरुणा स्वान् गुरुभ्यामभिवादयेत् ।

बाले समानवयसि बाध्यापके गुरुपुत्रे गुरुष्वद्वर्त्तत ।

नास्य पादौ प्रक्षालयेत् नोच्छिष्टमश्नीयात् ।

एवं वेदं वेदीं वेदान् वा स्वीकुर्यात् । ततो वेदाङ्गानि ।

यस्त्वनधीतयेदोऽन्यत्र धर्मं कुर्यादसौ ससन्तानः शूद्रत्वमेति ।

मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धनम् ।

तत्रास्य माता सावित्री भवति पिता स्वाचार्य्यः ।

एतेनैव तेषां द्विजत्वम् ।

प्राङ्मौञ्जोवन्धनाद्द्विजः शूद्रसमो भवति ।

ब्रह्मचारिणा मुण्डेन जटिलेन वा भाव्यम् ।

वेदस्वीकरणादूर्ध्वं गुर्वनुज्ञातस्तस्मै वरं दत्त्वा स्नायात् ।

ततो गुरुकुल एव जन्मनः शेषं नयेत् ।

तत्राचार्य्ये प्रेते गुरुष्वद्गुरुपुत्रे वर्त्तत ।

गुरुदारेषु सवर्णेषु वा ।

तदभावेऽग्निशुश्रूषुर्नैष्ठिको ब्रह्मचारी स्यात् ॥

एवञ्चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमतन्द्रितः ।

स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहा जायते पुनः ॥

विष्णुस्मृति ।

कामतो रेतस सेको व्रतस्थस्य द्विजन्मन ।
 अतिक्रम व्रतस्यादुर्बलज्ञा ब्रह्मवादिन् ॥
 एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
 साप्तागार चरेद्भैक्ष्य स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥
 तेभ्यो लब्धन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेकालिकम् ।
 उपस्पृशस्त्रिपवणमन्देन स विशुद्ध्यति ॥
 स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विज शुक्रमकामत ।
 स्नात्स्नानार्कमर्षयित्वा त्रि पुनरामित्र्युच जपेत् ॥
 अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिध्व च पावकम् ।
 अनातुर समराग्रमयकीर्णां व्रतश्चरेत् ॥
 तच्चेदभ्युदियात् सूर्य शयान कामकातर ।
 निम्बोचेद्वाप्यपिशानास्त्रपतुपसेदिनम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥

—ॐ०ॐ—

॥ अथ ण्कोनविंशोऽध्यायः ॥

यस्तूपनीय व्रतादेश कृत्वा वेदमभ्यापयेत्तमाचार्यं विद्यात् ।
 यस्त्वेनमल्पेनाभ्यापयेत्तमुपाध्यायमेकादेश वा ।
 यो यस्त्य यत्रे कमाणि कुर्याच्चमृत्स्त्रिज विद्यात् ।
 नापरीक्षितः याजयेत् नाभ्यापयेत् तोषयेत् ॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्च धर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोपरे ॥

विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिस्तेहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयत्ताय न मा नृया धीर्यवती तथा स्याम् ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्य्योपपन्नम् ।

यस्तेन द्रुष्टेत् कतमाश्च नाह तस्मै मा नृया विधिपाय ब्रह्मन् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे-एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ उनत्रिंशोऽध्यायः ॥

ध्रावण्यां पौष्टपद्यां वा ऋन्दास्युपाकृत्यार्द्धपश्वमान-
मास्तानधीयीत ।

ततस्तेषामुत्सर्गं बहिः कुर्यान्नानुपाकृतानां ।

उत्सर्गोपाकर्मणोर्मध्ये वेदाङ्गाव्ययनं कुर्यात् ।

नाधीयीताहोरात्रं चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

न त्वन्तरमहसूतके । नेन्द्रियप्रयाणे ।

न वाति चण्डपवने । नाकालवर्षविद्युत्तन्निषेधे ।

न भूकम्पोल्कापावदिग्दाहेषु ।

विष्णुसृष्टिः ।

नान्तःशवे प्रागे । न शस्त्रसंपाते ।
 न श्वश्रुगाढगर्दभनिह्रादे । न वादिवशब्दे ।
 न शूद्रपतितयोः समीपे ।
 न देवतायतनश्मशानचतुष्पथरथ्यासु । नोदकान्तः ।
 न पीठोपहितपादः । न हस्तश्रोष्ठ्रनौगोयानेषु । न वान्तः ।
 न विरिक्तः । नाजीर्णः । न पथ्यनखान्तरागमने ।
 न रालश्रोत्रियगोप्राणव्यसने । नोपाकर्मणि ।
 नोत्सर्गे न सामध्यनायुम्ययुषी । तापररात्रमधीत्य शयीत ।
 अनियुक्तोऽप्यनभ्यायेष्वभ्ययनं परिहरेत् ।
 यस्मादनभ्ययनाधीतं नेहनामुत्र फलदम् ।
 तदभ्ययनेनामुपः क्षयो गुरुशिष्ययोश्च ।
 तस्मादनभ्यामवजं गुरुणा ब्रह्मलोककामेन विद्या-
 सन्निधयश्चेन्नेषु पचत्तया ।
 शिष्येण ब्रह्मरुभायसानयोगुरोः पादोपसंप्रहणं कार्थ्यम् ।
 प्रणवश्च व्याहर्त्तव्यः ।
 तत्र च यद्वचोऽधीते तेनात्याज्येन पितृणां वृद्धिर्भवति ।
 यद्यनूषि तेन मधुना । यत्सामानि तेन पथसत ।
 यथायवर्णन्तेन मासेन ।
 यत्पुराणेतिहासत्रेदाङ्गधर्मशास्त्राप्यधीते तेनास्वान्नेन-
 यश्च विद्यामासयास्मिद्धोके तया जीवेत् सा तस्य-
 परलोके फलप्रदा भवेत् ।
 यश्च विद्याया यज्ञः परेषां हन्ति ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अनुज्ञातश्चान्यस्मादधीयानात्र विद्यामादद
 तदादानमस्य ब्रह्मणः स्तेयं नरकाय भव
 लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमे
 आददीत यतो ज्ञानं न तं द्रुष्टेत् कदाचन ॥
 उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
 ब्रह्मजन्म हि विप्रयस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
 कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।
 सम्भूतिं तस्य तां विद्यायद्योनाविह जायते ॥
 आचार्यस्तस्य यां ज्ञातिं विधियद्वेदपारगः ।
 उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥
 य आघृणोत्यवितथेन कर्णावदुश्रं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
 तं वै मन्येत् पितरं मातरश्च तस्मै न द्रुष्टेत् कृतमस्य जानन् ॥

इति षण्णे धर्मशास्त्रे त्रिंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ अथ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

त्रयः पुरुषस्यातिगुरो भवन्ति ।
 माता पिता आचार्यश्च ।
 तेषां नित्यमेव शुश्रूषणा भवितव्यम् ।
 यत्ते ब्रूयुस्तत्कुर्व्यान् । तेषां प्रियहितमाचरेन् ।
 न तैरननुज्ञातः किञ्चिदपि कुर्यान् ।

एत एव त्रयोवेदा एत एव त्रयः सुराः ।
 एत एव त्रयो लोका एत एवा त्रयोऽनयः ॥
 पितागार्हपत्योऽग्निर्दक्षिणाग्निर्माता गुरुराहवनीयः ।
 सर्वे उत्साहता धर्मो यस्यै ते त्रय आहताः ॥
 अनाहतास्तु यस्यै ते सर्व्यास्तास्थाफलाः क्रियाः ।
 इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ॥
 गुरुभक्त्या त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुवे ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

राजर्षिभूमौ त्रियाधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्यमातामह-
 मातुलभ्रातृज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्य्यवत् ।
 पत्न्या एतेषां सवर्णाः ।
 मातृपुत्रा पितृपुत्रा ज्येष्ठा स्वसा च ।
 भ्रातृपितृव्यमातुलर्त्विजा कनीयसा प्रत्युत्थान-
 मेषाभि चादनम् ।
 हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्पर्शनम् ।
 गुरुपत्नीनां गार्धोत्सादनाञ्जनप्रेसासंयमनपादप्रक्षालनं
 न कुर्यात् ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

असस्तुतापि परपत्नी भगिनीति वाच्या पुत्रीति मातेति वा ।

न च गुरुणा त्वमिति ब्रूयात् ।

तदतिक्रमे निराहारो दिवसान्ते त प्रसाद्याशनीयात् ।

न च गुरुणा सह विगृह्य कथां कुर्व्यात् ।

नैव चास्य परीषादम् । न चानभिप्रेतम् ।

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्यह पादयो ।

पूर्णं विंशतिधर्पे च गुणदोषौ विजानता ॥

कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

अभिवादनकं कुर्व्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥

विप्रोष्य पादमहणमन्यहम्भाभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सता धर्ममनुस्मरन् ॥

वित्तं यन्धुर्वयं कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मानस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥

प्राक्ष्य दशवर्षं च शतवर्षं च भूमिपम् ।

पिता पुत्रौ विनानीयाद्प्राक्ष्यन्तु तयोः पिता ॥

विप्राणां ज्ञानतो ऽपेक्ष्य क्षत्रियाणान्तु वीर्यतः ।

वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मनः ॥

इति वैष्णवं धर्मशास्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

॥ अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभारब्धं रिपुभयं सुधोरं भवति ।

परिग्रहप्रसङ्गाद्विशेषेण गृहाश्रमिनः ।

तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोप-

पातकेषु प्रवर्तते ।

जातिभ्रंशकरेषु सङ्करीकरणेष्वपात्रीकरणेषु च ।

मलावहेषु प्रकीर्णकेषु च ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

फामक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि ।

अतिपातकिनस्त्येते प्रविशेयुर्दुःसाशनम् ।

नहन्त्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

पट्त्रिंशोऽध्यायः

॥ अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति-
महापातकानि । तत्संयोगश्च ।

सम्यत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

एकयानभोजनाशनशयनैः ।

यौनसौत्रमौलसम्वन्धात् सद्य एव ।

अश्वमेधेन शुद्धेयुर्महापातकिनस्त्विमे ।

पृथिन्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन वा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ पट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्ज्व-
र्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च-
घातनं ब्रह्महत्यासमानीति ।

कौटसाक्ष्यं मुहद्वयध एतौ सुरापानसमौ ।

ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् ।

पितृव्यमातामहमातुल्यशुरनृपपत्न्यभिगमनै-

गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृमातृष्वसृत्वसृगमनश्च ।

विष्णुमृतिः ।

ओत्रियत्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनश्च ।

स्वसुः सत्याः स गोत्राया उत्तमउर्णायाः कुमार्या-
अन्त्यजाया रत्नस्त्रजयाः शरणागतायाः प्रजिताया-
निक्षिप्तायाश्च ।

अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन हृद्ग्रथन्ति तीर्थानुसरणेन वा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पट्वरितोऽध्यायः ॥

...

॥ अथ सप्तमिस्रोऽध्यायः ॥

अनृतपचनमुक्तेषु । राजगामि च पैशुन्यम् ।
शुरोश्चाहोकिर्बन्धः । वेदनिन्दा । अधीतस्य च त्वाराः ।
अभिमातृपितृसुतदाराणाञ्च । अभोऽन्यान्नाभस्त्वभक्षणम् ।
परस्वापहरणम् । परदाराभिगमनम् । अयाज्ययाजनम् ।
विकर्मणाजीवनञ्च असत्प्रतिपदञ्च । क्षत्रविद्यूद्रगोपभ- ।
अधिक्रेयविक्रयः । परिवित्तिवानुजेन ज्येष्ठस्य परिवेदनम् ।
तस्य च कन्यादानम् । याजनञ्च । व्रत्यता ।
मृतकाभ्यापनम् । भूताद्याभ्ययनादानम् ।
सर्वाङ्गरेण्यधिकाः । महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
द्रुमुल्मवल्लीलघौपचीनी हिंसा । स्त्रीजीवनम् ।

अभिचारबलकर्मसु प्रवृत्तिः । आत्मार्थे क्रियारम्भः ।
अनादिताम्रिता । देवर्षिपितृशृणानामनपाक्रिया ।
असच्छास्त्राभिगमनम् । नास्तिकता । कुशीलवता ।
मद्यपस्त्रीनिषेचनम् । इत्युपपातकानि ।

उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चाद्वायणं नराः ।

पराकथं तथा कुर्युर्यजेयुर्गोमन्त्रेण वा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य रुजः फरणम् । अपेयमद्ययोर्घ्रातिः जैक्षथम् ।
पशुषु मैथुनाचरणं पुंसि च । इति जातिभ्रंशकराणि ।

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्स्नान्यतममिच्छया ।

कुर्यात् सान्तपतंकृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् ।

प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।

प्रायश्चित्तं बुधः कुर्याद् ब्राह्मणानुमतः सदा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

—:ॐ:—

॥ अथ त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ नरकाः । तामिस्रम् । अन्धतामिस्रम् । रौरवम् ।

महारौरवम् । कालसूत्रम् । महानरकम् । संजीवनम् ।

अवोचि । तापनम् । सम्प्रतापनम् । संघातकम् ।

काकोलम् । कण्डूलम् । कुट्टानम् । पूतिमृत्तिकम् ।

लोहशङ्कुः । ऋचीसम् । विषमपन्थानम् ।

कण्डकशाल्मलिः । दोषनदी । असिपत्रवनम् ।

लोहचारकमिति ।

एतेऽप्यष्टवप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पच्यन्ते ।

महापातकिनो मग्न्यन्तरम् । अनुपातकिनश्चातुयुगम् ।

कृतसङ्करीकरणाश्च सम्यत्सरसहस्रम् ।

कृतजातिभ्रंशकरणाश्च । कृतापात्रीकरणाश्च ।

कृतमलिनीकरणाश्च । प्रकीर्णकपातकिनश्च चहून् वर्षयुगान् ।

कृतपातकिनः सर्वे प्राणत्यागादनन्तरम् ।

याम्यं पन्थानमासाद्य दुःखमश्नन्ति दारुणम् ॥

यमस्य पुरुषैर्पौरैः कृत्यमाणा यतस्तवः ।
 सुकुण्ड्रेणनुकारेण नीयमानाश्च ते यथा ॥
 श्वभिः शृगालैः क्रव्यादैः काककङ्कवकादिभिः ।
 अग्नितुण्डैर्भक्ष्यमाणा भुवङ्गैर्बुध्नैस्तथा ॥
 अग्निना दह्यमानाश्च नुद्यमानाश्च कण्टकैः ।
 क्रूरैः पात्यमानाश्च पीड्यमानाश्च वृण्वा ॥
 क्षुधया व्यथ्यमानाश्च घोरैर्व्याघ्रगणैस्तथा ।
 पूषरोषितगन्धेन मूर्च्छमानाः पदे पदे ॥
 पराश्रयानं लिखन्तस्तत्र ज्यमानाश्च किङ्करैः ।
 काककङ्कवकादीनां भीमानां सदृशाननैः ॥
 कश्चित् काश्यन्ति तैलेन ताड्यन्ते मुण्डैः कश्चित् ।
 आयसीषु च बिभ्यन्ते शिलासु च तथा कश्चित् ॥
 कपिद्वान्तमधारयन्ति कश्चित् पूयमसृग् कश्चित् ।
 कश्चिद्विष्टा कश्चिन्मांसं पूयगन्धिं सुदुःखम् ॥
 अन्यकारेषु तिष्ठन्ति दारुणेषु तथा कश्चित् ।
 कृमिभिर्भक्ष्यमाणाश्च वह्निषुण्डैश्च दारुणैः ॥
 कश्चिन्दीप्तेन च, ध्यन्ते कश्चिद्वा मेषश्मध्यगाः ।
 परस्परमथान्नन्ति कश्चित् प्रेताः सुवारुणाः ॥
 कश्चिद्भूतेन ताड्यन्ते लम्बमानास्तथा कश्चित् ।
 कश्चित् क्षिप्यन्ति वाणौवैरुह्यन्ते तथा कश्चित् ।
 कण्ठेषु दक्षपादाश्च मुजद्वाभोगवैष्टिताः ।
 पीड्यमानास्तथा यन्त्रैः कृत्यमाणाश्च जन्तुभिः ॥

चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

भग्नपृष्ठशिरोप्रीवाः सूचीकण्ठाः सुदारुणाः । । .

कृटागारप्रमाणैश्च शरीरैर्यातनाक्षमैः ॥

एवं पातकिनः पापमनुभूय सुदुःखिताः ।

तिर्यग्योनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च ॥

इति वैदग्धे धर्मशास्त्रे त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ पापात्मनां नरकेष्वनुभूतदुःखानां तिर्यग्योनयो भवन्ति ।

अतिपातकिनां पर्यायेण सर्वाः स्थावरयोनयः ।

महापातकिनाञ्च कृमियोनयः ।

उपपातकिनां जलजयोनयः ।

कृतजातिभ्रंशकराणां जलचरयोनयः ।

कृतसङ्करीकरणकर्मणां मृगयोनयः ।

कृतापात्रोकरणकर्मणां पशुयोनयः ।

कृतमलिनीकरणकर्मणां मनुष्येष्वसृष्टयोनयः ।

प्रकीर्णेषु प्रकीर्णां हिंस्ताः कल्यादा भवन्ति ।

अभोज्यान्नाभक्ष्याशी कृमिः । स्तेन श्येनः ।

प्रकृष्टवर्त्मापहारी विलेशयः । आस्तुर्धान्यहारी ।

हंसः कात्यापहारी । जलं हत्वाभिप्लवः । मधु दंशः ।
 पय काकः । रसं श्वा । घृतं नकुलः । मांसं गृध्रः ।
 यसां मद्गुः । तैलं तैलपायिकः । लवण बीचिकाफ ।
 दधि बलाका । कौशेयं हत्वा भवति तिसिरिः ।
 क्षौमं दहुरः । कार्पासतान्तवं क्रौञ्चः । गोधा गाम् ।
 बान्तुशो गुडम् । छुच्छुन्नरिर्गन्धान् । पत्रशार्कं बर्ही ।
 कुताशं श्वायित् । अकुताशं शङ्करः । अग्नि वकः ।
 गृहकार्यपस्करम् । रक्तयासासि जयिल्लयिकः ।
 गर्ज फूर्मः । अश्व व्याधः । फलं पुष्पं वा मर्कटः ।
 मृक्षः स्त्रियम् । बानमुष्ट्र । पशून्तजः । प्रेतः पारजायी ।

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
 अवश्यं याति तिर्यक्तुं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥
 स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
 एतेषामेष अन्तूना भार्यास्वमुपयान्ति ताः ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

—ॐ नमः—

॥ अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ नरकानुभूत दुःखानां तिर्यक्तुमुत्तीर्णानां—
 मनुष्येषु लक्षणानि भवन्ति ।

कुष्ठ्यतिपातकी । ऋक्षहा यक्ष्मी । सुरापः श्याबदन्तकः ।
 सुवर्णहारः कुनखः । गुरुतल्पगो दुध्मर्मा ।
 पूतिनासः पिशुनः । पूतिवक्त्रः सूचकः ।
 धान्यचौरोऽङ्गहीनः । मिश्रचौरोऽतिरिक्ताङ्गः ।
 अस्त्रापहारकस्त्यामयावी । बाणपहारको मूकः ।
 वस्त्रापहारकः श्वित्री । अश्वापहारकः पङ्क्तुः ।
 देवमाद्वणकोशको मूकः । लोलजिह्वो गरदः ।
 उन्मत्तोऽग्निवः । गुरुप्रतिकूलोऽपस्मारी ।
 गोघ्नस्त्वन्धः । दीपापहारकश्च । काणश्च दीपनिर्वापकः ।
 त्रपुचामरसीसकविक्रयी रजकः ।
 एकशफविक्रयी मृगान्याधः । कुण्डाशी भगास्यः ।
 घाण्डिकः स्तेनः । वाट्टुपिको भ्रामरी ।
 मिष्टाश्वेकाकीवातगुल्मी । समयभेत्ता खल्वाटः ।
 श्लीपघवकीर्णी । परवृत्तिन्नो दरिद्रः ।
 परपीडाकरो दीर्घरोगी ।

एवं कर्मविशेषेण जायन्ते लक्षणान्विताः ।
 रोगान्वितास्तथाग्धाश्च कुञ्जखल्लोकलोचनाः ॥
 वामना वधिरा मूका दुर्बलाश्च तथापरे ।
 तस्मात् सर्वः प्रयत्नेन त्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षड्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अथ कृच्छ्राणि भवन्ति ।

अथ हं नाशनीयात् प्रत्यहञ्च त्रिपवणं स्नानमाचरेत्त्रिः प्रति-
स्नानमप्यु यज्ञं मानसि रघमर्पणं जपेत् दिवा स्थित-
स्तिष्ठेत् रात्रा वा सोतः कर्मणोऽन्ते पयस्विनी-
दद्यादित्यघमर्पणम् ।

अथ हं सत्यं अथ इं प्रातस्त्यह्नया चितमशनीयादेपः प्राजापत्यः ।
अथ हमुष्णाः पित्रेदपस्त्यहमुष्णं घृतं अथ हमुष्णं पयस्त्यहञ्च-
नाशनीयादेप तप्तकृच्छ्रः । एष एव शीतैः शीतकृच्छ्रः ।

कृच्छ्राति कृच्छ्रः पयसादिवसैरुर्विशतिक्षपणम् ।

उपकसकूना मासाभ्ययहारेणोदककृच्छ्रः ।

विसाभ्ययहारेण गूलकृच्छ्रः ।

वित्वाभ्ययहारेण श्रीफलकृच्छ्रः पद्माक्षैर्वा ।

निराहारस्य द्वादशाहेनैव पराकः ।

गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिः कुशोदकान्येकदिवसमशनीयाद्-
द्वितीयमुपवसेदेतत्सान्तपनम् ।

शानूरादिभिः प्रत्यहाभ्यस्तैर्महासातपनम् ।

अथ हाभ्यस्तैश्चातिसस्तेन्तपनम् ।

पिण्याकाचमतकोदकसकूनामुपवासान्वरितोऽभ्य-
यहारस्तुलागुत्तपः ।

कुशपलाशोदुम्बरापघ्राद्वपुष्पीवदमद्भागुचर्षजानां पत्रैः-
कथितस्यान्ममः प्रत्येकं पानेन पण्डितैः ॥

कृच्छ्राण्येतानि सर्वाणि कुर्वीत कृतपावनः ।
 नित्यं त्रिपवणस्नायी अधःशायी जितेन्द्रियः ॥
 स्त्रीशूद्रपतितानाश्च वर्जयेन्नाभिभाषणम् ।
 पवित्राणि जपेन्नित्यं जुहुयाच्चैव शक्तिः ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ चान्द्रायणम् ।

प्रासान्तिकारानरनीयात्तान्धन्वकलाभिवृद्धौ क्रमेण यद्द्वयेद्धानौ-
 ह्वासयेद्मायास्यां नारनीयादेव चान्द्रायणो यवमभ्यः ।
 पिपीलिकामभ्यो वा । -
 यस्यामावास्या मध्ये भवति स पिपीलिकामभ्यः ।
 यस्य पौर्णमासी स यवमभ्यः ।
 अष्टौ प्रासान् प्रतिदिवसं मासमरनीयात् स येतिचान्द्रायणः ।
 सायं प्रातश्चतुरध्वनुरः स शिशुचान्द्रायणः यथा कथञ्चित्
 षट्कोनां त्रिंशती मासेनारनीयात् स सामान्यचान्द्रायणः ।
 प्रतमेतत् पुरा भूम कृत्वा सप्तर्षयो वरम् ।
 प्राप्तवन्तः परं स्थानं ब्रह्मा रुद्रस्त्वैव च ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

त्रिष्णुस्मृतिः ।

॥ अथ अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ कर्मभिरात्मकृतेर्गुरुमात्मानं मन्येतात्मार्ये-
प्रसूतिग्रावकं श्रपयेत् । न ततोऽनौ जुहुयात् ।
न चात्र पलिकर्म । अमृतं अयमाणं शृतञ्चाभिमन्त्रयेत् ।
प्रप्यमाणं रक्षां कुर्व्यात् ।
ब्रह्मा देवानां पदरो करीनां ऋषिर्निर्माणा श्वेनो-
गृभ्राणा महिषो मृगाणां स्वधितिर्वनानां सोम-
पवित्रमभ्येति त्रेभन्निति दृष्ट्यान् वध्नाति ।
शृतञ्च तमस्नीयात् पात्रे निषिच्य ।
ये देवा मनोवाता मनोजुष सुदर्शा वक्षपितर ।
ते न पान्नु ते नोऽवन्तु तेभ्योनमस्तेभ्य स्याद्देव्यात्मनि-
जुहुयात् । अथाचान्तो नाभिमालभेत ।
ज्ञाता पीता भवन्तो यूयमापोऽस्माकमुदरे यवा ।
ता अम्ममन्ममी वा अपत्या अन्तगासा सन्तु-
देवोरमृता ऋता रुद्र इति । त्रिरात्र मेधावी ।
पडात्र पापकृत् ।
सप्तरात्र पीत्वा महापातकिनामन्यदम् पुनाति ।
द्वादशरात्रेण पूर्वपुरुषकृतमपि पापं निर्दहति ।
मास पीत्वा सर्वपापानि ।
गोनिहारमुत्ताना यवोन्नामेकविंशतिरात्रञ्च ।
यत्रोऽसि धान्यरात्रोऽसि वारुणोऽप्यघुसमुत्त ।
निर्भाद् सर्वपापानां पवित्रं मृषिभिः स्मृतम् ॥

उनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

घृतमेव मधु यवा आपो वा अमृतं यवा ।
 सर्वे पुनीत मे पापं कृमे किञ्चन दुष्कृतम् ॥
 वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा च विचिन्तितम् ।
 अलक्ष्मीं कालकर्णीञ्च नाशयिष्यं यवा । मम ॥
 भ्रशूकरावलीढञ्च उच्छिष्टोपहतञ्च यत् ।
 मातापित्रोरशुश्रूषां पुनीद्भञ्च यवा । मम ॥
 गणान्नं गणिकान्नञ्च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ।
 चौरस्यान्नं नवश्राद्धं पुनीद्भञ्च यवा । मम ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टाचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ उनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्या भर्गवन्त्रं-
 वासुदेवमर्घयेत् । पुष्पवृषानुलेपनरीपनैवेदैर्वाह्यनर्पणैश्च ।
 व्रतमेतत् सप्तत्सरं कृत्वा पात्येभ्य पूतो भवति ।
 यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमवाप्नोति ।
 उभयद्वादशीष्वेकं स्वर्गलोकं प्राप्नोति यावज्जीवं कृत्वा-
 विष्णुलोकमाप्नोति । एवमेव पञ्चदशीष्वपि ।

ब्रह्मभूतममावास्या पौर्णमास्यान्तयैव च ।

योगभूतं परिचरन्-केशवं मद्भक्त्या ॥ १ ॥

विष्णुस्मृतिः ।

द्वयेत सहितौ यस्यां दिवि चन्द्र वृहस्पती ।
 पौर्णमासी तु मङ्गली प्रोक्ता सम्प्रसरते तु सा ॥
 तस्यां दानोपवासाद्यमद्भुतं परिकीर्तितम् ।
 तथैव द्वादशी शुक्ला या स्याच्छ्रवणसंयुता ॥ : :
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

घने पर्णकुटीं कुर्या वसेत् त्रिपयणं स्नायात् स्वकर्म-
 चापक्ष्माणो ग्रामे ग्रामे मेक्ष्यमाचरेत् वृणशायी च स्यात् ।
 एतन्महाव्रतं प्राज्ञां दृष्ट्वा द्वादशसन्वत्सरं कुर्यात् ।
 वागस्थं क्षत्रियं वा । गुर्विणी रजस्वला वा ।
 अत्रिगोत्री वा नमीम् । मिश्रं वा ।
 वृषतिवधे महाव्रतमेव द्विगुणं कुर्यात् ।
 पादोनं क्षत्रियवधे । अर्द्धं वैश्यवधे । तद्वर्द्धं शूद्रवधे ।
 सर्वेषु राक्षसिरोऽप्यजी स्यात् । सर्वेषु जीविषु क्षमी स्यात् ।
 मासमेकं कृतवाचनो गयानुगमनं कुर्यात् आसीनास्वासीत-
 स्थितामु स्थितः स्थान् अवसन्नाभ्योदरेषु भयेभ्यश्च रतेषु
 तारां शीतादिप्राणमहृता नात्मनः कुर्यात् गोमूत्रेण-
 स्नायात् गोसूत्रेण वर्त्तेत । षष्ठ्येनैव गोयमे कुर्यात् ।

गजं हत्वा पञ्च नीलान् घृपमान् दद्यात् ।

तुरगं वासः । एकहायनमनङ्गाहं खरवधे ।

मेपाजवधे च । सुवर्णकृष्णलमुष्ट्रवधे ।

श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

हत्वा मूपकमाज्ज्वरिनकुञ्जमण्डूकदुण्डुभाजगराणामन्यत-

ममुपोपितः कृपराजं भोजयित्वा लोहदण्डं दक्षिणां दद्यात् ।

गोधोलूककाकभपवधे त्रिरात्रमुपवसेत् ।

हंसवकवलाकमद्गुवानरश्येनभासचक्रयाकानामन्यतमं-

हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् ।

सर्पं हत्वाश्रीकाण्ठांयसीम् । पण्डं हत्वा पलालभारकम् ।

वराहं हत्वा घृतकुम्भम् । तिस्रिं तिलद्रोणम् ।

शुकं द्विहायनं वत्सम् । कौश्वं त्रिहायणम् ।

क्रव्यादमृगवधे पयस्विनीं गां दद्यात् ।

अक्रव्यादमृगवधे वत्सतरीम् । अनुक्तमृगवधे-

त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत ।

पक्षिवधे नक्ताशी स्यात् रूढ्यमापकं वा दद्यात् ।

हत्वा जलचरमुपवसेत् ।

अश्विमताश्च सत्वानां सदस्रस्य प्रमापणं ।

पूर्णे चानस्यनस्थान्तु शूद्रहत्यात्रतश्चरेत् ॥

किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादश्विमतां वधे ।

अनस्थनां चैव द्विसायां प्राणायामेण सुष्यति ॥

कलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमुकूशतम् ।
 गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम् ॥
 अन्नजानाञ्च सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्वशः ।
 फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विशोधनम् ॥
 कृत्तजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वरं घने ।
 वृधालम्बे तु गच्छेद्गो दिनमेकं पयोप्रतम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ-एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

सुरापः सर्वकर्मवर्जितः कृष्णान् वर्षमश्नीयात् ।
 मलानां मयानां चान्यतमस्य प्रशने चान्द्रायणं कुर्यात् ।
 उद्युनपलाण्डुगृञ्जनैतद्वन्धिविद्वराहमाम्यकुम्बुदवानर-
 गोमांसभक्षणे च ।
 सर्वेण्येतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् ।
 यपनमेखलादण्डभैक्ष्यचर्व्यांश्रतानि पुनःसंस्कार-
 कर्मणि वर्जनीयानि ।
 रारास्तासृग्गोपास्तह्मगर्भवजं पथनस्वसांसाराने-
 सप्तरात्रनुष्यसेत् ।
 गणगणिकास्तेनगायनाघ्राणि मुक्ता मत्तराग्रं पयसा वर्त्तेत् ।
 तक्षकर्म चर्मकर्तुम् ॥

यादर्थुपिककदर्यदीक्षितवदनिगडाभिशस्तपण्डानाञ्च ।

पुंश्चली दाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोमोच्छिद्यभोजिनाञ्च ।

अवीरास्त्रोसुवर्णकारसपत्नपतितानाञ्च ।

पिशुनानृतवादिक्षतधर्मात्मरसविक्रयिणाञ्च ।

शैलूपतन्नुवायकृच्छ्रघ्नरजकानाञ्च ।

कर्मकारनिपादरङ्गायतारिवेणशस्त्रविक्रयिणाञ्च ।

श्वजीविशौण्डिकतैलिकचेलनिर्णजकानाञ्च ।

रजस्यलासक्षोषपतिवेशमनाञ्च ।

ध्रूणक्ष्माप्रेक्षितमुदक्का संस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं-

शुना संस्पृष्टं गवाघ्रातञ्च ।

कामतो यदा संस्पृष्टमनक्षुत्तम् ।

मत्तकुद्गातुराणाञ्च । नार्चितं धृथामांसं च ।

पाठीनरोहितराजीवसिहतुण्डशकुल्यजं-

सर्वमत्स्यमांसाशने त्रिरात्रमुपवसेत् ।

सर्वजलजमांसाशनेषु च ।

आपः सुराभाण्डस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतम्पयःपिवेत् ।

मद्यभाण्डस्थाश्च पञ्चरात्रम् ।

सोमपः सुरापस्याघ्रायास्यगन्धमुदकमन्त्रिरधमर्पणं-

जप्त्वा घृतप्राशनो भवेत् ।

खरोष्ट्रकाकमांसाशने चान्द्रायणं कुर्व्यात् ।

प्राश्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसञ्च ।

क्रव्यादमृगपश्विमांसाशने तप्तकृच्छ्रम् ।

विष्णुस्मृतिः ।

कलविष्णुवचक्रवाकहंसरज्जुदालसारसदात्यदृशुकसारिका-
वकवलाकाकोकिलक्षत्ररीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् ।

एकशफोमयदन्ताशने च ।

तित्तिरिकापिञ्जललावकवर्तिकाययूरवज्रं सर्वपक्षिमांसाशने-
चाहोरात्रम् ।

कीटाशने दिनमेकं ब्रह्मसुवर्चलां पिवेत् ।

शुनां मांसाशने च । च्छत्राककरकाशने सान्तपनम् ।

वयवगोधूमपयोधिकारं स्नेहाक्तं शुक्रं क्षाण्डवच्च-

वर्तयित्वा पच्युपितं तस्मादयोपवसेत् ।

अश्वनामेष्ट्यप्रभवालोहितांश्च वृध्ननिर्यासाम् ।

राल्लक्ष्मणधृष्टरसंयावपायसापूपशङ्खुलीदेवाभानि हवींषि च ।

गोऽजामहिपीवज्रं सर्वपयांसि च ।

अनिर्दशाहानि तान्यपि ।

स्यन्दिनीसन्धिनीयिषत्साक्षीरञ्च ।

अमेष्ट्यभुजश्च । दधिवज्रं केषलानि च शुक्लानि ।

ब्रह्मजम्बाग्रमी धाद्वभोजने त्रिरात्रमुपवसेत् दिनमेकं-

चोदके वसेत् ।

मधुमांसाराने प्राजापत्यम् ।

विडालकाकनकुलासूच्छिष्टभक्षणं ब्रह्मसुवर्चलां पिवेत् ।

स्योच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिवेत् ।

पञ्चनक्षविष्णुवाशने सप्तरात्रम् ।

आमवाह्याराने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत् ।

ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रम् ।

वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् ।

राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् ।

ब्राह्मणोच्छिष्टाशने त्वेकाहम् ।

राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम् ।

वैश्योच्छिष्टाशी त्रिरात्रम् । वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च ।

बाह्यदालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

सिद्धं भुक्त्वा पराङ्गः ।

असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याञ्छाश्वतं विधिमाश्वितः ॥

यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वेह मारणम् ।

वृथा पशुधनः प्राप्नोति प्रेत्य चेह च निष्कृतिम् ॥

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुयाः ।

यज्ञोहि भूत्यै सर्वस्य तस्माद्वयज्ञे यथोऽयथः ॥

न तादृशं भवत्येनो मृगं हन्तुर्धनार्थिनः ।

यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि स्वादतः ॥

औपभ्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युत्थितीः पुनः ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेति कथञ्चन ॥

यज्ञार्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।

आत्मानञ्च पशूञ्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥

विष्णुस्मृतिः ।

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
 नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥
 या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिन्नप्यचरे ।
 अहिंसायेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्वभौ ॥
 योऽहिंसकानि भूतानि दिनस्त्यात्ममुखेच्छया ।
 स जीतंश्च मृतश्चैव न कश्चित् सुखमेयते ॥
 यो बन्धनबधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।
 स सवेत्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥
 यद्धधायति यत्कुरुते रतिं यद्धताति यत्र च ।
 तदयाप्नोति यत्नेन यो दिनस्ति न किञ्चन ॥
 नाकृत्वा प्राणिनां हिंसा मांसमुत्पद्यते कश्चित् ।
 न च प्राणिबधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥
 समुत्पत्तिञ्च मांसस्य बधकधी च देहिनाम् ।
 प्रसमोक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणम् ॥
 न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचघत् ।
 स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥
 अनुमन्ता विरासिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च सादकश्चेति घातकाः ॥
 त्यक्त्वा मांसं परमांसेन यो बद्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य मितुन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यवृत् ॥
 वर्षे वर्षेऽध्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 मांसानि च न खादेद्यस्तस्य पुण्यफलं समम् ॥

फलमूलाशनैर्दिव्यैर्मून्यभानाच्च भोजनैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥
 मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्यहम् ।
 एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

सुवर्णस्तेयकृद्रात्रे कर्माचक्षाणो मुखमर्पयेत् ।
 बधाव्यागाद्वा प्रयतो भवति ।
 महाव्रतं द्वादशाब्दानि वा कुर्यात् ।
 निक्षेपापहारी च । धान्यवनापहारी च कुक्कुमवन्दम् ।
 मनुष्यस्त्रीपूषक्षेत्रवापीनामपहरणे चान्द्रायणम् ।
 इज्याणामश्वसाराणां सान्त्तपनम् ।
 भक्ष्यभोज्यपानराय्यासनपुष्पमूलफलानां पञ्चगव्यपानम् ।
 वृणकाष्ठद्रुमशुक्रान्नगुहयस्त्र्यम्भिराणां त्रिरात्रमुपवसेत् ।
 मणिमुक्ताप्रवालताम्ररजतायकास्थानां द्वादशार्ह-
 कणानश्नीयात् ।
 कार्पासकीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पथसा वर्त्तेत् ।
 द्विशकैरुशफहरणे त्रिरात्रमुपवसेत् ।
 पक्षिगन्धौषधिरज्जुवैदल्यनामपहरणे दिनमुपवसेत् ॥

विष्णुस्मृतिः ।

दत्तैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याप्युपायतः ।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्पपस्थापनुत्तये ॥
यद्यत्परेभ्य आदद्यात् पुरुषस्तु निरङ्कुशः ।
देन तेन विहीनः स्याद्यत्र यत्राभिजायते ॥
जीवितं धर्मकामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धनहिंसा विवर्जयेत् ॥
प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
महादुःखं मवाप्नोति धनहिंसापरस्तयोः ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथागम्यागमने महायवविधानेनाढ्यं श्रीरक्षास्त यत्ने-
प्राजापत्यं कुर्यात् । परदारगमने च । गोश्रवं गोगमने च ।
पुंस्यपोनाथाकाशेऽप्यु दिवा गोयाने च सबासाः क्षानमाचरेत् ।
चाण्डालीगमने तत्साम्यमवानुयात् ।
अज्ञानतश्चाग्रायणद्वयं कुर्यात् ।
पशुभेवागमने प्राजापत्यम् ।
सकृदुष्टा श्री यत् पुरुषस्य परदारे तद्वत् कुर्यात् ।

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः ।

तद्वैश्वानरं जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपपोहति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

यः पापात्मा येन सह संयुज्यते स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

मृतपञ्चनखात् कृपादत्तं तोषहताच्चोदकं पीत्वा-

ब्राह्मणस्त्रीरात्रमुपवसेत् । द्वयर्हं राजन्यः । एकार्हं वैश्यः ।

शूद्रो नक्तम् । सर्वे चान्ते व्रतस्य पञ्चगव्यं पिबेयुः ॥

पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।

उभौ तौ नरकं यातो महारौरवसंक्षितम् ॥

पञ्चानारोम्यवर्जमृतायगच्छन् पत्नीं त्रिरात्रमुपवसेत् ।

कूटसाक्षी ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् ।

अनूदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलस्नानं महाव्याहृतिहोमञ्च ।

सूर्याभ्युदितनिर्गुक्तं सचैलस्नातः सावित्र्यष्टशतमायर्त्तयेत् ।

अष्टगालविह्वराहस्तरवानरवायसपुञ्जलीभिर्दण्डः-

स्रवन्तीमासाद्य षोडश प्राणायामान् कुर्यात् ।

वेदान्त्युत्सादी त्रिपवणस्त्राय्यवशायी सम्बत्सरं-

सकृद्वैश्वेण वर्त्तते ।

विष्णुस्मृतिः ।

समुत्कर्षावृते गुरोश्चाष्टीकनिर्वन्धे तदाक्षेपणे च मांसं-
पयसा वर्त्तत ।

नास्ति हो नास्तिकृत्तिः कृत्तनः कूटव्यवहारी-
ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्चेत् सन्ध्यात्सरं भैक्ष्येण वर्त्तरेत् ।

परिविन्तिः परिवेत्ता या च परिवेत्ता या च परिविद्वते-
वाता याजकश्च चान्द्रायणं कुर्यात् ।

प्राणिभूष्यलोमविक्रयो वा कृच्छ्रं कुर्यात् ।

आर्द्रांषधिगन्धपुष्पफलमूलधर्मैश्चैदलुपकपालकेश-
भस्मास्थिगोरसपिण्याक्तिलर्तैश्च विक्रयो प्राजापत्यम् ।

शठेभ्यस्तनुमपूच्छिग्रशङ्खपुगुक्तिसीसवृण्णलोहो-

डुम्बरलङ्गपात्रविक्रयो चान्द्रायणं कुर्यात् ।

रक्तवज्रज्वरतगन्धगुडमधुरसोर्णाविक्रयो त्रिंशत्प्रमुपवसेत् ।

मांसलवणलाक्षाक्षीरविक्रयो चान्द्रायणं कुर्यात् ।

तथैव भूयश्चोपनयेत् ।

उष्ट्रेण स्वरेण वा गत्या नमनः स्नात्वा सुप्त्या मुक्त्वा

प्राणायामत्रयं कुर्यात् ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।

भासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्यतिशदात् ॥

अयान्ययाजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च ।

अभिचारमहोनश्च विभिः कृच्छ्रैर्न्यपोदति ॥

येन द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

ताभ्यारयित्वा श्रान् कृच्छ्रान् यथाविधिपुनापयेत् ॥

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।

ब्राह्मण्याश्च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् ॥

यद्बर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसा तथा ॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

अवगूढ्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ।

एनस्यभिरनिर्णिकैनाथं कश्चित् समाचरेत् ॥

कृतनिर्गेजनाश्चैताश्च जुगुप्सेत धर्मवित् ।

बालघ्नाश्च कृतघ्नाश्च मिशुद्रानपि धर्मतः ।

शरणागतदन्तुश्च लोहन्तुश्च न संशसेत् ॥

अशीतिर्घस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनपोदशः ।

प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥

अनुक्तनिश्रुतीनाश्च पापानामपनुत्तये ।

शक्तिश्चावेक्ष्य पापश्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः । .

॥ अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ रहस्यप्रायश्चित्तानि भवन्ति ।

स्रवन्तीमासाद्य स्नातः प्रत्यहं षोडशं प्राणायामान्
कृत्वेककालं हविष्याशी मासेन पूतोब्रह्महा भवति ।

कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं गां दद्यात् ।

प्रतेनाघमर्पणेन च सुरापः पूतो भवति ।

गायत्रीदशसाहस्रजपेन सुवर्णस्तेयकृत विरात्रोपोषितः

पुरुषसूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पगः ॥

यथाश्रमेभ्यः ऋगुराट् सर्वपापपनोदनः ।

तथापमर्पणं सूक्तं सर्वपापपनोदनम् ॥

प्राणायामं द्विजः कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ।

दहन्ते सर्वपापानि प्राणायामेद्विजस्य तु ॥

सव्याहृति सप्रणवां गायत्री शिरसां संह ।

त्रिः पटेदायतप्राणः प्राणायामः ॥ उच्यते ॥

अकारश्चाप्युकारश्च सकारश्च प्रजापतिः ।

वेदप्रयाग्निरदुहदभूभुवःस्वरितीति च ॥

त्रिभ्य एव च वेदेभ्यः पादं पादमद्भुदुहत् ।

तदित्र्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥

एतदक्षरमेताश्च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

मन्थयोर्वेदचिदुपो धेनुष्येन युज्यते ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

सहस्रकृत्वात्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासास्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥

एतयाऽपरिसंयुक्ता काले च क्रियया स्वया ।

विप्रक्षत्रियविद्वजातिर्गर्हणं याति साधुषु ॥

ओङ्कारपूर्विकास्तिष्ठो महाम्याहृतयोऽन्यथाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणोमुखम् ॥

योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः स्वमूर्त्तिमान् ॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परन्वपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

क्षरन्ति सर्ववैदिक्यो जुहोति यजतिक्रियाः ।

अक्षरं त्वाक्षरं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव ब्रजापतिः ॥

विधियहाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।

उपांशुः स्याच्छतगुणः सदस्रो मानसः स्मृतः ॥

ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति पौडशीम् ॥

जप्येनैव तु संसिद्धयेद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

॥ अथ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः सर्वधेदपवित्राणि भवन्ति ।

येषां जपेऽथ होमेऽथ द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते ।

अधमर्षणं देववृत्तं शुद्धयत्यः वरत्सम्भदीयं कुम्भाण्डयः-

पावमान्यः दुर्गासावित्री अनीपङ्गाः पदस्रोमाः सामानि-

व्याहृतयः भारुण्डानि चन्द्रसामपुष्पव्रते मासं वार्हस्पत्य-

गोसूक्तं अश्वसूक्तं सामनीचन्द्रसूक्ते च शतरुद्रीयं अथर्व-

शिरः त्रिसुदणं महाव्रतं नारायणीयं पुरुषसूक्तञ्च ।

श्रोण्याज्यदोहानि रथध्वरञ्च अश्विनं वामदेव्यं पृहय ।

एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून् जातिःसरत्वं लभते य इच्छेत् ।

इति वैष्णवे धर्मज्ञे षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ साध्याः ।

मात्या पतितास्त्रिपुष्यं मातृतः पितृतश्चाद्युद्धाः-

सर्वे एवामोऽव्याध्याप्रतिप्राह्याः ।

अप्रतिप्राह्येभ्यश्च प्रतिग्रहप्रसङ्गं चर्जयेत् ।

प्रतिग्रहेण ग्राह्यणानां ग्राह्यं तैजः प्रणश्यति ।

द्रव्यगणो वाऽविज्ञाय प्रतिग्रहविधिं यः प्रतिग्रहं कुर्व्यात्-

स दाया सह निमज्जति ।

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

प्रतिग्रहसमर्थश्च यः प्रतिग्रहं वज्जयेत् स दातृलोकमवाप्नोति ।
एधोदकमूलफलाभयामिषमधुशय्यासनगृहपुष्पादधि-
शाकांश्चाभ्युद्यतां निर्णुदेत् ॥

आहूयाभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तदनुचोदिताम् ।
प्राह्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतकर्मणः ॥
नाशनन्ति पितरज्जस्य दशवर्षाणि पथ्य च ।
नच हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥
गुरुन् भृत्यान् लज्जि शोर्पुंरर्बिष्यन् पितृदेवताः ।
सर्वतः प्रतिगृहीयान्नतु तृप्येत् स्वयं ततः ॥
एतेऽपि च कार्येषु समर्थस्तत्प्रतिग्रहे ।
नादद्यात् कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विपः ॥
गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।
आत्मनोऽवृत्तिमन्विच्छन् गृहीयात् साधुतः सदा ॥
अर्द्धिकः कुलमित्रश्च दासगोपालनादिताः ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥
इति वैदग्धे धर्मशास्त्रे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथ गृहान्नमिणस्त्रिविधोऽर्थो भवति ।

शुल्कः शवलोऽसितश्चार्थः ।

विष्णुमृतिः ।

शुद्धेकार्थेन यदैहिकं करोति तदेवमासावयति ।
यच्छब्देन तन्मानुष्यम् । यत्कृष्णेन तत्तिथ्यर्कम् ।
स्ववृत्त्युपाजितं सर्वं सर्वेषां शुद्धम् ।
अनन्तरवृत्त्युपात्तं शबलम् । अन्तरितवृत्त्युपात्तञ्च कृष्णम् ।

क्रमगतं प्रीतिदायं प्राप्तञ्च सह भार्यया ।
अविरोधेन सर्वेषां धनं शुद्धं प्रकीर्तितम् ॥
उत्कोचशुद्धकसंप्राप्तमधिकेयस्य विक्रये ।
कृतोपकारादाप्तञ्च शबलं समुदाहृतम् ॥
पार्श्विफल्गुतचौर्याप्तं प्रतिरूपकसाहसौ ।
व्याजेनोपाजितं यद्य तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥
यथाविधेन व्रजेण यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—०८—

॥ अथ एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥

गृहाश्रमी नैवादिकाप्रौ पाकयज्ञान् कुर्यात् ।
सायं प्रातःप्राग्निहोत्रम् । नैवतान्योजदुयात् ।
पन्द्रार्धसत्रिर्षविप्रर्षयोर्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत् ।
प्रत्ययनं पशुना । शरद्वर्षोष्णयोश्चाग्रहायणेन ।

त्रीह्रियवयोर्वा पाके । त्रैवार्पिकाभ्याधिकान्नः प्रत्यब्दं सोमेन ।
 वित्ताभावे इष्टया वैश्वानर्या । शूद्रान्नं यागे परिहरेत् ।
 यज्ञार्थं भिक्षित्तमवाप्तमर्थं सकलमेव वितरेत् ।
 सायं प्रातर्वैश्वदेवं जुहुयात् । भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् ।
 अर्क्षितभिक्षादानेन गोदानफलमवाप्नोति ।
 भिक्ष्वभावे तन्मान्नं गवां दद्यात् ।
 पल्लौ वा प्रक्षिपेत् ।

भुक्ताऽप्यन्ने पिद्यमानेन भिक्षुकं प्रत्याचक्षीत् ।
 कण्डनी पेयणी चुल्ली कुम्भ-उपस्कर इति पञ्चसूना गृहस्थस्य ।
 तन्निःकृत्यर्थञ्च ब्रह्मदेयभूतपितृनरयज्ञान् कुर्व्यात् ।
 स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । होमो दैवः । बलिर्भौतः ।
 पितृ तर्पणं पित्र्यः । नृयज्ञश्चातिथिपूजनम् ।

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनस्तथा ।
 न निवपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥

ब्रह्मचारी यतिर्भिक्षुर्जीवन्त्येते गृहाश्रमात् ।
 तस्मादभ्यागतानेतान् गृहस्थो नावमानयेत् ॥

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
 ददाति च गृहस्थस्तु तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥

श्रृपयः पितरो हेवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
 आशासते कुटुम्बिभ्यस्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥

त्रिवर्गसेवां सततान्नदानं सुरार्चनं ब्राह्मणपूजननञ्च ।
स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणञ्च कृत्वा गृही शक्रपदं त्रयाति ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पष्ठितमोऽध्यायः ॥

प्राक्षे मुखं कथाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्वात् ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ दिवा चोदकमुखः सन्ध्यायश्च ।
नाप्रश्नादितायां भूमौ । न फालकृष्टायाम् ।
न च्छायायाम् । न चोषरे । न शादले । न ससर्पे ।
न गर्ते । न वल्मीके । न पथि । न रथ्यायाम् ।
न पराशुचौ । नोद्याने । नोद्यानोदकसमीपयोः ।
नाङ्गारे । न भस्मनि । न गोमये । न गोमूत्रे ।
नाकारे । नोदके ।
न प्रत्यनिलानलेन्द्रकंक्षीगुल्फाह्वणानाञ्च ।
नैवायगुण्ठितशिराः ।
लोष्टेष्टकाभिः परिमृज्य शुद्धं गृहीतशिरश्चोत्थायाग्निर्मुद्रि-
क्षोद्भूताभिर्गन्धलेपश्चयकरं शौचं कुर्वात् ॥

एकं लिङ्गे शुद्धे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या सुदक्षिणस्तु पादयोः ॥

ध्यायः]

ब्राह्ममुहूर्तादिनचर्याकृत्यम् ।

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणञ्च वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पट्टितमोऽध्यायः ॥

—०००—

॥ अथ-एकपट्टितमोऽध्यायः ॥

अथ पालाशं दन्तधावनं नाद्यात् ।

नैव श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधववधन्वनजम् ।

न च बन्धूकनिर्गुण्डीशिमुतिल्वतिन्दुकजम् ।

न च कोविदारशमीपीलुपिप्पलेह्वदगुगुलुजम् ।

न पारिभद्रकाम्लिकामोचकशाल्मलीशणजम् ।

न मधुरम् । नाम्लम् । नोदूर्ध्वशुष्कम् । न शुशिरम् ।

न पुतिगन्धि । न पिच्छिलम् । न दक्षिणापराभिमुखः ।

अद्याद्योदङ्मुखः प्राङ्मुखोवा ।

वटासनार्कखदिरकरञ्जवदरसर्ज्जनिम्वारिमेदापामार्ग-

मालतीककुभविल्वानामन्यतमम् । कपायं तिलं कटुकञ्च ॥

कनीन्यप्रसमस्त्रौल्यं सख्यं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भूत्या च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनम् ॥

प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जघान्छुचौ देशे प्रयत्नतः ।

अमायास्यां न चाशनीयादन्तकाष्ठं कदाचन ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे-एकपट्टितमोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः ।

॥ अथ द्विपट्टितमोऽध्यायः ॥

अथ द्विजातीनां कर्त्तव्यकामूले प्राजापत्यं नाम तीर्थम् ।

अद्भुष्टमूले ब्राह्मम् । अद्भुत्त्वग्रे वैशम् ।

तज्जनीमूले पित्र्यम् ।

अनन्यदुष्णाभिरफेनिलाभिर्नशुद्रैककराधर्जिषाभिरक्षराभि-
रग्निः शुचौ देशे स्वासीनोऽवज्जानुः प्राङ्मुखश्चोद्बुधलोपा-
तन्मनाः सुमनाश्चाचामेत् ।

ब्राह्मेण तीर्थेन त्रिराचामेत् । द्विःप्रभृज्यात् ।

खान्यद्विर्मूर्द्धनि हृदयं स्पृशेत् ।

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजावयः ।

शुद्धेष्वन्येष्वो च शूद्रश्च सकृत्सृष्टाभिरन्वतः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विपट्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ त्रिपट्टितमोऽध्यायः ॥

अथ योगक्षेमार्थमीश्वरमुपगच्छेत् । नैकोऽध्यातं प्रपद्येत ।

नाधार्मिकैः सार्द्धम् । न वृषलैः । न द्विपद्भिः ।

नातिप्रत्युषसि । नातिसायम् । न सन्ध्ययोः ।

न मध्याह्ने न सन्निहितपानीयम् । नातिपूर्णम् ।

न रात्रौ । न सन्ततं व्याल व्याधिसात्तर्षादनैः ।

न हीनाङ्गैः न रोगिभिः । न क्षीनैः । न गोभिः ।

त्रिपष्टितमोऽध्यायः ।

नादान्तैः । यवसोदकैर्वाहनानामदत्त्वात्मनःक्षुत्तृष्णापनोदने
 न कुर्व्यात् । न चतुष्पथमधितिष्ठेत् । न रात्रौ वृक्षमूलम् ।
 न शून्यालयं न वृणम् । न पशूनां बन्धनागारम् ।
 न केशतुण्डफालास्थिभस्माङ्गारान् । न कार्पासास्थि ।
 चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्व्यात् देवताभ्य प्रज्ञाताश्च वनस्पतीन् ।
 अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णकुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्रीवृक्ष-
 वर्द्धमाननन्द्यावर्त्ताश्च तालदन्तचामराद्यगजाजगोदधि-
 क्षीरमधुसिद्धार्धकाश्च धीजाचन्दनायुधार्द्रगोमयपुष्पशाक-
 गोरोचनादूर्व्याप्ररोहांश्च उदगीपालङ्कारमणिकनकरजत-
 वस्त्रासनयानामिषाश्च भृङ्गारोद्धृतोर्व्यशरज्जुबद्धपशु-
 कुमादीमीनाश्च दृष्ट्वा प्रयादिति ।
 अधमत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत् ।
 यान्तविविक्तमुण्डमलिनपसनजटिलवामनाश्च ।
 कपायिप्रप्रजित्तमलिनाश्च ।
 तैलगुद्गुहृगोमयेन्धनतृणकुसुमपलाशभस्माङ्गाराश्च ।
 लवणठोपासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगद्गुप्तश्रेष्ठाश्च ।
 धीजाचन्दनार्द्रशाकोष्णीपालङ्कारणकुमारीः-
 प्रस्थानकालेऽभिनन्दयेदिति ।
 देयब्राह्मणगुरुबध्नुदीक्षितानां नडायां नष्कामेत् ।
 निष्पूनयान्तरुधिरविष्णूत्रयानोदकानि वा ।
 न वत्सतन्त्रीं लङ्घयेत् । प्रवर्षति न धावन् ।
 न गृध्रा नदीं तरेत् ।

न देवताभ्यः पितृभ्यश्चेदकामं प्रदाय । न वाहुभ्याम् ।
न मित्रया नात्वा । न कच्छमधितिष्ठेत ।
न कूपमवलोकयेत् न लब्धयेत् ॥

वृद्धभारिनृपक्ष्मातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।
पन्था देवो नृपस्त्वेपां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिपष्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुःपष्टितमोऽध्यायः ॥

परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् ।
आचरेत् पञ्चपिण्डानुद्धृत्यापदि । नाजीर्णे ।
नचातुरः । न नमनः । न रात्रौ रात्रुदर्शनवर्जम् ।
न सन्ध्ययोः ।
प्रातःस्नाप्यरुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।
स्नातः शिरो नावधुनेत् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ।
न वेल्लवस्तु स्पृशेत् । नाप्रक्षालितं पूर्वधृतं वसनं विभृयात् ।
स्नातः सोष्णीपो धौतवाससी विभृयात् ।
न स्तेच्छान्त्यजपतितैः सह सम्भाषणं कुर्यात् ।
स्नायात् प्रसवणदेवस्नातसरोवरेषु ।
उद्धृताद्भूमिष्वुदकं पुण्यं स्नावरात् प्रसवणं तस्मात्प्रादेयं-
तस्मादपि साधुपरिगृहीतं सर्वत एव गाढम् ।

मृत्योयैः कृतमलापकर्मोऽप्यु निमज्जापोहिष्ठेति तिसृ-
 भिर्हिरण्यवर्णा इतिचतसृभिर्दिमापः श्रवदत्त इति चतुर्य-
 मभिमन्त्रयेत् । ततोऽप्यु निमग्नस्त्रिरघमर्पणं जपेत् ।
 तद्विष्णोः परमं पद्ममिति वा । द्रुपदां सावित्रीं वा ।
 युञ्जते मन इत्यनुवाकं वा । पुरुषसूक्तं वा ।
 स्नातश्चाद्रवासा देवपितृतर्पणमन्त्रः स एव कुर्यात् ।
 परित्यक्तितयासाध्वेत्तोर्यमुत्तोर्यम् ।
 अष्टव्या देवपितृतर्पणं स्नानचक्रादि न पीडयेत् ।
 स्नात्वाचम्य विधियदुपस्पृशेत् ।
 पुरुषसूक्तेन प्रष्टृषं पुरुषाय पुष्पाणि दद्यात् ।
 उदकाञ्जलिं पश्चात् ।
 आदावंच दिग्बेन तीर्थेन देवतानां कुर्यात् ।
 तदनन्तरं पित्र्येण पितृणाम् ।
 तत्रादौ श्रवणस्यानं तर्पणं कुर्यात् ।
 ततः सम्प्रन्धिवान्धयानाम् । ततः गुह्येण ।
 एवं नित्यस्नायी स्यात् ।
 स्नातश्च पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् ।
 विशेषतः सावित्रीं स्वयं जपेत् पुरुषमूढञ्च ।
 नैताभ्यामधिरुमस्ति ॥

स्नातोऽधिकारो भवति देवे पित्र्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिनोदिते ॥

विष्णुस्मृतिः ।

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःश्रवणं दुर्विचिन्तितम् ।

स्नातस्य जलमात्रेण नश्यते इति धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुखं नित्यस्नाथो न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो नराः ॥

इति वैश्वदेवधर्मशास्त्रे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥

.....

॥ अथ पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातः सुस्नातः प्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तो वेषता-
र्षायां स्थले वा भगवन्तमनादिनिधनं वासुदेवमभ्यर्चयेत् ।

अग्निनैः पाणैस्तप्ते इति क्रीचक्रीयमन्त्रेणाष्टम्य जीवस्य-
भगवतो जीवादानं दत्त्वा युञ्जते मन इत्यनुवाकैतावाहनं-
कृत्वा जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा च नमस्कारं कुर्यात् ।
आपोहिष्ठेति तिसृभिरर्घ्यं निवेदयेत् ।

हिरण्यवणांइति चतसृभिः पाद्यम् ।

शस्त्र आपो धन्यन्वा इत्याचमनीयम् ।

इदमापः प्रयहत इति स्नानीयम् ।

रवे रवर्क्षेषु वृषभराजा इत्यनुलेपना लङ्कारौ ।

गुवा सुवासा इति वासः । पुष्पवतीरिति पुष्पम् ।

धूरसि धूपमिति धूपम् । तेजोऽसि शुक्रमिति दीपम् ।

दधिकावण इति मधुपर्कः । हिरण्यगर्भ इत्यष्टाभिर्निवेदयम् ।

षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

चामरं व्यजनं मात्रां छत्रं पानासने तथा ।
साधित्रेणैव तत् सर्वं देवाय विनिवेदयेत् ॥
एयमभ्यर्च्य च जपेत् सूक्तं वै पौरुषं ततः ।
तेनैव जुहुयादाज्यं च इच्छेत्तशाश्वतं पदम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥

न नक्तं गृहीत्तेनोदकेन देवपितृकर्म कुर्व्यात् ।
चन्दनमृगमदागुरुकर्पूरकुङ्कुमजातीफलवर्जमनुलेपनं न दद्यात् ।
न घासो नीलीरक्तम् ।
न मणिसुवर्णयोः प्रतिरूपमलङ्करणम् । नागन्धि ।
नोम्रगन्धि । न कण्टकिजम् ।
कण्टकिजमपि शुक्लं सुगन्धिकं दद्यात् ।
रक्तमपि कुङ्कुमं जलजम् दद्यात् ।
न घूपार्थं जीवजातम् । न घृततैलं विना किञ्चन दीपार्थं ।
नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं । न भक्ष्ये अप्यजामहिषीक्षीरे ।
पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च ।

प्रयतश्च शुचिर्भूत्वा सर्वमेव निवेदयेत् ।
तन्मनाः सुमना भूत्वा त्वराक्षोधचिर्बर्जितः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥

विष्णुस्मृतिः । [सप्तपष्ठितमोऽ-

॥ अथ सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥

अथाग्निं परिसमूह्य पथ्युत्स्य परिस्तीर्य्य परिपिब्य सर्वतः-
पाकादप्रमुद्गत्य जुहुयात् ।

वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रचुम्नायानिरुद्धाय पुरुषाय-
सत्यायाध्युक्ताय वासुदेवाय ।

अथाग्नये सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां-
विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये-
मास्तोष्पतये अग्नये स्थष्टिकृते च ।

ततोऽन्नशेषेण बलिमुपहरेत् ।

भक्ष्योपभक्ष्याभ्यामभितः पूर्व्वेणाम्नेः ।

अधानामासीति त्वलानामासीति नितन्तीनामासीति-
क्षिप्रजिह्वानामासीति सव्यं साम् ।

नदिदिति सुभगे सुमङ्गलि भद्रकालीतिस्वस्थिष्यभिप्रक्षिणाम् ।

रक्षणायां भूवायां भियै । हिरण्यकेस्यै वनस्पतिभ्यः ।

धर्माधर्मयोद्धरि मृत्यवे च । उदपाने वरुणाय ।

विष्णवे शकुलूषले । मरुद्रभ्य इति द्रसादि ।

उपरिशरणे वैश्रवणाय राज्ञे भूतेभ्यश्च ।

इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य इतिपूर्वाद्धे ।

यमाय यमपुरुषेभ्य इतिदक्षिणाद्धे ।

वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इतिपश्चाद्धे ।

सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तराद्धे . . .

शायः]

अतिथिमहत्त्ववर्णनम् ।

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इतिमन्त्रे । ऊर्द्धमाकाशाय ।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इतिस्वण्डिले । नक्षत्रचरेभ्य इतिनक्षत्रम् ।
सर्वो दक्षिणक्षेत्रेषु दर्भेषु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय-
मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै श्वनामगोज्राध्याञ्च-
पिण्डनिर्व्वर्णनं कुर्यात् ।

पिण्डानाब्दानुलेपनपुष्पाधूपनैवेद्यादि दद्यात् ।
उदककक्षामुपनिधाय स्वात्ययनं वाचयेत् ।
स्वकाकक्षयपचानां भुवि निर्व्वपेत् । भिक्षाञ्च दद्यात् ।
अतिथिपूजने च परं फलमधितीष्ठेत् ।
सायमतिथिं प्राप्तं प्रयत्नेनार्चयेत् ।
अनारिस्तमतिथिं गृहे न वासयेत् ।
यथा वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुर्यथा स्त्रीणां भर्ता तथा-
गृहस्थस्यातिथिः । तत्पूजायां स्वर्गमाप्नोति ॥

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
तस्मात् मुकुटमादाय दुष्कृतान्तु प्रयच्छति ॥
एकरात्रं हि नियसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
अनित्यो हि स्त्रितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥
नैक्यामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
उपस्थितं गृहे विद्याद्वाध्यां यत्राग्नयोऽपिवा ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमागतः ।
मुत्तमस्तु च विप्रेषु कामं समभिपूजयेत् ॥

॥ अथ सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥

अथानिं परिसमूह पय्युदय परितोर्व्यं परिगिच्य सर्वतः-
पाकाग्रमुदय जुहुयात् ।

वासुदेवाय सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाचानिरुद्धाय पुरुषाय-
सत्यायाच्युताय वासुदेवाय ।

अथाग्नये सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां-
विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये-
वास्तोषतवे अग्नये स्विष्टिष्ठये च ।

ततोऽग्नशेषेण बलिमुपहरेत् ।

भक्ष्योपभक्ष्याभ्याममितः पूर्वेणाग्नेः ।

अयानामासीति त्वलानामासीति नितन्तीनामासीति-
क्षिप्रगिरानामासीति सर्व्वसाम् ।

नविदति सुभगे सुमङ्गलि भद्रकालीतित्वस्त्रिष्वभिप्रदक्षिणाम् ।

रूप्णायो ध्रुवायौ श्रियै । हिरण्यकेश्यै धनस्पतिभ्यः ।

धर्म्मार्धर्म्मयोद्गारे मृत्यवे च । उपाने वरुणाय ।

विष्णवे दक्षुल्लोले । मरुद्वय इति दशदि ।

उपरिशरणं वैश्रवणाय शस्त्रे मूलेभ्यश्च ।

इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य इतिपूर्वाद्धे ।

यमाय यमपुरुषेभ्य इतिदक्षिणाद्धे ।

वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इतिपश्चाद्धे ।

सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तराद्धे ।

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इतिमध्ये । ऊर्ध्वमाकाशाय ।
दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इतिस्पण्डिले । नक्षत्रचरेभ्य इतिनक्षत्रम् ।
ततो दक्षिणाम्नेषु दर्भेषु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय-
मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै स्वनामगोत्राभ्याञ्च-
पिण्डनिर्व्वपणं कुर्यात् ।

पिण्डानाञ्चानुलेपनपुष्पगन्धपूजनंवेद्यादि दद्यात् ।
उदककलशमुपनिधाय स्वस्त्ययनं वाचयेत् ।
स्वकाकस्वपचानां भुवि निर्व्वपेत् । भिक्षाञ्च दद्यात् ।
अतिथिपूजने च परं फलमधितिष्ठेत् ।

सायमतिथिं प्राप्तं प्रयत्नेनार्चयेत् ।
अनाशितमतिथिं गृहे न वासयेत् ।
यथा वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुर्यथा स्त्रीणां भर्ता तथा-
गृहस्थस्यातिथिः । तत्पूजायां स्वर्गमाप्नोति ॥

अतिथिर्यस्य भगनाशो गृहात् प्रतिनिश्चर्त्तते ।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतान्तु प्रयच्छति ॥

एकरात्रं हि नियसन्नतिथिर्माह्वणः स्मृतः ।
अनित्या हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
उपस्थितं गृहे विद्याद्वाप्यां यत्राग्नयोऽपिवा ॥
यदि त्वतिथिघर्मेण क्षत्रियो गृहमागतः ।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमभिपूजयेत् ॥

विष्णुस्मृतिः ।

वैश्यशूद्रावपि प्राप्नो कुटुम्बेऽतिविधर्मिणौ ।
 भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥
 इतराश्चपि सरूपादीन् संप्रीत्या गृहमागतान् ।
 प्रकृतान्नं यदाशक्तिं भोजयेत् सह भार्गव्या ॥
 सुवासिनी कुमारी च रोगिणीं शुर्विषणीं तथा ।
 अतिथिभ्योऽप्य एवंतान् भोजयेदयिचारयन् ॥
 अदत्त्वा यस्तु एतेभ्यः पूर्वं मुहूर्त्तेऽविचक्षणः ।
 स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्वैर्जग्धिमात्मनः ॥
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु भृत्येषु स्वेषु चैव हि ।
 भुजयीतां ततः पश्चादयशिष्टन्तु दम्पती ॥
 देवान् पितॄन् मनुष्याञ्च भृत्यान् गृहाञ्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुगभवेत् ॥
 अपं स केवलं मुहूर्त्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
 यन्नं शिष्टारानं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते ॥
 स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
 न चाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात् ॥
 सायं प्रातस्त्वतिथये प्रदद्यादासनोदकम् ।
 अन्नञ्चैव यथा शक्त्या सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥
 प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्गं सवीपकम् ।
 प्रत्येकदानेनाप्नोति गोपदानसमं फलम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥

चन्द्रार्कोपरागे नाशनीयात् । स्नात्वा मुक्तयोरशनीयात् ।
अमुक्तयोरस्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा चापरेऽद्धि ।
न गोब्राह्मणोपरागेऽशनीयात् । न राजव्यसने ।
प्रवसिताग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं कृतं मन्येत सदाशनीयात् ।
यदा कृतं मन्येत वैश्यदेवमपि ।
पर्वणि च यदा कृतं मन्येत पर्व । नाशनीयाश्चाजीर्णे !
नार्द्धरात्रे । न मध्याह्ने । न सन्ध्योः । नार्द्रवासाः ।
नैकवासाः । न नग्नः । न जलस्थः । नोत्कुटुकः ।
न भिन्नासनगतः । न च शयनगतः । न भिन्नभाजने ।
नोत्सङ्गे । न भुवि । न पाणौ ।
लवणश्च यत्र दद्यात् न चाशनीयात् ।
न बालकान्निर्भर्त्सयेत् । नैको मिष्टम् । नोद्धृतस्नेहम् ।
न दिवा धानाः । न रात्रौ तिलसंयुक्तम् । न वधि सक्तून् ।
न फोविदारयटपिप्पलशाणशाकम् । नादत्त्वा । नाहुत्वा ।
नानार्द्रपादः । नानार्द्रकरमुखश्च ।
नोच्छिष्टश्च घृतमादद्यात् न चन्द्रार्कतारका निरीक्षेत ।
न मूर्दानं स्पृशेत् । न ब्रह्म कीर्त्तयेत् ।
ग्राह्मुखोऽश्रीयात् दक्षिणामुखो वा ।
अभिपूज्यान्नम् । सुमनाःसम्बन्धनुलिप्तः । न निःशेषकृत्स्यात् ।
अन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयःसक्तुपलमोदकेभ्यः ।
नाशनीयाद्भार्ग्यया साह्रं नाकाशे न तथोत्थितः ।
बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् बहवस्तथा ॥

विष्णुस्मृतिः ।

[एकोनसप्तति-

शून्यागारे वह्निगृहे देवगारे कथञ्चन ।
पिवेन्नाल्ललिता तोयं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥
न तृतीयमवाशनीयान्नचापश्यं कथञ्चन ।
नातिप्रमे नातिसाखं न सायं प्रावराशितः ॥
न भावदुष्टमस्नीयान्न भाण्डे भावदूषिते ।
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवायसपिथकाम् ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टपट्टितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥

नाष्टमीचतुर्दशीषष्ठदशीषु स्निमुपेयात् । न भ्रातृं भुङ्क्ता ।
न भ्रातृं दत्त्वा । नोपनिमन्त्रितः भ्रातृ । न ज्ञात्वा ।
न पुत्र्या । न प्रतो । नोपीप्य भुङ्क्ता वा । न वीक्षितः ।
न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु । न वृक्षमूलेषु ।
न दिवा । न सन्ध्योः । न मलिनान् । न मलिनः ।
नाभ्यक्तान् । नाभ्यक्तः । न रोगार्तान् । न रोगार्तः ।

न क्षीनाङ्गो नाधिराङ्गो तथैव च वयोधिकान् ।
नोपयादगुर्विणी नारी शीर्षमायुर्विज्रीविषुः ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥

तमोऽध्यायः]

शयनविचारवर्णनम् ।

नार्द्रपादः स्वप्यात् । नीत्तरापरावाग्मिराः । न नग्नः ।
नार्द्रवंशे । नाकाशे । न पलाश शयने । न पञ्चदाम्कृते ।
न गजभग्नकृते । न विद्युद्गन्धकृते न मित्रे । नाग्निव्युष्टे ।
न घटासिक्तद्रुमजे । न श्मशानशून्यालयदेवतायतनेषु ।
न क्षपलमध्ये । न नारीमध्ये ।
न धान्यगोगुरुदुताशनसुराणामुपरि ।

नोच्छिष्टो न दिवा स्वप्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मनि ।
देशे न चाशुचौ नार्द्रं न च पर्वतमस्तके ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्ततितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥

अथ न कश्चनावमन्येत ।

न च हीनाङ्गायिकाङ्गान्मूर्खान् धनहीनानवदसेत् ।
न हीनान् सेवेत् । स्याध्यायविरोधि कर्म नाचरेत् ।
ययोऽनुरूपं वेशं कुर्यात् श्रुतस्याभिजनस्य धनस्य देशस्य च ।
नोद्धतः । नित्यं शास्त्राद्यवेक्षी स्यात् ।
सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् ।
न नास्तीत्यभिभाषेत ।
न निर्गन्धोऽप्रगन्धिरक्तश्च भाल्यं विभृयात् ।
विभृयाज्जलजं रक्तमपि । यष्टिश्च वैणवीम् ।

विष्णुस्मृतिः ।

कमण्डलुश्च सोदकम् । क्रापांसमुपवीतम् ।
 रौप्ये च कुण्डले । नादित्यमुद्यन्तमोक्षेत् ।
 नाग्नं यान्तम् । न वाससा तिरोहितम् ।
 न चादर्शं जलमध्यगतम् । न मध्याह्ने ।
 न कुट्टस्य गुरोर्मुखम् । न तैलोदकयोः स्पर्शमाद्याम् ।
 न मलपत्न्यादर्शं । न पत्नी भोजनसमये ।
 न स्त्रियं नग्नाम् । न कञ्चन मेहमानम् ।
 न चालानभ्रष्टकुञ्जरम् । न च विषमसोवृषादियुद्धम् ।
 न सक्तम् । नामेध्यमग्नौ प्रक्षिपेत् । नासृक् ।
 न विषम् । नापत्यपि । नार्गिः लवयेत् ।
 न पादौ प्रतापयेत् । न कुशोत्तेषु वा परिसृज्यात् ।
 न कांस्यमालने चार्पयेत् । न पादं पादेन ।
 न भुवमालिखेत् । न लोष्टमहीं स्यात् ।
 न हृणच्छ्रेणीं स्मात् । न वन्तैर्नसलोमानि च्छिन्यात् ।
 शूर्पं वर्जयेत् । यालातपसेषाञ्च ।
 यज्ञोपानद्माल्योपवीतान्यन्यधृतानि न धारयेत् ।
 न शूद्राय मर्ति दद्यात् नोच्छिष्टहविषी न तिलान् ।
 न चास्योपदिशेद्धर्मं न व्रतम् ।
 न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिरउदरञ्च कण्ठयेत् ।
 न दधिं सुमनसी प्रत्याचक्षीत ।
 नात्मनः राजमपचर्पयेत् । सुषं न प्रयोधयेत् ।
 नोदक्यामग्निभाषेत न स्नेहान्त्वज्जान् ।

अग्निदेवब्राह्मणसन्निधौ प्रदक्षिणम् पाणिमुदरेत ।
 न परक्षेत्रे चरन्तीं गामाचक्षीत न पिवन्तं वत्सकम् ।
 नोद्धतान् प्रदर्पयेत् । न शूद्रराज्ये निवसेत् ।
 नाधार्मिकजनाकीर्णे । न संवसेद्वैद्यहीने ।
 नोपसृष्टे । न चिरं पर्वते । न वृथाचेष्टां कुर्यात् ।
 न तृत्यगीते । नास्फोटनं कार्यम् ।
 नाश्लीलं कीर्त्तयेत् । नानृतम् । नाप्रियम् ।
 न किञ्चन्मर्माणि स्पृशेत् ।
 नास्मानमवजानीयादीर्घमायुर्जिजीविषुः ।
 चिरं सन्ध्योपासनं कुर्यात् । न सर्पशस्त्रैः क्रीदेत् ।
 अनिमित्ततः खानि खानि न स्पृशेत् ।
 परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् । शास्त्रं शासनार्थं ताडयेत् ।
 तन्वा वेणुवलेन रज्ज्या वा धृष्टे ।
 देवब्राह्मणशास्त्रमहात्मानां परीवादं परिहरेत् ।
 धर्मविरुद्धौ चार्थकामौ । लोकविद्विष्टश्च धर्ममपि ।
 पर्वसु शान्तिहोमं कुर्यात् । न तृणमपि छिन्द्यात् ।
 अलङ्कृतश्च तिष्ठेत् । एवमाचारसेवी स्यात् ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक्साधुभिश्च निपेवितम् ।
 तमाचारं निपेवेत् धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥
 आचाराहमते चायुराचारादीप्सितं गतिम् ।
 आचाराद्धनमक्षय्यमाचाद्धन्त्यलक्षणम् ॥

विष्णुस्मृतिः ।

[एकसप्तति-

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।

अद्विधानोऽनसूयश्च शतं वपांणि जीवति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥

.....

॥ अथ द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥

दमयमेन तिष्ठेत् ।

रमश्चेन्त्रियाणां प्रकीर्तितः दान्तस्यालं लोकः पथः ।

नादान्तस्य क्रिया काचित् समृध्यति ॥

दमः पवित्रं परमं महत्त्वं परमं दमः ।

दमेन सर्वमाप्नोति यश्चिन्धिन्मनसेऽद्वि ॥

वशाद्धयुक्तेन रथेन याति मनोयशेनार्थपथानुवर्तिना ।

तच्चेद्रथं नापहरन्ति याजिनस्तथागतं नायनयन्ति शत्रवः ॥

आपर्व्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविरान्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे च शान्तिमप्नोति न कामकामी ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥

—ॐ०ॐ—

॥ अथ त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥

अथ भार्दपु. पूर्वपुमांघणानामश्रयेत् ।

द्वितीयेऽङ्गिपुस्तकस्य पूर्वोद्दे कृष्णपञ्चयापराद्दे विमान-

मुस्तातान् स्वाचान्तान् यथाभूयो विद्याक्रमेण कुशोत्तरेष्व्या-
सनेषूपवेशयेत् ।

द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ त्रींश्च पित्र्ये उदङ्मुखान् एकैकमुभयत्र वेति ।

आमश्राद्धेषु काम्येषु च प्रथम पञ्चकेनार्गिं हुत्वा ।

पशुश्राद्धेषु मध्यमपञ्चकेन । अमावास्यासूतमपञ्चकेन ।

आमहायण्या उर्द्ध्वं कृष्णाष्टकासु च क्रमेणैव प्रथम-

मध्यमोत्तमपञ्चकैः । अन्वष्टकासु च ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातः पितृनावाहयेत् ।

अपयाः/त्वसुरा इति श्राद्धविघ्नकर्तृन् ।

यातुधानानपसार्य तिलैर्यातुधानानां विसर्जनं कृत्वा ।

एत पितरः सर्वेऽस्तान् श्रमाय सन्त्येतद्दः पितर इत्यावाहनं-

कृत्वा कुश तिलमिश्रेण गन्धोदकेन यस्तिष्ठन्त्यमृतागाविति-

यन्मेनावेति च पाद्यं निर्वर्त्य निवेद्याभ्यं कृत्वा निवेद्य-

चातुलेपनं कृत्वा कुशातिलवस्त्रपुष्पालङ्कारघूपदीपैर्यथाशक्त्या-

विप्रान् समभ्यर्च्य वृत्तपुष्पमन्त्रमादायादित्यारुद्रावसय इति-

वीक्ष्यान्तौ फरवाणीत्युक्ता तत्र विप्रैः कुर्वित्युक्ते आहुतित्रयं-

दद्यात् । ये मामकाः पितर एतद्दः पितरोऽयं यज्ञे इति च-

हविरनुमन्त्रणं कृत्वा यथोपपन्नेषु पात्रेषु विशेषाद्भजतमयेष्वन्नं-

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेत् ।

पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यमुदङ्मुखेषु ।

तददत्सु ब्राह्मणेषु यन्मे प्रकामा अहोरात्रैर्यद्वाक्रव्यादिति जपेत् ।

इतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि चेति । . .

उच्छिद्रप्रसन्निधौ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पृथिवी दर्भ्यां रक्षिता-
इत्येकं पिण्डं पित्रो निदध्यात् ।

अन्तरोक्षं दर्भ्यां रक्षिता इति द्वितीयं पितामहाय ।

सौदर्भ्यां रक्षिता इति तृतीयं प्रपितामहाय ।

अग्र पितरः प्रेता इति वासोदेवम् ।

वीराग्रः पितरो धन्व इत्यन्नम् ।

अत्र पितरो मादयष्यं यथाभागमावृषायध्वमिति-
दर्भमूले करपर्पणम् ।

उक्तं बह्वृत्तीरित्यनेन सोदकेन प्रदक्षिणं पिण्डानां विकरण-
सेचनं कृत्वा अर्घ्येषुष्पूषालेपनाग्रादिभक्ष्यभोज्यानि च-
निवेद्येत् । उदकपात्रञ्च मधुशृतविलैः संयुक्तञ्च ।

भुज्यत्सु प्राज्ञेषु कृत्विमागतेषु मामेध्रेष्ठेत्यन्नं सृणु-
मभ्युक्ष्यान्नविहिरसुच्छिद्राग्रतः कृत्वा कृत्वाभवन्तः सम्पन्न-
मिति प्रोदक्षुस्तेष्वर्घ्यमनमादौ दत्त्वा ततः प्राङ्मुखेषु दत्त्वा-
वतश्च मुमुक्षोश्चिमिति श्राद्धदेवां संप्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्व-
शुभ्याम् । ततः प्राङ्मुखप्रतोयन्मे नाम इति प्रदक्षिणं कृत्वा-
प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणाभिः समन्वयैर्वाभिरमन्तु-
भयन्त इत्युक्तं तैरुह्योऽभिरताः स्म इति देवाश्च पितरश्चेत्यभि-
जपेत् । अश्वप्योदकञ्च नामगोत्राभ्यां दत्त्वा विश्वे देवाः-
प्रीयन्तामिति प्राङ्मुखेभ्यस्ततः प्राञ्जलिर्दिदं तन्मन्त्राः सुमना-
याचेत् । दानारो नो ऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
धद्वा च नो मा ध्यगमद्गु देयञ्च नोऽस्तिवति ।

तमोऽध्यायः]

श्राद्धवर्णनम् ।

तथास्तिवति ब्रूयुः । अन्नञ्च नोवहु भवेदतिथीञ्च लभेमहि ।

याचितारञ्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ।

इत्येताभ्यामाशिषः प्रतिगृह्य ।

वाजेवाजे इति ततो ब्राह्मणाञ्च विसर्जयेत् ।

पूजयित्वा यथान्यायमनुब्रूयाभिधाद्य च ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥

अष्टकासु दैवपूर्व्वं शाकमांसापूपैः श्राद्धं त्वन्वष्टकास्वष्टका-
वद्वह्नौ दैवपूर्व्वमेवं हुत्वा मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्व्ववद्-
ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणाभिश्चाभ्यर्चयानुब्रूज्य विसर्जयेत् ।

ततः कर्पुः कुर्व्यात् ।

तन्मूले प्रागुदगमन्युपसमाधानं कृत्वा पिण्डनिर्वपणम् ।

कर्पूत्रयमूले पुरुषाणां कर्पूत्रयमूले स्त्रीणाम् ।

पुरुषकर्पूत्रयं सान्नेनोदकेन पूरयेत् ।

स्त्रीकर्पूत्रयं सान्नेन पयसा ।

दध्ना मांसेन पयसा च प्रत्येकं कर्पूत्रयं पूरयित्वा-

जपेद्भयतीभ्योऽस्तु चाक्षरम् ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चसप्ततित्तमोऽध्यायः ॥

पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् स येषां पिता कुर्यात्तेषां-
कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः-
कुर्यात्तेषां कुर्यात् ।

श्विषु जीवत्सु नैव कुर्यात् ।

यस्य पिता प्रेतः स्यात् सपित्रे पिण्डं निधाय-
प्रपितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा-
पितामहपितामहाय दद्यात् ।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपिता-
महात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय-
पितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्देष्टुं यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चसप्ततित्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षट्सप्ततित्तमोऽध्यायः ॥

अम/वास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माषी प्रौष्ठपद्वर्द्ध-
कृष्णत्रयोदशी प्रौढियवपाको चेति ।

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वानो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥

आदित्यसंक्रमण विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं-

व्यतीपातो जन्मर्क्षमभ्युदयश्च ।

एतास्तु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेषु यद्वत् तदानन्त्याय कल्पते ।

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥

०००००

॥ अथ अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥

सततमादित्येऽहि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति ।

सौभाग्यं चान्त्रे । समरविजयं कौजे ।

सत्त्वान् कामान् वौषे । विद्यामभीष्टां जीवे ।
 धनं शौक्रे जीवितं शनैश्चरे । स्वर्गं कृत्तिकासु ।
 अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवर्चस्वं सौम्ये कर्मसिद्धि रौद्रे ।
 भुवं पुनर्वसौ पुष्टिं पुष्ये । श्रियं सर्पे ।
 सत्त्वान् कामान् पैत्रे । सौभाग्यं भाग्ये ।
 धनमार्घ्यमणे । ह्यतिशैथ्यं हस्ते । रूपवत्तः सुतां त्वाष्ट्रे ।
 वाणिज्यसिद्धिं स्वाती । फनकं विशाखासु ।
 मित्राणि मैत्रे । राज्यं शक्रे । कृषिं मूले ।
 समुद्रयानसिद्धिमाग्ये । सर्वान् कामान् वैश्वदेवे ।
 शैष्ठमभिजिति । सत्त्वान् कामान् भवजे । लवणं वासवे ।
 आरोग्यं वाहणे । कुचद्रव्यमाजे । गृहमांदिर्जने ।
 गाः पौष्णे । तुरङ्गमाश्विने । जीवितं बाम्ये ।
 गृहसुखाः स्त्रियः प्रतिपदि । कन्या वरदां द्वितीयायाम् ।
 सत्त्वान् कामांस्तृतीयायाम् । पशुशत्रुध्याम् ।
 श्रियं पञ्चम्याम् । रूत विषयं षष्ठ्याम् । कृषिं सप्तम्याम् ।
 वाणिज्यमष्टम्याम् । पशुजनन्याम् याजिनो दशम्याम् ।
 ब्रह्मवर्गस्थिनः पुत्रानेकादश्याम् ।
 आयुर्वसुराज्यजयान् द्वादश्याम् । सौभाग्यं त्रयोदश्याम् ।
 सर्वकामान् चतुर्दश्याम् शस्त्रहतानाम् ।
 आदिकर्मणि चतुर्दशौ रास्ता ।
 अपि फिगृमीते माये भवतः ।

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 प्रायुद्काले ऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥
 मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।
 कार्तिकं सकलं मासं प्राक्काये कुञ्जरस्य च ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ न नक्तं गृहीतेनोदकेन श्राद्धं कुर्यात् ।
 कुशाभावे कुशास्थाने काशान् दुर्वां वा दद्यात् ।
 वाससोऽर्थकार्पासोर्त्थं सूत्रम् ।
 दशां विचर्जयेद् यद्यप्याहतवल्लजा स्यात् ।
 उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कष्टकिजातानि रक्तानि च पुष्पाणि ।
 शुष्ठानि सुगन्धीनि कष्टकिजातान्यपि जलजानि रक्तान्यपि-
 दद्यात् । वसां मेदश्च दीपार्थं न दद्यात् ।
 घृतं तैलं वा दद्यात् । जीवजं सर्वधूपार्थं न दद्यात् ।
 मधुघृतसंयुक्तं गुग्गुलुं दद्यात् ।
 चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकान्यनुलेपनार्थं ।
 न प्रत्यक्षलवणं दद्यात् हस्तेन च घृतव्यञ्जनादि ।
 तैजसानि पात्राणि दद्यात् । विशेषतो राजतानि ।

विष्णुस्मृतिः ।

[एकोनाशीति-

खड्गाकुतपद्मभाजिनविलसिद्वायकाक्षतानि न पवित्राणि-
रश्रोचनानि चेति दद्यात् ।

पिण्णोलोतुकुन्दकभूलृणशिशुसर्पपसुरसासर्जवन्मुवर्चलकुम्भाणा-
लावुवात्ताकुपालङ्कचोपोदकीवण्डुलीयककुसुम्भपिण्डालुक-
महिषीक्षीराणि वर्जयेत् ।

राजमापन्नसूरपथ्युपितकृतकयानि च ।

कोपं परिहरेत् । नाशुपातयेत् । न त्वरां कुर्यात् ।

घृतादिदाने सैजसाणि पात्राणि खड्गपात्राणि फल्गुपात्राणि च
प्रशस्तानि । अत्र च शौको भवति ।

सौवर्णराजताभ्याम् खड्गेनौदुम्बरं च ।

दत्त मक्षय्यतां याति फल्गुपात्रेण चाप्यथ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथाशीतितमोऽध्यायः ॥

तिलैर्जीह्वयैर्मांसैर्मूलफलैः शकैः श्यामाकैः-

मिषद्भुभिर्नौवारैर्मृद्वैर्गोशूयैश्च मांसं प्रीयन्ते ।

द्वौ मांसौ मरुतमासेन । त्रीन्हारिणेन ।

चतुरश्वोरध्रेण पञ्च शाकुलेन । षट्क्षामेन । सप्त रौरवेण ।

अष्टौ पर्णतेन । नव गवनेन । दश माहिणेन ।

एकादश कीर्मेण । सन्वत्सरं गव्येन पयसा तद्विकारैर्वा ।

अत्र पिण्णोष्ठा गाद्या भवति ॥

तमोऽध्यायः]

श्राद्धवर्णनम् ।

कालशाकं महाशल्कं मांसं बाघ्रीणसस्य च ।
विपाणवज्या ये खड्गस्तास्तु भक्षामहे सदा ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे ऽशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकाशीतितमोऽध्यायः ॥

घान्नमासनमारोपयेत् । न पदा स्मृशेत् ।
उच्छेपणं भूमिगतमजिह्वस्याराठस्य वा ।
दासवर्गस्य तत्पित्रो भागधेयं प्रचक्षते ।
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥

दैवे कर्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत् । प्रयत्नात् पित्र्ये परीक्षेत् ।
हीनाधिकाङ्गान् वियर्जयेत् ।
विकर्मस्थांश्च वैडालव्रतिकान् वृथालिङ्गिनो नक्षत्रजीविनो-
देवलकांश्च चिकित्सकान् अनूढापुत्रान् तत्पुत्रान् बहुयाजिनो-
ग्रामयाजिनः शूद्रयाजिनोऽयाज्ययाजिनो घ्रात्यास्तया-
जिनः पर्वकारान् सूचकान् भृतकाभ्यापकान् भृतकाभ्यापितान्-
शूद्रान्नपुष्टान् पतितसंसर्गान् अनधीयानान् सन्ध्योपासना-

विष्णुस्मृतिः । [द्वयशीवि-

ननुष्ठान् राजसेवकान् नम्रान् पितृमातृगुर्वपिस्वाध्याय-
त्यागिनश्चेति ॥

मादृश्यापसदः श्रेते कथिताः परुक्तिदूषकाः ।
एतान् विषयार्थच्छेषाच्छूद्रकर्मणि पण्डितः ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वयशीवित्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वयशीवित्तमोऽध्यायः ॥

अथ परुक्तिपावनाः ।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाभिर्ज्योत्सामगो वेदपारगो वेदाङ्गस्था-
प्येकस्य पारगः पुराणतिहासन्याकरणपारगो धर्मशास्त्र-
स्याप्येकस्य पारगस्तीर्थपूतो यज्ञपूत स्तपःपूतः सत्यपूतो-
मन्त्रपूतो गायत्रीजपनिरतो मद्रदंवानुसन्तानस्त्रिषण्णो-
जामाता दीहिप्रश्नेति ।

विशेषेण च योगिनः । अत्र पितृगीता गाथा भवति ॥

अये स स्थान् कुष्ठेऽम्बाकं भोजयेद्यस्तु योगिनम् ।

विप्रं भ्रात्रे प्रयत्नेन येन तृप्यामहे वयम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वयशीवित्तमोऽध्यायः ॥

तमोऽध्यायः]

श्राद्धवर्णनम् ।

॥ अथ चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥

न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्यात् । न गच्छेत्म्लेच्छविषयम् ।

परनिपानेष्वपः प्रीत्वा तत्साम्यमुपगच्छीति ॥

चातुर्यणव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।

स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः परः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ पुष्करेषु श्राद्धम् ।

जप्यहोमसंपासि च ।

पुष्करे स्नानसात्रतः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ।

एवमेव गयाशीर्षे अक्षयवटे अमरकण्टकपर्वते वराह-
पर्वते यत्र कचन नर्मदातीरे यमुनातीरे गङ्गायां-
विशेषतः कुशावर्ते विल्वके नीलपर्वते कनखले कुजाश्र-
भृगुतुङ्गे केदारे महालये नहुन्तिकायां सुगन्धायां-
शाकम्भार्यां फल्गुतीर्थे महागङ्गायां त्रिहलिकाश्रमे-
कुमारधारायां प्रभासे यत्र कचन सरस्वत्यां विशेषतः ।

गङ्गाद्वारे प्रयागे च सङ्गासमारसङ्गमे ।

सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥

अगस्त्याश्रमे कण्वाश्रमे कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य-

विष्णुस्मृतिः ।

[पञ्चाशीतिः]

ज्योतिषाद्याञ्च सङ्गमे श्रीपर्वते कालोदके उत्तरमानसे-
वङ्गवाया सतङ्गवाप्या सप्तार्पे विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे-
गोदादय्या गोमत्या वेत्रवत्या विपाशाया वितस्ताया-
शतद्रुतीरे चन्द्रभागाया इरावत्या सिन्धोस्तीरे वक्षिणे-
पञ्चनदे औजसे ।

एषमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सर्वेष्वपि-
स्वभावेषु पुलिनेषु प्रस्रवणेषु पर्वतेषु निकुञ्जेषु वनेषु-
पयनेषु गोमयपलिङ्गेषु मनोहरेषु ।

अथ च पितृगीता गाथा मयन्ति ॥

कुण्डेस्मार्कं स जन्तुः स्याद्यो नो वद्याज्जलाञ्जलीम् ।
नदीषु चद्रुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥
अपि जायेत सोऽस्मार्कं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षे चट्टे शार्ङ्गं यो नः कुप्यात् समाहितः ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत यप्रवमेचेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ वृषोत्सर्गः कार्त्तिकमासवयुज्यां वा ।

तत्रादायैव वृषभं परीक्षेत ।

जीवहस्तायाः पयस्विन्याः पुत्रं सर्वलक्षणोपेतं नीलं

तमोऽध्यायः] श्राद्धे-वृषोत्सर्गवर्णनम् ।

लोहितं वा मुखपुच्छपादशृङ्गशुक्लं यूपस्याच्छादकम् ।
ततो गवां मध्ये सुसमिद्धमग्निं परिस्तीर्य पौष्णं चरुं
पयसा श्रपयित्वा पूवा गा अन्येतु न इह रतिरिति च
हुत्वा वृषमयस्कारस्त्वङ्कयेत् ।

एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् पार्श्वे शूलेन ।
अङ्कितञ्च द्विरण्यवर्णा इति चतसृभिः शन्नोदेवीति च स्नापयेत् ।
स्नातमलङ्कृतं स्नातालङ्कृताभिश्चतसृभिवेत्सतरीभिः-
सार्द्धमानीय रुद्रान् पुरुषसूक्तं कुम्भाण्डीञ्च जपेत् ।
पिता वत्सेतितृपभस्य दक्षिणे कर्णे पठेत् इमञ्च ।

वृषोहि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।
वृणोमि तमहं भक्त्या स मे रक्षतु सर्व्वतः ॥
एनं युवानं पतिं वो ददाम्यनेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण ।
महामहिमजया मातनुभिर्मारधाम द्विपते सोम ! राजन् ! ॥
वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्या कारयेद्विशि ।
होतुर्वस्त्रपुगं दद्यात् सुवर्णं कांस्यमेव च ॥
अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसेषितम् ।
भोजनं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणाश्चात्र भोजयेत् ॥
उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिवत्यथ जलाशये ।
जलासयं तत्सकलं पितृस्तस्योपतिष्ठति ॥
शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र कचन दर्पितः ।
पितृणामन्नपानं तत् प्रभूतमुपतिष्ठति ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षडशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ वैशाख्या पौर्णमास्यां कृष्णमृगाजिनं सुवर्णशृङ्गं-
रौप्यसुरं मौक्तिकलाङ्गूलभूषितं कृत्वा आविके वस्त्रे च
प्रसारयेत् । ततस्त्रिलोः प्रच्छादयेत् । सुवर्णनाभिश्च-
कुप्यात् । आहतेन वासोयुगेन प्रच्छादयेत् ।

सर्व्वगन्धरत्नैश्चालङ्कृतं कुप्यात् ।

चतस्रसु दिभ्यु चत्वारि तेजसपात्राणि क्षीरदधिमधुघृत-
पूर्णानि निधायाहिताग्नये ब्राह्मणायलङ्कृताया-
वासोयुगेन प्रच्छादिताय दद्यात् । अत्र च गाथा भवन्ति ॥

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् ससुरं शृङ्गसंयुतम् ।

तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्व्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥

ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।

चतुरन्ता भवेदन्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिणी ।

ददाति यस्तु विप्राय सर्व्वं तरति दुष्कृतम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥

तमोऽध्यायः] श्राद्धे—वृषोत्सर्गवर्णनम् ।

॥ अथाष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति तामलङ्कृता-
प्राक्ष्णाय दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति ।

अत्र च गाथा भवति ।

सषत्सा रोमतुल्यानि युगान्धुभयतोमुखीम् ।

दत्त्वा रोगमवाप्नोति श्रद्धानः समाहितः ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकोननवतितमोऽध्यायः ॥

मासः कार्तिकोऽग्निदैवत्यः । अग्निश्च सर्वदेवानां मुख्यम् ।

तस्मात् कार्तिकं मासं बहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः-

सकृदेव हविष्याशी संवत्सरकृतात् पापात् पूतो भवति ।

कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुक्ता सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे—एकोननवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ नवतितमोऽध्यायः ॥

मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां मृगशिरःसंयुक्तायां चूर्णित लवणस्य-
मुवर्णनाभं प्रस्थमेकं चन्द्रोदये प्राक्ष्णाय प्रदापयेत् ।

अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते ।

पौपीचेत् पुण्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्पपकलकोद्वर्तित-
शरीरो गन्धघृतशूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधिभिः-
सर्वगधैः सर्वबीजैश्च स्नातो घृतेन यगयन्तं घासुदेय-
स्नापयित्वा गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः-
शाकैर्वाहंस्पृश्यैश्च मन्त्रैः पाचके हुत्वा ससुवर्णेन घृतेन-
ब्राह्मणान् स्पर्शित्वा पाचयेत् ।

वासोयुगं कर्त्रे दृग्मा । अनेन कर्मणा पुण्यते ।

मानो मषायुता चेतस्यां तिलैः भ्रातृं कृत्वा पूतो भवति ।

फलगुनी फल्गुनीयुता चेतस्यात्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृत-
श्वात्तीर्णं शयनं निवेद्य भाष्यां मनोवां रूपवतीं त्रिविण-
यतीभवाप्नोति । नार्यपि भर्तारम् ।

चैत्री चित्रायुता स्यात्तस्यां चित्रब्रह्मदानेन सौभाग्यमाप्नोति ।

वैशाखी विशाखायुता चेतस्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः-
सन्तर्प्य धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति ।

ज्येष्ठी ज्येष्ठायुता चेतस्यां क्षत्रोपानहप्रदानेन गदाधिपत्यं-
प्राप्नोति । भाषाद्वयमाषाढायुक्तायामन्नपानदानेन-
तदेवाक्षय्यमाप्नोति ।

श्रावण्यां श्रवणयुक्तया जलयेन साज्ञो वासोयुगाच्चादितो-
दत्त्वा दाम्भाप्नोति ।

श्रौष्ठपथां श्रौष्ठपदायुक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति ।

आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णं भाजनं सुवर्णयुतं-

विप्राय दत्त्वा दीप्नाग्निर्भवति ।

कार्त्तिकी कृत्तिकायुता चेतस्यां सितमुष्माणमन्यदणं वा
शशाङ्कोदये सर्वशस्यरत्नगन्वोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय दत्त्वा
कान्तारभयं नश्यति ।

वैशाखशुक्लतृतीयायामुपोपितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य
तानेव हुत्वा दत्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ।

यच्च तस्मिन्नक्षनि प्रयच्छति दत्तक्षप्यमाप्नोति ।

पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासस्तिष्ठैः
स्नातस्तिष्ठोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा
दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतो भवति ।

माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादश्यां सोपवासः श्रवणं प्राप्य
वासुदेवामृतोमहावर्त्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् ।

दक्षिणपार्श्वे महारजनरक्तेन समग्रेण वाससा घृततुला
मष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्श्वे तिष्ठतैलतुलां साष्टां दत्त्वा
श्वेतेन समग्रेण वाससा ।

एतत्कृत्वा कृत्तु यो यस्मिन् राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे
यस्मिन् कुले स तत्रोज्ज्वलो भवति ।

आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदद्याद्विनौ
प्रीणयित्वा रूपं भाग्भवति ।

तस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्यं
भाग्भवति ।

प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृतयुतं रेवतीप्रीन्यं

परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा
रूपभागभयति ।

माघे मासेऽग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान्
भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति ।

सव्यां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा धर्मराजानं पूजयित्वा
सन्ध्यापेभ्यः पूतो भवति ।

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यप्रदोषगाम् ।

प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

इति वैष्णवं धर्मशास्त्रे नवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ एकनवतितमोऽध्यायः ॥

अथ कूपकर्तुंस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतस्याद्धं विनश्यति ।

तद्भागवत्प्रत्युत्पद्यो धारणं लोकमश्नुते ।

जलप्रदः सदा तृप्तो भवति ।

श्वारोपयितुर्बुद्ध्या परलोके पुनः भवन्ति ।

श्वप्रदो वृश्चसूनैर्देवान् प्रीणयति फलैश्चातिथीन् द्वायथा-
चाभ्यागतान् देवं वर्षत्युदकेन पितॄन् ।

सेतुश्च स्वर्गमाप्नोति देवायतनकारुण्यस्य देवायतनं करोति-
तन्मैव लोकमाप्नोति ।

मुधासिद्धं कृत्वा यशमा विराजते ।

ध्यायः]

दानफलवर्णनम् ।

विविक्तं कृत्वा गन्धर्वलोकमाप्नोति ।

पुष्पप्रदानेन श्रीमान् भवति ।

अनुलेपनप्रदानेन कीर्त्तिमान् भवति ।

क्षीपप्रदानेन चक्षुष्मान् सर्वतोऽञ्चलश्च ।

अन्नप्रदानेन बलवान् । धूपप्रदानेनोद्भूय गच्छति ।

देवनिष्कर्म्माल्यापनयनाद्गोप्रदानफलमाप्सोति ।

देवायतनमार्जनात्तदुपलेपनाद्ब्राह्मणोच्छिष्टमार्जनात्

पादादिशौचोदकस्पर्शपरिचरणाच्च ॥

कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च ।

पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकनवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्विनवतितमोऽध्यायः ॥

सर्वदानाधिकमभयप्रदानम् ।

तत्प्रदानेनाभीप्सितं लोकमाप्नोति भूमिप्रदानेन च ।

गोचर्म्ममात्रमपि भुवं प्रदाय सर्वपापेभ्यः पूतो भवति ।

गोप्रदानेन स्वर्गलोकमाप्नोति । दशधेनुप्रदो गोलोकान् ।

शतधेनुप्रदो ब्रह्मलोकान् ।

सुवर्णशृङ्गी रौप्यसुरा मुक्तालङ्कुला कात्थ्योपदोहा वस्त्रोत्तरीया

दत्त्वा धेनुरोमसंख्यानि वर्षाणि स्वर्गलोकमाप्नोति ।

विशेषतः कपिलाम् । दान्तं धुरन्वरं दत्त्वा दशधेतुप्रदो भवति ।
 अश्वदः सूर्यसालोष्यमाप्नोति । वासोदधन्त्रसालोष्यम् ।
 सुवर्णदानेनाग्निसालोष्यम् । रूप्यप्रदानेन रूप्यम् ।
 तैजसानां पात्राणां प्रदानेन पात्रं भवेत्
 सर्वकामानामौषधप्रदानेन च ।
 छत्रप्रदानेन च छत्रवर्णम् ।
 धान्यप्रदानेन तृप्तिं शस्यप्रदानेन च ।
 अन्नदः सर्वम् । धान्यप्रदानेन सौभाग्यम् ।
 अफीर्त्तितानामन्येषां दानात् स्वर्गमवाप्नुयादिति ।
 त्रिंशदः प्रजामिष्टा इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति ।
 आसनप्रदानेन स्थानम् । शय्याप्रदानेन भाष्यम् ।
 जपान्त्रप्रदानेनाश्वत्थीयुक्तं रथम् । छत्रप्रदानेन स्वर्गम् ।
 तालवृन्तचामरप्रदानेनाभ्यसुखित्वम् ।
 वास्तुप्रदानेन नगराधिपत्यम् ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यथास्ति दयितं गृहे ।

सचदगुणवते देयं तदेवाक्षय्यमिन्द्रता ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अत्राहणे दत्तं तत्सममेव पारलौकिकम् ।

द्विगुणं ब्राह्मणब्रूवे । सहस्रगुणं प्राधीते ।

अनन्तं वेदपारगे । पुरोहितस्त्वात्मन एव पात्रम् ।

स्वसा दुहिता जामातरश्च प.त्रम् ॥

न धार्यपि प्रयच्छेत वैदालव्रतिके द्विजे ।

न वकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥

धर्मध्वजी सद्गलुब्धश्चाश्रितो लोकदाम्भिकः ।

वैदालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सत्त्वाभिसन्धिकः ॥

अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः सार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतपरोद्विजः ॥

ये वकव्रतिनो लोके ये च मार्जारलिङ्गिनः ।

ते पतत्यन्यतामिह तेन पापेन कर्मणा ॥

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥

प्रेक्ष्येह चेदृशो विप्रो गृह्यते ब्रह्मयादिभिः ।

छद्मनाचरितं यद्य तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

अलिङ्गी लिङ्गिभ्यो यो वृत्तिमुपजीवति ।

स लिङ्गेनाहरत्येन स्तिर्यायोनौ प्रजायते ॥

न दानं यशसे दद्यान्न भगान्नोपकारिणं ।

न नृत्यगीतशौलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चितम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥

गृही वलीपलितदर्शने वनाश्रयो भवेत् ।

अपत्यस्य चापत्यदर्शनेन वा ।

पुत्रेषु भाष्यार्थं निक्षिप्य स्यानुगम्यमानो वा ।

तत्राप्यग्नीनुपचरेत् । अफालकृष्णेन पञ्चयज्ञात् द्वापयेत् ।

स्वाध्यायं च न जह्यात् । ब्रह्मचर्यं पालयेत् ।

चर्मचोरवासाः स्यात् । जटास्मश्रुलोमनखाश्च विभृयात् ।

त्रिपवणस्नायी स्यात् ।

कपोतपृत्तिर्मांसनिचयः सम्यत्सरनिचयो वा ।

सम्यत्सरनिचयो पूर्वनिश्चितमाख्ययुज्यां जह्यात् ॥

प्रामादाद्वृत्त्य वाग्नीयादष्टौ मासान् वने वसन् ।

पुटेनैव पलाशेन पाणिना शकलेन वा ॥

॥ इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥

वानप्रस्थस्यापसा शरीरं शोषयेत् । शीघ्रे पञ्चतपाः स्यान् ।

आकाशराशौ प्रागृषि । आर्द्रवासा हेमन्ते ।

नक्षत्री स्यात् । पृथान्तराद्रन्तराभ्यन्तराशी वा स्यात् ।

पुष्पारी । पृथ्वी । शकरी । पर्णारी । मूलारी ।

यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात् । चान्द्रायणैर्वा वर्त्तेत ।
अश्मकुट्टः । दन्तोलूखलिको वा ॥

तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषजं जगत् ।
तपोमध्यं तपोऽन्तश्च तपसा च तथावृतम् ॥
यद्दुश्चरं यदुरापं यद्दूरं यच्च दुष्करम् ।
सर्वं तत्तपसा साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम् ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥

अथ त्रिविधाश्रमेषु पक्कपायः प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा सर्वं
वेदं दक्षिणां दत्त्वा प्रमज्ज्याश्रमी स्यात् ।
आत्मन्यग्नीनारोप्य भिक्षार्थं ग्राममियात् ।
सप्तागारिकं भैक्ष्यमादद्यात् । अलाभे न व्यथेव ।
न भिक्षुकं भिक्षेत ।
मुक्तवति जनेऽस्तीते पात्रसन्पाते भैक्ष्यमादद्यात् ।
मृण्मये दारुपात्रेऽलावुपात्रे वा ।
तेषाञ्च तस्याद्भिः शुद्धिः स्यात् ।
अभिपूजितलाभादुद्विजेत । शून्यागारनिकेतनः स्यात् ।
वृक्षमूलनिकेतनो वा । न ग्रामे द्वितीयां रात्रिमावसेत् ।
कौपीनाञ्ज्वादनमात्रमेव वसनमादद्यात् ।
दृष्टिपूर्ते न्यसेत् पादम् । वस्त्रपूतं जलमादद्यात् ।

सत्यपूर्तं वदेत् । मनःपूर्तं समाचरेत् ।
मरणं नाभिकामयेत् जीवितञ्च । अतिवादांस्तितिश्चेत् ।
न कश्चनावमन्येत । निराशीः स्यात् । निर्नमस्कारः ॥

यास्यैकं तक्षतो वाहुं चन्दनेनैकमुश्रुतः ।
नाकलयाणं च कल्याणं तयोरपि च चिन्तयेत् ॥

प्राणायामधारणाभ्याननिश्चयः स्यात् ।
संसारस्यानिश्चयतां पश्येत् । शरीरस्याशुचिभावम् ।
जरया रूपविपर्ययम् ।
शरीरमानसागन्तुकन्याधिभिश्चोपतापम् । सहजैश्च ।
नित्यान्धकारे गर्भे प्रसर्ति मूत्रपुरीषमध्ये च ।
तत्र च शोतोद्गदु स्नानुभवनम् ।
जन्मसमये योनिसङ्कटनिर्गमान्गदद्गुस्नानुभवनम् ।
धाल्ये मौर्द्धं शुष्पव्यव्यताम् । अध्ययनादनेकस्त्रेणम् ।
यौवनं च विषयप्राप्तायमागेण तदवाप्तौ
विषयसेवनाश्रये पतनम् ।
अप्रियैर्वसति प्रियैश्च विप्रयोगम् ।
नरकेषु च सुमदद्गुलम् । संसारसंस्मृतौ तिर्थ्यग्योनिषु च ।
एवमस्मिन् सततपापिनि संसारे न किञ्चिन् ।
यदपि किञ्चिद्गुलापेक्षया सुखसंज्ञं तदप्यनित्यम् ।
तस्मैवाशक्तायलभने वा महद्गुलम् ।
शरीरं चेद् सप्तधातुर्कं पश्येत् चसारधिरनांसास्त्रिमेरोमज्जा-

शुक्रात्मकं चर्माबिनद्धं दुर्गन्धि च मलायतनं सुखशतैरपि वृत्तं
विकारि प्रयत्नाद्धृतमपि विनाशि कामक्रोधलोभमोहमद-
मात्सर्ग्यस्थानं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकं अस्थिशिरा-
धमनिशनायुयुतं रजस्वलं पट्त्वस्पेशि अस्त्रां त्रिभिः शतैः
पञ्चधिकैर्धार्प्यमाणम् । तेषां विभागः ।

सूक्ष्मैः सद् चतु पष्टिर्दशनाः, विंशतिर्नखाः,
पाणिनादरालाकाश्च, पष्टिरङ्गुलोनां पञ्चगणि, द्वे पादयोः,
चतुष्टयं गुल्फेषु, चत्वार्यरन्ध्रयोः, चत्वारि जङ्घयोः, द्वे द्वे,
जानुरुपोलयोः द्वे द्वे अक्षताल्लक्ष्मणोणिफलकेषु, भगाद्व्येकं,
पृष्ठास्थि पञ्चवत्वारिंशद्भागं, पञ्चदशास्थोनि प्रोवा,
जान्वेकं, तथा हनुः, तन्मूले च द्वे, द्वे ललाटाग्निगण्डे,
नासा घनास्थिरा, अर्बुदः स्थानकैश्च साद्धं द्वास्तपतिः
पार्श्वकाः, उरः सप्तदश, द्वौ शङ्खकौ, चत्वारि कपालानि
शिरश्चेति । शरीरेऽस्मिन् सप्तशिराशतानि ।

नव द्वायुशतानि । धमनीशते द्वे । पञ्चपेशीशतानि ।
क्षुद्रधमनीनामेकोनत्रिंशल्लक्षाणि नवशतानि पट्पञ्चाशद्भ्रमन्यः ।
लक्षत्रयं श्मश्रुकेशकूपानाम् । सप्तोत्तरं भ्रमशतम् ।

सन्विशते द्वे । चतुःपञ्चाशद्भ्रमकोटयः सप्तपष्टिश्च लक्षाणि ।
नाभिरोजोगुदं शुक्रं शोणितं शङ्खको मूर्द्धा कण्ठोद्दयञ्चेति
प्राणायतनानि । बाहुद्वयं जङ्घद्वयं भ्रम्यं शोर्पमिति पट्पञ्चानि ।

वसा वया अवहननं नाभिः कुम्भो यकृन् श्लोधा-
क्षुद्रान्त्रं बुक्की वस्त्रिः पुरीषाधानमामाशयोद्दयं स्थूलान्त्रं-

गुदमुदरं गुदकोष्ठम् । कनो निके अक्षिकूटे शङ्कुली-
कर्णौ कर्णपत्रकौ गण्डो भ्रुवौ शङ्खौ दन्तवेष्टाबोष्ठौ-
ककुन्दरे बंश्चणौ वृषणौ बुक्षौ श्लेष्मसङ्घातकौ स्तनौ-
वपजिह्वा लिङ्गौ बाहू जङ्घे ऊरुपिण्डिके तालदरं-
वलिशीषौ चिबुकं गलगुण्डिके अबटश्चेत्यस्मिन् शरी-
रके श्यामानानि ।

शब्दस्पर्शरसस्पर्शगन्धाश्च विषया ।

नासिकालोचनत्वग्जिह्वाभोत्रमिति बुद्धिन्द्रियाणि ।

हस्तौपादौ पायूपस्थं शिङ्गेति कर्मेन्द्रियाणि ।

मनोबुद्धिरात्मा चाव्यक्तमितीन्द्रियातीताः ॥

इदं शरीरं वसुधे ! क्षेत्रे मित्यभिधीयते ।

एतयो धेति तं प्राहुः क्षेत्रसमिति तद्विदः ॥

क्षेत्रक्षमेव मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भाविनि ॥

क्षेत्रं क्षेत्रक्षविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं मुमुक्षुषा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पणनवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥

अस्मोचानचरणः सन्ने करे करमितरं न्यस्य तालुस्मा-
पलजिह्वोदन्तैर्दन्धानसंस्पृशन् स्वनासिकाग्रं पश्यन् दिश-
श्चानपलोक्यन् विभोः प्रशान्तात्मा चतुर्विद्यया तत्त्वे-
र्न्यतीतं चिन्तयेत् ।

तमोऽध्यायः]

विष्णुध्यानवर्णनम् ।

नित्यमतीन्द्रियमगुणं शब्दस्पर्शरसरूपगन्धातीतं सर्वज्ञ-
मतिस्थूलं सर्वगमतिसूक्ष्मं सर्वतःपाणिपादं सर्वतोऽक्षि-
शिरोमुखं सर्वतःसर्वेन्द्रियशक्तिम् । एवं ध्यायेत् ।

ध्याननिरतस्य च संवत्सरेण योगाविर्भावो भवति ।

अथ निराकारे लक्षवन्धं कर्तुं न शक्नोति तदा-
पूथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमतो बुद्ध्यात्मान्यक्तयुरुपाणां पूर्व-
पूर्वं ध्यात्वा तत्र तत्र लक्षन्तत् परित्यज्यापरमपरं ध्यायेत् ।
एवं पुरुषध्यानमारभेत ।

अत्राप्यसमर्थः स्वहृदयपद्मस्यावाङ्मुखस्य मध्ये दीप-
वन् पुरुषं ध्यायेत् ।

तत्राप्यसमर्थो भगवन्तं वासुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनमङ्ग-
विनं श्रीवत्साङ्गं वनमालाविभूषितोरस्कं सौन्दर्यरूपं-
चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मधरं चरणमध्यगतभुवं ध्यायेत् ।
यद्ब्रूयादिति तदाप्नोति ध्यानगुह्यम् ।

तस्मात् सर्वमेव क्षरं त्यक्त्वा अक्षरमेव ध्यायेत् ।

न च पुरुषं विना किञ्चिदप्यक्षरमस्ति । तं प्राप्य मुक्तो भवति ।

पुरमाक्रम्य सकलं शेते यस्मान्महाप्रभुः ।

तस्मात् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥

प्राप्ताप्रापररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।

ध्यायेत् पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ॥

तत्त्वात्मानमगम्य च सर्वतत्त्वविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूषैव निर्गुणं गुणभोक्तुं च ॥

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
 सूक्ष्मात्तद्विज्ञेयं दूरस्थश्चान्तिके च तत् ॥
 अविभक्तश्च भूतेन विभक्तमिव च स्थितम् ।
 भूतभग्न्यभग्नद्रूपं प्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
 ज्योतिषामपि तज्जोतिश्चमस परमुच्यते ।
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्य हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥
 इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं रोचथोक्तं समासतः ।
 मद्भक्त प्तद्विज्ञाय मद्रावायोपपद्यते ॥
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥

— ०० —

॥ अथ अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥

इत्येवमुक्ता वसुमती जानुभ्यां शिरसा च नमस्कारं कृत्वा प्राच ।
 भगवत्सर्वस्वमीपे सततमेवं चत्वारि महाभूतालयाभ्या-
 काशं राक्षरूपी वायुऋक्षरूपी तेजश्च गदाक्षय्यभो-
 ऽम्भोरुहरूपि अहमवनेनैव रूपेण भगवत्पादमभ्यप-
 र्शित्वो भविषु मिच्छामि ।
 इत्येवमुक्ता भगवत्सर्वस्वप्राच ।
 वसुधाधि लब्धकामा तथा चक्रे देवदेवश्च तुष्टाव ।
 ओ नमस्तु देवदेव वासुदेव आदिदेव कामदेव मही-
 पाल जनादिमभ्यनिधन प्रजापते सुप्रजापते महा-

प्रजापते ऊर्जस्पते वाचस्पते जगत्पते दिक्स्पते वनस्पते-
 पयस्पते पृथिवीपते सलिलपते दिक्पते मत्स्पते-
 मरुत्पते लक्ष्मीपते ब्रह्मरूप ब्राह्मणप्रिय सर्वग अचिन्त्य-
 ज्ञानगम्य पुरुषूत पुरुष्टूत ब्रह्मण्य ब्रह्मप्रिय ब्रह्मकायिक-
 महाकायिक महाराजिक चतुम्महाराजिक भास्वर-
 महाभास्वर सप्त महाभाग स्थर तुपित महातुपित-
 प्रतर्दन परिनिर्मित अपरिनिर्मित वशवर्तिन् यज्ञ-
 महायज्ञ यज्ञयोग यज्ञगन्ध यज्ञनिधन अजित वैकुण्ठ-
 अपार पर पुराण लेख्य प्रजाधर चित्राशस्त्रम्बधर-
 यज्ञभागहर पुरोडाशहर विश्वकृ विश्वधर शुचिध्रुवः-
 अच्युतार्चन घृताब्धिः खण्डपरशो पद्मनाभ पद्मधर-
 पद्मवाराधर हृषीकेश एकमृङ्ग महावराह त्रुदिण अच्युत-
 अनन्त पुरुष महानुहय कपिऽ सांख्यचार्य विश्वक्सेन-
 धर्माधर्मद धर्माङ्ग धर्मवसुप्रद धरप्रद विष्णो जिष्णो-
 सहिष्णो कृष्ण पुण्डरीकाक्ष नारायण परायण-
 जगत्परायण नमोनम इति ॥

स्तुत्या त्वेवं प्रसन्नेन मनसा पृथिवी तदा ।

उवाच सम्मुखं देवं लब्धकामा यमुन्धरा ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टनवतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ नवनवतितमोऽध्यायः ॥

दृष्ट्वा श्रियं देवदेवस्य विष्णोर्गृहीत पादा तपसा ज्वलन्तीम् ।
सुतप्रजाम्बूनदचारुवर्णां पप्रच्छ देवी वसुधाप्रहृष्टा ॥

उन्निद्रकोकनदक्षारुकरे वरेण्ये ।

उन्निद्रकोकनदनाभि गृहीतपादे ॥

उन्निद्रकोकनदसदासदास्थितीति ।

उन्निद्रकोकनदमप्यसमानवर्णे ॥

नीलाञ्जनेत्रे तपनीयवर्णे शुक्लाम्बरे रत्नविभूषिताङ्घ्रि ।
चन्द्रानने सूर्यसमानभासे महाप्रभावं जगतःप्रधाने ॥
त्यमेव निद्रा जगतः प्रधाना लक्ष्मीर्धृतिः श्रीर्विरतिर्जयाः च !
कान्तिप्रभा कीर्तिरथो विभूतिः सरस्वती वागध पावनी च ।
स्थधा तितिक्षा वसुधा प्रतिष्ठा स्थिति मुदीक्षा च तथा सुनीतिः ।
ख्यातिर्विशाला च तथानसूया स्वाहा च मेधा च तथैव बुद्धिः ॥
आक्रम्य सन्तान्नु यथा त्रिलोकी तिष्ठत्ययं देववरोऽसिताङ्गै ।
तथा स्थिता त्वं वरदे तथापि पृच्छाम्यहंते वसति विभूत्याः ॥
इत्येवमुक्ता वसुधा वभाषे लक्ष्मीस्तदा देवस्याप्रतया ।
सदा स्थिताहं मधुसूदनस्य देवस्य पार्श्वे तपनीयवर्णे ॥
अथाक्षयार्थं मनसा स्मरामि श्रियायुतं तं प्रवदन्ति सन्तः ।
संभारणं पापयय यत्र चाहं स्थिता सदा तच्छृणुलोकधात्रि ॥
उसाम्यभार्कं च निशाकरं च तारागणाङ्गे गगने विमेधे ।
मेधे तथालम्बपयोधरे च शक्रनुवाह्ये च तद्द्विप्रकारे ॥

तथा सुवर्णे विमले च रूप्ये रत्नेषु वस्त्रेष्वमलेषु मूमे ।
 प्रास्तादमालासु च पाण्डुरासु देवालयेषु ध्वजभूषितेषु ॥
 सद्यः कृते चाप्यथ गोमये च मत्ते गजेन्द्रे सुरगे प्रहृष्टे ।
 वृषे तथा दर्पसमन्विते च विप्रे तथैवाभ्ययनप्रपन्ने ॥
 सिंहासने चामलके च विलसे चित्रे च शङ्खे च तथैव पद्मे ।
 शीप्ते हुताशौ विमले च खड्गे आदर्शविम्बे च तथास्थिताहम् ।
 पूर्णादकुम्भेषु सचामरेषु सतालशृङ्गेषु विभूषितेषु ।
 भृङ्गारपात्रेषु मनोहरेषु मृदिस्थिताहम् नवोद्धातायाम् ॥
 क्षीरे तथा सर्पिषि शाङ्खले च क्षौद्रे तथा दध्नि पुरन्धिगात्रे ।
 वेदे कुमार्प्याश्च तथा सुराणां सपत्निनां यज्ञभृताश्च वेदे ॥
 शरे च संप्रामविनिर्गते च स्थितामृते स्वर्गसदाप्रयाते ।
 वेदध्वनौ घान्यथ शङ्खशब्दे स्वाहास्वधांयामथ चाद्यशब्दे ॥
 राजाभिषेके च तथा विवाहे यज्ञे वरे स्नातशिरस्थथापि ।

पुष्पेषु शुक्लेषु च पर्वतेषु फलेषु रम्येषु सखिद्वरासु ॥

सरसु पूर्णेषु तथा जलेषु सशाङ्खलायो भुवि पद्मखण्डे ।
 वने च वत्से च शिरौ प्रहृष्टे साधौ नरे धर्मपरायणे च ॥
 आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये विनीतव्रते च तथा सुरेशे ।
 सुशुद्धदान्ते मलवर्जिते च मिष्टाशने चातिथिपूजके च ॥
 स्वदारतुष्टे निरते च धर्मे धर्मोत्कृष्टे चात्यशनाद्विरक्ते ।
 सदा सुपुष्टे च मुगन्धिगात्रे मुगन्धिलिप्ते च विभूषिते च ॥
 सत्ये स्थिते भूतहिते निविष्टे क्षमार्चिते क्रोधविरजिते च ।
 स्वकार्यदक्षे परकार्यदक्षे कल्याणचित्ते च सदा विनीते ॥

विष्णुस्मृतिः ।

नारीषु नित्यं सुविभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।
अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुह्यभाण्डासु बलिप्रियासु ॥
सम्पृष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु कलिब्यपेतासु विलोलुपासु ।
धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाहं मधुसूदने ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे नवनयतितमोऽध्यायः ॥

॥ अथ शततमोऽध्यायः ॥

धर्मशास्त्रमिदं भेषं स्वयं देवेन भाषितम् ।
ने द्विजाधारयिष्यन्ति तेषां स्वर्गे गतिः परा ॥
इदं पवित्रं मङ्गल्यं स्वर्गमायुष्यमेव च ।
ज्ञानञ्चैनं यशस्यं च धनसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
अध्येतव्यं धारणीयं भाव्यं श्रोतव्यमेव च ।
शास्त्रेषु श्रावणीयं च भूतिकामेनैरैः सदा ।
इदं रहस्यं परमं कथितं वसुधे । तव ॥
मया प्रसन्नेन जगद्धितार्थं सौभाग्यमेवत् परमं रहस्यम् ।
दुःस्वप्ननाशं बहुपुण्ययुक्तं शिवालयं शाश्वतधर्मशास्त्रम् ॥

इति वैष्णवं धर्मशास्त्रे शततमोऽध्यायः ॥

॥ समाप्ता चेयं श्रीमग्नद्विष्णुस्मृतिः ॥

ॐ नमः ।

॥ अथ ॥

* सम्प्रवर्त्तस्मृतिः *

अथादौ-ब्रह्मचर्यवर्णनम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सम्प्रवर्त्तमेकमासीनमात्मविंशत्यपरायम् ।

श्रुपयस्तु समागम्य पप्रच्छुधर्मकाङ्क्षिणः ॥१॥

भगवन् ! श्रोतुमिच्छामः श्रेयस्कर्म द्विजोत्तम ! ।

यथापद्धर्ममाचक्ष्य शुभाशुभविवेचनम् ॥२॥

घामदेवादयः सर्वे तमपृच्छन् महौजसम् ।

तानब्रवीत्सुनीन् सर्वान् प्रीवात्मा भूयतामिति ॥३॥

स्वभावाद् यत्र विचरेत् कृष्णसारः सदा मृगः ।

धर्म्यदेशः स विज्ञेयो द्विजानां धर्मसाधनम् ॥४॥

उपनीतः सदा विप्रो गुरोस्तु हितमाचरेत् ।

स्रग्मन्थमधुमांसानि ब्रह्मचारी विवर्जयेत् ॥५॥

सन्ध्यां प्रातः सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।

सारित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्करे ॥६॥

आमणिवन्धनाद्धस्तौ पादावद्भिर्विशोधयेत् ।
 अशब्दाभिरनुष्णाभिः स्ववर्णरसंगन्धिभिः ॥१८॥
 हृद्रताभिरफेनाभिस्त्रिभुवार्द्धिराचमेत् ।
 परिमृज्य द्विरास्यन्तु द्वादशाङ्गानि च स्पृशेत् ॥१९॥
 स्नात्वा पीत्वा तथा भुक्त्वा स्पृष्ट्वा चैव द्विजोत्तमाः ॥
 अनेन विधिना विप्र आचान्तः शुचितामियात् ॥२०॥
 शूद्रः शुद्ध्यति हस्तेन वैश्यो दन्तेषु वारिभिः ।
 कण्ठागतैः क्षत्रियस्तु आचान्तः शुचितामियात् ॥२१॥
 आसनारूढपादश्च कृतावशक्थिकस्तथा ।
 आरूढपादको वापि न शुद्ध्यति कदाचन ॥२२॥
 उपासीत न चेन् सन्ध्यामग्निकाव्यं नवा कृतम् ।
 गायत्र्यष्टसहस्रान्तु जपेत् स्नात्वा समाहितः ॥२३॥
 सूतकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तथैव च ।
 ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयात्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥२४॥
 ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत् स्त्रियं कामप्रपीडितः ।
 प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमथवैकं सुमन्त्रितः ॥२५॥
 ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयान्माधुमांसं कथञ्चन ।
 प्राजापत्यन्तु कृत्वासौ मौञ्जोहोमेन शुद्ध्यति ॥२६॥
 निर्वपेध पूरोडाशं ब्रह्मचारी च पर्वणि ।
 मन्त्रैः शाकलहोमान्तैरग्नावाज्यञ्च होमयेत् ॥२७॥
 ब्रह्मचारी तु यः स्कन्देत् कामतः शुक्रमात्मनः ।
 अवकीर्णं व्रतं कुर्व्यात् स्नात्वा शुद्धेयदकामतः ॥२८॥

प्रेतस्य तु जलं देयं स्नात्वा च गोत्रजैर्वह्निः ।
 प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ॥३६
 चतुर्थे सन्ध्यां कुर्यात् सर्वेस्तु गोत्रजैः सह ।
 ततः सञ्चयनादूर्ध्वमद्गस्पर्शो विधीयते ॥३७
 चतुर्थेऽह्नि विप्रस्य पष्ठे वै क्षत्रियस्य च ।
 अष्टमे दशमे चैव स्पर्शः स्याद्द्वैत्यशूद्रयोः ॥३८
 जातस्यापि विधिर्दृष्ट एष एव मनीषिभिः ।
 दशरात्रेण शुभ्यन्ति वैश्यदेवविवर्जिताः ॥३९
 पुत्रो जाते पितुः स्नानं सचैलन्तु विधीयते ।
 माता शुभ्येदशाद्देन स्नातस्य स्पर्शनं पितुः ॥४०
 होमस्तत्र तु कर्त्तव्यः शुष्कान्नेन फलेन च ।
 पञ्चयज्ञविधानन्तु न काव्यं मृत्युजन्मनोः ॥४१
 दशाहातु परं सम्यग् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।
 दानञ्च विधिना देयमशुभान्तकरं शुभम् ॥४२
 यद्यदिष्टतमं लोके यथापि दयितं गृहे ।
 तत्तदगुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥४३
 नानाविधानि द्रव्याणि धान्याति सुवहूनि च ।
 समुद्रजानि खानि नरो विगतचल्मपः ।
 दत्त्वा विप्राय महते प्राप्नोति महतीं भियम् ॥४४
 गन्धमाभरणं माल्यं यः प्रयच्छति धर्मवित् ।
 स सुगन्धः सदा हृष्टो यत्र सत्रोपजायते ॥४५

: सन्वर्त्तस्त्विति । .

सर्वपापविशुद्धात्मा सर्वकामसमन्वितः । . . .
 वर्षाणि वसति स्वर्गे रोमसंख्याप्रमाणतः ॥७१
 धेनुश्च योद्धिजे दद्यादलङ्कृत्य पयस्विनीम् ।
 कांस्यवस्त्रादिभिर्युक्तां स्वर्गलोके महीयते ॥७२ .
 भूमिं शस्यवतीं श्रेष्ठां ब्राह्मणेः वेदपारगे । . .
 गां दत्वाह्वं प्रसूताश्च स्वर्गलोके महीयते ॥७३ .
 अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं भूर्वेष्णवी सूर्यसुताश्च गावः ।
 लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दद्या यः काश्चनं गांश्च महीश्च दद्यात्
 यावन्ति शस्यमूल्यानि भारोप्याणि च सर्वशः ।
 नरक्षापन्ति वर्षाणि स्वर्गलोके महीयते ॥७५ .
 सर्वेषामेव दानानामेकवन्मानुषं फलम् । . . .
 ह्यदकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुषं फलम् ॥७६ .
 यो ददाति स्वर्गं रौप्यैर्ह्यगृह्णीमरोगिणीम् ।
 सयत्सां चाससा धीतां सुशीलाङ्गां पयस्विनीम् ॥७७
 तस्यां यावन्ति रोमाणि सवत्सायां दिवं गतः ।
 वावद्वर्षसहस्राणि स नरो ब्रह्मणोऽन्तिके ॥७८ .
 यो ददाति षलीवैर्मुक्तेन पिप्पिना शुभम् । . .
 अन्यङ्गं गोप्रदानेन फलादरागुणं फलम् ॥७९ .
 जलदक्षृप्तिमतुलां वितुष्य सर्ववस्तुषु ।
 अन्नदः सुखमाप्नोति सुप्तः सर्ववस्तुषु ॥८०
 सर्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् । . .
 सर्वेषामेव वस्तूनां यत्स्तद्धीविषं फलम् ॥८१ .

यस्मादन्नात् प्रजाः सन्वाः कल्पे कल्पेऽस्तृजत् प्रभुः ।
 तस्मादन्नात् परं दानं न भूतो न भविष्यति ॥८२
 अन्नदानात् परं दानं विद्यते न हि किञ्चन ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥८३
 मृत्तिकां गोशङ्खदर्भानुपवीतं यथोत्तरम् ।
 दत्त्वा गुणाम्यविप्राय कुले महति जायते ॥८४
 मुखयास्तथ यो दद्यादन्तधावनमेव च ।
 शुचिगन्धसमायुक्तो धाकूपटुः स सदा भवेत् ॥८५
 पादशौचन्तु योदद्यात्तथा च गुदलिङ्गयोः ।
 यः प्रयच्छति विप्राय शुद्धयुक्तिः सदा भवेत् ॥८६
 औषधं पथ्यमाहारं स्नेहाभ्यङ्गं प्रतिभ्रयम् ।
 यः प्रयच्छति रोगिभ्यः सर्वव्याधि विरर्जितः ॥८७
 गुडमिक्षुरसञ्चैव लवणं व्यञ्जनानि च ।
 सुरभीणि च पानानि दत्त्वात्यन्तसुखी भवेत् ॥८८
 दानैश्च विविधैः सम्यक् पुण्यमेददुदाहृतम् ।
 यिद्यादानेन पुण्येन ब्रह्मलोके महीयते ॥८९
 अन्योन्यान्नप्रदा विप्रा अन्योन्यप्रतिपूजकाः ।
 अन्योन्यं प्रतिगृह्णन्ति वारयन्ति तरन्ति च ॥९०
 दानान्येतानि देयानि ह्यन्यानि च विशेषतः ।
 दीनान्धकृपणादिभ्यः श्रेयस्कामेन धीमता ॥९१
 ब्रह्मचारियतिभ्यश्च वपनं यस्तु कारयेत् ।
 नखकर्मादिकञ्चैव चक्षुष्मान् लाभते नरः ॥९२

∴ सम्बर्चस्मृतिः ।।

देवारागरे द्विजातीनां दीपं दद्यात्तुष्यते । । । ।
मेधाविज्ञानसम्पन्नश्चक्षुष्मान् जायते नरः ॥६३
नित्ये नैमित्तिके काम्ये तिलान् दत्त्वा तु शक्तिः ।
प्रजावान् पशुमाध्वैव घनवान् जायते नरः ॥६४
यो ददात्यर्थितोविप्रे यत्तत् संप्रतिपादिते । । ।
तृणकाष्ठादिकञ्चैव गोप्रदानसमं भवेत् ॥६५
कृत्वा गाह्याणि कर्माणि स्वमन्यापोषणे नरः ।
मृतुकालाभिगामी स्यात् प्राप्नोति परमां गतिम् ॥६६
उपित्वैव गृहे पिप्रोद्वितीयादाश्रमात् परम् । । ।
बलीपलितसंयुक्तलृतीयन्तु समाभयेत् ॥६७
गण्डेदेयं घनं मासः श्रमाभ्यां सहचारिणीम् ।
गृहीत्वा चाग्निहोत्रञ्च होमं तत्र न ह्यापयेत् ॥६८
कुप्याध्वैव पुरोहारं चन्यैर्मन्त्रैर्यथाविधि । । ।
भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्यात्त्राकमूलफलानि च ॥६९
कुप्यादध्ययनं नित्यमग्निहोत्र परायणः । । ।
इष्टिं पान्वायगीयाञ्च प्रकुप्यात् प्रतिपर्वसु ॥१००
उपित्वैव वने सम्यग्विधिः सर्ववस्तुषु । । ।
चतुर्थमाश्रमं गण्डेदुत्तरोभोजितेन्द्रियः ॥१०१
अग्निमात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।
वेदाभ्यासरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ॥१०२
अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सतः पथं च ।
अग्निः प्रजापत्यं वत्सर्वं शुचीत च समाहितः ॥१०३

अरण्ये निर्जने विप्रः पुनरासीत मुक्तवान् ।
 एकाकी चिन्तयेन्नित्यं मनोवाक्कायसंयतः ॥१०४
 मृत्युश्च नाभिनन्देत जीवितं वा कथञ्चन ।
 कालमेव प्रतीक्षेत यावद्वायुः समाप्यते ॥१०५
 संसेव्य चाश्रमान् विप्रो जितक्रोवोजितेन्द्रियः ।
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति वेदशास्त्रार्थविद्विजः ॥१०६
 आश्रमेषु च सर्वेषु ह्युक्तः प्रासङ्गिकोविधिः ।
 अथाभिवक्ष्ये पापानां प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥१०७
 ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
 महापातकिनस्तेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥१०८
 ब्राह्मघ्नस्तु घनं गच्छेत् कल्कवासाजटी श्वजी ।
 वन्यान्पेश फलान्यशनम् सर्व्वं कामविवर्जितः ॥१०९
 भिक्षार्थी च चरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति ।
 चातुर्वर्ष्यं चरेद्भिक्षं खट्वाङ्गी संयतः पुमान् ॥११०
 भैक्षञ्चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः ।
 वनवासी सप्तापश्च सदांफालमवन्दितः ॥१११
 ख्यापयन्नेव तत्पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तरः ।
 अनेन तु विधानेन द्वादशान्दव्रतश्चरेत् ॥११२
 संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वभूतहिते रतः ।
 ब्रह्महत्यापनोदाय ततोमुच्येत किल्बिषात् ॥११३
 अतः परं सुरापस्य प्रवक्ष्यामि विनिष्कृतिम् ।
 श्रोतुमिच्छथ मी विप्रा ! वेदशास्त्रानुरूपिकाम् ॥११४

सम्बर्त्तस्मृतिः ।

गौडो पैष्टी तथा साष्ठी विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्वा न मार्तव्या द्विजैः सदा ॥११५
सुरापस्तुसुरां तप्तां पिवेत्तत्पापमोक्षकः ।
गोमूत्रमस्तिवर्णञ्च गोमयं वा तथा विभम् ॥११६
घृतञ्चैव सुतातञ्च क्षीरं वापि तथाविभम् ।
वत्सरं वा कणानश्नन् सर्वकामविवर्जितः ॥११७
चान्द्रायणानि वा त्रीणि सुरापो व्रतमाचरेत् ।
मुच्यते तेन पापेन प्रायश्चित्ते कृते सति ॥११८
एवं शुद्धिः सुरापस्य भवेदिति न संशयः ।
नद्यभाण्डोदकं पीत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥११९
होयं कृत्वा सुवर्णस्य राखो शंसेत मानवाः ।
ततोऽपुपुष्पमावाय स्तेनं हन्यात्ततोऽनृपः ॥११२०
यदि जीयति स स्तेनस्तत्स्तेयान् प्रमुच्यते ।
अरण्ये चीरबासा वा चरेद्महाह्णोन्नतम् ॥१२१
सनालिङ्गेत् स्त्रियं घामि वीप्तां कृत्यायसा कृतम् ।
एवं शुद्धिः कृता स्तेये सम्बर्त्तवचनं यथा ॥१२२
गुरतल्पे शयानस्तु तल्पे स्वप्यायंयोग्ये ।
चान्द्रायणानि वा कुप्याञ्चत्वारि त्रीणि वा द्विजैः ।
ततोऽपिमुच्यते पापान् प्रायश्चित्ते कृते सति ॥१२३
एभिः सम्पुष्पायाति यः कश्चिन् पापमोक्षितः ।
पष्मासादधिकं वापि पूर्वोच्यतमानरेत् ॥१२४

महापातकिसंयोगे ब्रह्महत्यादिभिर्नरः ।

तत्पापस्य विशुद्धयर्थं तस्य तस्य व्रतश्चरेत् ॥१२५

क्षत्रियस्य बधं कृत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ।

कुप्याच्चैवानुरूपेण त्रीणि कृच्छ्राणि संयतः ॥१२६

वैश्यहत्यान्तु संप्राप्तः कथञ्चित् काममोहितः ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत स नरो वैश्यघातकः ॥१२७

कुप्याञ्छूद्रबधं प्राप्तस्तप्तकृच्छ्रं यथाविधि ॥१२८

गोधनस्यातः प्रयक्ष्यामि निष्कृतिं तत्पतः पुमान् ।

गोघ्नः कुर्वीत संस्थानं गोष्ठे गोरूपसंस्थिते ॥१२९

तत्रैव क्षितिशायी स्यान्मासाद्धं संयत्तेन्द्रियः ।

शक्त्यावकपिष्याकपयोदधि सकृन्नरः ॥१३०

एतानि क्रमतोऽग्नीयाद्विजस्तु पापमोक्षकः ।

शुद्धयते सार्द्धमासेन नखलोमविवर्जितः ॥१३१

स्नानं त्रिपवणं चास्य गवामनुगमस्तथा ।

एतन् समाहितः कुप्यान्नरोविगतमत्सरः ॥१३२

सावित्रीश्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।

ततश्चोर्णव्रतः कुप्याद्विप्राणां भोजनं परम् ॥१३३

भुक्तवत्सु च विप्रेषु गांश्च दद्यात् सदक्षिणाम् ॥१३४

व्यापादितेषु बहुषु बन्धने रोधनेऽपिवा ।

द्विगुणं गोव्रतं तस्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥१३५

एका चेद्बहुभिः कैश्चित्पादुपादिता क्वचित् ।

पादं पादन्तु हस्यायाश्चरेयुस्ते प्रयच्छन् पृथक् ॥१३६

यन्त्रणे गोचिद्विस्तार्य मूढगर्भविसोचने । . . .
 यदि तत्र विपत्तिः स्यान्न स पापेन लिप्यते ॥१३७
 निशाग्रन्धनिरूप्येषु सर्पव्याघ्रहतेषु च । . . .
 अग्निविघ्ननिपातेन प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥१३८
 प्रायश्चित्तस्य पादन्तु रोधेषु व्रतमाचरेत् । . . .
 द्वौ पादौ यन्त्रणे चैव पादोनं कुट्टने तथा ॥१३९
 पापः शैलैर्गुडैर्दण्डैस्तथा शस्त्रादिभिर्नरः । . . .
 निपातने चरेत् सर्वं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥१४०
 गजश्च तुरगं हत्वा महिषोष्टकपिन्तथा । . . .
 एषु कुर्वीत सर्वेषु सत्तराश्रमभोजनम् ॥१४१
 व्याघ्रं श्वानं तथा सिंहमृक्षं शूकरमेव च । . . .
 एतान् हत्वा द्विजः कृच्छ्रं ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ॥१४२
 सर्पांसामेव जावीनां मृगाणां वनचारिणाम् । . . .
 त्रिराश्रोपोपितस्तिष्ठेज्जगन् वै जातवेदसम् ॥१४३
 हंसं फाकं बलाकञ्च पारावतमथापिवा । . . .
 सारसञ्चासभासञ्च हत्वा त्रिदिवसं क्षिपेत् ॥१४४
 चक्रवाकं तथा कौञ्चं सारिकाशुक्लित्तिरिम् । . . .
 श्वेनमृगानुलूञ्च कपोतकमथापिवा ॥१४५
 टिट्ठिभं जालपादञ्च कौकिलं कुमकुटं तथा । . . .
 एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेकमभोजनम् ॥१४६
 मण्डूकञ्चैव हत्वा च सर्पमाज्जारमृषिकम् । . . .
 त्रिराश्रोपोपितस्तिष्ठेन् कुर्वीत ब्राह्मणभोजनम् ॥१४७

अनस्थीन् ब्राह्मणो हत्वा प्राणायामेन शुष्यति ।
 अस्थिमतोवचे विप्रः किञ्चिद्द्याद्विचक्षणः ॥१४८
 चाण्डालीं यो द्विजो गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।
 त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धयेत् प्राजापत्यानुपूर्वकैः ॥१४९
 पुक्कसीगमनं कृत्वा कामतोऽकामतोऽपि वा ।
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं तस्य पावनं परमं स्मृतम् ॥१५०
 नदीं शैलूपिकीश्वरै रजर्कं वंजुजीविनीम् ।
 गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥१५१
 क्षत्रियामथ वैश्यां वा गच्छेद्यः काममोहितः ।
 तस्य सान्तपनं कृच्छ्रं भवेत् पापापनोदकम् ॥१५२
 शूद्रीं तु ब्राह्मणोगत्वा मासं मासाद्धमेव वा ।
 गोमूत्रयावकाहारो मासाद्धेन विशुष्यति ॥१५३
 विप्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 क्षत्रियां क्षत्रियोगत्वा तदेव व्रतमाचरेत् ॥१५४
 नरोगोगमनं कृत्वा कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् १५५
 गुरोर्दुहितरं गत्वा स्वसारं पितुरेव च ।
 तस्या दुहितरश्चैव चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥१५६
 मातुलानीं सनाभिश्च मातुलस्यात्मजां स्नुषाम् ।
 एता गत्वा स्त्रियो भोद्वान् पराकेण विशुष्यति ॥१५७
 पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा ।
 गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्तस्यान्या निष्कृतिर्न च ॥१५८

सम्वर्त्तरमृतिः ।

पितृदाराः समारुह्य मातृवर्जं नराधमः ।
 भगिनी मातुलसुतां स्वसारं चान्यमातृजाम् ।
 एतास्त्रिभ्यः स्त्रियो गत्वा तत्तच्छुद्धं समाचरेत् ॥१५६॥
 मातरं योऽभिगच्छेच्च सुतां वा पुरुषाधमः ।
 भगिनीञ्च निजां गत्वा निष्कृतिर्न विधीयते ॥१५७॥
 कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिशेत् ।
 पशुपेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ॥१५८॥
 सखिभात्यां कुमारीञ्च श्वश्रून् वा श्यालिकां तथा ।
 नियमस्थां व्रतस्थाञ्च योऽभिगच्छेत् स्त्रियं द्विजः ।
 स कुप्यात् प्राशुतं कृच्छ्रं धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ॥१५९॥
 रजस्यलाञ्च योगच्छेदुर्गमिणी पतिता तथा ।
 तस्य पापविशुद्धवर्धमतिकृच्छ्रं विधीयते ॥१६०॥
 वैद्याञ्च मादणोगत्वा कृच्छ्रमेकं समाचरेत् ।
 एवं शुद्धिः समाख्याता सम्वर्त्तस्य वचोयथा ॥१६१॥
 मादणोमादणी गरगा कृच्छ्रेणैकेन शुध्यति ॥१६२॥
 कथञ्चिद्मादणी गत्वा क्षत्रियोपैश्य एव च ।
 गोग्र्यायकाहारी भासेनैकेन शुध्यति ॥१६३॥
 मादणी शूद्रसम्पर्के कथञ्चित् समुपागते ।
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुप्यात् पावनं परमं एतम् १६४
 चाण्डालं पुण्याश्चैव श्वाकं पतितां तथा ।
 एतान् भेषजिभ्यो गत्वा कुप्युश्चान्द्रायणप्रथम् ॥१६५॥

अतः परञ्च दुष्टानां निष्कृतिं श्रोतुमर्हथ ।
 सन्न्यस्य दुर्मतिः कश्चिदप्यत्यर्थं स्त्रियं ब्रजेत् ।
 स कुप्यात् कृच्छ्रमश्रान्तः पण्मासन्तदनन्तरम् ॥१६६॥
 विपाग्निश्यामशक्तास्तेषामेवं विनिर्दिशेत् ।
 स्त्रीणाञ्च तथाचरणं गङ्गाभिगमनेषु च ।
 पतनेषु तथैतेषु प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥१७०॥
 नृणां विप्रतिपत्तौ च पावनः प्रेतराडिह ॥१७१॥
 गोभिर्विप्रहृते चैव तथाचैवात्मघातिनि ।
 नाशुप्रपातनं कार्यं सद्भिः श्रेयोऽनुकाङ्क्षिभि ॥१७२॥
 एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत्तद्वहेत्तवे ।
 तथोदकक्रियां कृत्वा चरेद्यान्द्रायणव्रतम् ॥१७३॥
 सच्छवं केवलं सृष्ट्वा वस्त्रं वा केवलं यदि ।
 पूर्वः कृच्छ्रापहारी स्यादेकादक्षपणं तथा ॥१७४॥
 महापातकिनाञ्चैव तथा चैवात्मघातिनाम् ।
 उदकं पिण्डदानञ्च श्राद्धं चैव तु यत्कृतम् ।
 नोपतिष्ठति तत्सर्वं राक्षसैर्विप्रलुप्यते ॥१७५॥
 चाण्डालैस्तु हता ये च जलदंष्ट्रिसरीसृपैः ।
 श्राद्धमेषां न कर्तव्यं ब्रह्मदण्डहताश्च ये ॥१७६॥
 कृत्वा मूत्रं पूरिषं वा मुक्तोच्छिष्टस्तथा द्विजः ।
 श्वादि सृष्टो जपेद्देव्याः सहस्रं स्नानपूर्वकम् ॥१७७॥
 चाण्डालं पतितं सृष्ट्वा शवमन्यजमेव च ।
 उदक्यां सूतिकां नारीं सवासाः स्नानमाचरेत् ॥१७८॥

असृश्यं संसृष्टेयस्तु स्नानं तेन विधीयते ।
 उद्धर्धमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥१७६
 चाण्डालाद्यैस्तु संसृष्ट उच्छिष्टश्च द्विजोत्तमः ।
 गोमूत्रयावकाहारः पद्मात्रेण विशुध्यति ॥१८०
 शुनः पुष्पवती षुडः पुष्पवत्यान्धया तथा ।
 शैपान्यहन्पुष्यसेत् स्नात्वा शुष्येद्वृताशनात् ॥१८१
 चाण्डालभाण्डसंपुष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।
 गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥१८२
 अन्त्यजैः स्वीकृते तीर्थे वडागेषु नदीषु च ।
 शुष्यते पञ्चगव्येन पीत्वा तोयमकामतः ॥१८३
 सुरापटप्रपातोयं पीत्वाकाशजलं तथा ।
 अद्दोराग्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः ॥१८४
 कूपे विष्णुमूत्रसंस्पृष्टे प्राश्य चापोः द्विजात्तयः ।
 त्रिरात्रेणैव शुष्यन्ति कुम्भे शान्तपनं षुडम् ॥१८५
 वापीकूपतडागानां दूषितानां विशोधनम् ।
 अपां घटशतोद्धारः पञ्चगव्यश्च निक्षिपेत् ॥१८६
 आधिकैकशफोद्रीणां क्षीरं प्राश्य द्विजोत्तमः ।
 तस्य शुद्धिविधानाय त्रिरात्रं यावत्कं पिबेत् ॥१८७
 क्षीक्षीरमाजिकं पीत्वा सन्धिन्याश्चैव गोः पयः ।
 तस्य शुद्धित्रिरात्रेण पिद्मभक्ष्याणाञ्च भक्षणे ॥१८८
 विष्णुमूत्रभक्षणे चैव प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 यकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं द्विजः ॥१८९

विडालमूपकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिवेद्विजः ।
 शूद्रोच्छिष्टं तथा भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुष्यति ॥१६०
 पलाण्डुलशुनं जग्ध्वा तथैव ग्रामकुस्तुटम् ।
 छत्राकं विह्वराहञ्च चरेच्चान्द्रायणं द्विजः ॥१६१
 मानयः श्वत्सरोप्राणां कपेर्गोमायुकङ्कयोः ।
 प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥१६२
 अन्नं पर्युपितं भुक्त्वा केशकीटैरुपद्रुतम् ।
 पतितैः प्रेक्षितं वापि पञ्चगव्यं पिवेद्विजः ॥१६३
 अन्त्यजाभाजने भुक्त्वा हृदक्याभाजनेऽपि वा ।
 गोमूत्रयावकाहारी मासार्द्धेन विशुष्यति ॥१६४
 गोमांसं मानुषञ्चैव शुनोहस्तात् समाहितम् ।
 अभक्ष्यमेतत् सर्वन्तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥१६५
 चाण्डालस्य करे विप्रः श्वपाके पुकशेऽपि वा ।
 गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुष्यति ॥१६६
 पतितेन सुसम्पर्के मांसं मासार्द्धमेव वा ।
 गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुष्यति ॥१६७
 यत्र यत्र च सङ्कोर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
 तत्र कार्प्यस्तिः शैर्होमो गायत्र्यावर्त्तनं तथा ॥१६८
 एष एव मया प्रोक्तः प्रायश्चित्तविधिः शुभः ।
 अनादिष्टेषु पापेषु प्रायश्चित्तं तथोच्यते ॥१६९
 दानैर्होमैर्जपैर्नित्यं प्राणायामैर्द्विजोत्तमः ।
 पातकेभ्यः प्रमुञ्चेत् वेदाभ्यासान्न संशयः ॥१७०

सम्बर्त्तस्मृतिः ।

सुघर्णदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
 नाशयन्त्याशु पापानि ह्यन्यजन्मकृतान्यपि ॥२०१
 तिलधेनुश्च यो दद्यात् संयताय द्विजन्मने ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥२०२
 माघमासे तु संश्राप्ते पौर्णमास्यामुपोषितः ।
 ब्राह्मणेभ्यस्तिलान् दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२०३
 उपवासी नरो भूत्वा पौर्णमास्याश्च कार्तिके ।
 हिरण्यं वस्त्रमन्नं वा दत्त्वा मुच्येत दुष्कृतैः ॥२०४
 अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।
 एताः प्रशस्तास्तितथ्यो भानुवारस्तथैव च ॥२०५
 अथ स्नानं जपो होमो ब्राह्मणानाश्च भोजनम् ।
 उपवासस्तथा दानमेकैकं पावयेन्नरम् ॥२०६
 स्नातः शुचिर्धातयास्ताः शुद्धास्मा विजितेन्द्रियः ।
 सात्त्विकं भावमाश्रित्य दानं दद्याद्विचश्रणः ॥२०७
 सन्नम्याद्विजितेन्द्रियो द्विजैः कार्यो हितात्मभिः ।
 उपपातकसिद्धयर्थं सहस्रपरिसंख्यया ॥२०८
 महापातकसंयुक्तो लक्षहोमं सदा द्विजः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो गायत्र्याश्चैव आपनात् ॥२०९
 अभ्यसेध महापुण्या गायत्री वेदमातरम् ।
 गत्वारण्ये नदीतीरे सर्वपापविशुद्धये ॥२१०
 स्नात्वा च विधिवत्तत्र प्राणानायम्य वाग्यतः ।
 प्राणायामैस्त्रिभिः पूतो गायत्रीन्तु जपेद्द्विजः ॥२११

अङ्घ्रिन्नवासाः स्थलगः शुचौ देशे समाहितः ।

पवित्रपाणिराचान्तो गायत्र्या जपमारभेत् ॥२१२

ऐहिकामुष्मिकं लोके पापं सर्वं विशेषतः ।

पश्चरात्रेण गायत्रीं जपमानो व्यपोहति ॥२१३

गायत्र्यास्तु परं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ॥२१४

महाव्याहृतिसंयुक्ता प्राणामामेन संयुताम् ।

गायत्रीं प्रजपन् विप्रः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२१५

ब्रह्मचारी मिताहारः सर्वभूतहिते रतः ।

गायत्र्या लक्षजप्येन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२१६

अयाज्ययाजनं कृत्वा भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।

गायत्र्यष्टसहस्रान्तु जप्यं कृत्वा विमुच्यते ॥२१७

अहन्यहनि योऽधोते गायत्रीं वै द्विजोत्तमः ।

मासेन मुच्यते पापादुरगः कञ्चुकाश्रया ॥२१८

गायत्रीं यः सदा विप्रो जपते नियतः शुचिः ।

स याति परमं स्थानं वायुभूत स्वमूर्त्तिमान् ॥२१९

प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतिः सप्त नित्यराः ।

गायत्रीं शिरसा साद्धं मनसा त्रिः पठेद्द्विजः ॥२२०

निगृह्य चात्मनः प्राणान् प्राणायामो विधीयते ।

प्राणायामत्रयं कुर्यान्नित्यमेव समाहितः ॥२२१

मानसं चाचिकं पापं कायेनैव तु यत्कृतम् ।

तत्सर्वं नश्यते तूर्णं प्राणायामत्रये कृते ॥२२२

सम्बर्त्तस्पृतिः ।

ऋग्वेदमन्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापि वा ।
सामानि सरहस्यानि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२२३॥
पावमानीं तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत पित्र्यञ्च मधुवृन्दसाम् ॥२२४॥
मण्डलं ब्राह्मणं रुद्रसूक्तोक्तञ्च वृहत्कथाः ।
वामदेज्यं वृद्धसाम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥२२५॥
चान्द्रायणन्तु सर्वेषां पापानां पावनं परम् ।
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति परमं स्थानमेव च ॥२२६॥
धर्मशास्त्रमिदं पुण्यं सम्यक्त्वेन तु भाषितम् ।
अधीत्य ब्राह्मणो गच्छेद्ब्रह्मणः सदा शाश्वतम् ॥२२७॥
इति श्रीसम्यक्त्वेनोक्तं धर्मशास्त्रं समाप्तम् ॥

ॐ कृतम् ३

॥ अथ ॥

दक्षस्मृतिः ।

—०ॐ—

प्रथमोऽध्यायः ।

—ःॐः—

श्रीगणेशाय नमः ।

अथादौ—आश्रमवर्णनम् ।

सर्वधर्मार्थतत्त्वज्ञ सर्ववेदविदा वरः ।

पारगः सर्वविद्यानां दक्षो नाम प्रजापतिः ॥१॥

उत्पत्तिः प्रलयश्चैव स्थितिः संहार एव च ।

आत्मा चात्मनि तिष्ठेत आत्मा ब्रह्मण्यवस्थितः ॥२॥

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ तपस्वि ।

एतेषां हि द्वितीयः दक्षः शास्त्रमकल्पयन् ॥३॥

जातमात्रः शिशुस्तावदावदष्टौ समा वयः ।

स हि गर्भसमोऽप्येवोक्त्येव प्रदर्शितः ॥४॥

भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते ।

तस्मिन् काले न दीपोऽस्ति स यावन्नोपनीयते ॥५॥

उपनीतस्य योषोऽस्ति क्रियमाणैर्विगर्हितैः ।
 अत्राप्रव्ययहारोऽसौ यावत् गोष्ठ्यवर्षिकः ॥१॥
 स्वीकरोति यदा चेदं चरेद्धेदमतानि च ।
 ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्ध्वं द्वातो भवेद्गुदी ॥२॥
 द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः ।
 उपकुर्वाणकस्त्वागोद्विबोयो नैष्ठिकः स्मृतः ॥३॥
 योगृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।
 न यतिर्न वनाश्रमं सन्वाश्रमविवर्जितः ॥४॥
 अताश्रमी न तिष्ठेत्तु विजमेकमपि द्विजः ।
 आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥५॥
 जपे होमे तथा दाने स्नाध्याये च रस्तु यः ।
 नासौ तत्फलमाप्नोति कुर्वाणोऽयश्रमाच्युतः ।
 प्रमाणामानुलोभ्य हि प्रातिलोभ्यं न विद्यते ॥६॥
 प्रातिलोभ्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्वमः ।
 मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारी तु छद्यते ॥७॥
 गृहस्थो देवयज्ञार्थैर्न स लोभना वनाश्रितः ।
 त्रिदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥८॥
 यस्यैव लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्तीयं न आश्रमी ।
 उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालो मुनिभिः स्मृतः ।
 द्विजानाम्नु हि तार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत् ॥९॥
 इति द्वाभ्यो धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यदिजेन दिने दिने ।
 तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥१॥
 उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् ।
 नित्यनैमित्तिकैर्मुक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितः ॥२॥
 यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।
 अज्ञानाद्यदिवा मोहात् स तेन पतितो भवेत् ॥३॥
 दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
 द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥४॥
 षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।
 विभागैश्चेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यरोपतः ॥५॥
 उपःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
 ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥६॥
 अत्यन्तमलिनः कायो नयच्छिद्रसमन्वितः ।
 ह्यवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥७॥
 छिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च ।
 अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह ॥८॥
 नानास्येदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ।
 अज्ञात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किञ्चन ॥९॥
 प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी भवेत् सदा ।
 समस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वपव्येपोहति ॥ १० ॥

उपस्थुपसि यत् स्नानं सन्ध्यायासुदिते रवौ ।
 प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥११
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
 सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नानी अपादिकम् ॥१२
 स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमुच्यते ।
 अनेन तु विधानेन आपान्तः शुचिंता मियात् ॥१३
 प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम् ।
 संहृत्पाङ्गुलमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ॥१४
 संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्त्यमेवंमुपसृशेत् ।
 ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि समुपसृशेत् ॥१५
 अङ्गुष्ठेन प्रवेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥१६
 कनिष्ठाङ्गुष्ठया नाभिं हृदयश्च तलेन वै ।
 सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाहू चाग्रेण संसृशेत् ॥१७
 सन्ध्यायाश्च प्रभाते च मध्यस्थे च ततः पुनः ।
 सन्ध्या नोपासते यस्तु ब्राह्मणो हि विरोपतः ॥१८
 स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः आ चैव जायते ।
 सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ॥१९
 यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमाप्नुते ॥
 सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमोविधीयते ।
 स्वयंहोमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते ॥२० ॥

श्रुत्विकृपुत्रोगुरुभ्राता भागिनेधोऽथ विट्पतिः ।
 एभिरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ॥२१
 देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।
 देवकार्याणि पूज्यांहे मनुष्याणाञ्च मध्यमे ॥२२
 पितृगामपराहे च कार्याण्येसानि यन्नतः ।
 पौत्र्यां द्विरुन्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरेत् ॥२३
 न तस्य फलमाप्नोति वन्ध्यास्त्रीर्मैथुनं यथा ।
 दियसस्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते ॥२४
 द्वितीये च तथाभागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
 वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ॥२५
 मङ्गयज्ञः स विज्ञेयः पङ्कजसहितस्तु सः ।
 वेदश्लोकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥२६
 ततोदानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।
 समित्सुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥२७
 तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गसाधनम् ।
 पिता माता गुरुभार्या प्रजादीनाः समाश्रिताः ॥
 अभ्यागतोऽतिथिश्चान्यः पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
 ह्यतिर्वन्धुजनः क्षीणस्तथानाथः समाश्रितः ॥२८
 अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
 भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ॥२९
 नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ।

सुधावस्तूनि वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते ।
 मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यं ददाद्यनुष्ठयम् ॥४
 अभ्युत्थानमिहागच्छ गृच्छालापप्रियान्वितः ।
 उपासनं मनुव्रज्या कार्याण्येतानि यत्रतः ॥५
 ईषदानानि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।
 पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनस्तथा ॥६
 किञ्चिद्यान्नं यथाशक्ति नास्यानश्नन् गृहे यसेत् ।
 मृज्जलं चार्धिने देयं मेतान्यपि सदा गृहे ॥७
 सन्ध्यास्नानं जपोद्देमः रराध्यायो देवतार्चनम् ।
 वैश्वदेवं तथातिथ्यमुद्धृतञ्चापि शक्तितः ॥८
 पितृदेवमनुष्याणां दोनानाथतपस्विनाम् ।
 मातापितृगुरुणाञ्च संविभागोयथार्हतः ॥९
 एतानि नव कर्माणि विकर्माणि तथा पुनः ।
 अनृतं पारदार्यञ्च तथाभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥१०
 अगम्यागमनापेयपाः स्तेयञ्च हिंसनम् ।
 अश्रौतकर्माचरणं मित्रधर्मवहिष्कृतम् ॥११
 नवैतानि विकर्माणि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ।
 आयुर्वित्तं गृहचिद्धं मन्त्रमैधुनभेषजम् ॥१२
 तपोदानावमानौ च नव गोप्यानि यत्रतः ।
 प्रायोग्यमृणशुद्धिश्च दानाध्ययनविक्रयाः ॥१३
 कन्यादानं वृषोत्सर्गो रहः पापमकुत्सनम् ।
 प्रकाश्यानि नवैतानि गृहस्थाग्रमिणस्तथा ॥१४

सार्वभौतिकमन्त्राद्यं कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । . .
 स्नानविद्वधः प्रदाव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥३१ .
 स जीयति य एवैकोयहुभिष्योपजीव्यते । .
 जीयन्तेमृतकाश्चान्ये य आत्मम्भरयो नराः ।
 यत्तुर्ध्वं जीव्यते कश्चित् कुटुम्भार्थं तथा परैः ॥३२
 आत्मार्थेऽन्यो न शक्नोति स्वोदरेणापि दुःस्वितः ।
 दीनानाम्यवशिष्टेभ्योदधार्थं भूतिमिच्छता ॥३३ .
 अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः ।
 यददाति विशिष्टेभ्यो यज्जुहोति दिने दिने ॥३४
 तत्तु वित्तमाहं मन्ये शेषं कार्यापि रक्षति ।
 यत्तुर्ध्वं च तत्रा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ॥३५ .
 विष्णुपुष्पकुशादीनि स्नानार्थाकुत्रिमे जले । .
 नित्यं नैमित्तिकं कर्म्य त्रिविधं स्नानमुच्यते ॥३६
 तेषां मध्ये तु यत्रित्यं तत्सुनर्भियते त्रिधा । .
 मलापहरणं पश्चान्मन्त्रयत्तु तलेऽमृतम् ॥३७ .
 सन्ध्यास्नानमुमाभ्याश्च स्नानभेदाः प्रकीर्तिताः ।
 मार्जनं जलमध्ये तु प्रणायामोयवस्तवः ॥३८
 उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्र्या जप उच्यते ।
 सयिता देयता यस्या मुखमग्निस्त्रिधास्थितः ॥३९
 पिभामिप्रभृषिदन्दोगायत्री सा विस्तिष्यते ।
 पञ्चमे च तथाभागे सन्धिभागोऽयमाहृतः ॥४०

पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ।

देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्भिश्चोपजीव्यते ॥४१॥

गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ।

त्रयाणामाश्रमाणान्तु गृहस्थो योनिरुच्यते ॥४२॥

तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः ।

मूलप्राणो भवेत् स्कन्दः स्कान्दाश्चाग्राः सपल्लवाः ॥४३॥

मूलेनैव विनष्टेन सर्वमेतद्विनश्यति ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्षितव्यो गृहाश्रमी ॥४४॥

राक्षा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्वदा ।

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी ॥४५॥

न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः ।

अस्मात्त्या चाप्यदुत्या चात्रप्त्याऽदत्या च मानवः ॥४६॥

देवादीनां मृगी भूत्या नरकं प्रतिपद्यते ।

एक एव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते ॥४७॥

न भुज्यते स एवेको योभुङ्क्तेऽन्नं ससाक्षिणा ।

विभागशीलो योनित्यं श्रमायुक्तोदयापरः ॥४८॥

देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु धार्मिकः ।

दया लज्जा क्षमा भद्रा प्रज्ञा योगाः कृतज्ञता ॥४९॥

एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्य उच्यते ।

सन्धिभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुम्भने ॥५०॥

भुक्त्वा तु मुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहासपुराणयोः पष्ठश्च सप्तमं नयेत् ॥५१॥

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।
 दीनानाधविशिष्टेभ्योदत्तन्तु सफलं भवेत् ॥१५
 धूर्त्तं यन्दिनि मन्दे च कुर्वेद्ये कितवे शठे ।
 चादुचारणचौरभ्योदत्तं भवति निष्फलम् ॥१६
 सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च कद्धनम् ।
 क्रमावाप्तञ्च निक्षेपः सर्वस्मन्चान्वये सति ॥१७
 आपस्त्यपि न देवानि न च वस्तूनि सर्वदा ।
 यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥१८
 नवनवकर्मन्तारमनुष्ठानपरं नरम् ।
 इह लोके परे च श्रीः स्वर्गस्पन्ध न मुञ्चति ॥१९
 यथैवात्मा परस्तद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता ।
 सुखदुःखानि तुल्लयानि ग्रथात्मनि तथा परे ॥२०
 सुखं वा यदि वा दुःखं यत्किञ्चित् क्रियते परे ।
 ततस्तत् पुनः पश्चात् सर्वमात्मनि जायते ॥२१
 न क्लेशेन विना द्रव्यं द्रव्यहोने क्षुद्राः क्रियाः ।
 प्रियाहीने न धर्मः स्याद्दर्महीने कुतः सुखम् ॥२२
 सुखं याञ्छन्ति सर्वे हि तथ धर्मसमुद्भवम् ।
 तस्माद्धर्मः सदा कार्यः सर्ववर्णः प्रयत्नतः ॥२३
 न्यायागतेन द्रव्येण कर्तव्यं पारलौकिकम् ।
 दानञ्च विधिना देयं काले पात्रे गुणान्विते ॥२४
 समद्विगुणसादृशमानन्त्यञ्च यथाक्रमम् ।
 दाने फलविशेषः स्याद्विजाया वावदेम तु ॥२५

सममन्त्राद्वेदे दानं द्विगुणं ब्राह्मणवृत्ते ।
 सहस्रगुणमाचार्य्यं त्वनन्तं वेदपारगे ॥२६॥
 विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् ।
 न केवलं तद्विनश्येच्छ्रेयसप्यस्य नश्यति ॥२७॥
 व्यसनप्रतिकाराय कुटुम्बार्थञ्च याचते ।
 एवमन्विष्य दातव्यमन्वया न फलं भवेत् ॥२८॥
 मातापितृविहीनन्तु संस्कारोद्बहनादिभिः ।
 यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विगते ॥२९॥
 न तच्छ्रेयोऽग्निहोत्रेण नाग्निहोत्रेण लभ्यते ।
 यच्छ्रेयः प्राप्यते पुंसां विप्रेण स्थापितेन तु ॥३०॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यथापि दयितं गृहे ।
 सत्तद्गुणयते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥३१॥

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि षड्वन्तोऽस्तुवर्तिनी ।
 गृहाममसमं नास्ति यदि भार्या वरानुगा ॥१॥
 तथा धर्मार्थकामानां त्रियर्गफलमस्तुते ।
 प्राकाम्ये वर्तमाना तु स्नेहामनु नियारिता ॥२॥

अवस्था सा भवेत् पश्चाद् यथा न्याधिरूपेक्षितः ।

अनुकूला नवान्मुष्टा दक्षा साध्वी प्रियम्बदा ॥३

अत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी ॥४

अनुकूलकलत्रोय स्तस्य स्वर्ग इहेय हि ।

प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ॥५

स्वर्गोऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम् ।

रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तस्मात् कष्टतरं नु किम् ॥६

गृहपातः सुलार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम् ।

सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा यशवर्त्तिनी ॥७

दुःखा ह्यन्या सदा खिन्ना चित्तभेदः परस्परम् ।

प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः ॥८

योपित्सर्या जलौकेन भूषणाब्जादनारानैः ।

सुभूत्यापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यनर्कयति ॥९

जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।

इतरा तु धनं वित्तं मांसं धीयं धलं सुखम् ॥१०

सराङ्का बालभावे तु यौवने विमुखी भवेत् ।

वृणवन्नन्यते पश्चाद्घृद्धभावे स्वर्कं पतिम् ॥११

अनुकूला नवान्मुष्टा दक्षा साध्वी पतिव्रता ।

एभिरेव गुणैर्मुक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥१२

या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणः ।

भक्तः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्या ह्येतरा जरा ॥१३

शिष्योभाष्यां शिशुभ्रंता पुत्रो दासः समाश्रितः ।
 यस्यैतानि विनोतानि तस्य लोके हि गौरवम् ॥१४
 प्रथमा धर्मपत्नी च द्वितीया रतिरर्द्धिनी ।
 तृप्तेव फलं तत्र नाष्टप्रमुपजायते ॥१५
 धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि सा भवेत् ।
 दोषे सति न दोषः स्वादन्या भाष्या गुणान्विता ॥१६
 अदृष्टापतिता भाष्या यौवने यः परित्यजेत् ।
 स जीवनान्ते घोररथ यन्मथस्त्वथ समाप्नुयात् ॥१७
 दृष्टिं व्याधितं यैव भर्तारं याचमन्यते ।
 शुनो गृध्रो च भकरी जायते सा पुनः पुनः ॥१८
 मृते भर्तारि या नारी समारोहेद्बुताशनम् ।
 सा भवेत्तु शुभाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥१९
 व्यालप्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ।
 तथा सा पतिमुद्गृह्य तेनैव सह मोदते ॥२०
 चाण्डालप्रत्यवसितपरिग्राजकतापसाः ।
 तेषां जातान्यपत्यानि चाण्डालैः महं दासयेत् ॥२१

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

.....

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

उक्तं शौचमशौचञ्च कार्यं त्यज्यं मनीषिभिः ।
 विशेषार्थं तयोः किञ्चिद्ब्रूयामि हितकाम्बया ॥१
 शौचे यज्ञः सदाकार्यः शौचमूलोद्विजः स्मृतः ।
 शौचाचारविहीनस्य समस्तनिष्फलाः क्रियाः ॥२
 शौचञ्च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाध्यन्तरन्तथा ।
 मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥३
 अशौचाद्धि घटं बाह्यं तस्मादाध्यन्तरं वरम् ।
 उभाभ्याञ्च शुचिर्यस्तु स शुचिर्नरः शुचिः ॥४
 एका लिङ्गे गुदे तिस्रोदरा वामकरे तथा ।
 उभयोः सप्त दातव्या मृदस्तिष्ठस्तु पादयोः ॥५
 गृहस्मशौचमाख्यातं त्रिष्वन्येषु यथाक्रमम् ।
 द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव चतुर्थस्य चतुर्गुणम् ॥६
 अर्द्धप्रवृत्तिभाजन्तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।
 द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धं परिकीर्तिता ॥७
 लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिपर्यां पूर्यते यथा ।
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥८
 त्रिगुणन्तु वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ।
 दातव्यमुदकन्तावनमृदभायोयथा भवेत् ॥९
 मृदा जलेन शुद्धिः स्यान्नक्लेशो न धनव्ययः ।
 यस्य शौचेऽपि शैथिल्यं चित्तं तस्य परीक्षितम् ॥१०

अन्यदेव दिवाशौचं रात्रावन्यद्विधीयते ।
 अन्यदापत्सु विप्राणामन्यदेव ह्यनापदि ॥११
 दिवोदितस्य शौचस्य रात्रावद्धं विधीयते ।
 तदद्धं मातुरस्याहुस्त्वरायामद्धं मध्यनि ॥१२
 न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचे शुद्धिमभीप्सिता ।
 प्रायश्चिनेन युज्येत विदित्वातिक्रमे कृते ॥१३
 शति दशे धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

सूतकं तु प्रवक्ष्यामि जन्ममृत्युसमुद्भवम् ।
 यावज्जीवं कृतीयन्तु यथावदनुवंशः ॥१
 सद्यः शौचं तवैकादोद्वित्रिचतुरहस्तथा ।
 दशाहो द्वादशाहश्च पक्षोमासस्तथैव च ॥२
 मरणान्तं तथा चान्यदशपक्षन्तु सूतके ।
 उपन्यस्तक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमरोपतः ॥३
 प्रन्थायै यो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।
 सकल्पं सरहस्यञ्च क्रियावाञ्छेन सूतकी ॥४
 राजर्त्विग्दीक्षितानाञ्च बाले देशान्तरे तथा ।
 प्रतिनां सत्रिणाञ्चैव सद्यः शौचं विधीयते ॥५

एकादस्तु समाख्यातो योऽग्निवेदसमन्वितः ।
 हीने हीनतरेचैव द्वित्रिचतुरहस्तथा ॥६॥
 जातिविप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
 वैश्य पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥७॥
 अस्त्रात्या चाप्यहुत्या च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यः पुनः ।
 एवं विधस्य सर्वस्य सूतकं समुदाहृतम् ।
 व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणप्रस्तस्य सर्वदा ।
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥८॥
 व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
 श्रद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥९॥
 न सूतकं कदाचित् स्याद्ब्रूयावज्जीयन्तु सूतकम् ।
 एवं गुणविशेषेण सूतकं समुदाहृतम् ॥१०॥
 सूतके मृतके चैव तथा च मृतसूतके ।
 एतत्संहतशौचानां मृतशौचेन शुद्ध्यति ॥११॥
 दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ।
 दशाहास्तु परं शौचं विप्रोऽर्हति च धर्मवित् ॥१२॥
 दानञ्च विधिना देयं अशुभात्तारकं हि तत् ।
 मृतकान्ते मृतो यस्तु सूतकान्ते च सूतकम् ॥१३॥
 एतत्संहतशौचानां पूर्वशौचेन शुद्ध्यति ।
 उभयत्र दशाहानि कुलस्याज्ञं न भुज्यते ॥१४॥
 चतुर्थेऽहनि कर्तव्यमस्त्रि सञ्चयनं द्विजैः ।
 ततः सञ्चयनादूर्द्ध्वमग्नस्पर्शो विधीयते ॥१५॥

अभियोगात्तथाभ्यासात्तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
 पुनः पुनश्च निर्वेदाद्योगः सिद्ध्यति नान्यथा ॥६
 आत्मचिन्ताविनोदेन शौचक्रीडनकेन च ।
 सर्वभूतसमत्वेन योगः सिद्ध्यति नान्यथा ॥७
 यश्चात्मनि रतो निश्चयमात्मक्रीडस्तथैव च ।
 आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्वभावतः ॥८
 रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमनसः ।
 आत्मन्येव सुप्तोऽसौ योगस्तस्य प्रसिद्ध्यति ॥९
 सुप्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रद्यापि विशेषतः ।
 ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥१०
 य आत्मप्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
 ब्रह्मीभूय स एष हि दक्षपक्ष उदाहृतः ॥११
 विषयासंक्तचित्तो हि यतिर्मोक्षं न विन्दति ।
 यत्नेन विषयासंक्तिं तस्माद्योगो विपर्ययेत् ॥१२
 विषयेन्द्रियसंयोगः केचिद्योगं वदन्ति हि ।
 अधर्मो धर्मरूपेण गृहीतन्तैरपण्डितैः ॥१३
 मनसश्चात्मनश्चैव संयोगश्च तथापरे ।
 उक्तनामधिका ह्येते केवलं योगवधिताः ॥१४
 वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।
 एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥१५
 कषायमोहविक्षेपलज्जाशङ्कादिचेतसः ।
 व्यापारास्तु समाख्यातास्तान् जित्वा वशमानयेत् ॥१६

समाधियोगवर्णनम् ।

कुटुम्बैः पञ्चभिर्ग्राम्यैः पष्ठस्तत्र महत्तरः ।
 देवासुरमनुष्यैस्तु स जेतुं नैव शक्यते ॥१७॥
 बलेन परराष्ट्राणि गृह्णन् शूरस्तु नोच्यते ।
 जितो येनेन्द्रियप्राप्तः स शूरः कथ्यते युधैः ॥१८॥
 यह्निमुखानि सन्ध्याणि कृत्वा चाभिमुखानि वै ।
 सर्वञ्चैवेन्द्रियग्रामं मनश्चात्मनि योजयेत् ॥१९॥
 सर्वभावधिनिमुक्तः क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
 एतद्ध्यानञ्च योगश्च शेषाः स्युर्मन्थविस्तराः ॥२०॥
 त्यक्त्वा विषयभोगांश्च मनोनिश्चलतां गतम् ।
 आत्मशक्तिस्वरूपेण समाधिः परिकीर्तितः ॥२१॥
 चतूर्णां सन्निकर्षेण पदं यत्तदशाश्वतम् ।
 द्वयोस्तु सन्निकर्षेण शाश्वतं ध्रुवमक्षयम् ॥२२॥
 यन्नास्ति सत्त्रैलोक्यस्य तदस्तीति विरुद्धवते ।
 कथ्यमानं तथान्यस्य हृदये नावतिष्ठते ॥२३॥
 स्वसम्बेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारीमैश्वर्यं यथा ।
 अयोगी नैव जानाति जातान्धोहि यथा घटम् ॥२४॥
 नित्याभ्यसनशीलस्य सुसंवेद्यं हि तद्भवेत् ।
 तत्सूक्ष्मत्वादिर्देश्यं परं ब्रह्म सनातनम् ॥२५॥
 बुधस्त्वाभरणं भावं मनसालोचनं यथा ।
 मन्त्यते स्त्री च मूखश्च तदेव बहुमन्यते ॥२६॥
 सत्त्वोत्कटाः सुराश्चापि विषयेण वशीकृताः ।
 प्रमादिभिः क्षुद्रसत्त्वैर्मानुषैरेव का कथा ॥२७॥

तस्मात्स्यत्तत्कपायेण कर्त्तव्यं दण्डधारणम् ।
 इतरस्तु न शक्नोति विषयैरभिभूयते ॥२८
 न स्थिरं क्षणमप्येकमुदकं हि यथोर्मिभिः ।
 वाताहतं तथा चित्तं तस्मात्तत्त्व न विश्वसेत् ॥२९
 त्रिदण्डव्यपदेशेन जीयन्ति बहवो नराः ।
 यो हि ब्रह्म न जानाति न त्रिदण्डार्ह एव सः ॥३०
 ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधा मिथुनं पृथक् ।
 स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥३१
 सङ्कल्पोऽभ्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।
 एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रयदन्ति मनीषिणः ॥३२
 न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न कर्त्तव्यं कदाचन ।
 एतैः सर्वैः सुसम्पन्नो यतिर्भवति नेतरः ॥३३
 पारिवर्त्यं गृहीत्वा च बोधमे नावतिष्ठते ।
 भ्रपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥३४
 एकोमिधुर्यधोक्तस्तु द्वौ चैव मिथुनं स्मृतम् ।
 ग्रयो ग्रामस्तथा ख्यात ऊर्ध्वस्तु नगरायते ॥३५
 नगरं हि स कर्त्तव्यं ग्रामोवा मिथुनं तथा ।
 एतत्रयं प्रकुर्व्याणः स्वधर्मोन्मथते यतिः ॥३६
 राजवार्त्तादि तेषान्तु भिक्षावार्त्ता परस्परम् ।
 स्नेहपैशून्यमात्सर्यं सन्निकर्षादसंशयम् ॥३७
 लाभपूजानिभित्तं हि व्याख्यातं शिष्यसंग्रहः ।
 एते चान्ये च बहवः प्रपञ्चाः कुतपस्विनाम् ॥३८

ध्यानं शौचं तथा भिक्षा नित्यमेकान्तशीलता ।
 भिक्षोश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमो नोपपद्यते ॥३६
 तपोजपैः कृशीभूतोव्याधितोऽवसथावहः ।
 वृद्धोऽप्रहृष्टोऽपि यश्चान्यो विकलेन्द्रियः ॥३७
 नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुनां वसथावहः ।
 स दूषयति तत्स्थानं बुधान् पीडयतीति च ॥३८
 नीरुजश्च युवा चैव ब्रह्मचर्याद्विनश्यति ।
 ब्रह्मचर्याद्विनष्टस्तु कुलञ्चैव तु नाशयेत् ॥३९
 वसन्नावसथं भिक्षुर्मैधुनं यदि सेवते ।
 तस्यावसथनाथस्य मूलान्यपि निकृन्तति ॥४०
 आश्रमे तु यतिर्यस्य मुदूर्तमपि विश्रमेत् ।
 किन्तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्योऽभिजायते ॥४१
 समितं यद्गृहाथेन पापमामरणान्तिकम् ।
 स निर्दहति तत् सर्वमेकरात्रोपितोयतिः ॥४२
 योगाश्रमपरिश्रान्तं यस्तु भोजयते यतिम् ।
 निखिलं भोजितं तेन त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥४३
 यस्मिन् देशे वसेद्योगी ध्यानयोगविचक्षणः ।
 सोऽपि देशो भवेत् पूतः किंपुनस्तस्य वान्धवाः ॥४४
 द्वैतञ्चैव तथाद्वैतं द्वैताद्वैतं तथैव च ।
 न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत् परमार्थिकम् ॥४५
 नाहं नैवान्यसम्बन्धो ब्रह्मभावेन भावितः ।
 ईदृशायामवस्थायामवाप्यं परमं पदम् ॥४६

दक्षस्मृतिः ।

• [सप्तमोऽ-

द्वैतपक्षाः समाख्याता येद्धैते तु व्यवस्थिताः ।
अद्वैतिनां प्रवक्ष्यामि यथा धर्मः सुनिश्चितः ॥१०
तत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं यदि पश्यति ।
ततः शास्त्राण्यधीयन्ते श्रूयन्ते ग्रन्थसम्बन्धाः ॥११
दक्षशास्त्रं यथा प्रोक्तमरोषाभ्रममुत्तमम् ।
अधीयन्ते तु ये विप्रास्ते यान्त्यमरलोकताम् ॥१२
इदन्तु यः पठेद्भक्त्या शृणुयादधमोऽपि वा ।
स पुत्रपौत्रपशुमान् कीर्त्तिञ्च समवाप्नुयात् ॥१३
श्रावयित्वा त्विदं श्रास्त्रं श्राद्धकालेऽपि वा द्विजः ।
अक्षयं भवति श्राद्धं पितृभ्यश्चोपजायते ॥१४

इति दाक्षे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ।

समाप्ता चेयं दक्षस्मृतिः ।

॥ शुभम् ॥

॥ अथ ॥

॥ आङ्गिरसस्मृतिः ॥

—०:६:०—

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

अधादौ-प्रायश्चित्तविधानवर्णनम् ।

गृहाश्रमेषु धर्मेषु वर्णानामनुपूर्वशः ।

प्रायश्चित्तं विधिं दृष्ट्वा अङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥१॥

अन्त्यानामपि सिद्धाश्रमं भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कृच्छ्रं तद्वर्द्धन्तु ब्रह्मक्षत्र्य विरां विदुः ॥२॥

रजकश्चर्मकारश्च नटोबुरुड एव च ।

कैयर्त्तभेदभिद्वाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः ॥३॥

अन्त्यजानां गृहे तोयं भाण्डे पय्युपितञ्च यत् ।

प्रायश्चित्तं यदा पीतं तदैव हि समाचरेत् ॥४॥

चाण्डालकूपभाण्डेषु त्वक्षानात् पिबते यदि ।

प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णं वर्णं विधीयते ॥५॥

चरेत् सान्त्वनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।

तद्वर्द्धन्तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रेषु वापयेत् ॥६॥

अज्ञानात् पिवते तोयं द्वाद्यणस्त्यन्त्यजातिषु ।
 अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥७
 विप्रो विप्रेण संपृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।
 आचान्त एव शुष्येत अङ्गिरामुनिरन्वीत् ॥८
 क्षत्रियेण यदा स्पृष्ट उच्छिष्टेन कदाचन ।
 स्नानं जप्यन्तु कुर्यात् दिनस्यार्द्धेन शुष्यति ॥९
 वैश्येन तु यदा स्पृष्टः शुना सूत्रेण वा द्विजः ।
 उपोष्य रजनीमेका पञ्चगव्येन शुष्यति ॥१०
 अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टो स्नानं येन विधीयते ।
 तेनैवोच्छिष्टसंपृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥११
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नीली वस्त्रस्य वै विधिम् ।
 स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दुष्यति ॥१२
 पालने विक्रये चैव तद्वृत्तेऽल्पजीवने ।
 पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥१३
 स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ।
 पृथा तस्य महायज्ञा नीलोयस्त्रस्य धारणात् ॥१४
 नीलीरक्तं यदा वस्त्रमज्ञानेन तु धारयेत् ।
 अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥१५
 नीलीदाहं यदा मिन्धाद्वात्सल्यं वै प्रमादतः ।
 शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् ॥१६
 नीलीवृक्षेण पक्वन्तु अन्नमश्नाति चेद्द्विजः ।
 आहार वमनं कृत्वा पञ्चगव्येन शुष्यति ॥१७

नीलवस्त्रादि त्याज्यवर्णनम् ।

भक्षन् प्रमादतोनीलीं द्विजातिस्त्व समाहितः ।
त्रिषु वर्णेषु सामान्यं चान्द्रायणमिति स्थितम् ॥१८॥
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनीयते ।
नोपतिष्ठति दातारं भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥१९॥
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यत्पाके अर्पितं भवेत् ।
तेन भुक्तेन विप्राणां दिनमेकमजोजनम् ॥२०॥
मृते भर्तारि या नारी नीलीवस्त्रं प्रधारयेत् ।
भर्ता तु नरकं याति सा नारी तदनन्तरम् ॥२१॥
नील्या चोपहृते क्षेत्रे शस्यं यत्तु प्ररोहति ।
अभोज्यं तद्द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥२२॥
देवद्रोण्यां वृषोत्सर्गे यज्ञे दाने तथैव च ।
अत्र स्नानं न कर्तव्यं दूषिता च वसुन्धरा ॥२३॥
वापिता यत्र नीली स्यात्तावद्भूम्य शुचिर्भवेत् ।
यावद्ब्रह्मादशवर्षाणि अत ऊर्ध्वं शुचिर्भवेत् ॥२४॥
भोजने चैव पाने च तथा चौपधभेषजैः ।
एवं त्रियन्ते या गावः पादमेकं समाचरेत् ॥२५॥
घण्टाभरणदोषेण यत्र गौर्विनिपीड्यते ।
चरेद्द्वं व्रतं तेषां भूषणार्थं हि तत् कृतम् ॥२६॥
दमने दामने रोधे अवघाते च वैकृते ।
गवा प्रभवता घातैः पादोनं व्रतमाचरेत् ॥२७॥
अङ्गुष्ठपर्वमात्रस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः ।
सपल्लवश्च सम्पञ्च दण्डइत्यभिधीयते ॥२८॥

दण्डादुक्तादादान्येन पुरुषा प्रहरन्ति गाम् ।
 द्विगुण गोव्रतं तेषां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥२६
 शृङ्गभङ्गे त्वस्त्रिभङ्गे चर्मनिर्म्मोचने तथा ।
 दशरार्त्रं चरेत् कृच्छ्रं यावत् स्वस्थो भवेत्तदा ॥२७
 गोमूत्रेण तु समिधं यावकञ्चोपजायते ।
 एतदेव हितं कृच्छ्रमिदमाङ्गिरसं मतम् ॥२८
 अस्मर्षस्य घालस्य पिता वा यदि वा गुरु ।
 यमुद्दिश्य चरेद्दमं पापं तस्य न विद्यते ॥२९
 भरीतिर्यस्य वर्षाणि चालोवाप्यूनपौडश ।
 प्रायश्चित्ताद्धर्महन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥३०
 मूर्च्छिते पतिते चापि गवि यष्टिप्रहारिते ।
 गायत्र्यष्टसहस्रन्तु प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥३१
 ज्ञात्वा रजस्यला चैव चतुर्थेऽह्नि विशुध्यति ।
 कुप्याद्रजसि निवृत्तेऽनिवृत्ते न कथञ्चन ॥३२
 रोगेण यद्रजः स्त्रीणामस्यर्धं हि प्रवर्तते ।
 अशुष्यन्ता न तेन स्युस्तासा वैकारिकं हि तत् ॥३३
 साध्याचारा न तावत् स्याद्रजो यावत् प्रवर्तते ।
 वृत्त रजसि गम्या स्त्री गृहकर्मणि चेन्द्रिये ॥३४
 प्रथमेऽह्नि चाण्डाली द्वितीये प्रह्मघातिनी ।
 तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽह्नि शुध्यति ॥३५
 रजस्यला यदा पृष्टा शुना शूरेण चैव हि ।
 उपोष्य रजनीमेका पञ्चगव्येन शुध्यति ॥३६

आङ्गिरसस्मृतिः ।

दशाहान्छुष्यते विप्रो द्वादशाहेन भूमिपः ।
 पाक्षिकं वैश्य एवाह शूद्रोमासेन शुष्यति ॥५१
 अग्निहोत्री च यो विप्रः शूद्रान्नं चैव भोजयेत् ।
 पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा वेदास्त्रयोऽग्नयः ॥५२
 शूद्रान्नेन तु भुक्तेन यो द्विजो जनयेत्सुतान् ।
 यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्रं प्रयत्तते ॥५३
 शूद्रेण सृष्टुमुच्छिष्टं प्रमादादथ पाणिना ।
 तद्द्विजेभ्यो न दातव्यमापस्तम्बोऽश्वीन्मुनिः ॥५४
 ब्राह्मणस्य सदा भुङ्क्ते क्षत्रियस्य च पर्वसु ।
 वैश्येऽपरापत्सु भुङ्गीत न शूद्रेऽपि कदाचन ॥५५
 ब्राह्मणान्ने ददित्वं क्षत्रियान्ने पशुस्तथा ।
 वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्ने नरकं ध्रुवम् ॥५६
 अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।
 वैश्यस्य चाक्षमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं ध्रुवम् ॥५७
 दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमास्ति तस्य तिष्ठति ।
 यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किलिवपम् ॥५८
 सूतकेषु यदा विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पिबेत् पानीयमन्नानाद्भुङ्क्ते (अन्नं) भक्तमथापि वा ॥५९
 उच्चाप्याचम्य उदकमवतीर्ष्य उपस्पृशेत् ।
 एवं हि समुदाचारो वरुणेनाभिमान्धितः ॥६०
 अग्न्यागारे गवा गोष्ठे देवब्राह्मणसलिलधौ ।
 आहारे जपकाले च पादुकाना विसर्जनम् ॥६१

॥ अथ ॥

—॥ शातांतपस्मृतिः ॥—

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

अथाऽकृतप्रायश्चित्तवर्णनम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रायश्चित्तविहीनां महापातकिनां नृणाम् ।
नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् ॥१॥
प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचितम् ।
प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः ॥२॥
महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते ।
उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥३॥
दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम् ।
जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥४॥

सुवर्णशतनिष्कन्तु तदद्भर्द्धप्रमाणतः ।

अश्वदाने सृदु शृङ्गमश्वं सोपस्करं दिशेत् ॥१६

महिषी माहिषे दाने दद्यात् स्वर्णां (अश्वरा) युधान्विताम् ।

दद्याद्भूमं महादाने सुवर्णफलसंयुतम् ॥१७

लक्षसंख्यार्द्धणं पुष्पं प्रदद्यादेवतार्थने ।

वद्याद्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ॥१८

रुद्रं जपेद्भुजमुष्पैः पूययित्वा च ज्यन्त्रकम् ।

एकादश जपेद्बुधाय दशांशं गुग्गुलैर्घृतैः ॥१९

हुत्वाभिषेचनं कुर्यान्मन्त्रैर्ब्रह्मणैवतैः ।

शान्तिके गणशान्तिश्च महशान्तिकपूर्वकम् ॥२०

धान्यदाने शुभं धान्यं सारी षष्टिमितं स्मृतम् ।

यज्ञदाने षट्षष्ट्यं कर्पूरसंयुतम् ॥२१

वशापश्वाष्टचतुर वपवेश्म द्विजान् शुभान् ।

विधाय वैष्णवी पूजां सङ्कल्प्य निजकाम्यया ॥२२

वेनुं दद्याद्विजातिभ्योदक्षिणाश्चापि शक्तितः ।

अलङ्कृत्य यथाशक्ति यस्मालङ्कुरणैर्विजान् ॥२३

याचेदण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।

सेपामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥२४

पुनस्तान् परिपूर्णार्थानर्चयेद्विधिवद्द्विजान् ।

सन्तुष्टा ब्राह्मणा दयुरनुज्ञां व्रतकारिणे ॥२५

जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।

सर्वं भवति निश्छिद्रं यस्य चेच्छान्ति ब्राह्मणाः ॥२६

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ।
 सर्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा ॥२७
 उपवासोन्नतञ्चैव स्नानं तीर्थफलं तपः ।
 विप्रैः सम्पादितं सर्वं सम्पन्नं तस्य तत्फलम् ॥२८
 सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
 प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥२९
 ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सावकामिकम् ।
 तेषां धाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः ॥३०
 तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रगृह्य च तथाशियः ।
 भोजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत सह वन्द्युभिः ॥३१

इति शातातपीये कर्मविपाके साधारणविधिः प्रथमोऽध्यायः ।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ कुष्ठनिवारणप्रयोगवर्णनम् ।

प्रक्षाल्य नरकस्थान्ते पाण्डुकुक्षी प्रजायते ।
 प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत स तत्पातकशान्तये ॥१
 चत्वारः कलशाः कार्य्याः पञ्चरत्नसमन्विताः ।
 पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितवस्त्रेण संयुक्ताः ॥२
 अश्वस्थानादिमृगुक्तमस्तौर्गोदकसुपूरिताः ।
 कपायपञ्चदशोपेता नानाविधफलान्विताः ॥३

सर्वौपधिसमायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिशं द्विजैः ।
 रौप्यमष्टदलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् ॥४
 तस्योपरि न्यसेदेवं ब्रह्माणच्च चतुर्मुखम् ।
 पलाद्धार्द्धप्रमाणेन सुवर्णेन विनिर्मितम् ॥५
 अर्चेत् पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम् ।
 यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि ॥६
 पूर्वादिकुम्भेषु ततो ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः ।
 पठेयुः स्यात्सवेदांते ऋग्वेदप्रभृतीन् शनैः ॥७
 दशार्शेन ततो होमो महशान्तिपुरःसरः ।
 मध्यकुण्डे विधातव्यो घृताक्तैस्तिलह्रिमभिः ॥८
 द्वादशाहमिदं कर्म समाप्त्य द्विजपुङ्गवः ।
 तत्र पीठे यजमानमभिपिञ्चेयथाविधि ॥९
 ततोदद्याद्यथाशक्ति गोभूह्रमतिलादिकम् ।
 ब्राह्मणैर्व्यस्तथा देयमाचार्याय निवेदयेत् ॥१०
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवा महद्गणाः ।
 प्रीताः सर्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् ॥११
 इत्युदीर्य सुदुर्भक्त्या तमाचार्यं क्षमापयेत् ।
 एवं विधाने विहिते शतकुम्भो विशुध्यति ॥१२
 कुक्षी गोवधकारी स्यान्नरकान्तेऽय निष्कृतिः ।
 स्थापयेद्वटनेऽन्तु पूर्वोक्तद्रव्यसंयुतम् ॥१३
 रक्तचन्दनलिताङ्गं रक्तपुष्पाभिरान्वितम् ।
 रक्तकुम्भन्तु तं घृत्वा स्थापयेदक्षिणां दिशम् ॥१४

ताम्रपात्रं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन पूरितम् ।
 तस्योपरि न्यसेद्देवं हेमनिष्क्रमयं यमम् ॥१५
 यजेत् पुरुषसूक्तेन पापं मे शाम्यतामिति ।
 सामपारायणं कुर्व्यात् कलशे तत्र सामवित् ॥१६
 दशांशं सर्पपैर्हुत्वा पाषमान्यभिषेचने ।
 विहिते धर्मराजानमाचार्याय निवेदयेत् ॥१७
 यमोऽपि महिषारूढो दण्डपाणिभयावहः ।
 दक्षिणाशापतिर्व्वोमम पापं न्यपोहतु ॥१८
 इत्युच्चार्य्य विसृज्यैनं मांसं मद्भक्तिमाचरेत् ।
 ब्रह्मगोवधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः ॥१९
 पितृहा चेतनाहीनो मातृहान्धः प्रजायते ।
 नरकान्ते प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥२०
 प्राजापत्यानि कुर्वीत त्रिशैव विधानतः ।
 मतान्ते कारयेन्नायं सौवर्णपलसम्मिताम् ॥२१
 कुम्भं रौप्यमयञ्चैव ताम्रपात्राणि पूर्व्ववत् ।
 निष्कृद्देसा तु कर्त्तव्यो देवः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥२२
 पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत्तं विधानतः ।
 नावं द्विजाय तं दद्यात् सर्वोपस्करसंयुताम् ॥२३
 वासुदेव ! जगन्नाथ ! सर्वभूताशयस्थित ॥
 पातकार्णवमर्त्तं मां वारय प्रणतार्त्तिहृन् ॥२४
 इत्युदीर्य्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विसर्जयेत् ।
 अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्योदक्षिणां ददेत् ॥२५

स्वसृष्टाती ॥ वधिरो नरकान्ते प्रजायते ।
 मूको भ्रातृवधे चैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता ॥२६
 सोऽपि पापविशुद्धयर्थं चरेच्चाद्रायणव्रतम् ।
 व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम् ॥२७
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य ब्रह्मणीं तां विसर्जयेत् ।
 सरस्वति । जगन्मातः ! शब्दब्रह्माधिदेवते ! ॥२८
 दुष्कर्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि ! ।
 बालपाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते ॥२९
 माधवोद्वाहनञ्चैव कर्तव्यं तेन शुद्धये ।
 भवणं हरिवंशस्य कर्तव्यञ्च यथाविधि ॥३०
 महाकृत्पञ्चैव कारयञ्च यथाविधि ।
 पद्मैकादशैकैरुक्त्रः समभिधीयते ॥३१
 रुक्त्रैकादशभिर्महाकृत्ः प्रकीर्तितः ।
 एकादशभिरेतेषु अतिकृत्तञ्च कथ्यते ॥३२
 जुहुयाच्च दशांशेन दूरयायुतसंख्यया ।
 एकादश स्पर्शनिकाः प्रदातव्याः सवक्षिणाः ॥३३
 पदान्येकादश तथा दशाद्विजालुसारतः ।
 अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजेभ्योदक्षिणादिरोन् ॥३४
 ग्रापयेदम्पतोः पञ्चान्यन्यैर्ब्रह्मदेवतैः ।
 ग्राप्याप्यांश्च प्रदेयानि यन्मालङ्करणानि च ॥३५
 गोमदा पुरुषः कुर्वीत विंशत्योपग्राप्यते ।
 स च पापविशुद्धयर्थं प्राप्तापत्यशान्भवेत् ॥३६

अध्यायः हन्तृक-फलनाशायोपायवर्णनम् ।

व्रतान्ते मेदनी दत्वा शृणुयादथ भारतम् ।
स्त्रीहन्ता चातिसारी स्यादश्वत्थान् रोषयेदश ॥३७
दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् ।
राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः ॥३८
गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः ।
घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः ॥३९
इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति ।
रक्तावुदी वैश्यहन्ता जायते स च मानवः ॥४०
प्राजापत्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् ।
दण्डापतानकयुतः शूद्रहन्ता भवेन्नरः ॥४१
प्राजापत्यं सकृच्चैवं दद्याद्धेनुं सदक्षिणाम् ।
कारुणाच्च वधे चैव रूक्षभावः प्रजायते ॥४२
तेन तत्पापशुद्धयर्थं दातव्यो वृषभः सितः ।
सर्वकार्येष्वसिद्धान्थो गजघाती भवेन्नरः ॥४३
प्रासादं कारयित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यसेत् ।
गणनाथस्य मन्त्रस्तु मन्त्री लक्षमितं जपेत् ॥४४
कुलत्थशाकैः पूपैश्च गणशान्तिपुरसरम् ।
स्रष्ट्रे विनिहते चैव जायते विष्णुतस्वरः ॥४५
स तत्पापविशुद्धयर्थं दद्यात् कर्पूरकं फलम् ॥४६
अंश्वे विनिहते चैव वक्रनुण्डः प्रजायते ।
शतं पलानि दद्याच्च चन्दनान्यधनुत्तये ॥४७

महिषीपातने चैव कृष्णगुल्मः प्रजायते ।
 खरे धिनिहते चैव स्वररोमा प्रजायते ॥४८
 निष्कृत्रयस्य प्रकृति सम्प्रदद्याद्विरष्मयीम् ।
 तरुणौ निहते चैव जायते केकरेश्चण ।
 दद्याद्भक्तमयी धेनुं स तत्पातकशान्तये ॥४९
 शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः ।
 स दशात्तु विशुद्धयै घृतकुम्भं संदक्षिणम् ॥५०
 हरिणे निहते सञ्जः शृगाले तु विपावकः ।
 अश्वत्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्मितः ॥५१
 अजामिषातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते ।
 अजा तेन प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता ॥५२
 उरग्रे निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते ।
 कस्तूरिकाफलं दद्याद्भ्रातृभाय विशुद्धये ॥५३
 माजरी निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते ।
 पारायवं स सौवर्णं प्रदद्यान्निष्कमात्रकम् ॥५४
 शुकशारिरयोपांते नरः सखितवाग्मेज्ज ।
 सञ्छात्रपुच्छैर्गयात् स विप्राय सदक्षिणम् ॥५५
 यकघातो दीर्घनसो दग्धाङ्गा भवत्प्रभाम् ।
 कारुपातो कर्णदीनो दद्याद्भ्रातृभक्तप्रभाम् ॥५६
 हिंसाया निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता ।
 तद्दर्शं प्रमाणेन क्षत्रियादिपुत्रकृमात् ॥५७
 ति शातातपीये कर्मविपाके हिंसाप्रायश्चित्तविधिनाम्
 द्वितीयोऽध्यायः ।

ऽध्यायः] प्रकीर्णरोगाणांप्रायश्चित्तवर्णनम् ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ प्रकीर्णरोगाणांप्रायश्चित्तम् ।

सुरापः श्याबदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्तरन्तथा ।
शर्करायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये ॥१
जपित्वा तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः ।
ततोऽभिषेकः कर्तव्यो मन्त्रैर्वरुणदैवतैः ॥२
मद्यपो रक्तपित्ती स्यात्स दद्यात् सर्पिषोघटम् ।
मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं विशुद्धये ॥३
अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते कृमिकोदरः ।
यथावत्तेन शुद्धयर्थमुपोष्यं भीष्मपञ्चरुम् ॥४
उद्वेग्याशीक्षितं भुक्त्वा जायते कृमिलोदरः ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिद्वारेणैव शुद्धयति ॥५
भुक्त्वा चास्पृश्य संस्पृष्टं जायते कृमिलोदरः ।
त्रिरात्रं समुपोष्याथ स तत्पापात् प्रमुच्यते ॥६
परान्नविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते ।
लक्षद्वौषं स कुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि ॥७
मन्दोदिरामिर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः ।
प्राजापत्यत्रयं कुर्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥८
विषदः स्याच्छर्दिरोगी दद्याद्दश पयस्विनीः ।
मार्गहा पादरोगी स्यात् सौंश्चंदानं समाचरेत् ॥९

पिशुनो नरस्यान्ते जायते स्वास्तकांसवान् ।
 घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् ॥१०
 धूर्तोऽपस्माररोगी स्यान् स तत्पापविमुक्तये ।
 मदाकूर्चमथो धेनुं दद्याद्वाच्यं सदक्षिणाम् ॥११
 शूलो परोपतापेन जायते तत्प्रमोचने ।
 सोऽन्नदानं प्रकुर्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः ॥१२
 वायामिशायकश्चैव रक्तातिसारवान् भवेत् ।
 तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा बटः ॥१३
 सुरालये जले वापि शकृन्मूत्रं करोति यः ।
 गुदरोगो भवेत्तस्य पापरूपः सुदाहणः ॥१४
 मासं सुरार्चनेनैव गोदानद्वितयेन तु ।
 प्राजापत्येन चैकेन शाम्पन्ति गुदजा रजः ॥१५
 गर्भपातनजा रोगा यकृद्ग्रीहजलोदराः ।
 तेषां प्रशमनाधाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥१६
 एतेषु दद्याद्विप्राय जलधेनुं विधानतः ।
 सुवर्णहस्तताम्राणां पलत्रयसमन्विताम् ॥१७
 प्रतिमानद्रकारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते ।
 सम्यक्सरत्रयं सिन्ध्वेदस्वत्यं प्रतिवासरम् ॥१८
 द्वादशैतमश्वत्थं स्वगृहोक्तविधानतः ।
 तत्र संस्थापयेत्तत्तं विन्नराजं सुपूजितम् ॥१९
 दुष्टपादो ह्यण्डितः स्यात् सर्वे दद्याद्विजातये ।
 रूप्यं पलद्वयं दुग्धं षट्द्वयसमन्वितम् ॥२०

सल्लीढः परनिन्दावान् घेनुं दद्यात् सकाश्वनम् ।
 परोपहासकृत् काणः स गां दद्यात् समौत्तिकाम् ॥२१॥
 सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् ।
 निष्कृत्रयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्तिनाम् ॥२२॥
 इति शातातपीये कमंविषाके प्रकीर्णप्रायश्चित्तं नाम
 दृतीयोऽध्यायः ।

—❀❀—

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ स्तेयप्रायश्चित्तम् ।

कुलघ्नो नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत् ।
 स तु स्वर्गशतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् ॥१॥
 औडुम्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते ।
 प्राजापत्यं स कृत्वात्र ताम्रं पलशतं दिशेत् ॥२॥
 कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसमन्वितः ।
 कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये ॥३॥
 रीतिहृन् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम् ।
 रीतिं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् ॥४॥
 मुक्ताहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्द्धजः ।
 मुक्ताफलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः ॥५॥
 त्रपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् ।
 उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतन्त्रपु ॥६॥

सीसहारी च पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् ।
 उपोष्य दिवसं दद्याद्दधुतधेनुं विधानत ॥७
 दुग्धहारी च पुरुषो जायते बहुमूत्रकः ।
 स दद्याद्दुग्धधेनुश्च प्राक्षणाद्य यथाविधि ॥८
 दधिचौर्येण पुरुषो जायते मद्यवान् यतः ।
 दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये ॥९
 मधुचौरस्तु पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् ।
 स दद्यान्मधुधेनुश्च समुपोष्य द्विजातये ॥१०
 दृक्षोर्यिकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान् ।
 गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तदोपशान्तये ॥११
 लोहहारी च पुरुषः कर्षूराङ्गः प्रजायते ।
 लोहं पलरातं दद्यादुपोष्य स तु वासरम् ॥१२
 तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्ठश्लिपीलितः ।
 उपोष्य स तु विप्राय दद्यात्तैलपटद्वयम् ॥१३
 आमाम्नहरणाद्यैव दन्तहीनः प्रजायते ।
 स दद्यादस्थिनो हेमनिष्कद्वयविनिर्मितौ ॥१४
 पक्षाग्रहरणाद्यैव जिह्वारोगः प्रजायते ।
 गायत्र्याः स जपेष्टुं दशारां जुहुया(ययैः)तिलैः ॥१५
 पल्लहारी च पुरुषो जायते प्रणिताङ्गुलिः ।
 नानाफलमनामयुतं स दद्यात् त्रिजन्मने ॥१६
 ताम्बूलदरणाद्यैव श्वेतौष्ठः सम्प्रजायते ।
 स पश्चिजं प्रदद्यात् विद्रुमस्य द्वयं परम् ॥१७

शाकहारी च पुण्यो जायते नीललोचनः ।
 ब्राह्मणाय प्रदद्याद्वै महानीलमणिद्वयम् ॥१८
 कन्दमूलस्य हरणाद्भस्त्रपाणिः प्रजायते ।
 देवतायतनं कार्य्यमुद्यानं तेन शक्तिः ॥१९
 सौगन्धिकस्य हरणादुर्गन्धाङ्गः प्रजायते ।
 स लक्ष्मेरुं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि ॥२०
 वारु(क्षीर)हारी च पुरुषः सिम्भपाणिः प्रजायते ।
 स दद्याद्विदुषे शुद्धौ काश्मीरजपलद्वयम् ॥२१
 विधपुञ्जरुहारी च किल मूर्कः प्रजायते ।
 न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय सन्निगान् ॥२२
 बल्लहारी भवेत् कुटी सम्प्रदद्यात्प्रजापतिम् ।
 हेमजिह्वमितञ्चैष वल्लयुग्मं द्विजातये ॥२३
 कर्गाहारी लोमशः स्यात् स दद्यात् कम्बलान्वितम् ।
 स्वर्गनिष्कर्मितं हेमवर्हि दद्याद्विजातये ॥२४
 पट्टसूत्रस्य हरणान्निर्लोमां जायते नरः ।
 तेन घेनुः प्रदातव्या विशुद्धयर्थं द्विजन्ने ॥२५
 औषधस्थापहरणे सूर्यावर्तः प्रजायते ।
 सूर्यायार्घः प्रदातव्यो मासं देयश्च काञ्चनम् ॥२६
 रक्तवस्त्रप्रबालादिहारी स्याद्वृक्षजातवान् ।
 स वस्त्रा महिषी दद्यान्मणिरागसमन्विताम् ॥२७
 विप्ररत्नापहारी चाप्यनपत्यः प्रजायते ।
 तेन कार्य्यं विशुद्धयर्थं महारुद्रजपादिकम् ॥२८

सृतपत्तोदितः सर्वोविधिरत्र विधीयते ।

दशांशदोमः कर्तव्यः पलाशेन यथाविधि ॥२६॥

देयस्य हरणाच्चैव जायते विविधो ज्वरः ।

ह्वरोमहाज्वरश्चैव रौद्रो वैष्णव एव च ॥२७॥

ह्वरे रौद्रं जपेत् फर्णे महाह्रं महाज्वरे ।

अतिरौद्रं जपेत् रौद्रे वैष्णवे तद्द्वयं जपेत् ॥२८॥

बानाविधश्च यच्चौरो जायते मृद्धिणोयुतः ।

तैनाग्नौदकवस्त्राणि हेम देयश्च शक्तिः ॥२९॥

इति शातातपीये कर्मविपाके स्तेयप्रायश्चित्तं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ।

—:००:—

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अगम्यागमनप्रायश्चित्तम् ।

मारुगामी भवेद्यस्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति ।

चाण्डालीगमने चैव हीनकोपः प्रजायते ॥१॥

तस्य प्रतिक्रियां कर्तुं कुम्भमुत्तरतो न्यसेत् ।

कृष्णवस्त्रसमान्छन्नं कृष्णमाल्यविभूषितम् ॥२॥

तस्योपरि न्यसेद्देवं कांस्यपात्रे धनेश्वरम् ।

सुवर्णनिष्कपट्केन निर्मितं नरयाहनम् ॥३॥

यजेत् पुष्पसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम् ।

अथर्ववेदविद्विप्रो द्वायवर्णं सप्ताचरेत् ॥४॥

सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यया ।
 दद्याद्विप्राय सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥५
 निधीनायधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा ।
 सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् भम पापं व्यपोहतु ॥६
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्य्याय यथाविधि ।
 दद्यादेवं होनक्रोपे लिङ्गनाशे विशुद्धये ॥७
 गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकुच्छ्रः प्रजायते ।
 तेनापि निष्कृतिः काव्यां शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥८
 स्थापयेत् कुम्भमेकः तु पश्चिमायां शुभे दिने ।
 नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभूषितम् ॥९
 तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम् ।
 सुवर्णनिष्कपटकेन निर्मितं यादसाम्पतिम् ॥१०
 यजेत् पुरुषसूक्तं वरुणं विश्वरूपिणम् ।
 सामधिद्विषाङ्गणज्ञात्र सामवेदं समाचरेत् ॥११
 सुवर्णपुत्रिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यया ।
 दद्याद्विप्राय सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥१२
 यादसामधिपो देवो विश्वेयामपि पावनः ।
 संसाराब्धौ कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे ॥१३
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्य्याय यथाविधि ।
 दद्यादेवमलङ्कृत्य मूत्रकुच्छ्रप्रशान्तये ॥१४
 स्वमुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते ।
 भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते ॥१५

तस्य प्रतिक्रियां कर्तुं पूर्वतः कलसं न्यसेत् ।
 पीतवत्त्रयसमच्छन्नं पीतमाल्यविभूषितम् ॥१६॥
 तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम् ।
 सुवर्णनिष्कपदकेन निर्मितं वज्रधारिणम् ॥१७॥
 यजेत् पुष्पसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम् ।
 यजुर्नदं तत्र सामं ऋग्वेदञ्च समाचरेत् ॥१८॥
 सुवर्णनुविक्तां कृत्वा सुवर्णदशकेन तु ।
 दद्याद्विप्राय सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् ॥१९॥
 दैवानामधिपोदेवो यज्ञी विष्णुनिकेतनः ।
 शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु ॥२०॥
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य आचार्याय यथाविधि ।
 दद्याद्धं सहस्राक्षं स्व पापस्यापनुत्तये ॥२१॥
 भ्रातृभाय्याभिगमनाद्गल्लक्ष्णं प्रजायते ।
 (स्वधधूगमने चैव कृष्णकृष्णं प्रजायते) ॥२२॥
 तेन कार्यं विशुद्धार्थं प्रागुत्तरयाद्धमेव हि ।
 दशांशहोमः सर्वत्र घृताक्तैः क्रियते तिलैः ॥२३॥
 यदगम्याभिगमनाज्जायते ध्रुव(वज्रु)मण्डलम् ।
 कृत्वा लोहमयी घेनुं पलपष्टिप्रमाणतः ॥२४॥
 कार्पासभाण्डसंयुक्तां कास्यदोहां सवत्सिकाम् ।
 दद्याद्विप्राय विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥२५॥
 सुहभिर्वंशरी माता मम पापं व्यपोहतु ।
 तपस्विनी(मातुः स पत्नी)सन्नमने जायते चाश्मरीगदः ॥२६॥

स तु पापविशुद्धयर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥२७॥
 दद्याद्विप्राय विदुषे मधुवेतुं ययोदितम् ।
 तिलद्रोगशतञ्चैव हिरण्येन समन्वितम् ॥२८॥
 पितृष्वस्रभिगमनादक्षिणः(ना)शत्रुणी भवेत् ।
 तेनापि निष्कृतिः कार्या अजादानेन शक्तिः ॥२९॥
 मातुलान्यान्तु गमने पृच्छुञ्जः प्रजायते ।
 कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥३०॥
 मातृष्वस्रभिगमने वामाङ्गे प्रणयान् भवेन् ।
 तेनापि निष्कृतिः कार्या सम्यग्दासीप्रदानतः ॥३१॥
 मृतभार्याभिगमने मृतभार्यः प्रजायते ।
 तत्पातकविशुद्धयर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् ॥३२॥
 सगोत्रस्त्रोषसङ्गेन जायते च भगन्दरः ।
 तेनापि निष्कृतिः कार्या महिषीदानयत्नतः ॥३३॥
 तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः ।
 मासं रुद्रजप कार्या दद्याच्छकट्या च काञ्चनम् ॥३४॥
 दीक्षितस्त्रोषसङ्गेन जायते दुष्टरक्तदृक् ।
 स पातकविशुद्धयर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ॥३५॥
 स्वजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी ।
 तत्पापस्य विशुद्धयर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् ॥३६॥
 पशुयोनी च गमने मूत्रापातः प्रजायते ।
 तिलपत्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये ॥३७॥

अश्वयोनौ च गमनाद्गुदस्तम्भः प्रजायते ।
सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्यात् शिवस्य च ॥३८
एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः ।
स्त्रोणामपि भवेन्त्येते तत्तत्पुरुषतद्गमात् ॥३९

इति शातातपीये कर्मविपाके अगम्यागमन प्रायश्चित्तं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ।

.....

॥ अथ पष्ठोऽध्यायः ॥

अनुचितव्यवहारफलम् ।

अरुशूकरशृङ्गघाद्विद्रुमादिशकटेन च ।
भृग्वग्निदारुतस्त्राक्षमदिषोढ्वन्धनजैर्मृताः ॥१
व्याघ्रादिगजभूपाळचौरवैरिवृकाहताः ।
काष्ठशल्कमृता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः ॥२
साक्षिन्यादिमर्द्दस्ता विगुप्ततृताश्च ये ॥
असृग्ग्राह्यवित्राश्च पतिताः पुत्तवर्जिताः ।
पथत्रिशयकारैश्च नाप्नुवन्ति गतिं मृताः ॥३
पित्रायाः पिण्डभाजः सुस्रयो लेपमुजस्तथा ।
ततो नान्दोमुत्राः प्रोक्ता स्त्रोऽप्यत्रमुत्तास्त्रयः ॥४
द्वादशीति पितृगणाश्चर्जिताः सन्ततिप्रदाः ।
गतिशीलाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते ॥५

दश व्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यमी क्रमात् ।
 द्वादशास्त्रादिनिहता आकर्षन्ति च बालकम् ॥६
 विषादिनिहता घ्नन्ति दशसु द्वादशास्यपि ।
 यर्षकबालकं कुन्यादनपत्योऽनपत्यताम् ॥७
 व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारीगमनेन च ।
 विषदस्त्वैव सरंग गजेन नृपदुःखकृत् ॥८
 राज्ञा राजकुमारघ्नश्चोरेण पशुर्द्विसकः ।
 घैरिणा मित्रभेदो च यकवृत्तिवृत्तेन तु ॥९
 गुरुपातो च शय्यायां मत्सरो शौचवर्जितः ।
 द्रोही संस्काररहितः शुना निक्षेपहारकः ॥१०
 नरोविहन्यतेऽरण्ये शूकरेण च पाशिकः ।
 कुमिभिः कृतवासाश्च कुमिगा च निहन्तनः ॥११
 शृङ्गिणा शङ्खद्रोही शकटेन च सूचकः ।
 भृगुणा मेदिनोचोरो वह्निना यज्ञहानिकृत् ॥१२
 दंशेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण ध्रुतिनिन्दकः ॥
 अरमना द्विजनिन्दाकृद्विषेण कुमतिप्रदः ।
 उदयवनेन हित्तः स्यात् सेतुभेदो जलेन तु ॥१३
 द्रुमेण राजदन्तिद्वदतीसरेण लौहहृत् ।
 साकिन्याद्यैश्च म्रियते स्वदर्पकार्यकारकः ॥१४
 अनध्यायेऽप्यधीयानो म्रियते विद्युता तथा ।
 अपृश्यस्पर्शसङ्गी च बान्तमाश्रित्य शास्त्रहृत् ।
 पतितोपत्यविकेतानपत्योद्विजवस्त्रहृत् ॥१५

अथ तेषां क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 कारयेन्निष्कमात्रन्तु पुष्पं प्रेतरूपिणम् ॥१६॥
 चतुर्भुजं दग्धदस्तं मद्दिपासनसंस्थितम् ।
 पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्यात् पिण्डं प्रक्षयमाणतः ॥१७॥
 मधराज्ययर्करायुक्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतम् ।
 अकालमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् ॥१८॥
 कृष्णपद्मसमाच्छन्नं सर्वोपधिसमन्वितम् ।
 तस्योपरि न्यसेद्देवं पात्रं धान्यफलैर्बुधितम् ॥१९॥
 सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सफलं न्यसेत् ।
 कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम् ॥२०॥
 कुर्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् ।
 पङ्क्तश्च जपेद्भुद्रं कलशे तत्र वेदवित् ॥२१॥
 यमसूक्तेन कुर्यात् यमपूजादिकं तथा ।
 गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्यो जपः स्वात्मविशुद्धये ॥२२॥
 प्रहशान्तिरूपं च दशांशं जुहुयाच्चिलैः ।
 अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् ॥२३॥
 प्रदद्यात् पितृतोर्ध्वेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पे समन्वितम् ॥२४॥
 ददामि तस्मै प्रेताय यः पौष्टां कुरुते मम ।
 सजलान् कृष्णकलसांस्तिलपत्रसमन्वितान् ।
 द्वादश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकश्च विष्णवे ॥२५॥

ततोऽभिपिञ्चेदाचार्यां दम्पतो कलशोदकैः ।

द्युर्विराग्युध (रक्ताम्बर) धरो मन्त्रीर्वरुणदेवतैः ।

यजमानस्ततोदद्यादाचार्याय सदक्षिणाम् ॥२६॥

ततोऽनारायणवलिः कर्तव्यः शास्त्रनिश्चयात् ।

एव साधरणविविरगतोनामुदाहृतः ॥२७॥

विरोपस्तु पुनर्ज्ञेयो व्याघ्रादिनिहतेऽपि ।

व्याघ्रेण निहते प्रेते परकन्यां विवाहयेत् ॥२८॥

सर्पदंशो नागबलिर्देयः सर्वेषु काश्चनम् ।

चतुर्निष्कमिदं हेम गजं दद्याद्गजेर्दंशे ॥२९॥

राक्षा विनिश्ते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्ययम् ।

घोरण निहत घेनुं वैरिणा निहतं वृषम् ॥३०॥

वृषेण निश्ते दद्याद्यधाराक्ति च काश्चनम् ।

शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तुलीसमन्विता ॥३१॥

निष्कमात्रमुवर्णाय विष्णुना समधिष्ठिता ।

शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णं हरिम् ॥३२॥

संस्कारहीने च मृते कुमारश्च विवाहयेत् ।

शुना हते च निक्षेपं स्थापयेन्निजशक्तिः ॥३३॥

शूकदेग हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम् ।

कृमिमिथ्र मृते दद्याद्गोपूमात्रं द्विजातये ॥३४॥

शृङ्गिणा च हते दद्याद्वपुर्ध्वं वस्त्रसंयुतम् ।

शकटेन मृते दद्यादश्वं सोपस्कुरान्वितम् ॥३५॥

भृगुपाते मृतेचैव प्रदद्याद्धान्यपर्वतम् ।
 अग्निना निहते दद्यादुपानहं स्वशक्तिः ॥३६
 दवेन निहते चैव कर्त्तव्या सद्ने समा ।
 शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषी दक्षिणान्विताम् ॥३७
 अश्मना निहते दद्यात् सवत्सा गा पयस्विनीम् ।
 विप्रेण च मृतं दद्यान्मेदिनी क्षेत्रसंयुताम् ॥३८
 उद्वयन्धनमृते चापि प्रदद्याद्गां पयस्विनीम् ।
 मृते जलेन वरुणं ईमं दद्यात्त्रिनिष्ककम् ॥३९
 पृथ्वं पृथ्वीदते दद्यात् सौषणं स्वर्णसंयुतम् ।
 अतीसारमृते लक्षं सावित्र्याः संयतोजयेत् ॥४०
 साकिन्यादिमृते चैवं जपेद्रुद्रं यथोचितम् ।
 विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् ॥४१
 अस्पर्शं च मृतं काम्यं वेदपारायणं तथा ।
 सच्छालजुश्चकं दद्याद्धान्तमाश्रित्य संस्थिते ॥४२
 पातित्येन मृते कुट्टरात् प्राजापत्यानि षोडश ।
 मृते पापत्यरहितं कुट्टराणां नवतिश्चरेत् ॥४३
 निष्कत्रयमितस्वर्णं दद्यादस्वं दद्यादते ।
 अग्निना निहते दद्यात् कपिं फनकनिर्मितम् ॥४४
 विसूचिकामृते स्यादु भोजयेद्य शतं द्विजान् ।
 विलम्बेनः प्रदातव्या कण्ठेऽग्न्यवले मृते ॥४५

केशरोगमृते चापि अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् ।
 एवं कृते विधानेन विद्व्यादौर्द्धदैहिकम् ।
 ततः प्रेततत्त्वनिर्मुक्ताः पितरस्तर्पितास्तथा ॥४६॥
 दद्यात् पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः ।
 इति शातातपप्रोक्तो विपाकः कर्मगामयम् ।
 शिष्याय शरभङ्गाय विनयात् परिपृच्छयत्वे ॥४७॥
 इति शातातपोये कर्मविपाके अगतिप्रायश्चित्तं नाम
 पष्ठोऽध्यायः ॥

समाप्ता चेयं शातातपस्मृतिः ।

—:०:—

समाप्तश्चार्यं धर्मशास्त्रस्य प्रथमो भागः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ।

अथ शुद्धा-शुद्धि-पत्रम् ।

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१	सृष्ट्यपत्ति	६	सृष्ट्युत्पत्ति
१३	मनुधीमा	१०	मनुधीना
२	भुक्ते	१७	भुक्ते
८	पूजितं	१७	पूजितं
१६	अङ्गुष्ठ	१७	अङ्गुष्ठ
२	वुपवित्यु	१८	वुपवीत्यु
१६	आयुनान्	२३	आयुष्मान्
११	तिष्ठेन्माता	२४	तिष्ठेन्माता
२२	तेषान्तु	२४	तेषान्तु
१२	ण्यधर्षिवत्	२६	ण्यधर्षिवत्
३	तेष्वेव	३३	तेष्वेव
१४	पूर्व	३४	पूर्वं
११	कर्मणि	३६	कर्मण्य
१८	नम्नी	३६	नाम्नी
६	शूद्रैव	३६	शूद्रैव
२२	माक्षणो	३६	माक्षो
१४	माक्षादिषु	३८	माक्षादिषु

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
११	संविशदा	३६	संविशदा
४	नार्ग्यास्तु	४०	नार्ग्यास्तु
१८	मोहाच्छाद्धे	४७	मोहाच्छाद्धे
६	छद्र	५१	छद्र
८	विप्रोऽस्य	५१	विप्रोऽस्य
११	दत्तमुप्र	५१	दत्तमुप्र
४	अग्नि	५३	अनग्नि
८	अग्न्यभाष	५४	अग्न्यभावे
१६	पद्भृतंश्च	५४	पद्भृतंश्च
६	तच्छाद्धे	५५	तच्छाद्धे
१५	हविर्गुण	५६	हविर्गुणाः
१७	यद्भुक्ते	५६	यद्भुक्ते
५	दैवे	५८	दैवे
१२	ब्राह्मणांस्तास्तु	५८	ब्राह्मणांस्तास्तु
१६	स्तं	५८	स्ता
१६	त्यये	५८	त्यन्ये
८	चैवा	६०	चैवा
५	चतुर्थ	६२	चतुर्थ
११	दुस्व	६२	दुस्व
१३	स्व	६२	स्व
२१	प्राणने	६३	प्राणाने

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
३	वह्मात्रे	६४	वाह्मात्रे
८	राजातो	६४	राजतो
१२	स्वया	६६	स्वप्या
१८	दात्मतः	६८	दात्मनः
२२	निस्यने	७०	नि स्यने
१६	दत्त्वा	८२	दत्त्वा
१०	धर्मप्रदानं युरुपं	८३	धर्मप्रधानं पुरुषं
४	गुरुन्	८४	गुरुन्
६	दान्यूहं	८६	दान्यूहं
११	मांसस्स्यातः	८७	मांसस्यातः
२३	पितं	८७	पितृ
१७	भघत्	६२	भवेत्
२२	भर्तु	६६	भर्तुः
७	पुष्पाणि	१०२	पुष्पाणि
१८	प्रपदे	१०२	प्रपदै
७	चान्येष	१०३	चान्येषु
२	वेदान्	१०४	वेदान्
६	निरुप्येष्टि	१०४	निरुप्येष्टि
२१	कालमेव	१०४	कालमेव
२१	महाद्	१०७	महाद्
१४	शिषो.	१०८	शिषो

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
६	च्युत्वा	१०६	च्छ्रुत्वा
१५	निबोधतः	१०६	निबोधत
१४	चक्षुंषि	११०	चक्षुंषि
२०	विनिया	११३	विनया
६	सव	११६	सव
१८	प्रकारस्थो	११६	प्राकारस्थो
५	तेस्य	११७	तेऽस्य
५	केयुं	११७	कुयुं
१२	मायथा	११६	मायया
२१	प्रसङ्गतौ	११६	प्रसङ्गतौ
१	धर्मवर्णन	१२१	धर्मवर्णन
२	चमणाम्	१२२	चर्मणाम्
१२	वर्परय	१२२	वर्पस्य
२	कम	१२४	कम
१	धर्मवर्णन	१२७	धर्मवर्णन
५	स्वयम्	१२७	स्वयम्
८	सम्पूज	१२८	सम्पूजये
१५	कालेयुक्तं	१२८	कालयुक्तं
१७	वर्णन	१३०	वर्णनं
१७	द्वमं	१३२	द्वमं
१८	द्वम	१३२	द्वमं

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पद्याङ्गम्	शुद्धपाठः
४	पुरुषः	१३५	पुरुषः
१३	धमणां	१३५	धमणां
२३	कारणं	१३५	कारणं
१४	यायन्निनु	१३६	यायन्निनु
४	गयानृते	१४०	गयानृते
१८	सरस्वतीम्	१४०	सरस्वतीम्
६	स्तेनञ्ज्यथा	१४४	स्तेनोऽन्यथा
२२	धनस्येत्तु	१४५	धनस्येत्तु
१०	व्यवहारं	१४६	व्यवहारं
६	च्छेयास्तु	१४७	च्छेयास्तु
१	४७	१४७	१४७
१७	प्राड	१४७	प्राड
१२	धर्माय	१५०	धर्माय
३	सम्प्रक्ष्यामि	१५२	सम्प्रक्ष्यामि
२०	परायो	१५२	परायो
१२	द्वयोः	१५३	द्वयोः
१६	प्रभवो	१५५	प्रभवो
४	विधम्	१५६	विधम्
६	दुःखाय	१५७	दुःखाय
१६	भग्नयुगे	१५७	भग्नयुगे
२०	गोमयस्य	१६०	गोमयस्य

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
२१	क्षीरस्य	१६०	क्षीरस्य
२१	क्षत्रियस्य	१६१	क्षत्रियस्य
४	हिसेत	१६२	हिप्सेत
७	वतु	१६२	वातु
८	सर्वस्य	१६५	सर्वस्य
५	मौण्ड्यमृच्छेत्तु	१६६	मौण्ड्यमृच्छेत्तु
१५	नेना	१६६	नेतान्ना
६	प्रव्रजितो	१६८	प्रव्रजितो
६	वस्तथा	१७३	वस्तथा
३	ददानीति	१७४	ददामीति
४	महिष्य	१७४	महिष्य
८	विधि	१७६	विधि
२२	उन्मत्तं	१७६	उन्मत्तं
६	जयति	१८२	जयति
५	कामज	१८३	कामजम
७	गूढो	१८४	गूढो
२१	येद्यस्मै	१८५	येद्यस्मै
५	येद्यस्य	१८७	येद्यस्य
१०	अध्य	१८७	अध्य
४	तुयं	१८८	तु
७	मुत्पन्न	१८८	मुत्पन्न

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
४	द्युतं	१६०	द्यूतं
११	तस्माद्यूतं	१६०	तस्ताद्यूतं
२१	ह्न्याद्विट्	१६०	ह्न्याद्विट्
१८	द्रव्याणां	१६५	द्रव्याणां
२०	गूह्य	१६५	मूल्य :
६	मन	१६६	मान .
६	प्रोप्य	१६८	प्रकोप्य
२३	साम्पति	१६८	शान्पति
७	भृत्याग्नि	१६६	भृत्याग्नि
१६	तांतवस्य	१६६	तांतवस्य
११	विद्यादिमं	२०१	विद्यादिमं
१७	वर्णै	२०१	वर्णै
७	लोभ्येन	२०२	लोभ्येन.
११	स्मृतः	२०२	स्मृतः
१४	जनय	२०२	जनय
२३	स्वकर्मणां	२०२	स्वकर्मणां
२३	योगी	२०३	योगी
८	तिर्यग्जा	२०७	तिर्यग्जा
२०	निवर्त	२०७	निवर्त
६	योऽन्नमति	२१०	योऽन्नमति
१८	क्रियेते	२१०	क्रियेते .

पंक्तिः	अशुद्ध पाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
७	निस्वेभ्यो	२१३	निःस्वेभ्यो
४	कुर्या	२१६	कुर्या
२३	शूद्राणां	२१६	शूद्राणां
८	शुद्धयति	२१७	शुद्धयति
१६	तानु	२१८	ताऽनु
८	नवसेद्	२२०	निवसेद्
६	चेजा	२२१	चेजा
१६	निवेदयेत्	२२३	निवेदयेत्
२१	कं छू	२२६	कच्छू
१८	सुरापस्य	२२६	सुरापस्य
२३	कृच्छा	२२७	कृच्छा
२१	ज्ञातित्व	२२८	ज्ञातित्वे
१	गम्यागम्य	२२६	अगम्यागमन
१६	ज्ञात्र्य	२२६	ज्ञात्र्य
७	संवत्सरं ।	२३१	संवत्सरं यथा
६	कृच्छाति	२३२	कृच्छ्राति
६	निष्क	२३२	निष्क
१६	यतात्मानः	२३४	संयतात्मनः
१४	कृत्स्नो	२३७	कृत्स्नो
१६	मानस	२३८	मानसै
१	३३८	२३८	२३८

पंक्ति	अशुद्धपाठ	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१०	मक्त	२४०	मव्यक्तं
११	धर्मक्रिया	२४०	धर्मक्रिया
२०	सकृद्भ	२४४	सकृद्भे
१५	स	२४७	स
२०	ममु	२४८	मनु
२३	वैस्वतं	२५२	वैवस्वतं
२	पुरस्कृत्य	२५३	पुरस्कृत्य
१८	रात्रिषु	२५३	रात्रिषु
६	मुच्यन्ते	२५७	मुच्यन्ते
११	वच	२५७	वच
४	स्मृतम्	२५८	स्मृतम्
१०	पैतामह	२५८	पैतामहं
३	वृषाद्यस्ते	२६०	वृषाद्यस्ते
१२	कृत	२६०	कृतं
१४	धनम्	२६०	धनम्
१३	पथयस्वधा	२६३	पथयस्वधा
१६	स्तिला	२६३	स्तिला
१७	द्वारेण	२६४	द्वारेण
१६	नोपभोगेन	२६४	नोपभोगेन
२१	आप्य	२६४	आप्या
५	याति	२६५	याति

पंक्तिः	अशुद्धपाठः -	पत्राङ्कम् -	शुद्धपाठः
७	भुक्तिरेव	२६५	भुक्तिरेव
१	२६	२६६	२६६
३	शास्त्रेषु	२६६	शास्त्रेषु
७	वृद्धि	२६६	वृद्धि
१७	तस्तथा	२६७	तस्तथा
१६	पर्यये	२६७	पर्यये
८	लेख्यतः	२६८	लेख्यतः
६	तिस्तयोः	२६८	तिस्तयोः
३	हस्त	२६६	हस्त
३	प्राप्ति	२६६	प्राप्ति
६	स्मृतः	२६६	स्मृतः
१५	विधस्तत्र	२६६	विधस्तत्र
१४	वृद्धा	२७०	वृद्धा
४	आधयं	२७१	आधयं
१३	वृद्धो	२७१	वृद्धो
१५	सिद्धि	२७१	सिद्धि
१०	वृद्ध	२७२	वृद्ध
८	विप्रं	२७४	विप्रं
२०	वर्षशते	२७४	वर्षशते
२२	साक्ष्ये	२७४	साक्ष्ये
१६	सर्व	२७६	सर्व
६	प्रनयु	२७७	प्रनयु

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१६	दाया	२७८	दात्रा
६	रमृतम्	२८१	स्मृतम्
१३	मुह	२८१	मुपह
१३	विश्वा	२८३	विश्वा
२	दत्त्वा	२८५	दत्त्वा
५	विमुच्यते	२८५	विमुच्यते
१५	स्वामिने	२८७	स्वामिने
३	स्वामिनः	२८८	स्वामिनः
५	मृतपे	२८८	मृतेषु
६	वप	२८०	दप
१३	तद्दिगुणं	२६०	तद्दिगुणं
१०	याह्य	२६१	याह्य
१२	स्यात्	२६१	स्यात्
१२	तद्दिगुणं	२६१	तद्दिगुणं
१३	सर्ववीजा	२६१	सर्ववीजं
२	योगाद्	२६६	योगाद्
२०	छीय	३००	छीय
१६	स्वयं	३०३	स्वयं
१७	किल्बिपी	३०५	किल्बिपी
५	मेव	३१०	मेव
११	भर्तव्याः	३१०	भर्तव्याः

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१३	दधां	३१०	दधां
१३	तद्धनान्	३११	तद्धनान्
१६	कुटुम्बार्थे	३११	कुटुम्बार्थे
१८	विनिर्णये	३११	विनिर्णये
१४	गङ्	३१२	पङ्
६	करस्य	३१३	करणस्य
१४	शास्त्रज्ञौ	३१३	शास्त्रज्ञौ
१८	प्रसर्पेताम्	३१४	प्रसर्पेताम्
२३	एव	३१४	एव
२२	प्रप्सु	३१७	प्रेप्सु
१६	तद्वृत्ति	३१६	तद्वृत्ति
७	प्रवर्त	३२०	प्रवर्त
२०	ब्राह्मो	३२०	ब्राह्मणो
२२	पूरुषः	३२३	पूरुषः
१४	स्युरत	३२५	स्युस्त
१३	धर्मस्तु	३२८	धर्मस्तु
१३	द्वित्रिंशत्	३२६	द्वित्रिंशत्
११	यस्तु	३३२	यस्तु
१६	अत	३३२	अतः
३	विषयस्य	३३४	विषयस्य
११	विधीयते	३३४	विधीयते

पंक्ति.	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१५	अभ्यस्य	३३६	अभ्यस्य
१५	नैत्यकम्	३३६	नैत्यकम्
२	जिज्ञाना	३३६	जिज्ञा
११	२	३४२	०
१२	०	३४२	२
२०	प्रायश्चित्ते	३४२	प्रायश्चित्ते
१६	तव्य	३४४	तथैव
४	तस्यते	३४५	तस्य ते
६	दस्तु	३४६	दस्तु
६	मृषिभि	३५२	मृषिभि
१०	शौच	३५५	शौचं
१०	माया	३५५	माया
२	नन्त	३५६	नान्त
१३	मापानु	३५६	मापानु
१४	धम्	३५७	धम्
२०	सुवर्षसम्	३५७	सुवर्षसम्
१३	भयत्	३५८	भयत्
१६	तदुचिष्ठन्तु	३५६	तदुचिष्ठन्तु
१४	सचेल	३५०	सचेलः
१५	संस्तुता	३५०	संस्तुता
१८	यथानं	३५०	यथानं

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
४	कृचूड	३६१	कृतचूड
१०	दूद	३६१	दूद
१५	स्या	३६१	स्यात्
१८	पूर्व	३६३	पूर्व
२	यदि	३६७	यति
१८	काम	३६७	काम
११	मन्यं	३६८	मन्यं
२०	पथ	३६८	पथ
२३	गन्धर्व	३६६	गन्धर्व
१७	स्वयं	३७०	स्वयं
१६	प्रारब्ध	३७०	प्रारब्ध
२२	कुण्ड	३७०	कुण्ड
११	पादाक्ष	३७१	पादाक्ष
१२	तथै	३७१	तथै
१४	द्विजोत्तमः	३७१	द्विजोत्तमः
२३	नोप	३७१	नोप
६	घातये	३७२	घातये
६	गोदोहन	३७३	गोदोहने
१७	वैभवं	३७५	वैभवं
११	नक्षत्र	३७८	नक्षत्र
१८	मधिका	३७८	मधिका
६	रात्री	३८१	रात्री

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
६	रेणु	३८१	रेणु
१	संहित	३८२	संहिता
१२	दुर्भिक्षे	३८२	दुर्भिक्षे
१४	पथिवी	३८२	पृथिवी
३	वप	३८३	वप
२०	दी ते	३८४	दीप्तते
७	याव	३८५	याव
११	वज्जं	३८८	वज्जं
२	०	३८९	प्रथम
१०	कुव	३९७	कुवं
६	अन्यथा	३९९	अन्यथा
६	सित्शु	४०१	सित्शु
२३	पर्यङ्क	४०४	पर्यङ्क
१०	वश्यः	४०७	वैश्यः
१२	ताम्र	४११	ताम्र
२०	कार्पापण	४१३	कार्पापण
८	त्व	४१४	त्वे
१३	ब्रुव	४१४	ब्रुव
१६	कीत	४१७	कीत
१७	राजवि	४१७	राजवि
१३	सर्व	४१९	सर्व

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१६	दम्भं	४२१	दण्डं
८	चतु	४२६	चतुः
८	दशे	४२७	देशे
१४	हरता	४२७	हस्ता
२२	पुरुष	४२७	पुरुष
६	पश्चार्थ	४३३	पश्चार्थ
६	शूत्रा	४३६	शूत्रः
११	त्वक्ता	४४१	त्वक्त्वा
७	प्रायान्ते	४४२	प्रायन्ते
८	स्ताय	४४३	स्ताय
११	जीयं	४४४	जीवं
१७	वैश्यस्य	४४४	वैश्यस्य
४	प्रयाधितं	४४५	प्रायधितं
७	शुद्धति	४४५	शुद्धपति
३	कृतपडे	४४६	कृतचूडे
१६	प्य	४४६	प्य
१३	रुधि	४४७	रुधि
२०	स्यष्टा	४४७	स्यष्टा
२३	कर्तृणि	४४८	कर्तृणि
३	शुचिन	४४९	शुचिनं
१५	प्रभूतावा	४५०	प्रभूतानां

पंक्ति.	अशुद्धपाठ	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठ
१३	मत्त्वान्त	४५०	मात्त्वान्त
१३	नाम	४५३	नाम्
१४	हीनाङ्गीम्	४५३	हीनाङ्गीम्
५	पुरुषावक	४५४	पुरुषानेक
१६	सीमान्तो	४५६	सीमन्तो
१०	भय	४५७	भय
१८	नास्यामि	४५८	नास्यामि
१६	कुर्याति	४५८	कुर्याति
२०	मुपेत्य	४५८	मुपेत्य
६	गुरोगुरो	४५६	गुरोगुरो
५	सप्ता	४५०	सप्ता
६	वर्तयन्ते	४६०	वर्तयन्ते
१३	भूपसे	४५०	भूपयसे
६	य	४६१	वै
७	भूया	४५१	भूया
८	भूया	४६१	भूया
११	उन्नतिशो	४६१	त्रिशो
११	पञ्चमान	४६१	पञ्चमान
११	फलदम्	४६२	फलदम्
७	विप्रयस्य	४६३	विप्रस्य
१६	गुरो	४६३	गुरो
६	ध्याय	४६४	ध्याय

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१४	पितृष्वसा	४६४	पितृष्वसा
१६	द्रम . . .	४६८	द्रुम
३	णनु . . .	४७२	णानु
२०	प्राय . . .	४७५	प्राय . . .
१०	वैष्णवे . . .	४७६	वैष्णवे
१०	अष्टा . . .	४७६	अष्ट
६	पञ्चा	४८०	पञ्चा
२२	सुद्वयति :	४८१	सुद्वयति
७	प्राः	४८२	प्राः . . .
२०	काश्रं	४८२	काश्रं . . .
१०	पशुपितं	४८४	पशुपितं
१०	असंस्कृतान्	४८५	असंस्कृतान्
६	यथाश्रया	४८७	यथाश्रया
१०	धम्मं	४८८	धम्मं
१६	आम्ना	४८८	आम्ना
१८	तद्वत्	४८८	तद्वत्
३	व्यपपोः	४८६	व्यपपो
५	टत्ति	४९०	वृत्ति
१६	प्रदान्	४९०	प्रदान्
११	सर्वपाप	४९२	सर्वपापा
१७	भूभुज्य	४९२	भूभुज्यः

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
२	कृत्वस्त्व	४६३	कृत्वस्त्व
१०	रथश्च	४६४	रथन्त
२	समर्थं	४६५	समर्थ
१०	पार्श्व	४६६	पार्श्व
१७	प्रातरस्त्रा	४६६	प्रातश्चा
१४	स्तथा	४६७	स्तथा
१५	निर्व	४६७	निर्व
२	पूजनन	४६८	पूजन
११	शुशिरम्	४६६	शु(पि)शिरम्
१२	पुत्ति	४६६	पुत्ति
२१	निष्ठून	५०१	निष्ठूयत
८	तमो	५०२	तमोऽ
७	भ्रात्र	५०३	भ्रात्र
४	दुःखं	५०४	दुःखं
१३	तिष्ठ	५०४	तिष्ठ
२०	धर्म	५०५	धर्म
३	पप्युक्ष्य	५०६	पप्युक्ष्य
६	गृध्वे	५०८	गृध्वे
१६	तथैव	५१०	तथैव
१६	प्रगन्धि	५११	प्रगन्धि
१५	महात्मा	५१३	महात्म

पंक्तिः.	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम् .	शुद्धपाठः
२२	माचा	५१३	माचारा
१३	आपूर्य्य	५१४	आपूर्य्य
४	त्रिंश्च	५१५	त्रींश्च
१६	तैरु -	५१६	तैरु
७	धर्म	५१७	धर्म
७	श्रैष्ठ्य	५२०	श्रैष्ठ्य
१	घण	५२१	घर्ण
२	सिद्धाथ.	५२२	सिद्धार्थ
१०	प्रशस्तानि.	५२२	प्रशस्तानि
११	सात्र	५२५	मात्र
६	गोमय .	५२६	गोमयो
२०	जलासयं	५२७	जलाशयं
१२	कुतम्	५२८	कृतम्
८	स्वरित .	५३०	स्वस्ति
१२	स्वारती	५३०	स्वास्ती
८	क्षप्य	५३१	क्षप्य
१०	तरित	५३१	तस्ति
७	सव्य	५३२	सर्व्य
७	माप्सो	५३३	माप्सो
१८	प्रयोदशोऽ	५३४	द्विनवतितमोऽ
६	यद्	५३७	यद्

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१७	केनतः	५३७	केतनः
२०	दुःखा	५३८	दुःखा
२१	लभने	५३८	लाभेन
२१	महद्दुःख	५३८	महद्दुःख
७	चतुषष्टि	५३६	चतुःषष्टि
८	पाण्ड्यो	५३६	पाण्ड्योः
११	वत्वा	५३६	चत्वा
१३	द्विसप्ततिः	५३६	द्विसप्ततिः
७	स्थानानानि	५४०	स्थानानि
१७	अष्ट	५४०	सप्त
७	पुरुषा	५४१	पुरुषा
११	त्वमेव	५४४	त्वमेव
१२	कान्ति	५४४	कान्तिः
१३	स्वधा	५४४	स्वधा
२२	शक्र	५४४	शक्रा
६	ने	५४६	वे
५	परायम्	५४७	परायणम्
१५	सुरभीणि	५५२	सुरभीणि
४	पापाना	५५७	पापानां
११	सप्त	५६०	सप्त
६	रघुष्टा	५६४	रघुष्टा

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
७	युताम्	५६७	संयुताम्
१६	वायुभूत	५६७	वायुभूतः
५	दूदध्वं	५७०	दूदध्वं
१	दिनचर्याकृत्यम्	५७१	दिनचर्याकृत्यम्
२२	वर्ष	५७१	वर्ष
१६	मध्यच्छे	५७२	मध्याह्ने
१७	भाष्या	५७३	भाष्या
१	स्मृति	५७४	स्मृतिः
३	प्रदाव्य	५७४	प्रदातव्य
५	धाम्ये	५७४	धान्ये
१७	दिभाग	५७५	विभाग
१३	धम	५७६	धर्म
१६	सद्व्यामि	५७६	सद्व्यामि
१६	पाः	५७७	पानं
४	अत्म	५८०	आत्म
२३	भक्तुः	५८०	भक्तुः
३	त्यज्यं	५८२	त्याज्यं
४	धिधीयते	५८३	धिधीयते
५	तदद्वं	५८३	तदद्वं
१	दक्षस्मृतिः	५८४	दक्षस्मृतिः
६	विरपतः	५८४	विरोपतः

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
१६	नासाय	५८५	नासाय
१२	व्यति	५८६	व्यति
१६	उक्त	५८६	उक्ता
१२	चतुर्णां	५८७	चतुर्णां
२१	मूल्यश्च	५८७	मूल्यश्च
८	चप्य	५८८	चप्य
१८	म	५८८	न
१६	एतत्प्रयं	५८८	एतत्प्रयं
२०	द्वैत	५८८	द्वैत
१३	कर्त्तव्यं	५८३	कर्त्तव्यं
८	साय	६०१	सार्व
२२	पुषा	६०२	पुष्पा
१२	रुद्रप	६०४	रुद्रजप
१२	कारय	६०४	कारये
५	क्षण	६०५	क्षणः
१८	गणान्	६०५	दणान्
१६	जीर्ण	६०७	जीर्ण
१६	दद्या	६०८	दद्या
१	कम	६०८	कम
१२	ओद्दुम्बरी	६०८	ओद्दुम्बरी
२१	प्रपु	६०८	प्रपु

पंक्तिः	अशुद्धपाठः	पत्राङ्कम्	शुद्धपाठः
३	विधानत	६१०	विधानतः
६	भदवान्	६१०	भेदवान्
५	शक्ति	६११	शक्तिः
१७	द्विजन्त्रे	६११	द्विजन्मने
१४	पुरुषसूक्त	६१३	पुरुषसूक्तेन
२	कलसं	६१४	कलशं
२२	तिलपत्र	६१५	तिलपात्र
३	सहस्रकमलज्ञानं	६१६	सहस्र(कलशैः)रुमलज्ञानं
५	भवे	६१६	भय
१४	यस्ता	६१६	यस्ता
२०	स्वदर्प	६१७	स्वदर्पां
७	कलसं	६१८	कलशं
२१	कलसां	६१८	कलशां
२१	द्वपभं	६१९	द्वुपभं

इति धर्मशास्त्रस्य प्रथमभागस्य यथा दृष्टिगतं
तच्छुद्धाशुद्धिपत्रम् ।